

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Наташа И. Милићевић

СРПСКО ГРАЂАНСТВО У
ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941-1944.

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE
FAKULTY OF PHILOSOPHY

Nataša I. Milićević

**THE SERBIAN MIDDLE CLASS IN
OCCUPIED SERBIA 1941-1944.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Коста Николић, научни саветник, Институт за савремену историју

др Драган Алексић, виши научни сарадник, Институт за новију историју Србије

др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране докторске дисертације: _____

Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944.

Резиме:

Рад је заснован на необјављеној архивској грађи Архива Србије, Архива Југославије, Војног архива, Историјског архива Београда, Рукописног одељења Матице српске из Новог Сада, Народне библиотеке Србије, као и на објављеним документима, штампи и периодици, мемоарима и дневницима, релевантној историографској литератури. У истраживању теме примењен је интердисциплиниран приступ, који је захтевао коришћење метода и знања социологије, етнологије, демографије, права, антропологије. Наш основни циљ био је да пружимо сложenu и слојевиту слику историје српског грађанства у једном специфичном времену ограниченом трајањем нацистичке окупације 1941-1944, и то на простору који је обухватала Србија, после поделе међу осовинским силама. Због тога смо настојали да тему прикажемо у више тематских целина које су унутар себе подељене на бројне мање целине у оквиру којих је поштован хронолошки принцип. Српско грађанство је у рату и окупацији, наслеђеним поделама додало нове, попут подела на „партизане“, „равногорце“, „недићевце“, „љотићевце“, али и „неопредељене“. Највећи део грађанства је, због строгог режима окупације, репресије, страдања и притисака, као и природе активног отпора, био приморан на „пасивну сарадњу“ и изналажење стратегија преживљавања. У исто време је, кадгод му се пружила прилика показивао пасивну резистенцију, исказујући тиме да окупацију схвата као привремено стање. Оно је, у највећој мери, прећутно подржавало отпор, пре свега отпор који је пружао Равногорски покрет. Живот припадника грађанства, као и осталих слојева друштва, у рату је, због окупационе политике, сведен на супсистенцијални ниво, односно ниво голог одржања живота. Читави слојеви грађанства материјално су пропали, а неки су практично нестали из структуре грађанства и структуре друштва. То је водило нивелисању друштвене структуре. Грађанство је у том процесу, који је настављен и после рата, губило атрибуте посебног друштвено-економског положаја.

Кључне речи: Други светски рат, Србија, српско грађанство, нацистичка окупација, колаборација, отпор, свакодневни живот

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК: 316.35:94(497.11)"1941/1944"

The Serbian Middle Class in occupied Serbia 1941-1944.

SUMMARY:

This study is based upon unpublished sources from all relevant archives and libraries (Arhiv Srbije, Arhiv Jugoslavije, Vojni arhiv, Istorijski arhiv Beograda, Rukopisno odeljenje Matice srpske Novi Sad, Narodna biblioteka Srbije), as well as upon published documents, newspapers, and magazines, memoirs, diaries and relevant historiographic works. In this research, a multidisciplinary approach has been applied, combining several academic disciplines (sociology, anthropology, demography, social and oral history, law studies, etc). Our aim was to present a complex and multifaceted description of the Serbian middle class in a specific time of the German occupation 1941-1944. The encompassed space is Serbia, occupied by Germans after the division of Yugoslavia and Serbia between the Axis powers. Therefore we organized our topic into several thematic chapters. The Serbian middle class added some new political and ideological division to those from the interwar period. The new political division included „Communist followers (partisans)”, „Mihailović followers (chetniks)“, „Nedić followers“, „Ljotić followers“ and „non-engaged“. The severe occupational regime implemented punishments and oppression. That forced Serbian middle class members to choose different survival strategies: from passive (or active) collaboration to passive (or active) resistance. Whenever opportunity arose, they demonstrated at least passive resistance. This resistance is a sign their understanding of occupation as a temporary situation. Majority of that social class tacitly supported Resistance, in the first place chetnik movement. Life of the middle class members in Serbia, as was the case with other social groups, was reduced to a subsistential level, the level of bare survival. Entire strata of the middle class were materially ruined. Some of them virtually disappeared from the social structure. It led to the equalization of social structure. In this equalization process, that continued after the WWII, the Serbian middle class lost its attributes of a specific socio-economic category within the society.

Key words: The Second World War, Serbia, The Serbian middle class, Nazi occupation, Collaboration, Resistance, Everyday life

Scientific field: History

Specialized scientific field: History of Yugoslavia

UDK: 316.35:94(497.11)"1941/1944"

САДРЖАЈ

Предговор	1
Увод	13
Теоријско-историјска разматрања о српском грађанству.....	13
Глава прва	
Шта је то српско грађанство 1941?	24
Друштвени, културни и политички профил.....	24
Погледи идеолошки непријатеља: левица и десница о српском грађанству.....	54
Глава друга	
Слом државе – слом друштва	65
„Стравична је то слика била“: искуство пораза и слома.....	65
Грађани и градови: слика антипоретка.....	73
Глава трећа	
Прво раскршће: српско грађанство између отпора и колаборације	87
„Ишчекивање расплета“: привид неодређености.....	94
Отпор: може бити само један.....	108
Колаборација: неминовност или нешто друго.....	118
Глава четврта	
Друго раскршће: српско грађанство између различитих путева у будућност	129
„Стара или нова држава“?.....	130
„Старо или ново друштво“ ?.....	146
Глава пета	
Искушења свакодневног живота српског грађанства	159
Рад, запошљавање и каријера.....	161
Животни стандард.....	194

„Одсутни очеви - одсутни синови“: свет грађанске жене.....	232
„Освета села“: сељаци и грађани.....	263
Грађани у јавном простору: видљиве и невидљиве „границе“.....	277
Дружења и окупљања.....	314
„Свакодневно приповедање“	324
Живот у „изолацији“	348

Глава шеста

Шта је то српско грађанство 1944/45?.....	361
„Грађани без компаса“.....	361

Закључак.....	368
----------------------	------------

Извори и литература.....	375
---------------------------------	------------

Биографија аутора.....	397
-------------------------------	------------

ПРЕДГОВОР

Друштвена историја другог светског рата у Србији тек је онедавно постала предмет историографије. Тај феномен је својеврсни парадокс, зато јер је историја Народноослободилачке борбе (НОБ-а) све до осамдесетих година 20. века тема највећег броја историографских радова. Међутим, огромна већина тих радова не само да је била усмерена на „револуционарни субјект“, што би рекао проф. Петрановић, већ је и тематски била сужена на војне и политичке димензије тог времена. Крајем 20. века све су бројнија истраживања из историје идеологија, привреде, друштва и културе. До сада је било мало монографија које су се бавиле појединим друштвеним групама у рату. Поменимо, на пример, жене у НОБ-у, као и најновије радове о женама уопште, или сељаштво у рату. Међутим, историја српског грађанства до сада није обрађивана као посебна тема, упркос њеном великом значају. Историја српског грађанства у Другом светском рату је истовремено и историја друштва и историја привреде и историја свакодневице и историја културе и историја менталитета и историја идеја, чак и родна историја. Грађанство је она друштвена групација чија се судбина коначно прелама у тих неколико година после 1941. године. Ниједна друга друштвена категорија није доживела такве промене. Зато је познавање историје грађанства у рату најбољи показатељ тектонских поремећаја које је претпело српско друштво у том времену.

Српско грађанство је, од свог образовања средином 19. века, било је креатор промена и носилац модернизације. У периоду између два светска рата оно је имало политички, привредни и културни утицај којим је обликовало друштво и усмеравало његов развој. Међутим, у његовом трајању приметни су дисконтинуитети, посебно изражени кроз два светска рата. Они су водили његовом биолошком осипању, идејним, политичким, географским подељеностима. После Првог светског рата једва да је успело да обнови своје биолошке и материјалне основе, а већ је нови светски сукоб и грађански рат (1941-1945) довео до новог лома, а међуратне противречности и напетости је заоштрио до крајности. Српско грађанство је имало различита виђења према готово свим питања, како наслеђеним попут националног питања, унутрашњег

уређења, тако и према онима која су искрсла са ратом и окупацијом, као што су однос према окупатору, отпору, југословенској држави, савезницима, прошлости и будућности... То је утицало да се оно унутар себе још више подели, често приклони једној од страна у сукобу или пак остане у стању ишчекивања. Услед тога истраживање судбине грађанства у рату је добар пут не само за сагледавање утицаја рата и окупације на једну друштвену класу већ и пут за разумевање српског друштва под окупацијом. То је у складу и с виђењем, како је то истакао и Ерих Хобсбаум (Eric Hobsbawm), да свако истраживање о класи „мора укључивати остатак друштва којег је она део“ (*O istoriji*, Београд 2003, 101). Осим тога, тема отвара и низ питања у вези с функционисањем града и позадине у рату. С друге стране, истраживање ове теме омогућава и да се преиспита тачност оптужби да је српско грађанство, а преко њега и српски народ, криво за дефетизам, издају и колаборацију у Другом светском рату, која је деценијама иза рата била присутна како у историографији тако и у јавности.

Иако је предмет нашег истраживања српско грађанство на простору који је обухватила, после поделе међу осовинским партнерима, Србија, као засебна административно-територијална целина (Србија са Банатом), не могу изостати ни анализе искуства српског грађанства у осталим окупираним областима. То је важно не само због поређења историјских искустава, већ и због чињенице да су она знала да утичу и одређују понашања српског грађанства у Србији. Србија с Банатом је била једино подручје окупиране Југославије које је било под непосредном управом Немачке. Хронолошке границе одређене су трајањем једног специфичног стања какво је окупација. Наравно, гдегод је било неопходно, превазилазили смо поменуте хронолошке границе, померајући их у прошлост или будућност.

У српској/југословенској историографији не постоји, као што смо поменули, целовита и научно засновано студија која је обрађивала историју српског грађанства у Србији под нацистичком окупацијом. Истраживачи су се фрагментарно дотицали судбине српског грађанства у оквиру ширих анализа историје Србије и Југославије у Другом светском рату. За то постоји више разлога, али је потребно истаћи најмање два, која су међусобно повезана: политичка осетљивост теме и интересовање превасходно за војне и политичке теме. Први разлог утицао је пре свега на оне генерације истраживача и историчара који су стварали у периоду до слома комунизма крајем 80-тих година 20. века.

Већ је више пута у историографији поменуто да је Комунистичка партија Југославије, као главна снага друштва, после победе у народноослободилачком и грађанском рату, креирала и наметала своју слику рата. У њој се Народноослободилачки покрет с комунистима једини борио против окупатора, његова борба је јуначка и херојска, а остатак друштва је сарађивао са окупатором или му је барем својим пасивним држањем помагао, па је стога издајничка. Српском грађанству, као целини, наметнута је негативна улога. Оно је, истицало се, из социјалне себичности, односно из потребе да сачува свој економске и политичке привилегије, ушло у дефетизам, издају и колаборацију. Та поједностављена слика се касније пренела и у историографију и дуго је била званично виђење рата и улоге српског грађанства. Међутим, другачије није могло ни бити, јер би истраживање било ког питања из његове ратне историје, отворило бројна нова питања и посејало сумње које су могле не само да наруше устоличено мишљење о његовој улози, већ и да уздрмају темеље на којима се заснивало послератно југословенско друштво и држава. У исто време, потпуно другачије сагледавање рата и улоге српске грађанске класе, имали су грађански припадници који су у току рата или на његовом крају емигрирали. Мада је и међу њима било разлике у зависности на којој су страни били у рату, да ли су, на пример, припадали Равногорском покрету или су подржавали владу Милана Недића. Али оно што је свима њима било заједничко јесте величање улоге њихових „вођа“, оправдавање сопствених ратних понашања, као и трагање за ширим узроцима сопственог пораза. Интересантно је овде поменути да су се историчари озбиљно бавили историјом и памћењем из угла победника и побеђених; неки од њих, попут Рајхарда Козелека (Reinhart Koselleck), примећивали су да су „губитници повести били бољи историчари него победници“, јер њихова историја садржи једну комплексност, док историја победника је само концентрисана на догађаје који су им донели успех и победу; ови други одбацују све оно што им није ишло у прилог или оно што може да баци сенку на победу и је на било који начин компромитује. То није случај и са памћењем, односно сећањем, пошто се оно мењало са протоком времена (свесно или несвесно заборављало, обогаћивало „лажним сећањима“, пренаглашавао значај појединих догађаја итд). Слично је мислио и Питер Берк (Peter Burke) који пише да победници имају „луксуз“ да „забораве историју“, док побеђени не могу да прихвате „оно што се догодило“, због чега морају да „мозгају о догођеном, да га оживљавају и размишљају о алтернативама“

(Наведено према: Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd 2011, 82-83). Зато није згорег поменути да поражени припадници српског грађанства у својим сећањима и историјским анализама имају и потенцијал да понуде не само неке нијансе у спознавању ратне историје већ и да попуне многе историјске белине.

Међутим, у историографији, као и српском/југословенском друштву, дошло је постепено до промена, када је реч истраживањима и темама из Другог светског рата. Оне су приметне већ од осамдесетих година када је дошло до пуцања „идеолошког огледала“, а посебно од слома комунизма и југословенске државе почетком деведесетих година 20. века. Започела су преиспитивања раније досегнутих историографских сазнања. С посебном пажњом, али и страхћу, расправљало се о устанку, грађанском рату, карактеру покрета отпора, судбини српског народа, улози савезника у ратним догађајима, колаборацији, као и о другим, важним или мање важним питањима, која су апсорбовале стручне и интелектуалне потенцијале друштва и истраживача. Настао је и поприличан број радова који су током последње скоро три деценије пружили одређена сазнања о наведеним питањима. Ипак, међу тим темама и истраживањима није било радова које би пуну пажњу посветили развоју и променама којима је у рату била изложена српска грађанска класа. Поменимо овде, да, колико нам је познато, да таквих радова нема ни у случају, на пример историје хрватског а ни словеначког грађанства.

У сваком случају, у досадашњој историографској литератури питање историје српског грађанства у току рата обрађивало се у оквиру ширих анализа појединих аспеката ратне историје. Њега су у својим радовима дотицали и испитивали проф. Бранко Петрановић, проф. Љубодраг Димић, Бранислав Божовић, др Милан Борковић, др Слободан Керкез, проф. Милан Ристовић, др Коста Николић, др Боро Мајданац, Бојан Ђорђевић, др Драган Алексић, др Милан Кољанин, др Љубинка Шкодрић, и други.

Проф. Бранко Петрановић је то питање отворио већ почетком осамдесетих година 20. века кроз монографију *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941-1945*, 1-2, Beograd 1983, у којој је анализирао српско грађанство као део контрареволуционарних снага, односно снага које се противе револуционарној смени власти у условима антифашистичког отпора. Он није запоставио ни друга питања српског грађанства, попут његових међусобних подела, односа између различитих струја (антифашистичких и колаборационистичких) унутар самих

грађанских снага, њихове идеолошке и политичке циљеве и пројекте и сл. При томе треба истаћи, да он упоредо са термином „српска буржоазија“, који је, због комунистичке идеологије, попримио негативно одређење, користи много чешће изразе „грађанске снаге,“/ „грађански странке“/ „српско грађанство“/ „грађанска класа“. То представља својеврстан отклон од раније скоро доследне употребе поменутог термина. Међутим, још увек је приметна једна друга употреба а то је „великосрпски кругови“. Осим тога, он покрет Драже Михаиловића и грађанске снаге окупљене око њега декларише као антифашистичке снаге. Касније су следили и други, већи или мањи, радови. Поменимо и до сада најбољу студију о историји Србије у Другом светском рату, у којој он у оквиру ширих проблема прати судбину грађанских снага у рату, а и после њега, уочава промене, прати њихову повезаност и раздвојеност, додирне тачке, разматра њихове идејне, политичке и војне конфронтације (*Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992). Слично је и са неким другим његовим радовима. Неопходно је указати да он историју српског грађанства посматра у светлу историје грађанства уопште, историје Србије и српског народа и Југославије. Заправо, реч је о синтезама, неопходним да се историја српског грађанства сагледа у једном ширем, југословенском оквиру. Овде не треба заобићи ни радове Мухарема Креса и Милана Борковића. Први је у радовима о немачкој управи у Београду, не само осветлио њен настанак и развој, већ је анализирао и важније аспекте живота Београђана под окупацијом, док је други у својој књизи о квислиншкој управи у Србији током окупације, пратио и разноврсне проблеме са којима се суочава онај део српског грађанства који је одабрао стратегију колаборације са окупатором. Иако обе студије носе идеолошке насlage времена у којем су настале, оне имају, због рада на домаћим и страним изворима, релевантност и данас. Посебно је то случај са поменути радом М. Борковића, који, после пажљиве анализе, врло често изненади разумевањем позиције у којој се нашало грађанство окупљено око владе Милана Недића, те стога и непристрасним закључцима. Др Слободан Керкез је у свом обимном раду о друштву Србије покушао да на целовит начин проговори о друштву дотичући се на разне начине и само српско грађанство. Можда најдиректније је то учинио у случају обраде самог Универзитета и интелигенције у окупационим условима, али и стања у коме се нашло српско грађанство које се сарађивало са окупатором. Посебну важност, с гледишта наше теме, имају и истраживања проф. Милана Ристовића о бројним питањима из

историје Другог светског рата на простору Србије, попут српског питања у нацистичким плановима, јеврејском питању, колаборацији, женама и сл. Она су, посебно у случају радова о Јеврејима и колаборацији, инсистирањем на изузетно великој сложености омогућила да се отворе, другачије дефинишу и објасне поједине појаве и феномени у животу српског грађанства под окупацијом (на пример, солидарност). Други истраживачи су у оквиру својих специфичних области истраживања, свако на свој начин, омогућили да стекнемо одређена знања битна за нашу тему. Поменимо овде само неке ауторе и главне проблеме које су обрађивали, а који су нам помогли да боље сагледамо и разне сегменте из историје грађанства под окупацијом. Тако, на пример, радови Драгана Алексића привреди окупиране Србије омогућили су нам да лакше испитамо рад привредно активног грађанства под окупацијом, док су радови Косте Николић и Бојана Димитријевића ширином захваћених питања пружили знања помоћу који смо могли боље да пратимо антифашистички отпор грађанских снага окупљених око Д. Михаиловића и њихове односе са оним грађанима који су сарађивали са окупатором, као и низ питања у вези са организацијом и однос војних снага оног дела грађанства окупљеног око владе Милана Недића и сл. Радови Боре Мајданца, Бојана Ђорђевића, Љубинке Шкодрић, Александра Стојановића понудили су важне увиде у то како је изгледала колаборација културне и интелектуалне елите српског грађанства, које су јој биле позиције, могућности, идеје, али и пракса. Важно је поменути и радове Бранислава Божовића у којима је обрадио не само функционисање најважнијих установа домаће управе под окупацијом - Комесарске управе и Специјалне полиције – већ и рад најважних личности профашистички оријентисаног грађанства. Не треба заборавити ни студију Рада Ристановића о илегалном отпору београдских омладинаца. Укажимо овде још и на истраживања о сељаштву, женама и разним другим питањима која су проширила што сазнања о тим слојевима, што наше хоризонте о стању у коме се налазило српско друштво под окупацијом.

Постојеће синтезе о историји Европе, као и посебне монографије о историји појединих земља биле су корисне за сагледавање општих токова у развоју европског грађанства како у читавом периоду 20 века, тако и у времену Другог светског рата.

У обради ове теме коришћена је литература из области социологије, етнологије, права, антропологије демографије, политикологије, комунологије...

Укажимо само на неке ауторе који су омогућили боље и свеобухватније сагледавање српског грађанства, лакше разумевање и тумачење појединих питања из његове ратне историје. За нашу тему теоријска литература је оскудна, али су истраживања и испитивања Данила Мркшића, Аљоше Мимице, Клауса Рота (Klaus Roth), Алаиде Асман (Aleida Assmann), Смиље Томановић-Михаиловић, Милосава Јанићијевића, Пјера Бурдијеа (Pierre Bourdieu), Ериха Хобсбаума, била веома корисна у теоријском дефинисању српског грађанства. Посебан подстицај у бољем разумевању појединих феномена и проблема пружиле су нам студије и зборници о свакодневици у Србији током деведесетих година 20. века. Овом приликом истичемо радове социолога Сретена Вујовића, Марије Бабовић, али и хрватске етнологичке Маје Поврзановић. Необично велику помоћ у препознавању неких појава (гласина, „границе“, цензуре, хумора, сукоба друштвених група) у историји српског грађанства у рату, а онда и у њиховом бољем тумачењу у складу са временом у коме су настале пружили су нам и Ханс – Јоахим Нојбауер (Hans-Joachim Neubauer), Пјеро Занини (Piero Zanini) и Луис Козер (Lewis Koser).

Поред научне литературе, у раду су коришћени бројни и разноврсни извори различитог порекла и неједнаке вредности. Неки су настали у раду органа домаће управе под окупацијом или установама немачког окупатора док су други произашли из активности легалних и самозваних представника српског грађанства (Владе у емиграцији, вођства покрета отпора). Рад је највећим делом настао на необјављеној архивској грађа. Она је не само обимна, већ је и у знатној мери несређена, а у неким случајевима је и врло фрагментарна (на пример фонд ДИРИС-а). То је неретко отежавало њену примену у реконструкцији догађаја, појава и процеса. Најобимнија истраживања спроведена су у Војном архиву, Архиву Србије, Историјском архиву Београда. Консултована је и грађа похрањена у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду, као и у једној локалној архивској установи - у Чачку. Прегледно је око четрдесетак фондова. Посебно велики значај за обраду теме пружила грађа домаћих органа власти, која је својом обимноћу знала и да „угуши“ истраживача, али је неретко, због свог квалитета, нудила изванредне податке о животу и раду, структури, променама којима је било изложено српско грађанство под окупацијом. Овом приликом поменимо грађу Министарства привреде, односно Комесаријата за цене и наднице, установе под његовом надлежношћу, без које не би било могуће анализирати животни стандард

грађанских слојева у рату нити испитати стратегије које су грађански слојеви користили у снабдевању. Њихова важност добија на значају, посебно ако се зна да је грађа Дирекције за исхрану града Београда, не само фрагментарна, већ и, због свог садржаја (разни рачуни, требовања хране, издате количине намирница и сл), веома оскудна и сазнајно готово безначајна. Нарочито велику вредност имали су разни статистички подаци које је одсек ове установе Министарства привреде израђивао у тежњи да испита стање стандарда, промене, потребе и сл. Наравно, они често нису могли да буду употребљени у сировом стању, тј. онако како смо их нашли, већ је ради њиховог лакшег и бољег коришћења било неопходно да се претходно пажљиво анализирају и прегрупишу. Осим тога, грађа Комесаријата за цене и надице омогућава и да се види како функционише једна установа изузетне важности за живот грађана у нерегуларним условима, али и да се уочи однос између окупатора и представника српске управе, степен колаборације, отпори наметнутим захтевима окупатора, евентуалне могућности. Својом разноврсношћу издваја се и грађа из Недићеве архиве, која није непозната истраживачима. Она је омогућавала увид у бројне аспекте живота и рада српског грађанства под окупацијом, како на централном тако и на локалном нивоу. Месечни извештаји локалних органа власти су веома корисни с гледишта увида у разне области живота, али су, због општости, често имали секундарну важност за нашу тему. Некада се дешавало да су, на пример, окружни начелници, под чијом се контролом налазио целокупан привредни и друштвени живот у округу, само понешто додају у раније извештаје, али се неретко дешавало да они пруже и веома вредне податке о стању грађанства у унутрашњости земље. То је захтевало и њихово пажљиво прегладовање и одабирање. Треба поменути и да је постављање нових питања већ познатој грађи Емигрантске владе Краљевине Југославије, пружило и сазнајно битне податке о појединим темама које су нас занимале (на пример, о путовањима грађана). Вредне податке пружила нам је и грађа разних пословних удружења и отворила једно ново поље истраживања у вези са пословном активношћу разних грађанских слојева. Овде не треба наглашавати значај који имају разни полицијски и други органи домаћих власти, али и окупатора. Ваља само додати да су они, поред праћења репресалија окупатора, активности домаће управе и отпора, пружали увид и у неке друге области живота грађана, попут менатлитета, промена у понашању, антисоцијалних појава, али и свакодневног функционисања грађана.

У обради теме нису заобиђени ни бројни објављени извори. Указујемо овом приликом на значај који је у разним сегментима обраде теме имали у више томова објављени документи који су потицали из редова домаће власти, немачке окупационе власти, као и покрета отпора (*Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*). Коришћење ове грађе захтевало и својеврстан опрез при употреби, посебно ако се зна да су многи документи „прилагођавани“ односно скраћивани или да се из њих избацивало оно што би могло да штети новој југословенској власти после рата, односно Комунистичкој партији Југославије. Не треба изоставити ни подухват хвале вредан Историјског архива у Јагодини, који већ неколико година публикује грађу разних органа власти под окупацијом, као и других извора који се односе на округ Моравски у рату, и сл. Ту су и неке друге збирке публиковане грађе које пружају увиде у однос Југословенске владе у избеглиштву према стању у земљи, осветљавају идеолошке и политичке погледе и пројекте различитих група унутар српског грађанства (*Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata* (прир. Branko Petranović, Momčilo Zečević), Београд 1988; *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1944* (прир. Slobodan Nešović, Branko Petranović), Београд 1983) или приказују кроз ратне списе Драгољуба М. Михаиловића, равногрски покрет, грађанске снаге окупљене око њега и њихов однос, виђења, циљеве према другим грађанским и неграђанским снагама у рату, окупатору и савезницима и сл (Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи 1-2*, (прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић), Београд 1998).

Велики значај имале су разне уредбе, акта, решења административне природе која су публикована у *Службеним новинама* (Недићеве владе) или *Службени лист за заузету југословенску територију 1941-1944* (*Лист уредаба Војног заповедника Србије 1941/Лист уредаба заповедника Србије 1942- 1941/Лист уредаба за окупирану српску територију 1944*). Преко њих је могуће, с обзором да су бројни и разноврсни, пратити како се влада Милана Недића, али и окупатор који је исту и у овом сегменту надзирао, односила према разним слојевима друштва, па и према грађанском. То је, с друге стране, омогућавало и да се види на који начин је домаћа и немачка власт обликовала политичке, економске и социјалне прилике у којима су деловали припадници грађанства, али и остали слојеви друштва.

У испитивању појединих проблема је с особитом пажњом коришћена и окупациона штампа. Она о многим стварима ћути, уосталом, као и сва штампа која се налази под строгим цензуром и излази у ратним условима. Та ситуација јој диктира и теме и начин њиховог презентовања јавности. Другим речима, она има идеолошко-политичку употребљивост, па су јој теме, али и подаци, у тој функцији. Она многе ствари, појаве и догађаје пренаглашава (немачке успехе, обрачуне са црноберзијанцима, комунистима), а о другима не пише (немачким неуспесима, злочинима немачке војске), или бар ретко пише. Међутим, у бројним случајевима, она после пажљивог читања зна и да проговори, допуни архивске изворе, али и да буде извор првог реда. Стога су у раду нашли места подаци из разних новина које су излазиле под окупацијом (*Ново време, Обнова, Понедељак, Наша борба, Српски народ...*).

Незаобилазан извор за обраду судбине српског грађанства под окупацијом представљају дневници, мемоарска дела и сећања. Реч је о изворима који се могу поделити на више група у зависности од писца и његове идејно и политичке оријентације, места и улоге под окупацијом и сл. У складу са тим је и њихов значај и вредност за проучавање одабраних аспеката историје српског грађанства. Поменимо саме неке. Дневници Григорија Бабовића и Драгутина Ј. Ранковића пружају увиде у разне појаве које на други начин скоро да не би могли да реконструиремо (дружења и окупљања, облике свакодневне комуникације, славе и прославе, исхрану, начине снабдевања, унутрашњи свет грађана и сл). Наговестимо овде и да се први издваја богатством најразличитијх података управо због свештеничког позива који је обављао, приступа људима, спремности да му се људи отворе и повере. Дневник др Милоша Московљевића, још није доступан стручној јавности, али је захваљујући колегијалности др Момчила Исића, које га је приредио, могао да буде коришћен и у нашој анализи. Он је, додуше, много мање богат у подацима него раније поменути, јер је пре свега концентрисан на праћене ратне ситуације на светским бојиштима; ипак, и он садржи мноштво детаља којима се могу проширити сазнања добијена на други начин. Нешто другачији је дневник Бранка Лазаревића или Аритона Михаиловића, интелектуалаца и писаца, који пружају готово невероватне увиде у „лични свет“, односно свет сопствене приватности. С друге стране, дневник Михаила Константиновића или Милана Грола сведоче о грађанима који окупацију проводе у емиграцији, док дневник Младена Жујовића пружа поглед припадника

Равногорског покрета отпора и сл. У односу на дневнике, чију важност није потребно посебно истицати, другачију изворну вредност имају мемоари, сећања и успомене, у којима је сећање, с обзиром на временску дистанцу, много губило од поузданости што због природног процеса заборављања (нека новија истраживања показују да само десет година после неког догађаја сећање постаје бар за четрдесет посто мање поуздано, посебно ако аутор није био директан учесник), што због накнадног свесног или несавесног искривљавања значаја и улоге догађаја у којима су аутори учествовали. Уз ове опасности, поменимо и то да су у раду коришћени, поред већ познатих мемоара Дејана Медаковића и Димитрија Ђорђевића и мање позната сећања Милана Пајевића и Зорана Обрадиновића, који је донекле романсирана прича о његовом животу. У раду су, после пажљивог критичког преиспитивања, нашли места и мемоарски записи грађана који су после рата живот провели у емиграцији. За њих донекле важи и оно што смо већ раније напоменули о историји и памћењу побеђених. Указујемо на неке, као на пример, сећања Звонка Вучковића, Адама Прибићевића, Бошка Костића или Ратка Парезанина. Сви ови извори нуде једну „скивену историју“ која сведочи и о духовној клими, свакодневици, учешћу у сарадњи са окупатором, непристајању, отпору, личним мотивима одлука, као и преживљавања аутора.

Осим тога, у раду посебну вредност и својеврсну допуну архивским изворима пружили су и интервјуи са неким од представника српског грађанства или њиховим потомцима који су запамтили време окупације. Преко тог облика истраживања могуће је добити одређена знања о начину живота припадника српског грађанства у окупираној Србији 1941-1944, његовим емоционалним стањима, личним трагедијама, доживљајима окупације, геноцида, репресалија...

У истраживању су, у зависности од могућности, употребљени и неки специфични извори, попут фотографија. Поменимо тако фотографије Ристе Марјановића, које је приредила за публикавање Биљана Спасић, али и неке фотографије из приватне збирке Милоша Јуришића. Оне су неретко тренутак живота ухваћен објективом апарата, сцена у којој актери нису намештени за фотографисање, па стога и више него важно сведочење, а некад, а можда и чешће, инсцениран тренутак из живота грађана где доминира осмех, било да је реч о свечаностима попут венчања или пак живота у кућном (приватном), односно уличном (јавном) амбијенту.

На основу поменутих, ако и многих других извора и литературе, покушали смо да тему прикажемо у шест тематских целина које су унутар себе издељене на мање целине, односно проблеме у оквиру којих је поштован хронолошки принцип. У првој глави, која са уводним делом, чини целину, настојали смо да дефинишемо шта је то српско грађанство, с каквим потенцијалом, проблемима и погледима оно улази у Други светски рат. У другој глави пажња је усмерена на сусрет српског грађанства са ратом и окупацијом: како доживљава рат и окупацију, како се са њима суочава и какве избор прави. Трећа и четврта глава посвећене су раскршћима односно путевима којима се креће српско грађанство под окупацијом. Иако оне чине целину, ради лакшег обраде у раду су оне подељене на две одвојене тематске целине. У првој се бавимо односом српског грађанства према окупатору, односно стратегијама које оно бира или је приморано да прихвати у односу на њега и у том оквиру анализирали смо три стратегије: колаборацију, отпор и привидно „неопредељивање“ („ишчекивање расплета“), док у другом раскршћу настојимо да испитамо како српско грађанство види будућност, односно с којим надама, идејама, плановима и решењима оно жели да обликује ту будућност. Може се рећи и то да прва прати „тренутну“ ситуацију у рату, односно њихову „садашњост“, а да је друга окренута „будућности“, односно хтењима, жељама, могућностима и ограничењима њеног обликовања. Пета глава обухвата свакодневни живот српског грађанства, односно искушења са којима се оно суочава у свакодневним активности. С обзиром на то да, после слома устанка крајем 1941. године, српско грађанство, односно српски народ на простору Србије под немачком окупацијом проводи тзв. „мирну окупацију“, односно окупацију без већих ратних окршаја, највећи број припадника српског грађанства је окренут свакодневној „борби“ у преживљавању и задовољењу основних потреба, што нимало није било лако. Зато смо велику пажњу посветили разним областима свакодневног живота – раду, исхрани, одевању, здрављу, свакодневној комуникацији, дружењима и сл. Последња, шеста глава покушава да да одговор на питање шта је то српско грађанство на крају рата, после новог материјалног осиромашења, биолошког осипања, идејно-политичког и војног цепања, те духовног умора, како је изгледао његов сусрет са победником ослободилачког и грађанског рата и каква је његова улога била у „новом друштву“ које није рачунало са грађанством.

УВОД

ТЕОРИЈСКО-ИСТОРИЈСКА РАЗМАТРАЊА О СРПСКОМ ГРАЂАНСТВУ

Међу друштвеним теоретичарима постоје разлике око тога како треба гледати на грађанство и, сходно томе, како га дефинисати.¹ Оно што је неспорно је да је појам везан за демографски и привредни успон градова, односно за процес урбанизације и урбанитета и процес индустријализације. Град је за грађанина и ширу групу којој је припадао представљао просторно и социјално окружење које га је одређивало као појединца, али и као члана шире заједнице. Спор је настао услед поприличне неодређености и растегљивости појма на разне слојеве градског становништва и покушаја да се утврди шта их је све обједињавало под називом грађанство. Тако су неки аутори у први план стављали економска мерила, пре свега власништво над средствима за производњу и над капиталом, други су потенцирали критеријуме моћи и власти, док су трећи, поред економских, наводили и низ других који су били у вези са културним садржајима и моралним нормама.² Притом, неопходно је напоменути да се за појам грађанства употребљава и неколико синонима, попут термина грађанска класа или буржоазија (*bourgeoisie*)³, а у енглеској варијанти и средња класа (*Middle class*).⁴ С

¹ Разлике су се јавиле у зависности од тога да ли се грађанство посматра као политички, правни или социолошки појам: на пример, уколико се дефинише као политички субјект, онда је грађанин (појединац) човек са одређеним кругом права и дужности која му се признају у оквиру друштвено-политичке заједнице за коју је везан релативно трајним припадањем (независно од његовог социјално-економског положаја); може се посматрати и као припадник једне државе, њен држављанин који је под њеном јурисдикцијом; уколико се социолошки посматра, он је и припадник грађанске класе у односу на припаднике других класа, на пример сељаштва; али се грађанин може сагледати и као човек који живи у граду и припада урбаној (градској) култури (Milan Matić, Milan Podunavac, *Politički sistem: teorija i principi*, Beograd 1997, 233; О томе и у: Jelena Vasiljević, „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije“, *Filozofija i društvo*, 3, Beograd 2013, 135-155). С друге стране, додатан проблем ствара чињеница да се у оквиру сваког поменутог угла посматрања појављују различити теоријски концепти који нуде могућност другачијег сагледавања грађанства.

² О класно-слојним поделема у друштву више видети у: Danilo Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd 1987.

³ Термин потиче од француске речи *bourgeois*, која означава становнике града, за разлику од оних који живи на селу. У неким случајевима „буржоазија“ се схватала као грађанство у ужем смислу, односно, тада су појмом били обухваћени само поседници капитала и средстава за производњу. Под буржоазијом у ширем смислу, схваћени су, поред капиталиста и сви они који су својим положајем (високи стручњаци, политичари, службеници и сл) помагали одржању капиталистичког система друштвених односа. Производна доминација буржоазије омогућава доминацију и у свим осталим областима друштва. То схватање посебно је преовлађујуће у марксистичкој теорији о две

друге стране, с гледишта наше теме, настају потешкоће и када се сагледава формирање грађанства, пошто је грађанство југоисточне Европе, па према томе и српско грађанство, настало не само касније него и у другачијим историјским условима него у западној Европи. Друштвену структуру балканских друштава није карактерисало постојање племства и аристократије које би грађанство друштвено одредиле и идентификовале као у Западној Европи.⁵ Због тога немачки етнолог Клаус Рот чак поставља и питање - да ли је постојала грађанска класа односно грађанство на Балкану; а ако није, пита он, како је онда могла да „јача буржоазија“.⁶ Штавише, у немачкој терминологији, за грађанство балканских земаља, употребљава се и термин *Ersatz-klasse*, који означава постојање сурогата класе а не праве класе. Разлог томе се налазио у повезаности настанка грађанских слојева с развојем државне управе. Услед тога, према виђењу Ивана Беренда (Ivan Berend), дошло је до стварања војно-бирокуратског слоја или чак елите (иако је елита ужи појам од грађанства) којима се придружио незнатан број трговаца као сурогата грађанске класе, а изостало је стварање грађанства у западноевропском смислу.⁷ Поменуто питања сведоче и о специфичностима појаве грађанства и уопште друштвене структуре земаља поменутог простора, специфичностима које је наметнуо историјски, друштвено-економски и културни развој. Све ово додатно се усложњава ако се узму у обзир и нека новија историјска истраживања европске буржоазије, по којима се она „не може дефинисати превасходно као сталеж или као класа, јер је имала исувише слаб законски статус да би била сталеж, а била је исувише хетерогена да би била класа“.⁸ Шта онда тек рећи за српско грађанство?

главне класе, буржоазији и пролетаријату, при чему је прва владајућа и експлоататорска. У односу на Марксову дихотомну структуру друштва М. Вебер је сматрао да је друштво подељено на три друштвене класе: на поседничке класе (када разлике у поседу примарно одређују класни положај), на пословне класе (кад изгледи на тржишно коришћење добара и услуга примарно одређују класни положај) и на друштвене класе (као свеукупност оних класних положаја међу којима је лако могућа и симболично видљива размена појединаца на личним основама или у низу генерација). Maks Veber, *Privreda i društvo*, I, Beograd 1976, 241-246.

⁴ О томе више у: Aljoša Mimica, *Ogled o srednjoj klasi. Pregled razvoja jednog sociološkog pojma*, Beograd 1983.

⁵ О томе више у: Lawrence James, *The Middle Class A History*, Abacus, London 2008.

⁶ Klaus Rot, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 223.

⁷ Ivan Berend, *Centralna i Istočna Evropa: 1944-1993. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001, 246.

⁸ Наведено према: K. Rot, *n.d.*, 218. Овде је важно указати да су К. Маркс и М. Вебер различито одређивали појам друштвена класа. Први ју је сагледавао превасходно преко економског богатства, док је Вебер тај критеријум видео као један од елемената друштвене стварности. За Вебера значај имају поред материјалног богатства, друштвени углед и друштвена моћ. Исто тако Вебер употребљава израз „друштвени слој“ или „сталеж“ да би њиме означио „карактеристично постојеће право у односу на позитивну или негативну привилегију у погледу друштвеног угледа“,

Ако се то има у виду и свесни да, осим када је реч о историји српског грађанства после Другог светског рата,⁹ готово не постоје значајнија историјска истраживања српског грађанства, посебно не за период пре Другог светског рата,¹⁰ покушаћемо да истакнемо неке битне елементе који, међу многима, могу послужити дефинисању појма, али и говоре о његовој унутрашњој структури, односно елементима који омогућавају обједињавање и хомогенизацију различитих слојева унутар српског грађанства.

За почетак, можда, треба поћи од тога ко у структури српског друштвеног простора не припада тој друштвеној категорији. Прво, сељаци су све време у односу на грађанство не само најмасовнији друштвени слој¹¹ него и потпуно други пол и типично су не-грађанска група по месту живљења, типу привређивања, али и начину живота. Остали друштвени слојеви припадају граду као центру грађанског и са њим су повезани различитим везама, али у складу са својим вредносним оријентацијама, ставовима, понашањима су неграђански односно антилиберално оријентисани; ту, пре свега, спадају радници који су временом исказивали свој интерес као наднационални, али и градска сиротиња.

Значи, неграђански карактер градских радника и градске сиротиње није споран. Међутим, да ли официри и клер припадају грађанству? Алаида Асман је, на примеру Немачке 19. века, истакла да у антиграђанске елементе друштва спадају племићи, официри и клер.¹² Међутим, српски пример је нешто другачији.

уколико оно почива на једном или више основа као што су начин живота, уобичајени процес образовања, друштвени престиж на основу порекла или занимања (О томе више у: Мaкс Вебер, *Privreda i društvo*, I-II, Београд 1976, I-241-246, II-30-43). Међутим, М. Трипковић указује да у савременој социологији „превалада уверење да су појмови „класа“ и „слој“ више комплементарни а мање искључиви“ (Milan Tripković, „Klasa, društvena“, у: *Sociološki rečnik* (priredili A. Mimica, M. Bogdanović), Београд 2007, 231). Одличан преглед поменутих, али осталих теорија о класи и стратификацији друштва налази се и у већ класичном делу Ентони Гиденса (Entoni Gidens, *Sociologija*, Београд 2007, 288-311).

⁹ Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944- 1950*, Београд 2009.

¹⁰ Не постоје историјски радови који су посебно истраживали српско грађанство у Србији 19. века и у међуратној Југославији. Међутим, постоје истраживања о граду у 19. и 20. веку, која су дотицала и историју српског грађанства. Међу њима издвајају се следећи радови: Мирослав Перишић, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века*, Ваљево, 1997; Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002; Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000; Пеђа Марковић, *Beograd i Evropa 1918-1941 (Evropski uticaji na proces modernizacije Beograda)*, Београд 1992; Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Краљево 2006.

¹¹ На прелазу из 19. у 20. век сеоско становништво је обухватало преко 86%, а 1931. године, нешто изнад 81% (Димитрије Ђорђевић, „У сенци Аустро-Угарске“ у: *Историја српског народа VI-1*, 98; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941* Књ. I (Социјално-економски положај сељаштва), Том први, Београд 2000, 38).

¹² Alaida Asman, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Београд 2002, 45. Потребно је приметити да је А. Асман, имајући у виду немачко друштво, убројала у

Пре свега, домаће племство и земљишна аристократија нису постојали, док су официри у Србији 19. века били у значајној мери носиоци модерних стремљења, а у међуратној Југославији били су углавном уз круну и двор и могли би се окарактерисати као део конзервативног грађанства. Православно свештенство, које је у отоманско време било чувар писмености, националног духа, традиције, представљало је супституцију интелектуалне елите, с обзиром да није било других интелектуалаца. У Србији 19. века обе ове друштвене групе ипак припадају грађанству по више критеријума: по образовању, по прихватању основних идеолошких вредности деветнаестовековног грађанства (национална држава, либерално-демократско уређење, итд.), а наравно и по статусу и друштвеном положају. Дакле, у то време, српском грађанству припадали су чиновништво, официри, свештенство, интелигенција и предузетници разних врста. И у Србији 19. века и у међуратној Југославији српско грађанство је обухватало изузетно танак слој градског становништва, а опет и целокупно градско становништво је чинило мали део укупног становништва.¹³ У сваком случају, од 1941. године ти слојеви су се нашли у периоду бурних промена које су утицале на његов даљи развој и састав.

Каква је била унутрашња структура грађанства, односно од којих друштвених слојева је оно било састављено? Заправо, становници српских градова постали су другој половини 19. века главни корисници и носиоци модернизације привреде, посебно градске привреде (трговине, банкарства и индустрије), али и урбанизације, што је већ тада водило снажном имовинском и друштвеном диференцирању становника града и зачецима грађанског живота, иако ограниченог на поједине друштвене слојеве и не тако велики број породица. Касније, у међуратној Југославији српско грађанство се повећало, мада је и даље обухватало узак круг, али је већ имало одређену, устаљену традицију грађанског живота. Међу њима било је тзв. пословног грађанства (трговаца, индустријалаца,

неграђански свет, поред поменутих група, и уметнике који су критиковали материјалистички егоизам и грађанско настојање постизања унутрашњег, духовног мира, и насупротив томе истицали духовни немир (Исто, 45).

¹³ Процент градског становништва у Србији до пред крај 19. века једва да је досезао 10 %, да би у последњој деценији и на прелазу два века износио нешто преко 14% (Д. Ђорђевић, *У сенци Аустро-Угарске*, 98). Три деценије касније (према државном попису из 1931.) укупан удео градског становништва Србије (са Косовом и Метохијом и Војводином) обухватао је око 16% укупног становништва Србије, а на нивоу Краљевине Југославије у градовима и варошима живело је мање од 25% (Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, I-1, (Социјално-економски положај сељаштва), Београд 2000, 37).

банкара и сл), односно предузетника као носилаца пословног живота, образованог грађанства (учитеља, професора, слободних професија, чиновника односно носилаца бирократије, официра везаних за државу, свештеника..). Сви они су се бавили немануелним занимањима и у укупној структури српског друштва а посебно југословенског у међуратном периоду чинили су тек мали постотак (5-6% 1931. године),¹⁴ што је само по себи представљало предност. У грађанство су улазили и неки мануелни слојеви, као што су занатлије. Има мишљења да у њих треба уврстити и богате сељаке који прихватају идеолошке вредности грађанске класе. Они, иако не тако често, знали су да се, поред обраде земље, у исто време баве, на пример, и трговином или политиком, односно да буду и земљорадници и трговци, односно земљорадници и народни посланици.¹⁵ Могло би се рећи да их треба пре класификовати у зависности од главног занимања. То не значи да нису усвајали и неговали разне елементе грађанске културе, али у структурном смислу ипак су припадали сељаштву. Оно што је неспорно је да су се из сељаштва регрутовали припадници грађанства. Следеће питање које се поставља јесте - шта је заједничко за све те људе разних професија, интереса, различитог порекла, материјалног положаја, шта их је уједињавало и повезивало? Тим питањем занимали су се у својим радовима К. Рот и А. Асман. Оба аутора су сматрала да је заједнички оквир под којим се налазила и хомогенизовала та разнолика имовинско и друштвено издиференцирана група треба тражити у култури, односно у специфичном начину живота, систему заједничких вредности, скупу уверења, начина понашања и стицања искуства.¹⁶ Уз опште либералне вредности слободе и једнакости, неприкосновености приватне својине и слободне конкуренције, индивидуализма и слободне иницијативе, обједињавајући елементи били су, како је навео Клаус Рот позивајући се на Јиргена Коку (Jürgen Koska), и један особит систем „тумачења и вредности, менталитета и културе“.¹⁷ Дефинишући грађанство као културну формацију, он је, поред материјалне културе и начина понашања, извео и бројне менталне и етичке елементе који су били препознатљиви у југоисточној Европи: буржоаска култура, поштовање индивидуалних постигнућа и оријентација на успех, прихватање рада као врлине, планирање и окренутост будућности, окренутост економском и рационалном,

¹⁴ Milosav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*, Beograd 1984, 27.

¹⁵ Исто, 28.

¹⁶ К. Rot, *n.d.*, 218- 219; А. Asman, *n.d.*, 43.

¹⁷ К. Rot, *n.d.*, 219.

умерен начин живота, акценат на писмености и образовању, поштовање према наукама и схватање знања као извора моћи, поштовање естетске културе (књижевности, ликовне уметности, музике и сл), прихватање и поштовање симболичких облика јавног говорног саобраћаја, понашања, материјалне културе (архитектура, намештај, облачење, мода, исхрана) и „отмен“ начин живота везан за градове, урбани облици забаве и доколице (опера, позориште, музеји, галерије, спортови и сл), прославе и празници (грађанска венчања, славе, Божић)...¹⁸ Та култура је од 19. века постала доминантан модел преко којег се одређивала припадност грађанству, и постепено је постајала узор који су прихватили и други слојеви друштва, истина, само у појединим сегментима (на пример, у култури становања и сл.). Она је јасно одвајала грађанство од осталих друштвених слојева. Ове елементе можемо уочити и у историји српског грађанства.

Начин ширења и усвајања вредности грађанске културе био је у суштини изведен преко процеса образовања. Образовање је омогућавало индентификацију грађанина - појединца са групом, али је било и један од главних фактора, како оба аутора сматрају, који је хомогенизовао разне грађанске слојеве.¹⁹ Школовање, односно образовање, давало је средства за стварање заједничких вредности и начина понашања. Сличног мишљења је и енглески историчар Ерих Хобсбаум. Према њему, степен образовања је чинилац који је одређивао место појединца на социјалној лествици. Тако је поседовање само основног образовања сврставало људе у ниже редове друштва, док је пак више образовање омогућавало припадност вишим слојевима грађанског друштва (на пример, у вишу средњу класу или високу буржоазију). У том смислу, школовање у средњим школама било је довољно и општеприхваћено мерило за приступ у средњу класу или грађанство.²⁰ Пример српског грађанства даје потврде за тако нешто. У Србији 19. века школа је, како је то приметио и историчар Димитрије Ђорђевић, „постала одскочна даска за продор у јавни живот“, будући да је српско друштво било претежно сељачко и необразовано.²¹ То показују и пажљива истраживања

¹⁸ Исто, 219-221.

¹⁹ К. Rot, *n.d.*, 221; А. Asman, *n.d.*, 69.

²⁰ Erih Hobsbaum, „Masovna proizvodnja tradicija: Evropa 1870-1914“, u : E. Hobsbaum, T. Rejndžer (ur), *Izmišljanje tradicije*, Beograd 2002, 428-429.

²¹ Димитрије Ђорђевић, „Историчар у политици: Слободан Јовановић“, у: *Слободан Јовановић: личност и дело*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. ХС, Одељење друштвених наука, књ. 21, Београд 1998, 109.

формирања српске интелигенције у 19. веку.²² Међутим, можда би било потребно истаћи да је образовни систем само једна од карика у процесу социјализације, и да важност за ширење грађанске културе имају и породица, мреже социјалних односа које се успостављају, попут дружења са вршњацима истог социјалног статуса, али и рад и сл. То је омогућавало стварање предуслова за формирање културног идентитета појединца са друштвеном групом. У сваком случају, изгледа да се ни пословно грађанство, посебно оно које је себе превасходно одређивало преко богатства и моћи коју му је оно пружало (плутократија), није одвајало од грађанства ни у начину понашања а ни у систему вредности. И код ове групе се са усложњавањем рада јављала све већа потреба за школским образовањем и стручним знањем.²³

Бројни су фактори утицали на консолидацију и хомогенизацију разних слојева унутар српског грађанства. Чини се да је међу њима могуће издвојити неколико њих који су имали посебан значај с гледишта настанка и историјског развоја. Минимум друштвено прихваћене приватне својине и зараде (материјалног богатства) били су неопходан услов за припадање грађанским слојевима, али нису били ни једини а ни довољни. Поред њега, а то су све више осећали и српски трговци средином 19. века, било је потребно и улагање у стручно образовање, што је временом постало све битнија одлика привредно активног грађанства.²⁴ Са индустријализацијом и стварањем слоја индустријалаца и слоја финансијских стручњака и банкара образовање је било ствар без које се више није могло. Око тзв. образованог грађанства (учитеља, професора, чиновничке интелигенције....) нема спора; оно је, а посебно оно које се школовало у иностранству, постало како главни преносник модерних европских утицаја тако и један од главних носилаца грађанског начина живота. Без богатства, оно је својом дипломом и поштовањем које је образовање и знање изазивало код људи омогућавало ширење грађанске културе. А опет сама грађанска култура прихватала се селективно, најпре преко материјалне културе, дакле, оне опипљиве

²² О томе више у: Љубинка Трговчевић, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.

²³ А. Asman, *n.d.*, 44.

²⁴ Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 102. Поред индивидуалних настојања појединих трговаца, београдска општина је, уз помоћ појединих трговаца, основала 1845. године Послено-трговачку школу, као школу која је требало да пружа знања неопходна за обављање трговачког занимања (Љубинка Трговчевић, „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку (Аналитичка скица)“, у: *Србија и модернизацијским процесима XX века* (Научни skup), Београд 1994, 222).

и видљиве попут начина одевања, док је за онај невидљиви део културе у смислу менталних и етичких норми процес рецепције био изузетно спор. Отуда су у књижевним делима били предмет подсмеха сви они грађани који су се налазили у нескладу између спољног европског изгледа, дакле, грађанског (урбаног) понашања и понашања дубоко укорененог у патријархални (рурални) културни оквир.²⁵ С друге стране, поседовање бар једног од тих претходно наведених општих критеријума или њих неколико омогућавало је сврставање у српску грађанску класу.

Већ смо узгред, на разне начине, истакли да је грађанство унутар себе диференцирано по више основа. На пример, ако се посматра занимање онда је приметно да се са општим напретком и усложњавањем друштва проширивала лепеза грађанских занимања, која су омогућавала сврставање у грађанске слојеве. Наравно, то је било у складу и са ширењем образовања, односно његовом доступношћу што ширем кругу људи. Ту се, такође, уочавала разлика између занимања која су престижна или нешто мање престижна; зависно од тога, она су и доносила одређени положај у друштву и приход, могућност родбинских, пословних или других облика међусобног повезивања.²⁶ Када је у питању степен богатства, онда је постојала разлика између оних мање или више богатих грађанских припадника. У оба поменута случаја могла се извести подела на крупно (више), средње и ситно грађанство. Ова подела није ретка ни међу марксистичким теоретичарима, а појављивала се и у комунистичком сагледавању српског грађанства. Интересантно је приметити и да у време успона српског грађанства крајем 19. и почетком 20. века, у централној и западној Европи у којој се грађанство налазило тада у „фази процвата“, пре свега материјално и културно, сам појам „грађанства“ мењао увођењем и појма „средњег слоја“. Први се у немачком друштвеном простору сужавао и обухватио је елите поседа и образовања, док се други односио на ситно и средње грађанство. Слично се дешавао и у случају термина „буржоазија“ у француском друштву од средине 19.

²⁵ На мети су се нашли и систем вредности као и начин живота. Оцртана је хипокризија, лажни морал, похлепа за новцем, влашћу и сл. У том смислу најзначајнији су радови Бранислава Нушића (*Госпођа министарка*, *Ожалошћена породица*, *Покојник*). Поред њега, и Бора Тосић, као и Душана Николајевић показали су се као оштри критичари грађанског начина живљења и грађанског друштва уопште.

²⁶ За горње слојеве српског грађанства којима је породично и сам припадао, историчар Димитрије Ђорђевић је у својим мемоарима истакао да су се сви „мање-више знали, били повезани родбинским, кумским, пословним, династичко-политичким везама или интелектуалним афинитетима“ (Димитрије Ђорђевић, *Ожљивци и опомене I*, Београд 1994, 17-18).

века.²⁷ Осим поменутих дистинкција, међу српским грађанским припадницима видљиво је дељење на идејно-политичкој, а касније у међуратној Југославији, и на територијалној односно регионалној, етничкој или моралној основи.

Марксистичка теорија је гледала на грађанство знатно другачије. Она је апсолутизовала економска мерила у сагледавању друштвене структуре и у том смислу сматрала је да узроке друштвених подела треба тражити пре свега у економској структури друштва, односно у целини међуљудских односа у друштвеном процесу производње. Из тога се изродио модел дихотомне класне поделе друштва, према коме се модерно капиталистичко класно друштво састоји из две основне класе, грађанства (буржоазије) и пролетаријата. Прва класа је она која поседује средства за производњу, те према томе и богатство и моћ, пошто је једно с другим у непосредној вези. За разлику од ње, друга класа, пролетаријат, је сопственик само радне снаге коју продаје буржоазији, односно грађанству. Тако се у марксистичкој теорији подела рада повезује са приватном својином над средствима за производњу и стварањем економске моћи. Међутим, сама економска моћ доминантне класе тј. буржоазије, не може да трајно репродукује класне неједнакости, па се она мора помоћи политичком владавином власничке класе (то јест државним апаратом) и њеним идеолошким манипулацијама. Према томе, узрок друштвених неједнакости може престати само уколико се укине приватна својина и сви крену са једнаке стартне позиције. Такође, марксистичка теорија је указивала да је до капитализма људско друштво прошло кроз неколико фаза развоја у којима је доминирала класна борба, при чему је у преткапиталистичкој фази буржоазија одиграла прогресивну улогу и успела да потисне феудалце и феудалне односе. У следећој фази друштвеног развоја ту прогресивну улогу требало би да има пролетаријат. Његов успех означио би настанак комунизма или друштва без класа из кога би одсуствовала приватна својина те према томе и извор социјалних неједнакости.²⁸

Важно је поменути и да је у току рата и нацистичке окупације, а посебно после рата и комунистичке револуције дошло до драматичних промена у структури грађанства, као и у структури српског друштва. У рату су читави слојеви грађанства материјално пропали, а неки су практично нестали из

²⁷ Дитер Хајн, „Грађанин, грађанство“, у: *Историја. Лексикон појмова* (прир. Рихард ван Дилмен), Београд 2010, 169.

²⁸ Danilo Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd 1987.

структуре грађанства и структуре друштва. Примера ради, велики број индустријалаца и трговаца је осиромашео, а приватни чиновници су, заједно са нестанком приватних фирми, разних организација и удружења, престали да постоје до краја рата. Заправо, живот припадника грађанства, као и осталих слојева друштва, у рату је сведен на супсистенцијални ниво, односно ниво голог одржања живота. То је водило нивелисању друштвене структуре. Грађанство је у том процесу, који је настављен и после рата, губило атрибуте посебног друштвено-економског положаја. Међутим, изгледа да је, према новијим социолошким истраживањима, грађанство, без обзира на његово обезличавање у друштвеној структури у рату и после њега, и даље успевало да, преко испољавања специфичне грађанске културе и начина живота, исказује, иако у врло ограниченој мери, своју припадност грађанству. Потврду за ту констатацију налазимо у истраживању Смиље Томановић-Михаиловић, која је показала да се у кризним временима свођење живота на егзистенцијални минимум тј. задовољење најосновнијих потреба у сфери материјалне потрошње (исхране и становања), које подједнако погађа све слојеве друштва, не одражава на грађанске слојеве у стилу живота, односно у домену културних потреба и начина живота.²⁹ Заправо, стил живота³⁰ породице у таквим временима представљао је значајан фактор разликовања друштвених слојева, па је и сама његова репродукција омогућавала и социјалну репродукцију друштвене групе. У нашем случају, можемо претпоставити да је стил живота грађанских слојева и у рату и после рата, без обзира на друштвени положај који је маргинализован ратним и револуционарним мерама, омогућио на породичном нивоу репродукцију грађанског животног стила и културног нивоа, али је пружио и основу за „репродукцију“ грађанских слојева.³¹ Дакле, претходне напомене омогућавају да се грађанство, и после растакања током рата, а нарочито после њега, сагледа као једна, додуше осиромашена формација, која покушава да сачува свој стил живота и своје вредности наспрам новог друштвеног окружења. У исто време, културни капитал³² који је поседовало отворио је врата за интегрисање у новоуспостављени

²⁹ О томе више у: Smilja Tomanović - Mihailović, *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd 1997.

³⁰ Док је животни стил израз културе личности или породице, квалитет живота је производ социјалне структуре (Исто, 53).

³¹ Исто, 171.

³² Најпознатију теорију културног капитала дао је Пјер Бурдије, који га је дефинисао као образовање, језик, манире, познавање верских и других обичаја, а који се преноси у породицама

систем друштвених односа после рата. А опет и „нова власт“ после рата је морала да, после одузимања имовине као видљивог елемента припадања грађанској класи, о чему сведоче доступни извори, потискује та пре свега спољна обележја грађанских вредности и стила живота (слушање класичне музике, опере, учење страних језика, пре свега француског и енглеског и сл.)

И најзад, потребно је објаснити шта се подразумева под „српским“ грађанством. У нашем случају „српско“ биће употребљавано не само за етничко грађанство, односно српско по пореклу, него и у једном ширем значењу појма „националности“ и „националне припадности“.³³ Разлог се налазио у томе да се појединац, грађанин, осећао припадником неке нације не само на основу народности и вероисповести по рођењу, већ и по краћој или дужој присутности у одређеној националној заједници у којој је на различите начине деловао, али и самоидентификовањем са њом. Тако схваћено „српско“ грађанство омогућава да се у њега уброје и грађани страног порекла, који су дуже време деловали у српском друштву. Поменимо, на пример, деловање чешког индустријалца Игњата Бајлонија, припаднике руске емиграције у међуратном периоду, или пак неке припаднике других националних мањина.

виших слојева друштва (заправо он је кључ њиховог бољег успеха у школовању). У нашем случају он има и шири значај. Његов најпознатији чланак о томе је „The forms of Capital“ у: John G. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Westport CT and London, Greenwood Press, 1986, 241-260.

³³ Овде смо прихватили тумачење „српског“ које је дао М. Јанићијевић у наведеном делу.

ГЛАВА ПРВА

ШТА ЈЕ ТО СРПСКО ГРАЂАНСТВО 1941?

Српско грађанство је уласком Југославије у светски сукоб 1941. године ушло у један период тешких и озбиљних изазова, који су пореметили оквире његовог постојања и драматично угрозили идејно-политичке и друштвене вредности на којима је почивало и међуратно грађанско друштво и грађанство. Неке од тих вредности, попут либералне демократије и парламентаризма, биле су, уосталом, као и у многим земљама Европе, током међуратног периода, из разних разлога, опасно уздрмане. У сваком случају, 1941. година је била прелома, после које ништа више није било исто. Поделила се историја, време и сећање српског грађанства, као и читавог српског (и југословенског) друштва на време пре и после 1941. године. Поделили су се и сами грађански припадници на заговорнике и противнике догађаја из 1941. године. Отпочела су преиспитивања око одговорности, пропуштених шанси или могућности, спроводила су се нова опредељивања, као и, задуго времена, поређење „епоха“. Због тога, а још и више због промена којима је српско грађанство и српско друштво под окупацијом било изложено, уосталом као и европско грађанство, неопходно прво одговорити на питање шта је то српско грађанство 1941. године.

Друштвени, културни и политички профил

Није лако одговорити на питање шта је то српско грађанство 1941. године. Сваки такав покушај подразумева прихватање чињенице да о српском грађанству, његовом саставу, уопште друштвеној структури међуратног југословенског и српског друштва има врло мало радова и да су они најчешће крајње уопштени. Већ смо говорили о неким проблемима хеуристичке и методолошке природе у уводним разматрањима. Овде треба додати да се српско грађанство не види као такво у статистици међуратног друштва. У њој нису довољно јасно међусобно разграничена ни главна занимања под којима је становништво разврстано, како би се могла извести добра социолошка и историјска анализа. Тако се у истој групи

налазе и послодавци и радници, трговци власници радњи и трговачки помоћници. И оба међуратна пописа становништва воде се по различитим административним критеријумима, први по областима, а други по бановинама, због чега их је тешко поредити. У том тренутку још увек није јасно издиференцирана ни наука; социологија је, на пример, у Србији и Југославији тек у повоју.¹ Нешто боље стоји ствар са каснијим истраживањима, мада она нису довољно конкретна када је реч о српском грађанству. Ствар се додатно компликује, када се зна да су у неким радовима, у зависности од теоријских поставки, у грађанство укључени и богати сељаци (тзв. „сеоска буржоазија“).² Међутим, Момчило Исић, добар познавалац историје сељаштва, разматра богате сељаке у оквиру социјално-економске структуре сељаштва у међуратном друштву.³ Можда је до сада најбоље обрађена политичка димензија српског грађанства. У сваком случају, одговор на тако сложена и слојевита питања, тражи да одемо и даље у прошлост и да, колико нам то досадашње знање дозвољава, укажемо на неке основне црте српског грађанства које су чиниле његов друштвени, културни и политички профил. То би на изванредан начин пружило и одговор шта је то српско грађанство пред Други светски рат.

За почетак треба истаћи да се српско грађанство већ Пре првог светског рата профилисало као посебна и специфична друштвена категорија. Оно није имало дужу традицију нити је, као што смо поменули, настало у друштву које је имало аристократију и племство, већ је настало у сељачком друштву и у процесу борбе за ослобођење од турске власти и за стварање модерне државе западног типа. Због тога се за њега може рећи да је било младо и малобројно, посебно ако се упореди са западноевропским друштвима, која су имала снажну грађанску класу, развијене и бројне градове. Уз то, мора се имати у виду и да је српско грађанство, као и српско друштво, прошло, у односу на западноевропско грађанство, кроз један спор, неравномеран и испрекидан развој. У том развоју са стварањем државе предност је давана најпре политичкој модернизацији и стварању парламентарне демократије, док је привреда, односно индустријализација, а сходно томе, урбанизација и модернизација добила на

¹ Милован М. Митровић, „Један век социологије“, *Социолошки преглед*, бр. 1, Београд 2012, 9-28.

² Ivo Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970.

³ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, I-1, (Социјално-економски положај сељаштва), Београд 2000.

замаху тек пред крај 19. века.⁴ Тада је започео и успон српског грађанства, који је прекинуо Први светски рат. Међутим, ратови, политичке и привредне кризе у другој половини 19. века, и посебно у прве две деценије 20. века, представљале су сметњу једном континуираном развоју и трошиле су ионако мале економске, материјалне и духовне снаге српског грађанства. Неке од тих криза, попут царинског рата са Аустроугарском, позитивно су се одразиле на развој привреде и друштва. Тако је царински рат, иако не без потреса, ослободио српску привреду и српско грађанство зависног односа у трговинској размени од моћног суседа. У исто време је подстакао и динамичан развој привреде, пре свега, индустрије,⁵ али је и изменио привредни и политички утицај великих сила, па је Француска постала доминантан фактор у земљи. То је, између осталог, утицало на напредак пословног грађанства односно на његово економско, материјално и друштвено јачање. Па ипак, 1905. године од укупног броја становника Србије 4,64% чиниле су занатлије, 2,22% трговци и 1,89% државни чиновници.⁶ Има и припадника слободних занимања и индустријалаца, али они су тек у зачетку.⁷ У градовима је живело тек 14% или 350.000 становника, што је сведочило о једној успореној урбанизацији. Међу њима су преовладавали мали градови у којима је живело између 5 и 10 хиљада становника, док је само шест градова имало између 10 и 20 хиљада становника (Ниш, Лесковац, Крагујевац, Пожаревац, Шабац, Врање). Највећи град био је Београд, који је 1910. године достигао број од око 90.000 становника.⁸ Друге кризе, као што су Балкански ратови и Први светски рат (1912-1918) увеле су српско грађанство и српско друштво у вишегодишње ратно стање и произвеле драматичне промене и по само грађанство и по само друштво. Наиме, дуготрајно ратовање и велики људски губици довели су како до умора и губитка читавих генерација тако и до одређених промена у бројном саставу српског

⁴ Мари Жанин Чалић указује да су политичке странке имале јасне политичке програме и уграђену борбу за политичке слободе и демократију, али да нису имале „јасан програм привредних реформи“, што је утицало на раскорак између политичке модернизације и економске заосталости (Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 33); Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 29-30; Исти, „Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Београд 1944, 435-446.

⁵ У периоду од 1873. до 1906. године било основано 144 индустријска предузећа, а после раскида са Аустроугарском, за само пет година, 284 (Димитрије Ђорђевић, „Српско друштво 1903-1914“, *Марксистичка мисао*, бр. 4, Београд 1985, 131-132).

⁶ Д. Ђорђевић, *Српско друштво...*, 126; Дубравка Стојановић, „Уље на води: Политика и друштво у модерној историји Србије“, у: Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005, 127.

⁷ Тако је, на пример, у целој земљи 1905. године било регистровано укупно 249 лекара, 262 адвоката, 155 инжењера, 64 ветеринара и 148 судија (Д. Ђорђевић, *Српско друштво...*, 133).

⁸ Д. Ђорђевић, *Српско друштво...*, 126.

грађанства и градског становништва, због чега је била нарочито изражена, како су то већ истраживачи наводили, „негативна селекција“, у којој су људи малих способности имали прилике да заузму места у друштвеном животу која им нису припадала.⁹ Међутим, нису се променили основни развојни трендови српског грађанства успостављени пре Првог светског рата. Оно што се потпуно променило са 1918. годином јесте државни и политички оквир постојања српског грађанства, и донекле, социјална структура српског друштва, пре свега у погледу сложености и веће издиференцираности. У ствари, слојевитост, како градског становништва, тако и самог грађанства, после уједињења се још више развила у смислу повећања њиховог броја, веће професионализације и сл. Једина знатнија разлика, која се појавила под утицајем интензивније индустријализације, односила се на формирање слоја индустријских радника.¹⁰ Србија је, и поред великих губитака, повећала укупно становништво, а сходно томе и градско, али је то у највећој мери остварено укључивањем нових области после ратова. Градска популација се непосредно после рата повећала у апсолутним бројевима за дупло у односу на почетак века, али је у релативном смислу она била чак мања, и износила је 13,69%. То је донекле било и због карактера припојених области, посебно оних ослобођених у ратовима 1912 - 1913. године, у којима је био виши проценат сеоског становништва.

Табела бр. 1: Становништво Србије од 1834 до 1931. године.

Година	градско	%	сеоско	%	Неписменост	укупно
1834	45.673	6,84	621.186	93,15	-	666.859
1874	138.870	10,25	1,215.020	89,74	-	1.33.890
1900	351.015	14,08	2,141.867	86,8	79%	2.492.882
1921	699.927	13,69	4,412.487	86,31	55%	5.112.414
1931	929.224	16,21	4.803.360	83,79	47%	5.732.584

Извор: Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 27; М. Исић, *Селаштво у Србији 1918-1941*, I-1 (Социјално-економски положај селаштва), Београд 2000, 12, 38; С. Антонић, „Друштвени склопови, политички делатници, демократски поредак“, у: *Рачји ход: Србија у трансформацијским процесима*, (приредио М. Лазић), Београд 2000, 72; Чедомир Попов, „Привреда, друштво и политика“, у: *Историја српског народа*, VI-1, Београд 1994, 8.

⁹ Србија је, према неким прорачунима, изгубила 35% популације у које су спадали погинули, умрли, нерођени, радно неспособни (Љубодраг Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998, 66-67).

¹⁰ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 40-41; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, 25.

Међутим, ако се посматра само подручје Србије пре 1912. године, онда је више него видљиво да се градска популација смањила. Она је тек 1931. године, забележила озбиљнији раст у односу на време пре рата и то за готово педесет посто,¹¹ што је и даље био више него скроман проценат градске популације у односу на укупно становништво. У сваком случају, градови Србије, према писању *Трговинског гласника*, „бачени у назад за читаве две деценије, имају пре свега да поврате ранији положај како би се затим уздигли до висине која им предстоји у новом развићу нашег уједињеног народа...“.¹² Ипак, у међуратном периоду је забележен значајан раст и развој градова, и то посебно у првој деценији постојања југословенске државе. То се поклапало са привредним успоном и интензивнијом индустријализацијом. Тридесетих година 20. века, због велике привредне кризе, дошло је до успоренијег пораста градских житеља и урбаног развоја.¹³

Битно је указати да је у развоју српског грађанства, као и уопште југословенског грађанства, постојала неуједначеност, која је пратила развој градова и градског становништва, и сведочила о регионалним разликама у нивоу индустријализације, урбанизације и модернизације. На општинском нивоу, већ је добро познато да су западни крајеви (Хрватска и Словенија) имали знатно развијенију индустрију и нешто другачију урбанизацију, урбану културу и, стога и снажније грађанство него Србија. То је произлазило из две чињенице: прва, развој грађанства у Хрватској и Словенији се одвијао у оквирима Аустроугарске под чијом влашћу су се налазили, и уз постојање племства и аристократије, и друга, припадници хрватског и словеначког грађанства нису претрпели већа привредна оштећења у рату, тако да нису морали да почињу са знатно ниже стартне позиције, у поређењу са припадницима грађанства у Србији.¹⁴ Овде се нећемо тренутно бавити поменути проблемом, али га истичемо, као једну ширу појаву, која је током међуратног периода имала утицаја

¹¹ Градско становништво ужег подручја Србије 1921. године износило је 338.429 становника или 11,2%, а 1931. године 514.885 или 14,52%.

¹² *Трговински гласник*, бр. 32, 10. фебруар 1924, 2 (Наведено према: М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији* (Према попису становништва од 31. марта 1931), Београд 1999, 9).

¹³ Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, 1, Београд 1988, 57, 68-70.

¹⁴ Поменимо тако да су српски индустријалци били у лошијем положају него хрватски и словеначки, јер је српска индустрија, не само по броју и капацитетима, била и пре рата далеко иза хрватске и словеначке (ужа Србија је 1919. године имала око 70 фабрика, а Словенија и Хрватска заједно око 960), већ је била и у далеко горем стању јер су фабрике у рату биле разрушене, оштећене или развучене (В. Petranović, *Istoriја Jugoslavije...*, 1, 60).

на међунационалне односе, као и на односе између пре свега српског грађанства и хрватског грађанства.

И унутар самог српског грађанства постојале су међуратном периоду регионалне разлике у развоју, које је изнедрио како дотадашњих историјски развој, тако и привредна и друштвена кретања у земљи. Тако, на пример, српско грађанство у Војводини је имало скоро два века дугу традицију, настало је и развијало се под туђинском влашћу, а постојала је и знатна урбана популација, која је обухватала једну половину свог градског становништва уже Србије, док је Косово и Метохија имало малу урбану популацију, сведену свега на неколико градова које су имале тај статус, па стога веома слабо и краткотрајно грађанство.¹⁵ Упоредо је са тим дошло је после 1918. године и до демографских и културних промена у саставу градског становништва и градова, али и грађанства, сходно националној измешаности створене државе. У његовом саставу нашло се знатно пре свега немачко, али и мађарско, румунско и друго живље, као и албанско становништво. Београд, као политичко средиште државе у коме се налазила централна администрација са важним привредним и друштвено значајним институцијама, повећао је број Хрвата, Словенаца, Немаца, односно римокатолика.¹⁶ Доселио се после Октобарске револуције и знатан број Руса, који су, по својој стручности и образованости, оснажили у рату ослабљено српско грађанство.¹⁷

У сваком случају, у међуратном периоду највећи урбани раст забележили су они српски градови који су, као и у ранијем периоду, имали повољан географски положај, развијену индустрију, добру саобраћајну комуникацију, или пак неке (или више, што је чешћи случај) важне функције у оквиру српског, односно југословенског друштва. Тако су међу већим градовима највећи пораст становништва и урбани развој имали Београд, Ниш и Крагујевац, који су имали и

¹⁵ Коста Михаиловић, *Становништво НР Србије...*, 81-82.

¹⁶ Наведимо, примера ради, само неке податке. У Београду је, после припајања Земуна, повећан број Немаца на 10.708 (Томислав Богавац, *Становништво Београда 1918-1991*, Београд 1991, 75-76). Иначе, Немци су били и најбројнија национална мањина (око 500.000) у Краљевини Југославији. У највећем броју они су насељавали села. Према подацима из 1934. године 45% је било сељака, 30% радника, 18% занатлија, 3% трговаца, 2% интелектуалаца (Љубодраг Димић, *Културна политика 1918 -1941*, III, Београд 1997, 8-9; В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 1, 58).

¹⁷ У Југославију је, после доласка большевика на власт, избегло, према неким проценама, између 41.000 и 44.000 Руса. Анализа образовне структуре показује да је њих око 75% имало високо и средње образовање. У највећем броју били су размештени на простору Србије и Војводине. Додуше, они су у истом периоду и напуштали земљу, па је негде уочи Другог светског рата у земљи остало још око 25.000 Руса (Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996, 186; Љ. Димић, *Културна политика...*, III, 135-136).

бројнија индустријска предузећа. Од мањих градова то су били Чачак и Краљево; слично је и код Новог Сада и Зрењанина. Непосредно после рата неколико градова забележило је негативну стопу раста; већина међу њима је већ у првој деценији постојања југословенске државе успела да надокнади становништво и стигне до нивоа који су имали 1900. године, а неки чак и да га мало премаше (на пример, Пожаревац, Параћин, Лесковац).¹⁸ Међутим, грађанство у градовима попут Врање или Шапца доживело је не само успорен раст већ и озбиљно стагнирање.¹⁹ Они су се после 1918. године, пошто је граница померена далеко на југ односно на север, нашли дубоко у унутрашњости југословенске државе и изгубили су ранију посредничку улогу граничних градова. То је значило и губитак многих привилегија које су имали посебно у области трговине са суседном Аустроугарском, односно Отоманским царством. Шабац, додуше, успева да тек пред Други светски рат добије снажан привредни импулс и привлачну моћ за прилив нових становника премештањем из Суботице фабрике „Зорка“, док је Врање наставило да опада. Осим тога, Шабац је, на пример, у потпуности усвојио западне елементе урбаног развоја и културе, док је Врање носило снажан траг отоманског културног утицаја, посебно у области архитектуре. Београд је, у односу на све поменуте градове, током међуратног периода, доживео „демографски бум“. На то је утицало, осим чињенице да је имао, као главни град, бројне улоге (административне, политичке, културне..) и широку зону утицаја, која се практично простирала на целу земљу, па и ван ње, велики индустријски развој, посебно у првој деценији југословенске државе. Примера ради, број предузећа је порастао са 52 колико је имао 1908. године на 173 у 1937. години.²⁰ Он је 1931. године имао 238.775 становника, што је у односу на 1910. годину пораст за 166%, а у односу на 1921. годину за скоро 114%²¹ Тридесетих година раст становника Београда био је, у складу са успоренијим привредним развојем,

¹⁸ Анализа је једним делом урађена на основу табела о развоју градова које су презентоване у радовима М. Јанин Чалић и К. Михаиловића, а другим на основу резултата до којих су дошли. Оне садрже и извесне разлике у бројевима становника, које ипак не нарушавају основне закључке (Мари Јанин Чалић, *Социјална историја Србије 1805-1914*, Београд 2004, 182; К. Михаиловић, „Становништво НР Србије“, у: *Производне снаге НР Србије*, Београд 1953, 80).

¹⁹ Шабац је на прелазу векова имао 12.167 становника, 1921. године 9.231, а 1931. године 12.566; Врање је од 11.407 колико је имао 1900. године смањило број на 8.221 у 1921. години и тек га незнатно повећао до 1931. године (10.809), али није успео да достигне развој који је имао три деценије раније (М. Јанин Чалић, *Социјална историја...*, 182; К. Михаиловић, *Становништво НР Србије*, 80).

²⁰ М. Јанин Чалић, *Социјалан историја...*, 186.

²¹ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 42.

знатно нижи него у претходном периоду. Процена, с обзиром да је Други светски рат омео попис, говори да је Београд (са Земуном) пред рат имао 320.000 становника²² или 285.000 (без Земуна), што је значило неупоредиво спорији раст од тек 20% у односу на претходну деценију. У сваком случају, то је, као и у случају осталих градова, утицало на физичке промене града, односно на његово ширење, на већа улагања у градњу зграда и кућа. Предраг Марковић показује да се Београд у ствари „претерано урбанизовано“, што се лоше одразило на развој осталих грана привреде. У изградњу кућа је, по његовим истраживању, уложено седам пута више новца него у целокупну привреду Београда.²³ Разлог томе јесте како недовољно развијена привредна активност и несигурност улагања у, на пример, индустрију, тако и већа исплативост улагања у некретнине.²⁴ Исто тако треба рећи и да је Београд, као средиште државе, у односу на остале градове, најбрже усвајао иновације на пољу материјалне културе, дакле оних видљивих и објективних промена, али и у области оних теже прихватљивих, попут ставова, понашања или менталитета. Остали градови су, постепено, „загледани у Београд“ предузимали мале, али сигурне кораке у усвајању и неговању новог начина живота, који је био и неминовност времена. То је, у исто време, утицало, иако с великим тешкоћама, на мењање њиховог успореног животног ритма, као и затвореног менталног склопа патријархалног друштва.

Повећање градске популације одвијало се пре свега великим приливом сељачких слојева, посебно оних најсиромашнијих и беземљаша. Основни мотив била је потрага за послом. То илуструју и подаци, по којима је број мушкараца који су, без чланова породице, долазили у градове на краће или дуже време био редовно знатно већи у односу на жене.²⁵ А српско село је у међуратном периоду било пренасељено („недовољно запослено“), са преовлађујућим малим поседом који није пружао довољно за живот, са великом неписмености и ниском културом живљења (од исхране и облачења до хигијене и здравља).²⁶ Осим тога,

²² Т. Богавац, *Становништво Београда...*, 83-84.

²³ Р. Марковић, *Beograd i Evropa...*, 43.

²⁴ Исто, 118.

²⁵ Тако, на пример, у Београду је 1929. године било 126.315 мушкараца према 99.755 жена. Разлика је још видљивија на периферији градова где се новопридошли становници прво настањују. Она је, поред главног града, била изразито приметна и у Чачку, Ваљево, Ужицу, Крагујевцу, Смедереву, Шапцу и Пожаревцу (М. Јанин Чалић, *Социјална историја...*, 184-185).

²⁶ О томе више у: Љ. Димић, *Културна политика...*, I, 23-79; М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, I-1, (Социјално-економски положај сељаштва), Београд 2000; Исти, *Сељаштво у Србији 1918-1925*, Београд 1995.

градско становништво је на крају међуратног периода, као и пре Првог светског рата, три пута богатије од сеоског.²⁷ Посебно је разлика уочљива у случају поређења дохотка грађанских припадника и сељака. Грађани су имали између пет и осам пута већи приход, у зависности од занимања, у односу на сељаке.²⁸ Треба указати и да грађанство није, као ни у ранијем периоду, посвећивало довољно пажње сељачком питању, што је створило и поприличан јаз између града и села, грађана и сељака. Продубљивало га је и то што се, како истиче проф. Љубодраг Димић, грађанство према сељаштву односило с непоштовањем и презиром због његовог несналажења у граду чија правила није познавао а ни разумео.²⁹ То је видљиво и у чињеници да је у градовима и међу грађанима израз „сељак“ често имао негативно, погрдно значење,³⁰ које се одржало и до данашњих дана. Чиновници, односно локалне власти, од сељака су тражиле поштовање другачијег реда, закона и понашања, што је било неретко у супротности са сељачким патријархалним обичајима и навикама. То је утицало да се, према Владимиру Дворниковићу, обликује код сељака „неповерење према капутлији“, односно према чиновницима, и уопште према властима, које они репрезентују, а с којима су они имали углавном само „неугодне“ односе који су се сводили на плаћање, извршавање, слушање или кажњавање.³¹ Ипак, упоредо је, хтели то они или не, постојала и зависност једних од других. Нити је грађанин могао без сељачких производа нити се сељак могао без градских садржаја. Промене које су се догодиле у многима српским градовима са тим великим приливом сељачког елемента најбоље је објаснила Мари Жанин Чалић кроз процес превладавања елемената села у граду („рустификације“) и процес превладавања менталитета предграђа („урбанизацију“).³² Ти процеси су се посебно јасно испољавали у предграђима где су се придошли са села најпре насељавали и бавили, поред земљорадње, нелегално трговином и занатима („торбарењем“). Они су, према неким мишљењима, нарушили „вековну чврсту поделу рада између града и села...“ и омогућили да се уништи „монопол града на занате“, што није прошло

²⁷ I. Vinski, *n.d.*, 132. Примера ради, најамни радници у граду су имали приход од 3.926 динара по становнику, док су сељаци са поседом до 20 хектара имали 3.910 динара (I. Vinski, *n.d.*, 149).

²⁸ I. Vinski, *n.d.*, 149.

²⁹ Љ. Димић, *Срби и Југославија...*, 79.

³⁰ Владимир Дворниковић, *Карактерологија Југословена*, (фототипско издање) Београд 2000, 721.

³¹ Исто, 720-721.

³² М. Жанин Чалић, *Социјална историја...*, 186-190.

без отпора „правих“ занатлија.³³ Једном речју, новопридошли становници градова су се суочавали са бројним неприлагођеностима на градске услове живљења, делања, понашања, што је водило сукобима, компромисима, али и појавама минималног прихватања нове урбане средине, појавама чувања својих вредности патријархалне културе и тек делимичног усвајања урбане културе. Много мање је у порасту градског становништва учествовао природни прираштај.³⁴ Тај проценат је можда и најнижи у Београду где је био око 23%, док се у највећем броју српских градовима он кретао као и у Нишу око 39%.³⁵ То је утицало, између осталог, да се са нешто дужим урбаним статусом живљења, од три или четири генерације, могао пред почетак Другог светског рата похвалити тек мали број породица.³⁶ Управо из редова тих нових досељеника у градове током времена израстали су постепено нови грађани, ако не у првој, можда у другој или трећој генерацији. Они који су прихватили и усвајали вредности новог градског окружења, начине понашања, мишљења и сл. све мање су се разликовали од оних „правих“ грађана укореењених у градски и грађански миље.

Српско грађанство је, сходно реченом, представало малобројну категорију у структури градског становништва и у структури српског/југословенског друштва. Њега је, као што смо већ поменули, тешко прецизно разврстати и статистички приказати. За нашу анализу битно је установити бар основне трендове у развоју српског грађанства. Према истраживању Милосава Јанићијевића, који је прекласификовао податке о занимањима становништва у 1931. години, добија се да у аграрној структури југословенског друштва у којој сељаштво чини три четвртине становништва, грађанска класа (укључив и српску) обухвата око 9% активног становништва. Учешће појединих слојева, односно друштвено-професионалних групација у оквиру југословенског грађанства изгледало је овако: чиновници 4,3%, занатлије 3,1%, трговци 1,7% и слободна

³³ Исто, 188. Драгољуб Јовановић је овако објаснио „етапе силажења у град“ богатијих сељака: они прво на периферији градова отворе сеоску крчму, па сеоски дућан или пиљарницу, кафану, док на крају не крену за децом у центар града (Драгољуб Јовановић, *Сељак – свој човек: избор текстова* (приред. Надежда Јованови, Момчило Исић), Београд 1997, 83).

³⁴ У Београду је 1931. године живело само 23% становника по рођењу пореклом из Београда или само једна четвртина од укупног становништва Београда са Земунем (Т. Богавац, *н.д.*, 108; М. Јанин Чалић, *Социјална историја...*, 184).

³⁵ Изузетак су чинили Лесковац, у којем је проценат рођених био већи него досељених (72%), као и Тузрија, Параћин и Алексинац, у којима је био готово исти однос рођених и досељених (између 50 и 53%) (М. Јанин Чалић, *Социјална историја...*, 184-185).

³⁶ Преци Димитрија Ђорђевића живели су у Београду од почетка 19. века, тако да је он био четврта генерација (Д. Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, I, Београд 1994, 11).

интелектуалне професије 0,2.³⁷ Међутим, не знамо, на пример, у шта су сврстани рентијери и пензионери, који свакако припадају грађанству. Да ли су они уврштени у остала и непозната занимања? Да ли су рентијери, који долазе из разних слојева, сврстани управо у слојеве из који потичу, односно у горепоменуто?

Код овог разврставања треба поменути једну аномалију. Наиме, због закона о породичном имању, односно заштити земљишног минимума, лица запослена ван пољопривреде водила су се као земљорадници, све донде докле су у свом родном крају поседовали комад земље. Није била ограничена слобода избора занимања, већ је тражено од свакога ко напушта земљу да не продаје кућу, земљу и инвентар док не нађе главно занимање ван пољопривреде. Тако се десило да су чак и јавни службеници и чиновници сматрани за земљораднике.³⁸ Међутим, с гледишта наше теме, занимљиво је указати на чињеницу о којој ће касније бити речи, да је управо ово задржавање земље, које је било, како истиче Мари Жанин Чалић, „кочница професионалне специјализације у граду и на селу“, представљало у тешким приликама рата за многе извор прехране.³⁹

Много је теже анализирати учешће српског грађанства у структури југословенског/српског друштва. Извесно је само то да је тај удео знатно нижи. Подаци пописа из 1931. године и економисте Мије Мирковића пружају одређену представу, али не одређују поближе ни укупно учешће грађанства а ни учешће појединих његових слојева. Они се тешко могу укрстити са подацима о југословенском грађанству и уделу који у њему чини српско грађанство.

³⁷ М. Јанићијевић, *n.d.*, 27.

³⁸ М. Жанин Чалић, *Социјална историја...*, 234-235;

³⁹ Исто, 235.

Табела бр. 2: Запослена лица према главном занимању 1931. године на подручју Србије.⁴⁰

СРБИЈА	пољопр.шу марс. и рибар.	индустрија и занатство	трговина, кредит и саобраћај	јав.служба, слоб.заним., војска	остало	укупно
Војводина	593.713	130.203	49.176	44.705	50.766	858.563
	62,0%	15,2%	5,7%	5,2%	4,7%	100%
Уже подручје Србија	1.288.850	145.431	55.126	72.782	63.913	1.626.102
	79,3%	8,9%	3,4%	4,5%	3,9%	100%
Косово и Метохија	198.719	11.279	5.127	9.042	7.435	231.602
	85,8%	4,9%	2,2%	3,9%	3,2%	100%
Санџак	78.281	3.391	1.645	2.235	2.152	87.704
	89,3%	3,9%	1,0%	2,5%	2,4%	100%

Извор: Мијо Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб 1968, 308; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 32. marta 1931, knj. IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju*, Сарајево 1940, 26-29, 92-335.

Оно што се са приличном сигурношћу може рећи јесте да државним чиновницима и слободним професијама односно чиновницима са интелигенцијом припада 4,66% запослених лица на територији Србије (са Косовом и Метохијом и Војводином, без Санџака).

Чиновници су, с обзиром на образовање, у земљи са недовољно писмених представљали својеврсну елиту. Њихов положај и углед одређен је ауторитетом државе, која је још од 19. века мерама постепено настојала да од њих створи слој који може да изведе модернизацију српског друштва. У његовом саставу су и разне категорије интелектуалаца у земљи (судије, професори, учитељи, али и позоришни уметници, итд.). Рачуна се да је у међуратном периоду број чиновника и службеника порастао скоро за дупло, те да је пред почетак Другог светског рата у целој земљи било њих око триста хиљада. Једну врсту чинили су државни, а другу, приватни чиновници (око једне трећине). Ови други били су много боље плаћени него државни чиновници, али су били и подложнији привредним кризама. Зато су били и, економски гледано, мање стабилна групација него државни чиновници. Уопштено гледано, каријера државног

⁴⁰ У спроведеној анализи коришћени су пре свега подаци Мије Мирковића, али и резултати пописа становништва из 1931. године. То је било условљено проблемима методолошке природе. Наиме, Србија како је овде презентована не постоји у међуратном периоду, а попис из 1931. године је рађен по бановинама, при чему је подручје Србије улазило у састав пет бановина (Дунавска, Дринска, Моравска, Зетска и Вардарска). Због тога је готово немогуће извести тачну анализу структуре градског становништва, а посебно не слојевитости српског грађанства. Оно што је могуће јесте указати на главне токове у том развоју.

чиновника је обезбеђивала сигурна примања, углед и утицај, па је била мета не само оних који су завршавали факултете, већ и оних који су тек желели да школују децу. Због тога се јављала и самородукција унутар слоја. Та навала на чиновничку службу је била толико велика, да је била и предмет јавних расправа. Говорило се да је узрок „хиперпродукција интелектуалаца“, али и примање недовољно образованог кадра.⁴¹ Милан Грол је сматрао да је томе разлог неразвијена привреда, односно мали избор занимања, али и неспремност образованих грађана да ризикују и покрену сопствени посао.⁴² Њихово везивање за државу, које постоји још од 19. века, наставило се и међуратном периоду. Било им је забрањено да се баве неким другим делатностима (на пример, адвокатуром), а ограничена су им била и политичка права, пре свега у погледу испољавања уверења против облика владавине или политичког уређења, а нису смели ни да непосредно учествују на политичким скуповима или штрајковима.⁴³ Заправо, чиновништво је на овај начин требало да постане, с једне стране, потпуно економски зависно од државе, а с друге, деполитизовано, али и одано држави. Но, као што показују неки подаци, то није спроведено у пракси; међу посланицима Народне скупштине у међуратном периоду нашло се и око 40 чиновника.⁴⁴ Иако је плата чиновника била сигурна, она није била довољна за живот, што је утицало на појаву корупције код чиновника. Они су, поред плате, знатне приходе остваривали и кроз награде у комисијама, одборима и сл. Било је честих повика управо против те појаве, као и протекције.⁴⁵ Изгледа да државне чиновнике није озбиљније погодила привредна криза. Њима јесу, тек од 1934. године, смањене плате, али то се није превише одразило на њихов стандард јер је у међувремену дошло и до великог пада цена животних намирница.⁴⁶ У сваком случају, плата је тек мањем броју највиших чиновника (око 20.000 у целој земљи) омогућавала лагодан и удобан живот.⁴⁷

⁴¹ М. Јанићијевић, *n.d.*, 33-34.

⁴² Милан Грол, *Данашњи разговори о реформама које предлажу људи 6-тог јануара и у духу 6 - тог јануара*, Крагујевац 1940, 19.

⁴³ Љ. Димић, *Културна политика...*, III, 289-290; М. Јанићијевић, *n.d.*, 34-35.

⁴⁴ М. Јанићијевић, *n.d.*,

⁴⁵ Р. Марковић, *Београд и Европа...*, 39-40.

⁴⁶ Живко Топаловић, *Средњи слојеви (занатлије, трговци и намештеници) и капиталисти*, Београд, без год., 13. Цене аграрних производа у велепродаји биле су 1934. године за педесет посто ниже него 1926. године (Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 148).

⁴⁷ Љ. Димић, *Културна политика...*, III, 289-290; М. Јанићијевић, *n.d.*, 33.

Свештеници су, као што смо раније истакли, представљали традиционалну елиту српског друштва. Преко њих је црква неговала национална и верска осећања, свест о прошлости, али је и преко хришћанских поука утицала на морално и духовно васпитање. Они су са усложњавањем друштва и стварањем грађанства постали саставни део те нове друштвене категорије; прихатили су и неговали неке од главних вредности грађанске класе, посебно у погледу националног духа и националне државе. Били су малобројни слој српског грађанства, који после страдања у рату, у којем је изгубио једну трећину чланова, практично није успео да се опорави током међуратног периода; почетком тридесетих година 20. века свештенство је имало мање од три хиљаде припадника, што је мање него 1914. године.⁴⁸ По неким подацима, тај број се у периоду до Другог светског рата чак и смањио.⁴⁹ Њихов положај и углед одређен је био ауторитетом који им је давала црква. Највиши црквени великодостојници, епископ и митрополити, као и чланови црквених судова били су још од 1825. године плаћани из државне касе.⁵⁰ Због тога су постали зависни од државе, што је имало за последицу да њихов друштвени положај буде налик чиновничком. То је и цркву довело у положај државне цркве. Остали свештеници су се, иако је држава у име цркве наплаћивала црквени прирез, налазили у лошем материјалном стању.⁵¹ Због тога су се неретко понашали нехришћански и од становништва узимали веће суме за своје услуге. Други су покушали да се пребаце на државну касу. Нарочито им је било стало да остваре право на пензију како би се обезбедили за старост или у случају смрти материјално осигурали своје породице.⁵² И поред тога, углед и значај позива, утицао је да на то да се свештенички позив доста често наслеђује, али и то да њему теже деца различитог социјалног порекла.⁵³ С друге стране, положај свештеника је зависио и од проблематичних односа између цркве и државе и сталног покушаја да се држава меша у послове цркве. То се променило тек са доношењем Устава Српске

⁴⁸ Пре 1914. године било је око 3.000 свештеника, да би 1931. године тај број износио 2.855 (М. Лечић, „Изградња и обнова црква и манастира од 1920. до 1941. године“, у: *Српска православна црква 1920-1970. Споменница о 50-годишњици васпостављања Српске Патријаршије*, Београд 1971, 65).

⁴⁹ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I, Београд 2002, 28.

⁵⁰ Б. Миљковић Катић, *н.д.*, 166-167; Р. Радић, *Држава и верске заједнице...*, 27.

⁵¹ Исто.

⁵² Б. Миљковић Катић, *н.д.*, 167, 170.

⁵³ Исто, 171.

православне цркве 1931. године, када је однос цркве и државе регулисан.⁵⁴ У суштини, изузев поменутих представника цркве који су имали, сходно друштвеном угледу и значају, и висок материјални положај, код осталог свештенства постојала је несагласност између лошег материјалног положаја и велике друштвене важности и угледа.

За разлику од чиновника или свештеника, положај занатлија, трговаца и индустријалца није био везан за државу и цркву. Основу њиховог друштвеног положаја и угледа представљало је стечено богатство. Врло је тешко одредити њихов проценат у структури грађанства. У прегледу класа запослених лица у трговини, кредиту и саобраћају, односно индустрији и занатству не разликују се занатлије од шегрта или трговци од трговачких помоћника и сл (Табела 2). Извесну помоћ пружају подаци у *Нацрту плана са инвестиционим програмом Краљевине Југославије*, који је настао крајем 1931. године с намером да прикаже стање привреде и понуди мере отклањања или ублажавања тешких проблема које је претила да изазове или је већ изазвала велика економска криза у земљи. Према њему, на простору Северне Србије и Војводине 1926-1928. године било је 1.427 индустријалаца, 38.560 трговаца и 80.099 занатлија или укупно 120.086 лица.⁵⁵ Они у оквиру поменутих класа занимања чине око 32%, док су остало били радници, шегрти, помоћници и сл. Међутим, у оквиру укупног становништва они су представљали тек мали проценат који се кретао између 2 и 2,5%. Мала заступљеност поменутог слоја/слојева је обрнутој сразмери са његовим значајем и улогом у привреди и друштвеном животу, посебно када је реч о трговцима и индустријалцима. Занатлије су најбројније међу њима. Њихова висока бројчана заступљеност и важност у међуратном периоду била је резултат недовољно развије индустрије. Занатлије су првобитно, под притиском индустријализације, још крајем 19. и почетком 20. века, претрпели извесне промене, посебно у погледу смањења, али и преоријентације у пословању на нове занате. Међутим, после Првог светског рата дошло је њиховог опоравка и напретка, јер уништена

⁵⁴ Видовданским уставом проглашено је начело слободе вере и савести, а Српска православна црква је престала да буде државна црква. Иако је тиме био напуштен систем државне цркве, ипак није био прихваћен принцип одвојености цркве од државе. Држава је задржала право да именује највише црквене функционере. Српска православна црква је покушала да уреди односе са државом, али без успеха који би је задовољио све до Устава Српске православне цркве из септембра 1931. године. Тада је она добила највиши ранг аутокефалне цркве и самосталност у црквеној организацији (О томе више у: Р. Радић, *Држава и верске заједнице...*, I, 17-42).

⁵⁵ Драган Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010, 178.

индустрија није могла да брзо одговори на захтеве и потребе тржишта. Неки подаци говоре да су занатлије у време велике привредне кризе имали тек краткотрајно опадање, али и да су након 1936. године, због јачања куповне моћи становништва, пре свега земљорадника, успели да се добро опораве и прилагоде новим привредним приликама.⁵⁶ Живко Топаловић чак тврди да криза није битније погодила занатлије, јер је број новостворених радњи редовно био већи од броја затворених.⁵⁷ Додуше, њихова зарада је била веома ниска, па је у то време велика већина занатлија толико осиромашила да је у суштини имала приходе на нивоу најамног радника.⁵⁸ Све ово показује да су били један од најжилавијих слојева. Њихов положај веома се разликовао у односу на друга два слоја. Они су углавном били слабог имовног стања и за њих у знатној мери важи одлике као за градске земљораднике и најамне раднике. Само ретки међу њима имали су новца и одважности да се окрену неким профитабилнијим занимањима попут бављења трговином. Изгледа да је немогућност да више зараде и негују неки „луксузнији“ животни стил, утицала још у 19. веку да штедљив и скроман живот прогласе основом по коме су мерили пословни углед.⁵⁹ Заправо, већина занатлија није имала одлике по којима би их убројали у грађанство: несигуран положај у складу са slabим приходима и послом који се физичким обављао, неспремност на ризик и конкуренцију. Они који нису успели да издрже су испадали из грађанства и улазили у редове радништва. Социјално гледано занатлијски слој је остао везан са село одакле најчешће потицао, али и за град где је тежио другачијем, градском и грађанском животу.⁶⁰ Заправо, за њега је важно да је он друштвено био негде на пола пута.

Трговци, индустријалци и предузетници разних врста су слој, односно слојеви, који су у себи спајали све важне одлике грађанских слојева: „ослушкивање новог доба“, просторну и социјалну мобилност, пословну одважност и спремност на ризик, конкурентност, планирање и рационалнији приступ животу, окретање знању, потребу за луксузним и удобним животом.⁶¹ И

⁵⁶ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 72-73.

⁵⁷ Ж. Топаловић, *Средњи слојеви...*, 8.

⁵⁸ Исто, 9. Неки наводи показују да је 1934. године у Београду просечна зарада занатлија износила између 25 и 30 динара, а у унутрашњости Србије између 15-20 динара (Исто, 9).

⁵⁹ Б. Миљковић Катић, *н.д.*, 142-143; Ж. Топаловић, *Средњи слојеви...*, 5.

⁶⁰ Д. Алексић, *Држава и привреда...*, 164.

⁶¹ Мирослав Перишић, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века“, *Историјски записи*, бр. 3-4, Подгорица 1998, 120-121.

док су трговци већ крајем 19. века израсли у приличну бројну и стабилну групу, индустријалци су постојали у рудиментарним зачецима у складу са започетим процесом индустријализације. Заправо, богати трговци су улагањем капитала у банке, кредитне установе и индустријска предузећа, омогућили стварање финансијског и индустријског грађанства.⁶² После 1918. године српски предузетнички слој добио је широке могућности које је пружала велика држава, пре свега једно велико тржиште, али се и нашао у проблематичној ситуацији коју је стварала конкуренција предузетника других народа, као и сплет политичких и националних трвења, и наравно, општа привредна кретања. Током двадесетих година 20. века нису само трговци преносили свој капитал у производњу. Из сељачких редова регрутован је, како показује Мари Жанин Чалић, и нови тип предузетника. Сељаци су у време инфлаторне коњуктуре успели да зараде на вишим ценама пољопривредних производа, а изванредан број међу њима је остварени капитал улагао у индустрију.⁶³ Истраживања показују и да је у то време подигнуто 31% фабрика и отворено 40% радних места од укупног броја насталих током међуратног периода.⁶⁴ Међу важним одликама предузетничког слоја јесте њихова велика економска нестабилност: бројни његови припадници брзо су стицали богатство, али су га и брзо губили, на шта су, поред личних пословних способности, утицале и нестабилне политичке и економске околности. Они који су успевали да се одрже имали су велики значај и утицај на разне друштвене и политичке токове. Тако је индустријалац Милош Савчић био народни посланик, министар, а и председник београдске општине,⁶⁵ а трговац Влада Митић је помагао београдски Универзитет.⁶⁶ Многи трговци су били и посланици у скупштинским клупама. Током велике економске кризе велики број предузетника доживео је банкротство или је једва успео да се одржи на нестабилном тржишту; и таман када је у другој половини тридесетих година 20. века (неки и уз помоћ

⁶² Даница Милић, „Привреда Београд 1815-1914“, у: *Историја Београда* 2, Београд 1974, 394, 420-422; Ч. Попов *н.д.*, 30-32.

⁶³ М. Жанин Чалић, *Социјална историја...*, 212-213; Исти, *Историја Југославије...*, 131; Наташа Милићевић, „Развлашћивање грађанства: случај Миљка Петровића – Риже, индустријалца из Краљева“, *Наша прошлост*, бр. 9, Краљево 2008, 125-134.

⁶⁴ М. Жанин Чалић, *Социјална историја...*, 209; Исти, *Историја Југославије...*, 121.

⁶⁵ Миливоје М. Костић, *Успон Београда: послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века* 2, Београд 2000, 91.

⁶⁶ Миливоје М. Костић, *Успон Београда: послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX и XX века* 1, Београд 1994, 186.

државне интервенције) успео да се опорави дошло је до нове прекретнице – Другог светског рата.

Српско грађанство и у међуратном периоду почива на вери у либералне вредности слободе и једнакости, неприкосновености приватне својине и слободне конкуренције и тако организује, иако с доста проблема, друштвене, привредне и политичке установе. Посебну важност у том оквиру има грађанска култура која већ од средине 19. века заправо хомогенизује и обједињује поменуте друштвено и имовински различите слојеве српског грађанства. Она је, с једне стране, истакла њихову посебност, али је, у исто време, постала и узор којем су тежили и који су прихватили и други слојеви друштва, додуше, врло селективно (мода, техничке ствари, друштвени обичаји и сл). За разлику од времена пре Првог светског рата, време после рата је карактеристично и због брзих промена у начину живота, односно културној пракси, али и бржем ширењу појединих форми, појава и облика грађанске и масовне културе. Многи Срби, а да то нису само стипендисти, научници, припадници интелигенције и пословног грађанства, су у току рата остварили контакте са Западом. Заправо, тај њихов први масовни излазак из земље и тако близак додир са западним земљама утицао је на целокупан живот и подстакао преношење и лакше усвајање идеја и праксе западног начина живота.⁶⁷ На то су се надовезали и стари и нови медији, штампа, радио и филм. Међу западним утицајима током читавог периода највише се осећао француски културни и политички утицај, а од средине тридесетих година 20. века немачки, посебно у привредном и политичком домену, и нешто мање британски. Овде ћемо се, с обзиром на то да је да питање грађанске културе врло широко подручје, задржати само на неким одабраним аспектима, битним и за усвајање и неговање грађанске културе, односно грађанског начина живота.

Образовање је и у међуратном друштву, као и у 19. веку, најважнији елемент за усвајање система заједничких вредности грађанске културе и начин за њихово ширење. Оно је било важан елемент за препознавање грађанства као посебне друштвене категорије. Образовано грађанство (професори, чиновници...) било је један од главних преносника модерних европских струјања и један од главних носилаца грађанског начина живота. Оно је, са или без богатства, својом дипломом и поштовањем које је образовање изазивало код људи, омогућавало

⁶⁷ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 66.

ширење грађанског културе. Због тога се оно јавља као један од најзначајнијих путева друштвене промоције, односно преласка из нижих у више слојеве друштва. Деца, на пример, сељачких или занатлијских слојева добила су прилику да постану чиновници, професори и сл. У исто време, образовање је обезбеђивало напредовање унутар самих грађанских слојева (из занатлијских у интелектуалне редове), а пружало је и средства за репродуковање не само друштвеног статуса, већ и грађанског начина живота. Неопходно је поменути да, иако постоји обавезно основно школовање, за више и високо образовање током међуратног периода, као и у 19. веку, претежно су заинтересовани становници градова и припадници грађанства. То ни не чуди, јер су, с једне стране, улагања у просвету и културу била мала, држава није имала јасан план шта жели, владала је велика оскудица у броју школа и наставном кадру,⁶⁸ а, с друге, доминатно сеоско становништво није схватало потребу школовања и могућности које оно пружа, па је одбијало или с тешком муком и принудом прихватало одлазак деце у школе. Додуше, током тридесетих година 20. века стање је унеколико побољшано већим улагањима, повећањем броја школа и броја наставника, обухватом деце и сл.⁶⁹ Ипак, у годинама пред Други светски рат тек је нешто изнад половине од укупног становништва Југославије било писмено.⁷⁰ Ти подаци за Србију су знатно нижи. У њој је, према попису из 1931. године, било писмено мање од 41% становника, с тим што је у Северној Србији тај проценат износио око 45%.⁷¹ У том оквиру градско становништво је, као и раније, носилац модернизације и њен највећи корисник, па је писменост у многим градским центрима доста велика. Најизразитији пример је Београд, где је она у истом периоду износила 89,07%.⁷² Занимљиво је, међутим, да је београдски округ по писмености међу окрузима био тек на шестом месту. То је говорило и о не тако снажном утицају града на његову околину. Испред њега били су ваљевски, крагујевачки, руднички, смедеревски и

⁶⁸ Србија је у ратовима 1912-1918. године изгубила око 800 учитеља, што је значајан губитак, посебно ако се зна да је и пре рата Србија оскудевала у наставном кадру (Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001, 32).

⁶⁹ О томе више у: Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-II, Београд 1996.

⁷⁰ Процент писмених Југословена, према попису из 1931. године, износио је 55,4% (М. Исић, *Писменост...*, 37; Љ. Димић, *Културна политика...*, III, 418-419).

⁷¹ У Старој Србији проценат писмених је био драматично низак и износио нешто испод 17% (М. Исић, *Писменост...*, 57-59).

⁷² Исто, 60, 156.

топлички округ.⁷³ Поменути подаци сведоче како о могућностима, тако и о препрекама да друштво прихвати грађански образац понашања, његове вредности, али је говорило много о српском грађанству, његовом утицају и снази.

Како год, у међуратном периоду постоји, посебно код градског становништва, изражена тежња за школовањем, и стицањем гимназијског односно факултетског образовања, и запошљавањем у чиновничкој служби, која је сматрана за престижно занимање. Њега је, ради потреба које је изискивало организовање органа и институција власти нове и велике државе непосредно после уједињења подстицала и сама држава оснивањем гимназија. У тој ситуацији је и поседовање само гимназијске дипломе омогућавало релативно лако и брзо запослење у државној служби, због чега је оно постало доступније и нижим слојевима друштва. То је сељаким и радничким потомцима омогућило успињање на друштвеној лествици и обезбеђење бољег друштвеног положаја. Осим тога, чиновнички посао се, како је то лепо показала Биљана Шимуновић, изједначавао са „господством“,⁷⁴ односно са вођењем и неговањем грађанског стила живота. На тај начин није се само образовани грађанин одвајао од сељачког социјалног залеђа, већ је постепено кидао скоро све везе са селом, на шта су с великим негодовањем указивали и многи савременици. Говорило се о и томе да је чиновничка интелигенција „великим делом одрођена од народа“.⁷⁵ Милан Грол је оштро критиковао њено непримерено понашање у јавној служби, посебно у периоду после 1929. године, које је означавао као „бездушну“, „безобзирно“, „самовољно“ и „коруптивно“.⁷⁶ Међутим, грађански слојеви, пре свега, трговци, занатлије и чиновници, и даље су, као и у 19. веку, били они из чијих се редова регрутовала чиновничка интелигенција. Они су у највећем броју слали децу у гимназије и више школе. Током двадесетих година 20. века трговци су постепено губили доминантну улогу у обликовању социјалног порекла ђака и студената. Њу сада преузели чиновници, што је сведочио о њиховој бољој материјалној ситуацији, али и о повећаној саморепродукцији овог слоја.⁷⁷ Може се рећи да се већ крајем двадесетих година, када је процес попуњавања чиновничког апарата

⁷³ Исто, 60.

⁷⁴ Биљана Шимуновић, „Куда ћемо нашу децу – Ђаке?“, образовање за „господство“ на подручју данашње Војводина у раздобљу између два светска рата“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 242.

⁷⁵ Милан Грол, *Данашњи разговори...*, 18.

⁷⁶ Милан Грол, *Кроз две деценије Југославије*, Београд 1991, 26.

⁷⁷ М. Јанићијевић, *n.d.*, 76.

био готово завршен,⁷⁸ јавио проблем све већег броја незапослених интелектуалца („хиперпродукција интелектуалаца“). То је изазвало и знатне социјалне, економске, па и политичке тензије. Упоредо је, посебно током тридесетих година, власт покушала, иако с невеликим успехом, да повећа не само учешће средње стручних школа (занатлијских, трговачких, пољопривредних),⁷⁹ већ и број деце у њима и да на тај начин ојача средње слојеве пословног грађанства. Али та врста образовања није била добро прихваћена ни од српског грађанства а ни од осталих слојева друштва, већ је, како је примећивао Владимир Дворниковић, била доживљена као избацивање детета „из друштвеног строја“.⁸⁰ „Привредна занимања“ су сматрана „нижим пословима“, у којима не постоји материјална сигурност, рад се обављао мануелно, а зарада је недовољна за вођење једног иоле пристојног грађанског начина живота. Она нису нудила поменути „господственост“, због чега су и избегавана. Већу заинтересованост показивали су припадници из редова немачког, мађарског или јеврејског становништва и грађанства.⁸¹

Треба поменути да држава и у међуратном периоду настоји да стипендира школовање деце из сиромашнијих слојева у иностранству, али у много мањој мери него раније, јер су се доста развиле и домаће високе школе. Због тога диплома страног универзитета није више била предуслов за успешну каријеру, већ је била пре ствар друштвеног престижа. Изузетак су представљали они који су се припремали за универзитетску каријеру, где је она била практично неопходна.⁸² Међутим, стипендирање у иностранству је, због недостатка финансијских средстава, уочи Другог светског рата било сведено на веома мали број студената, тако да је та врста школовања била препуштена пре свега приватној иницијативи богатијих представника грађанства.⁸³ Највише студената одлазило је у Француску, што је у складу и са блиским политичким и културних односима. Много мање је оних који студирају у Немачкој, а сасвим су ретки они који иду у Аустрију.⁸⁴ Занимљиво је истаћи да је, према пажљивим истраживањима Предрага Марковића и Ђорђа Станковића, у годинама пред Други светски рат дошло до нешто

⁷⁸ Б. Шимуновић, *н.д.*, 244.

⁷⁹ О томе више у: Љ. Димић, *Културна политика...*, II, 169-179.

⁸⁰ В. Дворниковић, *н.д.*, 724.

⁸¹ Б. Шимуновић, *н.д.*, 258-263.

⁸² М. Јанићијевић, *н.д.*, 100.

⁸³ Љ. Димић, *Културна политика...*, I, 163.

⁸⁴ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 197.

знатнијег учешћа студената из нижих слојева, односно студената чији су родитељи баве мануелним занимањима; у току десет година пред рат двоструко се повећао број студената из сељачких породица, породица неквалификованих радника и квалификованих радника, док се број занатлијских синова повећао за једну трећину. Од грађанских слојева, значајније учешће бележе студенти из редова индустријалаца (за 64%).⁸⁵ На основу поменутог може се закључити да је социјална покретљивост нешто интензивнија, односно да су нижи друштвени слојеви у годинама пред Други светски рат постали све битнији чинилац у формирању грађанских слојева, мада се оно и даље самообнавља. То повећање нижих друштвених слојева у високом образовању је, с друге стране, утицало да на промену друштвене свести и политички радикализам као последицу (на пример, ка левици).

Све у свему, образовање је обезбеђивало другачији тип привређивања и зараде, што је, за оне који су га стекли, из основа мењало начин живота, културу становања, културу исхране, здравствену културу, утицало на другачију врсту приватног и јавног комуницирања, пружало једно другачије повезивање и разумевање, али и пружало могућност за усвајање нових облика забаве и за нов начин организовање слободног времена.

Посебну важност, уз образовање, за грађанске слојеве имао је материјални положај, односно економска моћ. У суштини, степен образовања и индивидуално напредовање у друштвеној структури праћени су били и одговарајућом новчаном накнадом. Наравно, у недостатку школованих и високо образованих људи у 19. веку образовањем се (посебно оних са дипломом страног универзитета) могло на брз начин стићи и до највиших друштвених положаја, што је обезбеђивало и висок материјални ниво.⁸⁶ Касније, после 1918. године, такође су стручност и образовање који су пратили одређено занимање и напредак у каријери, биле важне одлике које су опредељивале и материјални положај, мада је била честа појава да уметници и културни радници нису имали адекватан материјални положај сходно

⁸⁵ Р. Марковић, *Београд и Европа...*, 197-200; Ђорђе Станковић, *Студенти и универзитет 1914-1954: огледи из друштвене историје*, Београд 2000, 72.

⁸⁶ Од друге половине 19. века, када је висока управа углавном била попуњена образованим људима, диплома страног универзитета више није пружала добре чиновничке каријере (Б. Миљковић-Катић, *н.д.*, 156-157).

друштвеном значају и угледу.⁸⁷ Ипак, изгледа да је економска ситуација на коју се чиновничка интелигенција стално жалила, а о томе је било речи раније, није битније погоршала, посебно ако се она упореди са неким другим категоријама становништва.⁸⁸ По свему судећи, проблем је био у раскораку између њених материјалних могућности и начина живота. Можда баш овде треба поменути да је код чиновника, али и осталих слојева грађанства, па и друштва, дошло под утицајем проживљеног рата, до повећаних очекивања од живота. Милан Грол говори „саблаживом прохтеву угодног живота“ у градовима после рата као о појави која је потисла одговорност чиновника и интелигенције.⁸⁹ Међутим, у питању је један општеевропски тренд, који се јавио под утицајем Првог светског рата. Исказан је у потреби да се брзо успе у друштву и обезбеди добар животни стандард.⁹⁰ То је довело и до својеврсне кризе свести и моралних дилема у редовима српског грађанства. За предузетнике (трговце, индустријалце, банкарe и друге) је богатство којим су располагали била основа њиховог друштвеног положаја, угледа и утицаја. Они су стечени капитал улагали у куће, земљишне поседе, ствари (намештај, техничке ствари). Иако је међу грађанским слојевима било разлике у погледу материјалног положаја, он је био значајан показатељ њиховог статуса. Економска моћ и материјални положај имали су важну улогу у прихватању и неговању грађанске културе и грађанског начина живота, будући да су изискивали и знатан финансијски трошак. Имајући све то у виду, констатујемо да се тек с културним и економским уздицањем мењао свеукупан начин живљења. О томе сведочи и чињеница да су управо имућне градске породице⁹¹ биле те које су брже усвајале грађанске обрасце живљења насупрот, на пример, оним мање богатим грађанима. Нарочито је то изражено код тек досељених полуграђана, који јесу становали у граду, али му нису припадали по начину живљења, понашања,

⁸⁷ Љ. Димић, *Културна политика...* III, 291-293. Ти егзистенцијални мотиви били су у знатној мери узрок запослења великог броја интелектуалаца у државној служби. У дипломатији су се нашли, на пример, И. Андрић, Ј. Дучић, Р. Петровић, Б. Лазаревић итд.

⁸⁸ М. Јапићјевић, *н.д.*, 41-42.

⁸⁹ Милан Грол, *Данашњи разговори...*, 19.

⁹⁰ Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд 2002, 527-528.

⁹¹ Имућне градске породице су настојале како у 19. тако и у прве четири деценије 20. века да се по начину живота приближе европским стандардима и да се на тај начин изједначе са Европљанима, са којима су долазили у додир пословно, школовањем у иностранству, или доласком странаца и сл. У имућне градске породице у 19. веку улазиле су породице чиновника и трговаца, и то само њихов виши слој: највиши државни службеници (министри, саветници, окружни и срески начелници), и богати трговци. Ови први су брже усвајали одлике грађанског начина живљења, поседовали су послугу, а и брже су усвајали европску моду (Александра Вулетих, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002, 133-134).

мишљења; ове друге је и слаб материјални али и образовни ниво онемогућавао у брзој рецепцији грађанског начина живота.

У складу са образовањем и културним нивоом, али и економском снагом, грађански слојеви су образовање деце сматрали једним од најважнијих циљева. Њиме су им обезбеђивали припадништво групи, али и социјалну промоцију. То показују и анализе социјалног порекла ђака гимназија и студената Велике школе на прелазу векова, по којима је њихово порекло не само градско већ и грађанско. Исти случај је и када је у питању период између два светска рата.⁹² О томе смо већ доста говорили, али додајмо да је, у недовољно привредно развијеном друштву, није било великих могућности у којима би се брзо и лако обезбедило напредовање на друштвеној лествици. Стога је ту улогу имало чиновничко занимање. Занимљиво је да је знатан број трговаца настојао да школује синове пре за чиновнике него за трговце. Разлог се налазио у томе што богатство јесте доносило углед али су високи чиновници имали већи углед, чак знатно већи него и најбогатији трговци; уз богатство требало је обезбедити и друштвени престиж.⁹³ Можда је још важније за српско грађанство било школовање женске деце, посебно стицање високог образовања, мада је оно уклопљено у један шири процес женске еманципације. Већ у 19. веку су најпре женска деца из имућних и утицајних породица добијала знања у приватним школама или у иностранству, а у земљи од 1863. године у Вишој женској школи и другим женским школама.⁹⁴ Међутим, непостојање женских гимназија и формалне тешкоће (диплома гимназије) онемогућавали су улазак на Велику школу. Стога, девојке су студирале на иностраним универзитетима углавном о трошку родитеља. То значи да је само одређени број богатијих грађана могао да приушти и био заинтересован (примера ради, богати трговци, а много чешће чиновници) за школовање женског детета. Од 1905. девојке су добиле и право да редовно студирају, па су пред Први светски рат чиниле 10% студената.⁹⁵ Малобројно грађанство је тим путем настојало да пружи својим женским потомцима лепо васпитање, општу културу и друштвени

⁹² Lj. Trgovčević, *Obrazovanje...*, 226; M. Jančićević, *н.д.*, 72.

⁹³ М. М. Костић, *Успон Београда...*, 1, 106, 122-123.

⁹⁴ О томе више у: Latinka Perović, „Državne ženske institucije: Viša ženska škola (1863-1913)“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* 2, (*Položaj žene kao merilo modernizacije*), Beograd 1998, 141-161; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, 33-34.

⁹⁵ Ljubinka Trgovčević, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“, у: *Dijalog povjesničara i istoričara* 5, Herceg Novi 2 – 4. оžujka 2001, (Priredili: Hans-Georg Fleck, Igor Graovac), Zagreb 2002, 257-260.

статус. Главну улогу је ту ипак имала лична иницијатива родитеља, пошто законска права нису пружала веће могућности за више и високо образовање жена. Почетком 20. века отворене су женске гимназије чиме је био осигуран формални критеријум за упис на студије. У новој држави после 1918. године, и поред једнаких права при упису, од укупно уписаних једва да је до краја тог периода било 22% студенткиња.⁹⁶ Оне нису, наравно, све потицале из грађанских кругова, али су биле свакако бројније.

Посебну важност међу одликама српског грађанства има начин остваривања друштвених веза. Најпре, постоји тежња да се везе стварају у оквиру истог социјалног круга, односно на бази сличног друштвеног положаја. Оне су биле засноване на другачијим мотивима, склоностима, интересима него тзв. патријархалне везе, у којима је доминантан пре свега тип сродничких и комшијских веза. Услед тога стварале су се и другачије форме јавне и приватне комуникације. Интелектуална интересовања била су повод да се од Ј. Обреновића устали пракса „примања“ и окупљања разних угледних личности тадашњег српског друштва (политичара, песника, књижевника, професора, трговаца и других).⁹⁷ Та дружења угледних грађана разноликих интелектуалних склоности била су неформална, приватна окупљања, чији се континуитет види и у периоду после 1918. године. Она су била разноврсног типа: женска окупљања с културно-просветитељским функцијама (разговори о књижевности, о васпитању деце, уређењу стана, моди и сл), мушка окупљања, као окупљања разних интересних група (могу се назвати и клубовима), на којима се расправљало о важним питањима и проблемима земље, попут економије, политике, културе и сл.⁹⁸ Наравно, углед, богатство и друштвени статус имали су велику улогу у погледу остваривања породичних веза (брачних и родбинских). На пример, средином 19. века трговци су у различитим родбинским везама углавном с трговцима или

⁹⁶ Љ. Димић, *Културна политика...* III, 358-359.

⁹⁷ Тијана Чолак-Антић, „Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940“, *Годишњак за друштвену историју* 1/1994, Београд 1994, 57-59; М. Јовановић, „Ношња у Београду у XIX веку“, у: *Историја Београда* 3, Београд 1994, 560-562; О томе и у: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, 35-36.

⁹⁸ Т. Чолак-Антић, *н.д.*, 57-66. У 19. веку била су значајна окупљања која су приређивали, иако са различитим мотивима, Томаније Обреновић, Анка Константиновић (жена и кћер Јеврема Обреновића), Лаза Зубан, Глигорије Возаровић; у првим деценијама 20. века Павле Поповић, Веселин Чајкановић, Исидора Секулић, Јелисавета Марковић, Смиља Ђаковић, Јован Јовановић-Пижон, Осман Хаџић и други.

чиновницима.⁹⁹ У том погледу посебан значај имала су повезивања брачним везама с породицама сличног или вишег друштвеног статуса. Миле Бјелајац је истражујући официре показао да су они, додуше уз „државну интервенцију“, остваривали брачне везе с другим угледним и богатим грађанским породицама.¹⁰⁰

Грађанство се издвајало од осталих друштвених слојева и по начину облачења, односно праћењу моде, као и по типу доколице. И међу самим грађанским слојевима начин одевања и провођења времена били су разнолики и одражавали су имовинску снагу, професионалну припадност, као и друштвени статус.¹⁰¹ У посматраном периоду, у складу с културним нивоом и економском снагом, имућни и виши слојеви грађанства су предњачили у прихватању европских идеја у одевању, становању и друштвеним обичајима. Такође, тачно се знало у које се кафане скупљају који слојеви становништва. У зависности од економске снаге грађански представници су посећивали домаће или стране бање, одлазили на скијање или на путовања.¹⁰²

У сваком случају, српско грађанство је у југословенској држави после 1918. године било принуђено да одреди и сагледа себе у односу на грађанство осталих југословенских народа, па чак и у односу на српско грађанство које је до уједињења живело ван Србије и било саставни део грађанства осталих народа. И српско грађанство и грађанство осталих народа, ушло је у југословенску државу са великим, иако различитим, очекивањима и вером да у оквирима једне велике националне државе грађанског типа која је истицала политичка права и слободе појединаца, а не колективна права народа, могу да обезбеде несметан и успешан економски, културни и политички развој свих народа. Међутим, од почетка се показало да заједнички живот југословенских народа неће бити лак, јер се радило о сусрету, а неретко и о судару различитих традиција грађанства и грађанског живота, о народима (па и делу сопственог народа) који су имали другачије историјско искуство, другачију културу живљења, понашања, привредног, друштвеног, културног и политичког функционисања. Ни спољне околности нису

⁹⁹ Б. Миљковић-Катић, *н.д.*, 119.

¹⁰⁰ Миле Бјелајац, „Женидбе официра југословенске војске 1881-1941. Планирање елите“, *Годишњак за друштвену историју*, 1/1995, Београд 1995, 19-38; М. М. Костић, *Успон Београда...* књ.1, 125-126.

¹⁰¹ Чиновници су од средине 19. века носили своје одело са плавим чиновничким качкетима, војници своје (А. Вулетих, *н.д.*, 158); О томе и у: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство*, 27.

¹⁰² А. Вулетих, *н.д.*, 114; Р. Марковић, *Београд и Европа...*, 74.

биле добре, јер су током читавог периода претиле суседне државе са својим ревизионистичким тежњама (Мађарска, Бугарска, Италија), а током тридесетих година био је све осетнији и притисак Немачке. То је утицало да српско грађанство у међуратној Југославији, поред несумњивог напредовања, о чему је, мада не и довољно, било нешто речи, пролази вишеструка оптерећења и кризе које су довеле до тога да Други светски рат дочека подељено по идеолошко-политичким, територијалним, интелектуалним, моралним критеријумима, што је тањило његове, ионако од Првог светског рата недовољно опорављене, биолошке, материјалне и духовне снаге. Пошто су истраживачи последњих деценија настојали да, између осталог, пруже одговор зашто је то било тако¹⁰³, ми се нећемо детаљно бавити политичким питањима, већ ћемо указати само на неке аспекте од интереса за скицирање његовог политичког профила пред рат.

Српско грађанство је сматрало да је стварањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенца, после више од једног века борби за ослобођење и уједињење, остварило циљ сабирања расутих делова српског народа под једним државним кровом и решило српско питање. Зарад тога је жртвовало и сопствену државу. Проф. Мира Радојевић указује да је, после тога, дошло до попуштања „националне напрегнутости“ и до „тзв. националне демобилизације“, а проф. Бранко Петрановић истиче да је тиме престала „брига за српски национални развој“.¹⁰⁴ Главне политичке снаге српског грађанства нису могле на томе да инсистирају ни због чињенице да је српски народ био измешан са другим народима, што је онемогућавало стварање једне посебне и заокружене територијалне јединице. Нису то могли, иако је било таквих мишљења, ни у току самог уобличења програма југословенског уједињења током Првог светског рата и самог уједињења, а да, на пример, најпре обједињавањем самих Срба у оквиру једне

¹⁰³ Овде немамо простора да наведемо све истраживаче и радове, посебно не оне који су се бавили посебним питањима, мада су у даљем тексту поједини поменути, стога указујемо само на неке синтетичке радове домаћих и страних аутора: Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993; Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Београд 1991; Исти, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992; Исти, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, књ.1-3, Београд 1988; Љубодраг Димић, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998; Исти, *Историја српске државности. Србија у Југославији III*, Нови Сад 2001; Љубодраг Димић, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005; Džon R. Lempi, *Jugoslavija kao istorija. Bila dvarut jedna zemlja*, Београд 2004; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између орања и клања: историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2011; Холм Зундхаузен, *Историја Југославије од 19. до 21. века*, Београд 2008; Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, итд.

¹⁰⁴ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994, 15; Branko Petranović, *Srbija...*, 22.

велике српске државе, не остане ван ње знатан број Срба.¹⁰⁵ Осим тога, њима су биле стране и идеје федерално - конфедералног начина уређења државе, као идеје потекле у Аустро-Угарској, а за које се залагало хрватско грађанство током читавог периода међуратне Југославије.¹⁰⁶ У њима су видели пут ка разбијању југословенске државе и самим тим могућност за отварање тек „затвореног“ српског питања и његовог мање повољног решавања. Српско грађанство је, с обзиром на бројност и сопствену политичку снагу, развијеност политичких и демократских установа, сматрало да му, у односу на „друга племена“ истог народа, припада и право да обликује нову југословенску државу. Стога је оно оличено пре свега у Радикалној и Демократској странци, али и у краљу, прихватило да, ради чувања стабилности државе у коју је уложило толике људске и политичке жртве, да држава буде уређена на подлози народног јединства у форми „троименог народа“ и државног централизма и подржало доношење првог устава југословенске државе. Извесно очување српске, а и других посебности, било је видљиво у имену државе, као и спољним ознакама. Међутим, српско грађанство је на овом питању није само оштро сукобљавало са хрватским грађанством, које одбацивало Устав и захтевало његову ревизију и образовање територијално заокружених јединица са више или мање самосталности, него се током времена по истом питању идејно, политички, па и територијално поцепало између себе. Већ је, као што је познато, одређених одступања од поменутог модела уређења било у време борби око Устава 1921. године код политички ангажованих појединаца, али и опозиционих странака из редова српског грађанства, који су, попут радикала Стојана Протића, признавали националне посебности и тражили децентрализацију државе, и одмах били искључени из странке, или су, као републиканци Јаша Продановић и Љуба Стојановић, тражили укидање монархије и федерално уређење државе.¹⁰⁷ Демократска странка се, као странка југословенске оријентације, поцепала на србијанско крило са Љубом Давидовићем, који се убрзо после изгласавања устава, заложио за тражење

¹⁰⁵ Јован Цвијић је, као и други, поред позитивног изјашњавања за Нишку декларацију, показивао и резерве према југословенском уједињењу. Он је, изгледа, у пролеће 1915. године сматрао да најпре треба решавати српско питање, без Хрвата („не тражећи Хрватску“), па тек онда стварати заједничку југословенску државу са осталим народима (Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007, 232).

¹⁰⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 21.

¹⁰⁷ Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 34-35; В. Petranović, М. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 64-65, 114.

споразум са Хрватима, и тзв. пречанско крило на челу са Светозаром Прибићевићем, који је 1924. године основао посебну Самосталну демократску странку, која се тада залагала, у страху од хрватске стране, за строго поштовање унитаризма и централизма.¹⁰⁸ Међутим, још тежа ситуација по српске грађанске снаге наступила је касније, променом курса самосталца Светозара Прибићевића и приближавањем хрватским политичким снагама. То је утицало на ново политичко разбијање, раздвајањем Срба из Србије од Срба „пречана“.¹⁰⁹ Радикална странка је, за разлику од Демократске, учествујући у готово свим владама давала пуну подршку краљевој политици и, у исто време, постајала све конзервативнија и све уситњенија, посебно после смрти Николе Пашића 1926. године.

Завођење диктатуре краља Александра 1929. године вишеструко је погодило српско грађанство. Није се само радило о новој линији раздвајања и осипања, у којој су се нашли подржаваоци диктатуре и политике националне нивелације у форми југословенства (интегрални Југословени), која је у име спасавања државе, насилно гушила националне „племенске“ посебности и забранила свако њихово испољавање кроз политички и партијски рад и удруживање, а са друге, њени противници, који су сматрали да југословенство не може да се наметне „одозго“. Уз то, држава је, поред имена Краљевина Југославија, добила и нову административну поделу на девет бановина, од којих су се Срби нашли подељени у осам, а сам простор Србије у пет бановина. У исто време, диктатура је укинула парламентаризам, а либерална демократија доживела је слом.¹¹⁰ Тим чином, српско грађанство је изгубило једну несумњиву предност у односу на грађанство осталих народа, јер је оно, за разлику од грађанства осталих народа, у југословенску државу унело и тешко стечено демократско наслеђе које му је, између осталог, давало привлачну снагу. Чак се може рећи да је у првој деценији југословенске државе, и, поред поштовања за самог краља и монархију, није, у исто време, с истим жаром, као и раније, успело да и одбрани демократске институције од ауторитарних склоности краља Александра (непоштовање ставова парламентарне већине, утицај на странак и сл). Ипак, треба имати у виду и тешке политичке проблеме и сукобе; међу њима се издвајају српско-хрватски супротности, у којима је хрватска страна, тражећи територијално омеђивање

¹⁰⁸ М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 18.

¹⁰⁹ Исто, 23.

¹¹⁰ В. Petranović, *Srbija...*, 27.

националног простора, честим блокадама, апстиненцијом, оптужбама за „великосрпску хегемонију“ кочила и обезвредила рад парламента и подгревала политичке страсти сл. Мада од тога не треба аболирати ни српске страну.¹¹¹ Задат је и ударац самој југословенској идеји, коју је диктатура уместо да учврсти својим насилним средствима компромитовала.¹¹² Српска грађанска опозиција у није успела да се снађе у ванпарламентарној борби. Она је деморалисана и неспремна на илегална средства борбе наставила да слаби, иако је, чак кратко време, успела да оформи опозициони савез. Њена страначка вођства су током тридесетих година тражила обнову демократије и парламентаризма као услов за споразумно решавање хрватског питања и уређење државе, али су се изјаснили и за федеративно уређење Југославије.¹¹³ Српско грађанство није успело, како то истраживачи редовно констатују, да бар у некој форми окупи разбијене и уститњене политичке и националне снаге, а још мање да створи јединствен национални и политички фронт, док је хрватско грађанство успело у томе још двадесетих година, због чега је могло и да сложено и снажно иступа у остварењу својих циљева. Политичке снаге српског грађанства то нису учиниле ни у време формирања споразума Цветковића – Мачек 1939. године и поред великог незадовољства које је он изазвао у готово свим деловима српског друштва.¹¹⁴ Додуше, у другој половини тридесетих година постојао је Српски културни клуб, као ванстраначка организација, која је обједињавала српску културну, политичку и привредну елиту у одбрани српских интереса. Он се одлучно противио Споразуму и позивао „Србе на окуп“, а неки његови чланови чак су видели у Споразуму „српски Минхен“.¹¹⁵ У ствари, решавање хрватског питања тражила је Велика Британија, свесна потребе унутрашњег јачања земље и њене отпорне снаге пред предстојећи рат. Међутим, уместо да стварање Бановине Хрватске изврши унутрашњу консолидацију, оно је још више потпирило политичке и националне страсти. Српска интелектуална и политичка опозиција оштро се бунила што је

¹¹¹ У томе је чак учествовала и Демократска странка, која је пред увођење диктатуре ушла у владу и напустила опозициони став (М. Радојевић, *Милан Грол*, 130-136).

¹¹² В. Petranović, *Srbija...*, 26.

¹¹³ О томе више у: Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994; Исти, *Милан Грол*, Београд 2014, 140-170; В. Petranović, *Srbija...*, 28.

¹¹⁴ Споразум је, за разлику од осталих политичких и друштвених фактора, подржало лево крило Савеза земљорадника окупљено око Драгољуба Јовановића. Он је за њега био „историјски“ (В. Petranović, М. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 142; М. Радојевић, *Удружена опозиција*, 202).

¹¹⁵ О томе више у: Љ. Димић, *Културна политика I*, 506-561; В. Petranović, М. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, 141; Исти, *Југословенско искуство...*, 47, 49.

стварање Бановине Хрватске ишло мимо српских политичких представника и српског народа, као и због тога што је издвојена једна територија без договора о целини државног преуређења и сл.¹¹⁶ Решењем хрватског питања поново је отворено српско питање, али и сва друга национална питања, порасло је антисрпско и антијугословенско расположење националних мањина, које су имале своје захтеве, а снагу им је давао и успон њихових матица Немачке, Мађарске и сл. Бранко Петрановић говори о „немоћи и пометености“ српске стране 1939. године.¹¹⁷ Она је, ако ћемо право, и потрајала. Мора се поменути, због потреба наше теме, да су се јавиле и неке друге поделе унутар српског грађанства, које су пред сам рат и окупацију земље постале све изразитије; насупрот присталица антифашизма (прозападне и прокомунистичке оријентације), били су профашистички опредељени припадници, насупрот присталица демократије подржаваоци комунизма и фашизма односно националсоцијализма.¹¹⁸ Постојала је и званична, намесничка струја, која се залагала за неутралност земље, али је она, због притиска Немачке била приморана да приступи Тројном пакту 25. марта 1941. године. Због тога је против себе изазовала велико незадовољство српског народа, али и не само њега, које се исказало 27. марта 1941. године у одбацивању пакта, збацивању Намесништва и проглашењу Петра II пунолетним шест месеци раније.¹¹⁹ Иако се пучистичка влада генерала Душана Симовића, иза које је стајала Велика Британија, изјаснила за остајање на ранијем курсу, „политика умиривања“ Немачке више није била могућа; југословенска држава, а тиме и српско грађанство нашли су се у рату.

Погледи идеолошких непријатеља: левица и десница о српском грађанству

Реакција на све оштрију кризу либерално-демократских вредности српског грађанства и грађанског друштва у међуратном периоду дошла је и од снага радикалне левнице и од снага радикалне деснице. Изгледало је да либерална демократија са својим политичким механизмима, процедурама и правилима не

¹¹⁶ Мира Радојевић, *Милан Грол*, 171-178; В. Petranović, *Srbija...*, 31.

¹¹⁷ Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 32.

¹¹⁸ Исто, 59.

¹¹⁹ Исто; Бранко Петрановић, „Српске политичке снаге 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник* 1-2, Београд 1990-1992, 73.

пружа одговоре на постојеће социјално-економске и политичке напетости који би задовољили већину припадника друштва. Самим тим истицано је да српско, као и југословенско грађанство није способно да нађе, а и да не жели, у тежњи да сачува постојеће привилегије, адекватна решења на постојеће проблеме. У исто време, то „одступање“ либералних снага српског и југословенског грађанства изражено и у диктатури краља Александра, додатно је снажило и левичарске и десничарске идеје и снаге. Криза југословенског друштва хранила је и једне и друге. Слично је било свуда у Европи. Ерих Хобсбаум говори о паду идеологије либерализма и демократије, као и успону нових десничарских и левичарских покрета у европској политици.¹²⁰ Франсоа Фире (Francois Euret) указује да је комунистичка идеологија желела да разори демократију у име класе, а нацистичка у име расе.¹²¹ Тамо, као и у југословенском друштву, чинило се да је, због победе бољшевичке револуције у Русији и револуционарног врења у Европи, непосредно после Првог светског рата, опасност од идеја социјалне револуције коју су доносили комунисти много већа. Међутим, постепено, а посебно током тридесетих година, са привредном кризом и доласком А. Хитлера на власт 1933. године, привлачност политичке деснице и фашизма постаје све снажнија, а подршка у разним деловима друштва, као и у нижим и средњим слојевима грађанске класе, који су се осећали угрожено за постојеће положаје, све изразитија.¹²²

Југословенски комунисти су свој однос према грађанству градили на марксистичкој идеологији, о којој је било речи раније у уводним разматрањима. Овде само да поновимо да је, сходно њој, сва сложеност и слојевитост друштва сведена на постојање две класе, буржоазију, односно грађанство и пролетаријат и њихове економске односе. При томе, прва класа је, кроз неприкосновеност приватне својине, поседовала средства за производњу и експлоатисала рад радничке класе, која могла само да тај рад изнајмљује. У сукобу те две класе, односно револуцији потиснула би се буржоазија и укинула приватна својина и тиме сам извор социјалних и друштвених неједнакости. Резултат тога било би стварање комунизма или друштва без класа из кога би одсуствовала приватна

¹²⁰ Erih Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija Kratkog Dvadesetog Veka 1914-1991*, Beograd 2002, 87-111.

¹²¹ Frangois Fire, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996, 234-235.

¹²² E. Hobsbaum, *Doba ekstrema*, 97.

својина те према томе и извор социјалних неједнакости.¹²³ Тај марксистички поглед на друштво је ојачан болшевичком револуцијом и сламањем дотадашњег уређења друштва, што је дало и снагу југословенским комунистима.

Комунистичка партија Југославије (КПЈ) је, као партија радничке класе, овај општи поглед на грађанство конкретизовала у програму који је донела на конгресу у Вуковару 1920. године. Програм је предвиђао социјалну револуцију за коју је неопходан услов било успостављање „диктатуре пролетаријата“ (освајање политичке власти). Као циљеви за које ће се у наредном периоду борити истакнути су совјетска република, народна и црвена војска, експропријација и социјализација производње и трговине, заштита рада (довољан недељни одмор, осигурање у случају незапослености, болести, повреде, старости, забраниће се дечји и ноћни рад), реквизиција зграда и станова, социјализација здравствених установа, бесплатна и обавезна лекарска заштита, обавезно школско и научно васпитање, раздвајање цркве и државе, укидање државних дугова и сл.¹²⁴

Поменуто гледишта, осим што су сажимала виђење југословенског и сходно томе српског грађанства као експлоататора радничке класе, предвиђала су и њено ослобађање кроз насилно рушење капитализма. Југословенски комунисти су у поменуто схватање, када је реч о српског грађанству, уткали и још нека која су углавном проистицала из коришћења националног питања као средства у социјалној револуцији. Они су под утицајем Коминтерне, као „штаба светске револуције“, српско грађанство оптуживали за „угњетавање“ осталих југословенских народа, истицали и ширили тезу о српској буржоазији и Србији као о „окупаторима“, али и о „хегемонистичкој позицији великосрпске буржоазије“ у југословенској држави.¹²⁵ Такође, пропагирани су и подстицали разбијање Југославије образовањем независних држава Хрватске, Црне Горе, Македоније, Словеније, отцепљењем мађарске мањине у Војводини. Истицали су и захтев да радници и сељаци пре свега Србије, с Косовским комитетом, помогну борбу Албанца за присаједињење Албанији.¹²⁶ КПЈ је те ставове о националном питању ширила и примењивала готово читаву деценију, до 1935. године, када је,

¹²³ О томе више у: Danilo Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Beograd 1987.

¹²⁴ II (Вуковарски) конгрес, *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, Том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937, Београд 1949, 35-36.

¹²⁵ Branislav Gligoriјеvić, Branislav Gligoriјеvić, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992, 119.

¹²⁶ Коста Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјал-демократије до стаљинизма 1919-1941*, Београд 2000, 161-162; В. Gligoriјеvić, *Kominternа.....*, 255.

опет сходно политици Коминтерне прокламованој на Седмом конгресу, од њих одустала. Тада је, ради одбране од фашизма, истакнута теза о неопходности очувања Југославије и сарадње са грађанским снагама. Међутим, иако је стављена ван снаге политика разбијања Југославије, није се одбацивало схватање о српској превласти у југословенској држави.¹²⁷ Тако је у виђењу југословенских комуниста српско грађанство сведено на флоскулу - о „хегемонистичком“ и „великосрпском“ грађанству - која је оптеретила и српски народ, као најбројнији народ југословенске државе. Она је у измењеној историјској ситуацији, у периоду Другог светског рата, дограђена новим тезама о издаји.

Треба ипак поменути да су југословенски комунисти на почетку свог постојања признавали грађански поредак, либералне институције и учествовали на изборима, где су остварили и значајан успех крајем 1920. године. Били су по броју освојених гласова трећа партија. Тај успех се поклопио са великим друштвеним и политичким напетостима после рата, привредним социјалним незадовољством, немирима и сл. Али, убрзо, услед позивања на рушење државног и друштвеног уређења и страха либералних политичких снага југословенског грађанства били су забрањени, што их је одвело у терористичке нападе на важне личности као симболе грађанског режима (краља Александра, министра унутрашњих послова Милорада Драшковића и сл), а онда и у илегалност, која је потрајала све до 27. марта 1941. године.

За разлику од југословенских комуниста, за припаднике екстремне деснице у српском друштву не може се рећи да су имали свој посебан поглед на српско грађанство, бар не јасан као комунисти. Углавном је реч о магловитим представама, које су представљале критику политичког, економског и друштвеног понашања српског грађанства у међуратном југословенском и српском друштву, оријентисаног према либералном капитализму и демократији. На њих су посебно деловала изневерена очекивања од југословенског уједињења, несавршеност, а онда и укидање парламентарног поретка, политичке и економске кризе, национални конфликти, спољно-политичке прилике и сл. Известан број припадника српске деснице је током двадесетих година био укључен у националистичке организације¹²⁸, које су додатно заоштриле њихове ставове.

¹²⁷ Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 40-42.

¹²⁸ Међу такве организације спадале су „Организација југословенских националиста“ (Орјуна), „Српска национална омладина“ (Срнао), „Хрватска национална омладина“ (Хнао), екстремистички

Неке од њих су, попут „Југословенске акције“, с обзиром да настају у време диктатуре краља Александра, заговарале агресиван југословенски национализам, снажну монархију, социјални мир и задругарство.¹²⁹ Један број њених чланова је ишао и даље, па је тражио „реформу либералне демократије“ односно њено укидање и стварање новог поретка „органичним путем“.¹³⁰ Међутим, нарочит значај, с гледишта наше теме, имала је профашистичка организација под називом Југословенски народни покрет „Збор“ на челу са Димитријем Љотићем, која је настала 1934/35. године, обједињавањем разних националистичких група и организација.¹³¹ Највећи ауторитет и углед међу члановима имао је сам Д. Љотић, смедеревски адвокат, кратко време министар правде за време краља Александра и личност активно укључена у рад задружног покрета.¹³² Покрет је био веома малобројан, и према неким наводима, имао је тек негде око пет-шест хиљада присталица. У социјалном погледу чланови су потицали пре свега из грађанских слојева свештенства (и то богомољаца), студената, учитеља, адвоката итд.¹³³ Ако би се његов утицај мерио изборним резултатима, онда је он готово занемарљив, јер је на парламентарним изборима у другој половини тридесетих успео да привуче једва 1% бирача.¹³⁴ Мари Жанин Чалић с правом указује да, за разлику од других средина, српско друштво, иако је патило од истих бољки као и другде, није било, заинтересовано за екстремно десничарске путеве изласка из кризе и даљег развоја, и због чињенице да су постојале чврсте верске и породичне везе.¹³⁵ Додали бисмо, да је то можда и због егалитарне традиције, због чега је српско друштво било наклоњеније пре комунистичким него фашистичким идејама.

ушташки покрет и ВМРО (О томе више у: Бранислав Глигоријевић, „Особености фашизма у Југославији двадесетих година“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1986, 32-44).

¹²⁹ Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945, Београд 1984*, 13.

¹³⁰ Бранислав Глигоријевић, „Политички покрети и групе с националистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом „Збору“, *Историјски гласник*, 4, Београд 1965, 44.

¹³¹ У питању су били, поред „Југословенске акције“, покрети „Здружење борцев Југославије“ (Бој) из Словеније, полувојна организација добровољаца из Првог светског рата, која је подржавала интегрално југословенство и монархију, као и групе окупљене око листова и новина „Отаџбина“, „Збор“ и „Буђење“ (Б. Глигоријевић, *Политички покрети...*, 68).

¹³² Б. Глигоријевић, *Политички покрети...*, 68.

¹³³ М. Жанин Чалић, *Историја Југославије...*, 154; Mirko Војић, *Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“ 1934-1945. Jedan kritički prilaz*, Београд 1996, 93-96.

¹³⁴ Збор је на изборима 1935. године освојио 27.705 (0,89%) гласова а 1938. године 30.734 (1,1%) (Љ. Димић, *Историја српске државности*, 158, 179).

¹³⁵ М. Жанин Чалић, *Историја Југославије*, 155.

Иако се покрет декларисао као југословенски¹³⁶, већ од 1937. године, и борбе око Конкордата, добијао је све више српско обележје, а посебно после стварања Бановине Хрватске 1939. године, пошто се њоме, указивали су, руши југословенска држава а тиме и српство.¹³⁷ Д. Љотић и збораши су истицали да се у српском друштву 1918. године десила „кобна смена“, која је довела у прави план, не оне пожртвоване, упорне и храбре, већ оне „најгоре“, оне припаднике грађанства који су били у позадини, не на фронту. Они су били, сматрали су, „морално и физички неспособни, малодушни, несавесни лиферанти и профитери...“.¹³⁸ Стога су, према њиховом мишљењу, на позиције у држави и друштву дошли они припадници грађанства који нису смели, а ни имали довољно знања, недовољно способни и мало квалитетни људи. Али нису у питању само припадници српског грађанства, већ и припадници грађанства из уједињених крајева. Једни су се удружили са другима и, закључивали су, произвели тешке последице по југословенско и српско друштво. Међутим, с друге стране, постојало је и извесно разумевање за то стање, јер „и најбољи“ у редовима српског грађанства нису били спремни за југословенско уједињење, због чега је дошло и до низа грешака. Д. Љотић је почетком 1935. године записао: „Нисмо били припремљени на овај огромни догађај. Ни за ког Југославија није дошла очекивано. И они који су је свом душом желели, били су само романтичари. Нико није познавао проблеме које ће уједињење довести.“ Отуда је потекло, сматрао је, „порицање јединства и побуна против Југославије“.¹³⁹ Зато треба извршити нову смену и тражити један други пут. Тај пут, према присталицама покрета „Збор“, налазио се у својеврсном „моралном препороду“, који је нудио њихов програм. А тај програм је био мешавина идеолошких утицаја Шарла Мораса (Charles Maurras), италијанског фашизма и немачког националсоцијализма и домаћих националних и верских садржаја.¹⁴⁰ Д. Љотић и његови саборци залагали су се за

¹³⁶ У програму „Збора“ стајало је „Краљевина Југославија је историјско-политичка неминовност и једино она омогућује опстанак и слободно развиће југословенских народа“ („Основна начела и смернице“ у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, књ.1, Београд 2001, 13; М: Војић, *n.d.*, 33).

¹³⁷ „Друго писмо кнезу Павлу, 13. август 1939“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934-1940*, књ.6, Београд 2001, 396; „Реч, две Србима“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1939-1940*, књ.8, 390-394.

¹³⁸ „Кобна грешка“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934-1935*, књ.2, Београд 2001, 138-144.

¹³⁹ „Судбоносна раскрсница“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934-1935*, књ.2, Београд 2001, 158-162.

¹⁴⁰ О томе више у: Василије Драгосављевић, „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934-1940), *Научна трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, бр. 1, Београд 2013, 93-108.

јаку централизовану државу, која је могла да почива, како су сматрали, само на сталежима, а не на страначком плурализму и грађанском либерализму, којима се руководило до тада српско грађанство. Према његовом мишљењу, једино преко сталежа људи могу да најбоље изразе своје интересе, политичка и лична схватања, а не преко класе. Он је у сталежима видео стабилне и природне категорије, јер су представљале „скуп јединки повезаних истом привредном делатношћу“ које човек не може да мења током живота, за разлику од класа, које су као „скуп јединки приближно исте величине прихода“ променљиве категорије и могу да се мењају и више пута.¹⁴¹ Зато сталежи, а не партије, према схватњима „Збора“, могу да пруже заштиту „малом човеку“ и обезбеде „ред и законитост“. То би на крају омогућило стварање државе без партија и успостављању „органске народне државе“ односно „органске монархије“. Таквој организацији државе не одговара постојање либералне економије, па је неопходно увести и задружно-планску привреду.¹⁴² Посебан значај у идеолошком смислу имају ставови везани за село, коме се придаје пресудан значај у „моралном препороду“ српског друштва. Село је, према покрету „Збор“, извор „расно-биолошке, духовне и економске снаге народа“.¹⁴³ У њему се налази напредак српског друштва, а не у граду, који духовно и морално пропада, нагризен прихватањем „туђих духовних елемената“, материјалистичким и комунистичким идејама, отуђеношћу, индивидуализмом који „обезличује“, „сукобом класа“ и „класном мржњом“ и сл. Село и сељаштво треба да представља основу српског национализма, јер оно у себи чува и носи традиционалне српске вредности, које су народ очувале кроз историју и кроз све политичке и друге неприлике. Зато Ђоко Слијепчевић пише да је село и сељаштво задржало смисао за „једно конструктивно самоудруживање“, у којем рад није „проклетство“, а радник, како га представљају комунисти, није „мученик“.¹⁴⁴ Та мисао се донекле наслањала на традиционално непријатељство села и града, сељака и грађана, наслеђеног још из отоманског времена, када је у градовима углавном живело мало

¹⁴¹ Исто, 99.

¹⁴² „Да се објаснимо“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934-1935*, књ.2, 169-171; „Задругарство у сталешкој држави“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935-1936*, књ.3, 250-254; „Да ли планска привреда?“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1935-1936*, књ. 3, 255-258; „Наш национализам“ у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1938-1940*, књ.5, 201-206); О томе више и у: Ненад Петровић, „Град-Европа-демократија: три јахача апокалипсе“, у: *Нова српска политичка мисао*, бр. 1-4, Београд 2005, 45-66.

¹⁴³ „Основна начела и смернице“, у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1934*, књ. 1, Београд 2001, 13; М. Војјић, *n.d.*, 36).

¹⁴⁴ Ђоко Слијепчевић, „Интелигенција и народ“, *Хришћанска мисао*, бр. 1, Београд 1936, 1-2.

Срба, а касније, после ослобођења, отпора према граду и грађанину који је од сељака тражио прихватање других правила, супротних његовој патријархалној култури. Димитрије Најдановић је био веома оштар у сагледавању града као места „народне пропасти“.¹⁴⁵ Израз тог и таквог града јесте грађанска класа, а посебно „однарођена интелигенција“, која је њен елитни део. Мада овде треба истаћи, да је та „однарођеност“ интелигенције критикована и од појединаца из редова либералног грађанства, али не због „модернизма“ и „туђиштине“, већ због њеног односа према селу са којим је раскинула везе. У сваком случају, у погледима припадника радикалне деснице и чланова „Збора“, преко те интелигенције се исказује један антимодернизам и ксенофобија. „Однарођена интелигенција“ је, према Ђоки Слијепчевићу, унела „туђе елементе“ и инсистирала на „подржавању Запада“. Са њом у град и народ су ушле и „најгоре њене тековине: безбоштво, материјалистички поглед на свет и једна дубока унутрања развраћеност“, што је разграђивало народне вредности.¹⁴⁶ Због тога је, сматра Ђ. Слијепчевић, српски народ постао „духовна колонија европска“, и његово самостално културно и духовно уздизање је „пресечено“ и „упућено другим правцем“. Кривица лежи, мишљења је поменути критичар, у „нашој грађанској класи“ која је „уводила и даље у живот спроводила све то“. Она ништа није, према њему, нашла у српској прошлости што је за „подржавање“, већ је „све народне обичаје и светиње“ одбацивала као нешто што није „модерно“.¹⁴⁷ Посебан проблем јесте то што је град „загадио“ и „народну културу“. То је према Ђ. Слијепчевићу, посебно видљиво у селима око градова који „најпре морално атрофирају“.¹⁴⁸ Међутим, Владимир Велмар - Јанковић, иако бележи исту претњу материјалистичког Запада по српску културу и „српску цивилизацију“, сматрао је, према истраживањима, да ипак постоји аутохтона српска култура и српска цивилизација, која је настала

¹⁴⁵ Град је, према Д. Најдановићу, требало да „најплеменитије оличује његову (народну) религиозну, моралну, културну и државну вољу“ али је постао „ништавило, пуно народног покура и пораза“, „легло духовних болести“ „разврата“; у њему су се уместо „свеститеља и порока, песника и просветитеља, вожда и хероја“ сабрали „белосветски пустолови“, „олош“, који својим идејама трују град и народ. Тај град, пише Најдановић, се „заверио да разгради народ“ (Димитрије Најдановић, „Град-разград“, *Хришћанска мисао*, бр. 3, Београд 1937, 33).

¹⁴⁶ Ђ. Слијепчевић, *Интелигенција и народ*, 1-2.

¹⁴⁷ Грађанска класа је, истиче Ђ. Слијепчевић, „своје идеале тражила на страни, у туђим величинама које, често пута, по своме садржају нису ни близу наших. Живело се и мислило се по шаблону: све што је било страна, од начина одевања и храњења па до духовних разонода, примано је без самосвесног критицизма. Тако се створио тип градског човека и градске културе која је однарођена“ (Ђоко Слијепчевић, „Дух туђиштине“, *Хришћанска мисао*, бр. 11-12, Београд 1937, 155).

¹⁴⁸ Исто, 156.

мешањем византијских, српских средњовековних и оријенталих утицаја а огледа се у „човеку београдске животне оријентације“ који има историјску и државотворну улогу.¹⁴⁹

Уз такве погледе, лако су се развили и изразити антикомунизам и антисемитизам. Д. Љотић и припадници покрета „Збор“ виде комунисте и Јевреје, али и масоне, (тзв. „друштвена аристократија“) као део заправо једне те исте либералне демократије, рационализма, модернизма и космополитизма, које је изнедрио опет град. У Љотићевом схватању, сви они својим интересима, понашањем, разарају „национално ткиво“ државе и, као такви, представљају извор свих зала. Треба поменути да су се између студената – збораша и студената - комуниста у времену пред сам рат одигравали драматични сукоби и крвави окршаји,¹⁵⁰ што је настављено и касније у току рата у другачијим историјским околностима и другачијим средствима. Идеологија покрета „Збор“ је под утицајем самог Д. Љотића, који је од детињства био побожан, постепено попримала и хришћански карактер, али он је дошао до изражаја посебно у току Другог светског рата.¹⁵¹ Раде Драинац је доста оштро оценио политички програм „Збора“ назвавши га „сталешком папазјанијом“, док је социјалне погледе вредновао као „један политички побачај пар екселанс“.¹⁵² Драгољуб Јовановић је сматрао да је свакако фашиста, који је уз то и неразумљив и нејасан, па чак и неразуман. Није схватао како он може да негира фашистичке одлике покрета¹⁵³, када су чак и деца за време рата у Србији његове одреде називали „наши Немци“.¹⁵⁴

¹⁴⁹ О томе више у: Владимир Велмар-Јанковић, *Поглед с Калемегдана. Оглед о београдском човеку*, Београд 1991; Александар Стојановић, „Политичка мисао Владимира Велмар - Јанковића“, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, (тематски зборник радова), Београд 2014, 28-29; Исти, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941-1944“, *Научна трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, бр. 1, Београд 2013, 126-128.

¹⁵⁰ О томе више у: Бранислав Глигоријевић, „Напад Љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду, у октобру 1940. и растурање Љотићевог „Збора“, *Историјски гласник*, 2, Београд 1963, 52-81.

¹⁵¹ М. Војић, *n.d.*, 75-80.

¹⁵² Наведено према: Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд 2009, 33.

¹⁵³ Д. Љотиће је у више чланака пре рата одбацивао оптужбе да пропагира фашистичке и националсоцијалистичке идеје. Тако у једном од њих он истиче да „фашизам деифицира (обожава) државу, а хитлеризам расу. А ми,..., као Словени, и као хришћани, нисмо у стању пасти у такву заблуду. Знамо ми и верујемо, да изнад државе и расе постоје бескрајно веће вредности и ми не можемо, попут Мусолинија и Хитлера, да то не видимо“ („Наш национализам“ у: Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела 1938-1940*, књ.5, 202).

¹⁵⁴ Драгољуб Јовановић, *Људи, Људи, ...: медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975, 155.

Све у свему, српско грађанство је пред почетак Другог светског рата представљало малобројну друштвену категорију у оквиру српског/југословенског друштва. Оно није имало дужу традицију, тако да је било младо и недовољно укоренењено. Али, управо зато је било, како пише историчар Д. Ђорђевић, довољно „отворено“ да прими нове припаднике, али и „затворено јер је штитиле освојене предности“.¹⁵⁵ Његов развој био је, као и развој државе и друштва, испрекидан, испуњен „малим“ и „великим“ дисконтинуететима (на пример, ратови за ослобођење и уједињење). У међуратној Југославији, у чије стварање је уложило бројне људске, материјалне и политичке жртве, српско грађанство је, поред несумњивог напредовања у културном и материјалном погледу, ушло у период у вишеструких криза (као и европско грађанство) које су оптеретиле његов развој. Неке кризе је само изазвало неспремношћу да се прилагоди новим друштвеним, политичким и економским приликама, несналажењем у државно-правним расправама, одсуством решења на све веће економске и друштвене противречности, док су друге изазвали интереси тежње других југословенских народа, попут хрватског народа, у којима се исцрпљивало и тањило своје снаге. Не треба заборавити ни објективне околности, попут последица великих људских и материјалних губитака и ратног умора, неповољне друштвено-економске, националне, друштвено-економске и културне претпоставке развоја југословенског друштва и државе, али и сложене међународне прилике. То је утицало да Други светски рат дочека подељено по идеолошко-политичким, територијалним, интелектуалним, моралним критеријумима. Бранко Петрановић с правом говори о томе да је српско грађанство, као и српски народ, било „збуњено и пометено“. Очит резултат тога јесте губитак поверења, пре свега у политички активно српско грађанство да може да пронађе путеве изласка из политичке, друштвено-економске кризе југословенског државе и друштва. Због тога су се јавила и оспоравања од стране идејних и политичких чинилаца и са крајње леве и са крајње деснице, који су нудили своја решења кризе, али на негацији либерално-демократих вредности којима се руководили српско грађанство. Међутим, српско грађанство ипак улази у рат, уз све унутрашње поделе, као и у остатку Европе, подељено на три велике идејно-политичке струје: две

¹⁵⁵ Д. Ђорђевић, *Ожильци и опомене* I, 17-18.

антифашистичке прозападне и прокомунистичке оријентације и на једну профашистичку струју.

ГЛАВА ДРУГА

СЛОМ ДРЖАВЕ – СЛОМ ДРУШТВА

Иако је српско грађанство сматрало да је, после мартовских догађаја 1941. године, немачки напад на Југославију готово изванредан, ипак их је сам рат сачекао недовољно спремне. Али је, и поред тога, за већину била запањујућа брзина и дубина војног пораза, капитулације и слома југословенске државе, па чак и за оне германофилски опредељене грађане, који су веровали у моћ и снагу немачког оружја.¹ Изгледало да су жртве поднете за стварање Југославије и њено одржавање биле узалудне, а међу њима су свакако најзначајнији бројни људски животи и сопствена држава. Српско грађанство се опет нашло у рату: после Балканских ратова и Првог светског рата, нови рат представљало је и нову фазу његове биолошке и материјалне угрожености, фазу промена у његовом броју и саставу. Он је приморавао грађанство да поново прави изборе, заузме ставове и другачије одреди српске националне интересе. Међутим, идеје, идеали, циљеви и очекивања са којима су учествовали у претходним ратовима и добици са којима су изашли, попут ослобођења и сабирања српског народа у једну државу, доживели су тако, чинило се, потпуни пораз, заједно са сломом југословенске државе. Свет који су до тада познавали нестао је заједно са сломом државе и друштва у кратком Априлском рату 1941, а нови свет који је долазио чинио се многим исувише мрачан, тежак и неизванредан.

„Стравична је то слика била“: искуство пораза и слома

Већина припадника српског грађанства, осим малог броја пронемачки оријентисаних грађана, подржала је или узела учешћа у демонстрацијама 27. марта 1941. године и тиме исказала отпор против приступања Тројном пакту, против Владе која га је потписала, као и против Немачке, а поздравила пуч и

¹ Милан Банић, *Агонија Југославије. Дани слома 1941*, (приређено репринт издање из 1941), Београд 1998, 50, 73-80.

образовање нове владе генерала Симовића.² Преврат је изазвао одушевљење пре свега становништва Србије; придружили су им се и становници у другим градовима Југославије попут Љубљане, Сарајева, Скопља, али не и Загреба.³ Њега је подржала и црквена елита српског грађанства у личности патријарха Гаврила Дожића.⁴ Према мишљењу Косте Николића, припадници српског грађанства, као и остали слојеви српског друштва, сматрали су да су тиме поништене „три издаје“ које је пакт носио: издаја државне независности, издаја демократског света и издаја српске традиције.⁵ У исто време, српско грађанство истакло свој антифашизам и стекло, као и цео народ, углед у демократском свету, јер се успротивило сили која је била, како је то истакао генерал Симовић, „у пуном напону и на врхунцу своје моћи“.⁶ Унутар тако испољеног антифашизма, поред прозападно оријентисаног грађанства, на улицама су се нашли и комунисти и малобројни прокомунистички оријентисани грађани, који су тада изашли из илегале.⁷ Али после првобитне радости због преврата и одбацивања пакта, наступила је, према сведочењу једног савременика, „брига код свих озбиљних људи: шта учинисмо! И сав свет је брижан: и онај што сам себи купује ратну опрему у Официрској задрузи, и оне жене, мајке и сестре, које се ломатају по београдским продавницама са завежљајима потреба за мобилисаног ратника. Сва чела беху избраздана а лица оцртавала оштрину и бригу. Ни онај ратоборни

² Прве демонстрације против закључења пакта избиле су већ 24. марта 1941. године увече на вест да се спрема његово потписивање, а настављене су и наредних дана, посебно 27. марта, када је дошло и до свеопште народне подршке новој пучистичкој влади. Против одбацивања пакта били су већ одраније познати профашистички оријентисани грађански припадници окупљени око Димитрија Љотића и покрета „Збор“, Данило Грегорић, председник омладине „Збора“ и директор „Времена“, Ђорђе Перић, директор агенције „Авала“, Милан Банић и други. Они су 27. март 1941. године сматрали „националним самоубиством“, почетком краја Југославије и сл. Залагали су се за укључивање Југославије у Хитлеров „нови поредак“, чиме би се избегао рат и државно расуло, а сама земља се спасла од „бољшевичке револуције“. У самом преврату виделу су заверу у којој су учествовали јеврејско-масонски и комунистички припадници, агенти плаћени британским парама и сл (Branko Petranović, Nikola Žutić, *27. mart 1941: tematska zbirka dokumenata*, Београд 1990, 639-671; В. Petranović, *Srbija...*, 68-69; М. Банић, *н.д.*, 41-45).

³ В. Petranović, *Srbija...*, 76-81.

⁴ Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд 2006, 216-217.

⁵ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1944: свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002, 17.

⁶ Војни архив (ВА), Пописник 17 (П 17), кут. 2, фасц. 2, рег. број 21 (2-2-21), Изјава армијског генерала Душана Симовића, 28. јун 1946, Београд.

⁷ Комунисти у Србији били су против склопљеног пакта од 25. марта, што су исказали прикључујући се спонтано демонстрантима 27. марта. Они ни на који начин нису учествовали у припремама демонстрација, али су, како истраживачи помињу, паролама и плакатима „Живео Совјетски Савез“, „Боље гроб него роб“, „Боље рат него пакт“ „надвладали“ и „овладали“ демонстрацијама и потисли паролу и транспаренте са натписима „Живели савезници“, „Живео краљ“ и сл (В. Petranović, N. Žutić, *н.д.*, 75; В. Petranović, *Srbija...*, 69-70, 82-83).

Београд није хтео остати ту, већ је скоро сваки помишљао на одлазак ма куда. Од 1. априла београдске улице добиле су слику свеопште селидбе, као 1. маја некада, с тим што су сви жељезнички возови препуни, а до места у њима долазило се после многих мучних сцена. Хитао је Београд из Београда како је знао и могао, па је најзад такво стање забринуло владу, због хаоса који би причиниле избеглице нарочито по унутрашњости земље, нарочито у Србији, те је председник владе Симовић издао наредбу да сваки остане где је и на прагу свога дома погине за Краља и Отаџбину⁸. Слично је поступио и министар војске Богољуб Илић, који је захтевао од официра да не склањају своје породице и не стварају панику код становништва.⁹ Интересантно је поменути да су у тим данима крајем марта и почетком априла 1941. године бројни грађански припадници, као и већина становника, имали нереалне представе о снази и вредностима југословенске војске, које су већином почивале на ратним успесима српске војске против царске из Првог светског рата. Неки су чак били и мишљења да због тога Хитлер „не сме за нас“.¹⁰ Други су пак сматрали да, ако се Срби буду сами борили (без „Руса“), „узмакнемо у наше планине, где ништа не помажу тенкови и авиони, па ће се, благодарећи српском јунаштву, у нашим брдима остварити оно о чему наш народ пева: Ој Хитлере, јунак на мејдану,/Оставићеш кости на Балкану.“¹¹ А трећи су, пре свега шабачке жене, које су биле спремне да пошаљу у рат и све своје синове, како сведочи прота Григорије Бабовић, изјављивали: „Боље часна смрт него сраман живот“.¹²

Међутим, сама пучистичка влада Душана Симовића није схватила, како каже проф. Бранко Петрановић, „суштински значај онога што су учинили“.¹³ Није схватала да је рат неизбежан, што је већини припадника грађанства, али осталим слојевима српског друштва, било јасно, и поред неких илузија, о чему сведоче

⁸ „Одлазак на вулканско гротло, 3. и 4. април 1941“ у: Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд 2007, 112-113; О томе и у: Миле Вјелјајас – Предраг Трифунковић, *Између војске и политике: биографија генерала Душана Трифунковића 1880-1942*, Београд-Крушевац, 1997, 216.

⁹ В. Petranović, *Srbija...*, 89; М. Вјелјајас – Р. Трифунковић, *n.d.*, 216.

¹⁰ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 19.

¹¹ М. Банић, *n.d.*, 50.

¹² Григорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1944*, Шабац 2005, 29, Забелешка од 16. марта 1941.

¹³ Слично мишљење изнео је и један непознати аутор у повећем тексту у којем је, мада са пронемачких позиција, анализирао бројне узорке пропасти Југославије у Априлском рату 1941. Он каже да су официри – пучисти, иако „одлични патриоти“, били „несвесни“ тога шта су урадили. Због тога су једним делом водили и „политику одуговлачења“ у којој нису били одлучни да се окрену озбиљним и видљивим припремама за рат нити да с једним јасним ставом подрже потписани пакт (Архив Југославије (АЈ), Збирка Илије Пржића 1941-1944, ф-2, Непознати аутор, „Зашто смо пропали у рату 1941?“, 92-93).

горе изнете бриге и поступци. Влада је покушавала да умири Немачку уверавањем да поштује преузете обавезе, међу којима и потписани акт приступања силама Осовине. Она је чак избегла да прихвати и предлог врха војске да се одмах 27. марта 1941. године објави општа мобилизација, а све ради тога да не пружи повод Немачкој за напад. Осим тога, било је и озбиљних сумњи у држање хрватских политичких представника, као и хрватских (а и других несрпских) делова војске.¹⁴ У сваком случају, Влада је, у тој сложеној ситуацији, пропустила да непосредно после пуча спроведе бар неке озбиљније припреме за рат, иако је са разних страна имала обавештења да је Немачка већ донела план о нападу и да рат није могуће избећи.¹⁵ Влада је, додуше, са закашњењем наредила да се спроведе опште активирање јединица, с тим да оно почне тек 3. априла, а тада су Београд, Загреб и Љубљана проглашени за отворене и небрањене градове.¹⁶ Она није добила а није ни могла конкретну британску помоћ, већ само савете да нападне италијанске снаге у Албанији и да се на тај начин снабде оружјем. Потписан је и југословенско-совјетски пакт о пријатељству, који је можда годио срцу,¹⁷ али није имао, с гледишта подршке, никакав значај. Општа мобилизација проглашена је 7. априла, један дан по немачком нападу на Југославију који је започео без објаве рата 6. априла 1941. године у раним јутарњим сатима бомбардовањем Београда и стратешких упоришта широм земље.¹⁸ Тиме је почела операција симболично названа „Казна“, којом је требало казнити не Југославију већ „превратничку Србију“, „српску владу“, како је Хитлер називао заправо југословенску владу, бацајући тако сву кривицу за протекле догађаје ближе и даље на политичку елиту српског грађанства, српско грађанство и српски народ. Искључивао је тако одговорност Хрвата и Словенаца, против којих није желео да ратује, али је, у исто време, намерно подстицао и појачавао окретање Хрвата и Словенаца против Срба.¹⁹ Осим тога, рат са Југославијом пореметио је немачке планове о нападу на

¹⁴ В. Petranović, *Srbija...*, 78, 86-87, 96.

¹⁵ Коста Николић, Бојан Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд 2007, 208.

¹⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 90-91; К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 21.

¹⁷ Бранко Чубриловић, министар у пучистичкој влади Душана Симовића, записао је, иако је знао да треба да дође до потписивања пакта, да није очекивао да ће то тако брзо и да се деси, као и да је „вијест била пријатна, али и узбудљива“ (Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, Срајево 1946, 5).

¹⁸ Херман Нојбахер је после рата изјавио да Хитлер „није марио за то, да збуни добро срећену концентрацију против Грчке и да преузме ризик једне „узгредне ликвидације“ Југославије, само да би одмах постигао циљ да разбије „гнездо завереника“ (ВА, Д, 70-2-12, Изјава Хераман Нојбахера)

¹⁹ ВА, Немачка архива (НА), к-1-2-4, Смернице за пропаганду против Југославије, 28. март 1941; В. Petranović, *Srbija...*, 97-98.

Совјетски Савез, који је био планиран за мај 1941. године.²⁰ Овде немамо намеру да детаљније пратимо догађаје у вези са самим током војних операција, пошто су они већ добро познати,²¹ већ желимо да укажемо да је изненадни и снажни немачки напад изазвао деморализацију, страх и панику како међу политичким и војним врхом власти, тако и међу осталим припадницима српског грађанства и српског друштва. Под притиском бомбардовања наступила је „бежанија“ становништва из Београда. Град је буквално опустео. Нешто налик томе десило се и француским градовима десет месеци раније, из којих се покренуло осам милиона Француза.²² Поред оних Београђана који су град напустили пред почетак рата, после почетка бомбардовања дошло је до правог егзодуса. Меродавни појединци процењивали су да је од „420.000 становника“ (вероватно је у питању грешка, јер је број био процењен, као што смо раније рекли, на 320.000) колико је Београд са Земунуом имао пред рат, избегло приближно између 220.000 и 250.000 људи.²³ Међутим, није се било лако извући из Београда. Ристо Грђић, начелник финансијског одељења Патријаршије, сведочи да је кретање аутом било скоро немогуће већ првог дана бомбардовања. Он је забележио: „Кадгод смо журили, споро смо одмицали, јер смо сваки час морали да се враћамо натраг из закрчених улица и тражимо бољи пролаз“.²⁴ Због тога је већина одлазила пешке, и склањала се у околна села, док не прође само бомбардовање.²⁵ Други, који су остали, били су принуђени да, после сваке сирене, одлазе у подруме које су, већ раније у

²⁰ Немачки историчар Холм Зундхаузен сматра да, на супрот увреженом мишљењу, Априлски рат 1941, „није довео до одлагања војног похода на Русију“ нити је „био разлог слома планираног муњевитог рата у руској зими 1941/42“, а није имао ни „одсудни“ значај за победу савезника у Другом светском рату (Х. Зундхаузен, *н.д.*, 340).

²¹ О томе више у: *Априлски рат 1941: зборник докумената*, I, (прir. Војноисторијски институт), Београд 1969; *Априлски рат 1941: зборник докумената*, II, (прir. Антун Милетић), Београд 1987; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, 1-2, Београд-Лjubљана-Титоград 1982.

²² Макс Хејстингс пише да је напуштање домова од стране Француза представљало „најмасовнију сеобу у историји Западне Европе“. Многа места су се, мишљења је Хејстингс, могла назвати „градови духова“ (Макс Хејстингс, *Пакао. Свет и рату 1939-1945*, I, Београд 2013, 89).

²³ Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града београда (ОГБ), Управно одељење, к-210, ф-5-448/1941, Одговор на захтев потпуковника Ранцеа, без. дат. (вероватно почетак маја 1941).

²⁴ Ристо Грђић, *Успомене*, Ваљево-Београд, 2002, 264.

²⁵ Лазар Тркља, секретар Савеза земљорадника и у рату чалан Централног националног комитета, одлучио је, попут осталих грађана, да после бомбардовања „кидне“ из Београда и да у родној Херцеговини пружи „последњи отпор“ окупатору. Он сведочи да су путеви из Београда били „препуни људи, жена и деце. Све је бежало, ни сами не знају куда, само да се умакне из Београда, који је засипан убитачним бомбама (...) Све се било свело да се сачува живот, глава, а на одбрану отаџбине мало их је мислило. Жене, деца, људи, најчешће у спаваћим хаљинама, журили су у села, у Србију. Свако се осећао задовољним ко је имао на селу неког сродника, пријатеља или познаника, да се код њега склони (...) Не треба мислити да је један мали део становништва Београда остао унутра и да није избегао“ (Никола Тркља, „Ратни дневник Лазара Тркље“, (фелџон) *Политика*, 26. мај 2015).

ишчекивању рата, претворили заклоне и склоништа. Међу њима био је и познати научник и универзитетски професор Милутин Миланковић. Он се сећа да, после првих зујања непријатељских авиона и одјека њихових бомби, није могао нико у склоништу да спава, али да су се убрзо навикли, па их они нису „више узнемиравали“. Али су, исто тако, брзо били принуђени и да напусте склониште у насељу Професорска колонија страхујући да не буду, како се „пронео глас“, први на удару непријатељске војске, и преселили се на други крај Београда - на Сењак, где су дочекали окупацију.²⁶ Слично се дешавало и у другим српским градовима, где су се становници, због постојања неког важног војног објекта, фабрике и слично, плашили да ће доћи до бомбардовања.²⁷

Многи припадници српског грађанства, заједно са другим становницима земље, одазвали су се позиву за мобилизацију, али су са запрепашћењем могли да констатују неспремност и слабост југословенске војске, њену лошу организацију, слабо наоружање, националну нетрпељивост, одсуство дисциплине и сл.²⁸ Готово да ништа није остало од претходно изречених илузија о снази и јунаштву југословенске војске; већ првих дана она се повлачила готово на свим деловима фронта, осим, додуше за кратко, на простору Македоније односно Албаније, где је чак прешла у офанзиву, а онда одмах доживела и крах.²⁹ Убрзо је на другом крају земље 10. априла 1941. године проглашена Независна Држава Хрватска (НДХ), чиме су се обистиниле слутње у хрватско (а и словеначко) држање у рату.³⁰ Усташе су заробиле бројне припаднике југословенске војске, при чему су задржавали српске официре и војнике, а несрбе пуштали. При томе су, према

²⁶ Milutin Milanković, *Sećanja*, Beograd 2005, 459-460.

²⁷ Прота Бабовић сведочи да су Шапчани, после сазнања да је рат објављен и Београд бомбардован, почели да се склањају из града. Он пише: „Свако, ко је имао некуда у село да се сели, журио је да што пре оде из града. Сви су грађани били тог уверења да ће и Шабац бити бомбардован због фабрике „Зорка“ и у страху за свој живот и своје породице, гледали како ће измаћи из града“ (Г. Бабовић, *Дневник*, 35, Забелешка од 6. априла 1941; Исти, *Летонис Шапца 1933-1944*, Београд –Шабац, 89-90).

²⁸ О томе више у: К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 22-24.

²⁹ Ради се о Зетској дивизији која је успела против Италијана да продре према Скадру, али се и она убрзо повукла (В. Petranović, *Srbija...*, 102).

³⁰ Већ пре проглашења НДХ, 8. априла 1941. године, дошло до побуне појединих пукова (108. пешадијски пук у Бјеловару), хрватски војници и официри су напуштали јединице, заробљавали и убијали српске официре и војнике и сл. Било је и покушаја од високих хрватских официра да заробе Штаб Четврте армије итд. (В. Petranović, *Srbija...*, 103). Слично се развијала ситуација и у Словенији, где су словеначки политичари тражили да се југословенска војска повуче са словеначке територије. О томе је сведочанство оставио командант Триглавске дивизије дивизијски генерал Драгиша Д. Пандуровић („Десет дана у Словенији“, у: Миле С. Бјелајас, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд 2007, 121-143). О томе више и у: Mile Bjelajac – Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, Beograd-Kruševac, 222-245.

бројним изворима, исказали и бруталност, јер су заробљене Србе тукли и пребијали. Они су, после преузимања од стране Немаца, одведени у заробљеничке логоре широм Европе. Чак су, према Милу Бјелајцу, многи од њих „одахнули када је пређена југословенско-немачка граница убеђени да у једној културној земљи више неће трпети таква понижења“.³¹ Већ раније су се у рат укључили Италијани, а после проглашења НДХ и Мађари, а онда и на крају Бугари. Милан Јовановић Стоимировић је под утиском пораза југословенске војске и распада државе забележио: „Један од најкраћих и најсрамнијих, а у исто време најизлишних и најнепотребнијих ратова свршава се на наше очи. Последице нашег пораза ће бити фаталне по наш народ и његову будућност...Наша земља се распала и ми већ имамо на њеној територији две нове независне државе. Сутра ће их можда бити три, пет, ко зна колико... Овај дан (15. април) ми је изгледао као дан неке опште агоније. Ја не знам како сам провео ноћ и дочекао зору (...) Вести које смо имали о Јужној Србији и Хрватској биле су крајње неутешне. Чињеница да је држава у распадању била је већ јасна целом свету. Онаква и онолика држава“.³² У међувремену је у Београду потписана 17. априла 1941. године капитулација југословенске војске, а југословенска влада је одлучила да напусти земљу и да из избеглиштва настави да пружа отпор. Пораз Француске после четрдесет три дана изазвао је код српског грађанства шок и „готово народну жалост“,³³ а пораз Југославије после само дванаест дана, створио је тежак осећај срамоте и понижења.³⁴ Уз горку констатацију да се Југославија распала а да није пружила озбиљан отпор непријатељу, М. Јовановић Стоимировић је прибележио и ово размишљање: „Наш пораз...није нимало славан, јер од њега неће остати никаква легенда, никакав мотив за епску обраду. Он је сав некако интелектуалан, сав у статистичким цифрама и сав у килограмима екразита. Као што човек баци у језеро динамит па по њему и ошамути масу риба, те после само иде те их купи, тако су и

³¹ М. Вјелајас – Р. Трифунчић, *Између војске и политике*, 249.

³² Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1935-1941*, Нови Сад 2000, 491-492, 494, Забелешка од 13. и 15. априла 1941.

³³ Стеван К. Павловић, *Хителров нови антипоредок. Други светски рат у Југославији*, Београд 2009, 28.

³⁴ Чедомир Антић указује да су неке друге земље поклекле пред Немачком много брже (Низоземска за три дана, Данска за једна дан) те да је у том поређењу југословенски отпор био „достојнији и дуготрајнији“. Он чак наводи и Грчку, и отпор који је она пружила у операцији „Мерита“, а он је трајао двадесет четири дана. Међутим, грчки отпор ипак треба сагледати у његовој укупности од тренутка италијанског напада у октобру 1940. године. Осим тога, југословенска војска је баштинила и славну традицију српске војске, па је тежина слома за савременике била утолико тежа (Чедомир Антић, „Мит 1941. године“, у: 27. март. *Седамдесет година касније* (зборник радова), Београд 2012, 115-116).

Немци, надмоћни у убојноме оруђу ошамутили целу једну земљу и сву њену војску. Кажу да је на неким местима било као неких битака и да је било јуначких подвига, али су се ти усамљени случајеви утопили у безименост свеопште жртве и једне велике несреће, једног чудног догађаја који личи на елементарну непогоду: град који је покосио летину, земљотрес који је упропастио читаву једну људску генерацију...³⁵

Са капитулацијом започела је званично и окупација, мада је немачка војска већ раније заузела многе српске градове. Избегло становништво се постепено враћало у своје домове. Рачуна се да се дневно почев од другог дана по окупацији из унутрашњости и околних села у Београд враћало око 10.000 Београђана. Сматрало се и то да се до маја 1941. године вратило нешто мање од половине од укупно избеглих становника Београда.³⁶ Поменуте процене тражиле су немачке власти и због тога што је, после драматичног рушења стамбених зграда, комуналне и саобраћајне инфраструктуре, дошло не само до оскудице у становима, већ и до бројних проблема у контроли хигијенских и здравствених прилика и сл. Неко време је био забрањен и повратак избеглих грађана у Београд.³⁷ Требало је не само сместити окупациону управу и војску, већ и спречити могуће социјалне проблеме јер је велики број лица изгубио кров над главом, а повећан је био долазак и избеглица из других окупираних подручја. Уз то, неопходно је било обезбедити и исхрану за тако велики прилив становника.

У исто време, немачкој војсци се предало или је пак од ње заробљено, између две и три стотине хиљада војника и официра. Пре одвођења у заробљеништво били су сабрани у импровизованим (пролазним) логорима за ратне заробљенике у земљи, а онда одатле неки пуштени а многи упућени логоре ван земље. Јара Рибникар је присуствовала последњем чину краја једне војске, њиховом спровођењу у ратно заробљеништво од стране Немаца. Она се сећа да је гледала колону људи која је пролазила кроз Београд и овако је то описала: „Људи у годинама. Сигурно виши чиновни, мислим. Зарасли у браду. Прљави. На ногама цокуле или чизме прашњаве, одране. Колона промиче поред мене. (...) Људи у

³⁵ М. Јовановић Стоимировић, *н.д.*, 512, Забелешка од 19. априла 1941. О томе и у: Мира Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића...*, 373.

³⁶ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-5-448/1941, Одговор на захтев потпуковника Ранцеа, без дат. (вероватно почетак маја 1941).

³⁷ У Београд су могли, са дозволама, да улазе и из њега излазе само трговци животним намирницама, као и лица која су становала ван Београда, а била су запослена у Београду (*Општинске новине* 25. април 1941, 2).

колони ћуте. Уморни, забринути, понижени. Капитулација, видите, то је капитулација (...) Стравична је то слика била. Војска која је кренула у рат а одсечена јој је глава па се као змија без главе мота, још жива, жилава, али пропала“.³⁸

Многи су успели да се спасу заробљеништва, одбацујући униформу и прелазећи у „цивиле“,³⁹ док су други, пре свега српски официри и војници, одбили да се повинују одредбама капитулације и да прихвате заробљавање. Од њих је касније створено језгро националног покрета отпора. За разлику од њих, малобројни профашистички оријентисани припадници српског грађанства су, после скидања униформе, ступили у контакт са немачким окупатором.

Грађани и градови: слика антипоретка

После априлског слома 1941. године и капитулације земље, Немачка је са својим савезницима поделила Југославију. Она је одлуку о разбијању југословенске државе донела истог дана, 27. марта 1941. године, када и одлуку о нападу на Југославију, а онда је на новим састанцима са савезницима договорила и начин на који ће подела бити изведена.⁴⁰ Додуше, већ пре тога је Немачка својим савезницима, а југословенским суседима, дала у изглед територијално задовољење оним деловима југословенске територије који су им били одузети после Првог светског рата. Југославију је требало, као „версајску творевину“ уништити, разбити на саставне делове а онда их прикључити осовинским

³⁸ Јара Ribnikar, *Život i priča, I-II*, Beograd 1988, 189, 191. Као и за Јару Рибникар, тако су тих дана и за Милана Банића колоне заробљеника спадале у „најдирљивије призоре у окупираном Београду“. Он пише: „Изглед заробљеника је управо бедан: испијена и неизбријана лица, отрцана обућа и одело, угасли погледи, треме и беживотне кретње, депримираност и апатија на физиономијама – једном речју, разбијена, тучена и деморалисана војска, гомила у којој су угасле многе илузије и наде“ (М. Банић, *н.д.*, 89-90).

³⁹ Међу бројним примерима налазио се и Александар Дероко, који се у чину резервног мајора у тренутку заробљавања налазио у Сарајеву. Он је, због малог броја немачких стражара, успео да се неопажено „извуче“ из масе заробљених, обуче цивилну одећу коју је понео за сваки случај, а своју војничку униформу полије гасом и спали у једној напуштеној сарајевској кући и врати се у Београд. То спаљивање се може тумачити као још један симболични знак краја једне војске и једне државе (Александар Дероко, *А ондак је летијо Јероплан над Београдом*, Београд 1987, 109).

⁴⁰ Сама деоба југословенске територије и подела интересних сфера на њеном простору била је исказана у „Привременим смерницама за поделу Југославије“ од 12. априла, а званично је спроведена на Бечкој конференцији 21. и 22. априла 1941. Међутим, став о разбијању и подели Југославије био је већ раније дефинисан, бар почетком јула 1940. године, после немачких успеха на западу Европе. Додуше, реализација таквог става остављала се за период „када за то дође време“. За такве планове знала је и југословенска обавештајна служба у јесен 1940. године (Milan Koljanin, „Srbija u nemačkom novom poretku 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd 2011, 68).

савезницима, али и саму Србију, која је учествовала у стварању тог система. У немачким рукама остала је готово половина освојеног подручја, и то пре свега привредно развијене и богате области и важне саобраћајне комуникације. То разбијање и комадање југословенске државе било је супротно и међународном праву.⁴¹ Са поделом Југославије, дошло је до нове, овог пута, окупационе поделе српског грађанства. Оно се нашло у једном систему Хитлеровог „новог поретка“, који је заправо био, како је то назвао историчар Стеван К. Павловић, тзв. „Хитлеров нови антипоредак“. Радило се уместо о једном стабилном систему под хегемонијом Немачке и њених савезника, о „готово анархичном стању“, у коме је увођен „сурови мир“ а да није уведен; тај мир, који је стално нарушаван, посебно у простору НДХ, али је и у самој Србији, тражио је ангажовање разних делова немачке окупационе власти, а повремено и власти Трећег рајха; домаћа управа јесте поново успостављена, али је била преслаба да контролише простор, због чега су морале да интервенишу и окупационе снаге и сл.⁴² Осим тога, Краљевина Југославија је имала своје место у „новом поретку“ док га Србија није имала, и до краја рата била је не само сама подељена, већ и у статусу окупираних земља.⁴³ Томе треба додати и чињеницу да су сами немачки савезници на Балкану дестабилизовали „нови поредак“ незадовољни поделом, тежњом за повећањем територијалних добитака, борбом за првенство и сл.⁴⁴ Српско грађанство, а и српски народ, су се тако нашли у различитим ратним системима и статусима, у анектираним подручјима, подручјима под окупацијом и привидно сувереним подручјима,⁴⁵ а сходно томе и у различитим условима живљења. Догађаји ван матице, односно у осталим деловима бивше заједничке државе (пре свега у Независној Држави Хрватској), где је било српског грађанства и српског народа, одражавали су се такође на стање и понашање грађанства у Србији.

Српско грађанство и српски градови, као социјални простори њихове егзистенције, били су подељени у окупационе зоне под управом Немаца, Мађара, Бугара, Италијана. Немачка је завела окупациону управу над Србијом,

⁴¹ О томе више у: Драган Алексић, „Подела Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: *Срби и Југославија: држава, друштво, политика*, (уред. Момчило Исић), Београд 2007, 45-60.

⁴² О томе више у: С. Павловић, *Хитлеров нови антипоредак*, 39-101, 268-270.

⁴³ Д. Алексић, *Подела Југославије 1941. године...*, 46.

⁴⁴ Milan Ristiović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 89-90; Д. Димић, *Историја српске државности...*, 217-218.

⁴⁵ Х. Зундхаузен, *н.д.*, 338.

контролисала Трепчу, Косовску Митровицу и Банат који је формално био у саставу Србије, а фактички у рукама домаћих Немаца; Мађарска је окупирала Бачку, Барању; Косово и Метохија су највећим делом припали Италији под чијим покровитељством се конституисала „Велика Албанија“; мањи део Косова добили су и Бугари. Њима је припао и источни део Србије с врањским, пиротским и делом лесковачког округа. Срем са Земуном ушао је у састав Независне Државе Хрватске (НДХ). Касније у току рата, дошло је до проширивања бугарске окупационе зоне.⁴⁶ Подела саме Србије је, после поделе Југославије, додатно издвојила и градове и грађане који су под разним окупационим режимима били подвргнути процесима „десрбизације“ односно мађаризације, бугаризације или албанизације. Спољне ознаке тих појава биле су јасно видљиве преко измене етничке структуре градских насеља, протеривања Срба из окупираних зона и градова или њиховим ликвидацијама у одмаздама, али и променама назива улица, тргова и сл.⁴⁷ Србија је, после тих подела међу осовинским партнерима, средином 1942. године имала територијални оквир од 45.295 км².⁴⁸ Укупан број становника износио је, заједно са избеглицама, 4.190.497 становника, од којих је на селу живело 3.043.672 а у граду 1.146.825. Београд је у исто време имао око 300.000 становника.⁴⁹ Територија Србије била је чак ужа и од Србије из 1912. године. Она је практично била, како истиче проф. Димић, „сабијена у свој шумадијско-поморавски оквир“.⁵⁰ Положај Србије је дефинисан кажњавањем и она је требало, како се то истицало у немачко-италијанским разговорима у Бечу 24. априла 1941.

⁴⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 111-115; Исти, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)*, 1, Београд 1983, 24-32.

⁴⁷ Из бугарске окупационе зоне било је исељено преко 50.000 Срба а око 20.000 их је било убијено; Са Косова и Метохије је само у 1941. години било протерано 100.000 Срба (из бугарске окупационе зоне 25.000, италијанске 40.000 и немачке 30.000), и убијено преко 10.000 Срба, са истовременим досељавањем Албанаца (80.000). У мађарској окупационој зони на удару се нашла пре свега српска елита, односно виши слојеви грађанства, али је репресија спровођена над целокупним српским становништвом. У Новом Саду је убијено 2.000 Срба, у Старом Бечеју 1.000 (Љ. Димић, *Срби и Југославија...*, 153-154; В. Petranović, *Srbija...*, 114-115, 251-252; Ненад Антонијевић, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата: документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Крагујевац 2004, 37-38).

⁴⁸ О површини и броју становника окупиране Србије изношени су бројним радовима различити подаци. Најновији покушај да се дође до тачније представе о том питању дао је Д. Алексић. У питању је податак из средине 1942. године, када је већ крајем претходне дошло до дефинитивних разграничења немачке окупационе зоне са осталим, суседним зонама. Банат који је био под немачком окупацијом није урачунат у укупну површину а ни у укупан број становника (Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 161-167).

⁴⁹ Dragan Aleksić, „Površina i broj stanovnika na području Vojnogovnog komandanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 1-4/1999, Београд 1999, 144-150; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 165-166.

⁵⁰ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 214.

године, да „остане што мања и предузеће се све мере да се онемогући заувек понављање недавне издаје клике завереника“.⁵¹ Осим тога, тај положај српског народа и српског грађанства био је додатно отежан крајње нетрпељивим ставом који је имао и вођа Рајха. Он је, према неким подацима, „размишљао и о колонизацији Србије“, односно о уништењу, по пољском примеру, српске интелигенције, то јест елите српског грађанства и свођењу Срба на статус робова. До тога, додуше, није дошло, већ је превладала прагматичнија политика.⁵² Територијално сужена Србија је стављена под режим војне управе, с обавезом да плаћа контрибуције немачком окупатору и издржава окупациону војску. То је био, како пише проф. Петрановић, „случај без преседана на тлу војно поражене Краљевине Југославије“.⁵³ Он је додатно оснажен и сагласношћу, иначе завађених чланица „новог поретка“ на Југоистоку Европе, око тога да су Срби непријатељи тог „новог поретка“; чак су се слагале и око начина на који је треба вршити већ поменути „десрбизацију“ и „пацификацију“ делова Србије које су анектирали. Због тога је његов „стварни положај на хијерархијској лествици југоисточних народа у оквиру европског новог поретка био, како закључује проф. Милан Ристовић, на његовом самом дну, где је требало да дели судбину са представницима народа којим је такво место додељено због расне неподобности (Јевреји и Цигани)“.⁵⁴

Над српским грађанством и српским народом успостављен је сложен систем немачке војно-окупационе управе, који је радикално мењао како њихов живот и непосредно градско окружење, тако и читаво српско друштво. Тај систем требало је да преко својих разгранатих установа, које су често биле међусобно и сукобљене, обезбеди ред и мир, руководи целокупном окупационом управом, организује, усмерава и надзире рад домаће цивилне власти, контролише

⁵¹ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, XII-1, Beograd 1973, 74, Забелешка о немачко-италијанским разговорима у Бечу 24. априла 1941. о подели Југославије.

⁵² М. Кољанин, *Srbija u nemačkom novom poretku...*, 69; Изгледа да је Гестапо предузео и извесне припремне мере против српских интелектуалаца. Чак је било издато наређење 12. априла 1941. године да се у окупираним земљама и у Рајху одмах ухапсе сви српски студенти, односно „сва она лица, која се морају рачунати у такозвану српску интелигенцију или која су се иначе испољавала у водећем или активистичком погледу“ (*Nemačka obaveštajna služba. Zbirka dokumenata*, VIII, Beograd 1956, 873-874, Наредба шефа Гестапоа Мулера (Mullera) за хапшење српских интелектуалаца и студената, 12. април 1941; *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd 1959, 12-13). О томе како је изгледао обрачун са пољском интелигенцијом (терор, убиства, принудни рада, укидање високог и средњег школства и сл) видети више у: Andrzej Paczkowski, *Pola stolecia povjesti Poljske: 1939-1989. godine*, Zagreb 2001, 28-35).

⁵³ В. Petranović, *Srbija...*, 111-112.

⁵⁴ М. Ristović, *Nemački novi poredak...*, 87-88.

привредне и индустријски важне објекте, саобраћајне комуникације, градове, живот и рад грађана и уопште становништва и сл. Управом је руководио Штаб војно-управног команданта на чијем челу се налазио војноуправни командант Србије, односно од јесени 1941. године опуномоћени војни заповедник Србије. Током окупације измењало се више таквих команданата. Први је био генерал Ферстер (Helmuth Förster), који је приступио и организовању окупационих власти, као и домаће управе. Касније су то место заузимали генерал Шредер (Ludvig von Schröder), па генерал Данкелман (Heinrich Dankelmann), а у време распламсалог устанка генерал Беме (Franc Friedrich Böhme), који је, у циљу његовог гушења, држао и војну и управну власт, те од краја 1941. године и генерал Бадер (Paul Bader).⁵⁵ Имао је у свом саставу око седамсто чиновника. Штаб војног заповедника је, ради ефикаснијег рада, био подељен на Војни и Управни штаб.⁵⁶ Као што им и само име каже, један се бавио војним, а други управним питањима. Управни штаб је био, могло би се рећи, највиши орган цивилне управе у Србији. Он је преузео руковођење пословима који су били страни војсци.⁵⁷ Управни штаб, на челу са генералом др Харалдом Турнером (Harald Turner), имао је у свом саставу четрнаест група послова преко којих је покривао све области живота и рада српског грађанства, као и осталих припадника српског друштва. Немачки чиновници из сваке од тих група су, после формирања домаће управе крајем априла 1941. године, веома пажљиво надгледали њен рад, одређивали правце њеног деловања, одобравали прописе и уредбе које је она доносила, неретко се мешали у све врсте послова и друго. Српска „влада“ је практично била у позицији помоћног органа немачке војно-окупационе управе, без чије сагласности она није могла да спроведе готово ниједну озбиљнију активност.⁵⁸ Управни штаб се, међутим, није бавио привредним питањима, и поред тога што је био највиши

⁵⁵ На челу ове институције током окупације била су петорица немачких команданата. Најдуже се на њеном челу задржао генерал Бадер, који је руководио управом од 4. децембра 1941. до краја септембра 1944. године. Тада је команду преузео Ханс Густав Фелбер (Hans Gustav Felber), који је водио немачке операције против НОВЈ и Црвене армије у завршној фази рата у јесен 1944. године (Више о поменутих командантима у: Veljko Đurić, „Ko su bili nemački vojnoupravni komandanti Srbije 1941-1944. godine“, *Vojnoistorijski glasnik* 3, Beograd 1996, 159-168; Небојша Ђокић, „Војноуправни командант у Србији и комадант Србије“, *Лесковачки зборник*, L, Лесковац 1997, 289-336).

⁵⁶ Muharem Kreso, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd 1979, 70-72; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 128-134; Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд 1998, 34; Jovan Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 27-28.

⁵⁷ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 55.

⁵⁸ M. Kreso, *n.d.*, 72-73.

управни орган, већ је у те сврхе основана посебна установа под именом Генерално повереништво за привреду у Србији, на чијем челу се већи део окупације налазио Франц Нојхаузен (Franz Neuhausen). Његова овлашћења на привредном пољу била су, према истраживањима Драгана Алексића, „готово неограничена“. А она су произлазила из његових директних веза са Х. Гериногом (Hermann Göring), руководиоцем Четворогодишњег пана немачке привреде и из намере да се српска привреда што више искористити за немачке потребе.⁵⁹ Важну улогу имала је и установа опуномоћеника немачког Министарства иностраних послова. Она је била надлежна за спољне послове српске „владае“, односно Србије, пошто јој је то право одузето као окупираној земљи. Преко ње је министар спољних послова Рајха имао увид у збивања у Србији и могао је да директно интервенише по разним питањима која су тангирала немачке интересе у земљи, попут односа према српској управи, постављенима поједних домаћих личности и сл. На челу установе био је у звању посланика Феликс Бенцлер (Felix Benzler).⁶⁰

Ради спровођења локалних војних и цивилних задатака окупационе управе, територија Србије, српских градова и српског грађанства била је подељена на обласне и окружне команде, које су се налазиле у градским средиштима одакле су непосредно контролисале рад домаће локалне управе, припаднике грађанства, као и остале слојеве друштва, прво у бановинама (док су постојале), а онда у окрузима (од краја 1941. године), срезovima и општинама. Постојале су четири обласне војно-управне команде, тзв. фелдкомандатуре (Feldkommandatur) које су обухватале територије бивших области, а средиште им је било у важнијим административним центрима Србије, као што су Београд, Ниш, Смедерево и Ужице. Њима је било подређено и десет окружних команди, односно крајскокомандатура (Kraiskommando), распоређених у Крушевцу, Шапцу, Пожаревцу, Крагујевцу, Зајечару, Јагодини, Ваљеву, Лесковцу, Петровграду (Великом Бечкереку) и Косовској Митровици. Свака од ових команди имала је у свом саставу и заштитне батаљоне, односно чете.⁶¹ Касније је, са развојем окупационе управе, при обласним и окружним командама постављени и други органи: Уред за контролу цена, опуномоћеник за привреду, референт за штампу и

⁵⁹ Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 148-154; М. Кресо, *n.d.*, 119-12; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 38-41.

⁶⁰ Ј. Марјановић, *Ustanak...*, 29; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 134; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 42.

⁶¹ Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 128-134; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 35-36.

пропаганду итд.⁶² Упоредо су организоване полицијске и друге безбедносне установе, међу којима ваља издвојити пре свега Абвер (војно-обавштају службу), Гестапо, као и СД односно службе безбедности, као и њене њихове испоставе у српским градовима.⁶³ Оне су изградиле веома разгранату „мрежу тајних агената“ и сарадника преко којих су биле обавештавне шта се дешава не само у читавом апарату домаће управе, већ и шире у редовима српског друштва. То им је омогућавало да, ако је неопходно, на време интервенишу и држе пуну контролу над радом управе, али и да делују против свих који су се противили окупационом поретку. Овде је важно поменути и то да су, после гушења устанка, а у циљу његовог будућег спречавања, све полицијске установе спојене у једну установу БдС Београд почетком 1942. године, којом је руководио командант СС-а и полиције Аусуст Мајснер (August Meyszner). Он је преузео непосредну и пуну контролу и над српском управом, али и над реорганизованом српском полицијом и оружаним јединицама српске владе од којих је створена Српска државна стража. Он се грубо се мешао у рад српске владе, а стално сужавао њене ионаке уске надлежности. Био је веома безобзиран у поступању, што је на крају, после сукоба са Х. Нојабхером (Hermann Neubacher), утицало и на његову смену у априлу 1944. године.⁶⁴

Већ и сам смештај поменутих окупационих органа, као и формирање српских органа управе, давао другачији тон и садржај градовима у којима су били смештени. Њихово присуство је свакодневно опомињало припаднике српског грађанства не само да нису више слободни, већ и да њихов живот не вреди уколико није бар мало у сагласности с „новим поретком“. Тешко им је падало и то што су немачке окупационе власти за своје седиште у сваком граду заузеле важне зграде и установе и додатно их обележиле заставама. Милан Банић, иако пронемачки настројен, гледао је са жаљењем црвени барјак на згради Народне скупштине, сматрајући да је уместо што се догодио 27. март требало је да остане

⁶² М. Кreso, *n.d.*, 87.

⁶³ Ј. Марјановић, *Ustanak...*, 29-30; М. Кreso, *n.d.*, 77-78; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 42-43.

⁶⁴ Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије. Оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд 2011, 155-160; Милан Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava u 1941-1944*, knj. 1, 286-292. О томе више и у: Милан Колјанин, „Структура и деловање полиције нацистичке Немачке у окупираној Србији 1941-1944.“ *Istorija 20. veka*, 3/2011, Београд 2011, 143-156; Бојан В. Димитријевић, „General SS i policije August Majsner i srpski sistem bezbednosti 1942-1943“, *Istorija 20. veka*, 3/2010, Београд 2010, 69-82.

25. март, па је могло и да се другачије заврши.⁶⁵ Српским грађанима, као и осталим слојевима друштва, поручивало се и на тај начин, као и у свим некадашњим и садашњим освајањима и окупацијама, ко је господар освојеног простора и територије, али и њихових живота.

Међутим, грађани и градови су, поред поменутих, доживљавали и друге бројне промене под окупацијом. Поменимо овде само неке општите, пошто ће о оним специфичним променама бити речи касније у раду. Пред очима српског грађанства, од 6. априла 1941. године када је бомбардован Београд, градови су драматично мењали изглед подвргнути великим разарањима, али и погибијама становништва. Неки су страдали у одмаздама окупатора, други опет немачким и савезничким бомбардовањима. У односу на број становника највеће страдање догодило се у мањим градовима Србије. У Београду је, после вишедневног бруталног бомбардовања, погинуло између 2.270 и 4.000 становника.⁶⁶ Према евиденцији Општине града Београда број сахрањених лица која су настрадала приликом бомбардовања од 6. априла до 12. јуна 1941. године износио је 1.940, а у периоду до 20. октобра 1941. године 1.970.⁶⁷ Реч је о лицима која су сахрањена на гробљима под надлежношћу Одсека за гробља. У поменути број укључена су и сва она лица за које се сматрало да су накнадно подлегла од повреда задобијених у бомбардовању. Ипак, поменути број вероватно није обухватио све који су страдали јер су неки сахрањивани и на местима која нису била у надлежности поменутог одсека. Ново разарање Београда али и других градова у Србији одиграло се током 1944. године у оквиру савезничког бомбардовања. Од пролећа па до јесени у више наврата од савезничке авијације страдали су Београд, Лесковац, Ниш, Крагујевац, Нови Сад и неки други мањи градови. Посебно су велике материјалне и људске губитке доживели Ниш и Лесковац. У Лесковцу је био погођен сам центар града са стамбеним блоковима, а број погинулих се

⁶⁵ Он пише: „Играли смо се 22 године с државом, па је, тако рећи кроз ноћ, проиграли, баш као на коцки. Крвљу, сузама и неописивим патњама многих десетина генерација била је саздана и стечена Југославија; прокоцкали смо је у ноћи 27. марта, као да је на коцки стечена...” (Милан Банић, *н.д.*, 97).

⁶⁶ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 215.

⁶⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, 1941, к-212, ф-8, Извештај Одсека за гробља – Управном одељењу ОГБ, бр. 258, 14. јун 1941; Исто, к-214, ф-11, Извештај Одсека за гробља – Управном одељењу ОГБ, бр. 836, 20. октобар 1941.

кретао између 1.000 и 2.000 људи.⁶⁸ Смедерево које се такође нашло на удару савезника, већ је у првој ратној години (јуна 1941. године) доживело велику трагедију када је експлодирало складиште муниције у Смедеревској тврђави. Тада је практично пола града нестало у рушевинама, а страдао је и велики број смедеревских грађана.⁶⁹ Они који су преживали морали су извесно време да проведу у околним селима, док град није бар једним делом био оспособљен за становање. С формирањем центара отпора и с почетком устанка, али и са међусобним супротстављањем антифашистичких покрета, велика страдања доживели су градови и варошице који су се налазили на линији њихових дејстава (Чачак, Краљево, Пожега, Ужице, Шабац, Г. Милановац).⁷⁰ Првобитно репресивне мере против устаника су поштрене и претворене у немачке одмазде над целокупним становништвом. Тако је у одмаздама Немаца било убијено неколико хиљада лица у другој половини 1941. године у Краљеву и Крагујевцу. У првом граду је од 15. октобра, када је извршено прво масовно стрељање, па до 20. октобра 1941. године убијено 2.255 људи. У Крагујевцу је 21. октобра стрељано укупно нешто више од 2.380 људи насумице ухапшених у току претходна два дана приликом обављања свакодневних активности (у кући, на послу, на пијаци, на улици, у школи, у продавци, у кафани...)⁷¹ При томе, само је у крагујевачком

⁶⁸ Према најновијим истраживањима направљен је попис од 819 жртава са именом и презименом (О томе више у: М. Павловић – В. Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године*, Лесковац 1995, LXXVI-LXXXIV).

⁶⁹ Према немачким изворима, страдало је 70% свих кућа у граду који је бројао око 14.000 становника. Тада је процењено да је око 500 смедеревских грађана изгубило живот, а сматрало се и да је најмање око 1.000 лица повређено (*Zbornik NOR-a*, XII-1, 157-158, Извештај Војноуправног команданта у Србији од 10. јуна 1941 – Команди копнене војске о великој експлозији у складишту муниције у Смедереву, 10. јун 1941). Годину дана касније истицало се јавно у оновременој штампи да је стадало 423 лица (*Обнова*, 6. јун 1942, 7).

⁷⁰ В. Петрановић, *Srbija...*, 265.

⁷¹ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд 2013, 50; Станиша Бркић, *Име и број. Крагујевчка трагедија 1941*, Крагујевц 2007, 86; В. Петрановић, *Srbija...*, 224; К. Николић, *Страх и нада у Србији ...*, 56-57. О броју стрељаних у оба случаја постоје размимоилажења између података у немачким изворима, пописа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, броја који је касније, после рата, изношен у јавности, као и најновијих истраживања; у погледу Краљева, немачки извори помињу број од 1.755 убијених, локалне власти 1.713, а касније је изнета бројка од 6.000 стрељаних; за крагујевачке жртве помињу се бројке од 2.300, а преко пописа комисије од 2.324 до 7.000. О томе су последњих година спроведена и веома пажљива истраживања, у којима се, поред утврђивања околности које су утицале на појаву различитих бројева стрељаних, указује на њихову идеолошко-политичку инструментализацију, дају нови подаци, отклањају сумње, анализира број ухапшених и број стрељаних, њихова старосна, полна, професионална, етничка, географска структура. У том смислу посебно се издвајају већ поменути радови Силвије Крејаковић, која је установила да је у Краљеву страдало 2.255 лица и Станише Бркића, који је утврдио да је у одмазди Немаца у Крагујевцу стрељано 2.796 лица, при чему у самом Крагујевцу 2.381 а у селима њих 415.

стрелјању било око 65% жртава из разних слојева грађанства.⁷² Осим тога, не треба заборави да је број ухапшених био скоро дупло већи него број стрелјаних и да је кроз трауму хапшења и чекања на стрелјање прошло бар дупло више становника.⁷³ Рације, одмазде, масовна стрелјања, одвођења у логоре као видови застрашивања, кажњавања и покоравана били су током свих година окупације свакодневица српских градова и њихових становника, па према томе и српских грађанских слојева.

Српско грађанство се у исто време сусрело с масовним егзодусом и физичким истребљењем дела свог националног корпуса у крајевима за које се борило у ратовима 1914-1918. године. Српска популација од 1,9 милиона у НДХ на почетку рата је до марта 1944. године била смањена, како су Немци процењивали, између 660.000 и 700.000 ликвидираних.⁷⁴ У јасеновачком концентрационом логору, према неким подацима, живот је оставило између 500.000 и 600.000 Срба, Јевреја и Рома.⁷⁵ Уз окупационе трупе, Србију и српске градове је после распарчавања Југославије напунила и река српских избеглица. Избеглице су у Србију долазиле и из суседних земаља (Мађарске, Бугарске, Албаније), и са подручја осталих југословенских земаља, где је њихов биолошки опстанак био угрожен. Иако је преовлађујући број био Срба, посебно из Независне Државе Хрватске, било је и других народа, на пример Словенаца. Процењује се да је укупан број избеглих износио између 300.000 и 400.000, мада се број пење и до пола милиона. Према неким другим подацима, број евидентираних износио је средином 1944. године преко 241.000.⁷⁶ Наравно, међу избеглицама нашао се знатан број представника српског грађанства: чиновника, трговаца, лекара, учитеља о чему сведочи Слободан Д. Милошевић у социолошкој и демографској анализи прогнаних Срба из појединих срезова Независне Државе

⁷² Тај проценат се добија приликом анализе структуре страдалих лица према занимању. Нешто је другачија слика, ако се узме у обзир само образовање; тада је око 53% припадало грађанству, односно имало средње, средње стручно и више образовање (С. Бркић, *н.д.*, 93-94, 133).

⁷³ Станиша Бркић процењује да је, на пример, број укупно ухапшених у Крагујевцу износио између 5.000 и 5.500. Савременици су, због утиска који је толико број стварао, процењивали чак да је у Крагујевцу било ухапшено око 10.000 (С. Бркић, *н.д.*, 87).

⁷⁴ Љ. Димић, *Срби и Југославија...*, 155.

⁷⁵ В. Petranović, *Srbija...*, 329; Јован Мирковић је дао добар преглед и анализу употребе и злоупотребе броја односно бројева страдалих у јасеновачком логору (Јован Мирковић, „Јасеновац: историја и историографија. Нека отворена питања о логору Јасеновац у историографији“, у: *Израелско – српска научна размена у проучавању холокауста* (зборник радова са научног скупа Јерусалим - Јад Вашем, 15-20. јун 2006), Београд 2008, 311-326).

⁷⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 124-125; О томе више у: Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.

Хрватске 1941 године.⁷⁷ Заправо, први на удару прогона били су истакнутији Срби, попут првака политичких странка, трговца, занатлија и интелигенције. Они су бежећи пронашли уточиште у Србији.⁷⁸ На мети усташа посебно су били богатији представници Срба; њихова имовина је развучена и опљачкана, а они су протеривани. После њих на реду су били политички истакнутији Срби, а онда тек они сиромашнији.⁷⁹ Како је изгледало протеривање виђенијих представника српског грађанства из Загреба, а на примеру своје породице, забележио је у својим сећањима Дејан Медаковић. Они су најпре покушали да у породичној архиви нађу неко сведочанство које би потврдило њихов „поштен став према интересима Хрватске“, а када то није успело, онда су настојали да добију, иако најчешће без успеха, пропуснице за одлазак. За већину је ипак главни начин за спас био у добро припремљеном бекству.⁸⁰ Догађало се и да официри Срби који су били прво у аустроугарској, а онда у југословенској војсци, поново мењају униформу и страну 1941. године, овог пута у домобранску. Тако је, на пример, пуковник Врбашки, после слома државе, обукао цивилно одело са аустријским ордењем спреман, како је то изјавио свом младом саговорнику Д. Медаковићу, да понуди своје војничко искуство домобранској војсци.⁸¹ Досадашња истраживања показују да је тако поступило још 3.300 генерала, официра и питомаца бивше југословенске војске.⁸² С друге стране, Србија и српски градови су се празнили, јер је велики број српских војника и официра био одведен у заробљеништво, док се приличан број радно способног становништва нашао, такође, ван земље, на принудном раду у Немачкој.⁸³ У кратком, априлском рату било је, као што смо раније навестили, заробљено између 200.000 и 375.000 југословенских војника и официра, али су у

⁷⁷ Слободан Д. Милошевић, „Социолошка и демографска анализа прогнаних Срба из појединих срезова Независне Државе Хрватске 1941. године“, у: *Други свјетски рат – 50 година касније I*, (Радови са научног скупа у Подгорици, 20-22. септембра 1995), Подгорица 1997, 611-641; О томе више и у: S. D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981.

⁷⁸ Други, мањи део склањао се код Италијана (С. Д. Милошевић, *Социолошка и демографска анализа...*, 613). Протеривање је било само један од облика „решавања српског питања“ у Независној Држави Хрватској; други облици везани су за хапшења, прекрштавања, физичку ликвидацију и сл.

⁷⁹ С. Д. Милошевић, *Социолошка и демографска анализа...*, 616, 618.

⁸⁰ Д. Медаковић, *Ефемерис I*, Београд 1993, 325, 362.

⁸¹ *Исто*, 299-302.

⁸² О томе више у: Mile Vjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999, 45-46.

⁸³ У истраживањима се наводе различити подаци укупног броја радника на раду у Немачкој; према једнима он је износио око 47.000 а према другима је ишао и до 80.000. Д. Алексић сматра да се тај број, ако се изузму они који су одлазили на краће време, до шест месеци и сл, кретао око 64.500 радника (О томе више у Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 313-323).

заробљеништво углавном одведени Срби, Црногорци и Словенци. Припадници националних мањина пуштани су на слободу.⁸⁴ Поред већ поменутих који су избегли заробљавање, извештајан број српских војника и официра спасао се заробљеништва скривајући своју националну припадност; они су се пријавили као припадници националних мањина, на пример „Бугара“, „Румуна“...⁸⁵ Из саме Србије је у ратно заробљеништво, према претпоставкама Д. Алексића, одведено приближно 100.000 људи, а не, како то наводе други аутори, два пута више.⁸⁶ На тај начин у заробљеништву се нашао и значајан број људи из редова грађанства. С друге стране, не сме се изгубити из вида и не тако бројна али у корпусу српског грађанства значајна група Јевреја.⁸⁷ Она је преко окупационих закона била стављена под посебан режим и доведена до ивице истребљења (принудни рад, одузимање имовине, увођење контрибуције, депортовање у концентрационе логоре и убијање су најчешћи облици репресивне политике). Од преко 80.000 југословенских Јевреја, крај рата је доживело њих нешто испод 20%. Слично је и када је у питању подручје под немачком влашћу у Србији; од укупно 17.800 Јевреја у Србији и Банату рат је преживело тек око 3.000 или 18%.⁸⁸ Јеврејска заједница у Банату је била прва која је доживела скоро потпуно физичко нестајање.⁸⁹ Од око 12.000 предратних Јевреја у Београду највећи број је завршио живот у логору Сајмиште.⁹⁰ Међутим, насупротив њима, који су, због расне политике окупатора, нестали из видног поља српског грађанства, фолксдојчери

⁸⁴ В. Petranović, *Srbija...*, 108-109.

⁸⁵ М. Вјелажас, Р. Трифунчић, *Između vojske i politike*, 258. То привремено мењање идентитета да би се спасао живот није било само одлика Срба; на простору НДХ, поред Срба, Јевреји су, као најугроженији били принуђени да прихвате католичку веру. Наравно, примери таквих поступака наилазили су на осуду осталих припадника етичке групе. У Србији су се неки Јевреји спасли узимајући српска имена и презимена.

⁸⁶ Д. Алексић, *Privreda Србије...*, 313. До тог броја аутор је дошао сматрајући да је цифра 200.000 реална за простор Југославије, што потврђују и немачки извори, а и неки домаћи аутори. Пошто је у немачкој окупационој зони у Србији живело 50% српског становништва Краљевине Југославије, аутор претпоставља да се половина од тог броја односила на Србе из Србије. Други аутори, међу којима су М. Борковић, Ж. Јовановић, М. Митровић, наводе да је само из Србије у заробљеништво одведено 200.000 људи.

⁸⁷ Иако су припадали најразличитијим друштвеним слојевима, професијама, југословенски Јевреји су у највећем бројем били у групи „средњих слојева“; извештајан број их је, када се ради о територији Србије, по богатству, друштвеном утицају, образовању припадао највишим слојевима српског грађанства (М. Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998, 11, 19-20).

⁸⁸ Milan Ristović, „Јевреји у Србији у Другом светском рату“, у: Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima – Srbija*, Београд 2010, 224-250; М. Ристовић, *Немачки нови поредак...*, 89; Milan Koljanin, *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944*, Београд 1992, 129.

⁸⁹ М. Ристовић, *У потрази за уточиштем*, 58; М. Koljanin, *Немачки логор...*, 131.

⁹⁰ Од укупног броја (14.800) страдалих Јевреја у Србији њих око 6.320 или 42,5% је изгубило живот у јеврејском логору Земун на Београдском сајмишту (О томе више у: М. Koljanin, *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941-1944*, Београд 1992).

су, у свим српским градовима где их је било, постали изразито видљива групација, која је с радошћу дочекала Немце, као ослободиоце, и готово се у целини ставила на њихову страну. Због познавања домаћих прилика и језика представљала је важан ослонац немачког окупационог апарата, а имала је важну улогу и у споровођењу репресивних мера. Процењује се и то да је њихов број само у Београду порастао више него дупло у току окупације (од 11.000 колико их је било на почетку окупације на преко 25.000 у 1944. години).⁹¹

Све у свему, грађанство и градови били су, да се послужимо речима проф. Ристовића, под „двоструком опсадом“: прва је била унутрашња, са окупационим снагама и с домаћим, српским апаратом власти, и друга која је била спољашња, са деловањем устаничких снага и борби. Уз ову последњу приметна је била још једна, на први поглед не тако видљива, а представљала је ново испољавање супротности села и града, чак непријатељства првог према другом, али и другачији облик њихове међусобне упућености.⁹² О садржају, узроцима, последицама тих односа између села и града, сељака и грађана биће рећи на другом месту у овом раду.

Овде је важно нагласити још једну чињеницу како би се употпунила „слика антипоретка“. Сељаштво било је било доминантна друштвена група аграрног српског друштва, па је његово придобијање постало је најважнија саставница деловања свих супротстављених снага српског грађанства. Борба за сељаке обликовала је идеолошке погледе, утицала на војне и политичке стратегије, постала је најзначајнији чинилац у пропагандном раду. Пре рата преовлађујући утицај на сељаштво имале су грађанске странке као што су Радикална, Демократска, Земљорадничка левица и др. Комунисти су у међуратном периоду били испустили село услед својих идеолошких ставова и међу српским сељаштвом су имали најслабије упориште. Њихов ослонац на селу био је слој тзв. сеоске сиротиње. То су покушали да промене непосредно пред рат, посебно после Шесте партијске конференције КПЈ за Србију. У том смислу, на ширење утицаја комуниста деловали су посебно студенти и ђаци из сеоских средина, сеоска

⁹¹ М. Kreso, *n.d.*, 101-102, 138.

⁹² Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju“, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Pečuj 12-14. maja 2000. Priredili Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2001, 204.

омладина, жене.⁹³ Већ од 1941. године постало је јасно и четницима и комунистима, али и М. Недићу, да снага сваког од њих лежи управо у сељаштву и његовој бројности. Оно је требало да да и током ратних година је дало, посебно у два супарничка покрета, основни борачки кадар. Од септембра 1941. године у партизанским редовима било је преко 85% бораца са села. И при томе је била углавном преовлађујућа млада генерација (60-70%).⁹⁴ То је важно због једне велике смене генерација која се одиграла после ослобођења, а која је имала и утицаја на само српско грађанство.

⁹³ В. Petranović, *Srbija...*, 148; О томе више у: Жарко Јовановић, *Сељаштво Србије у другом светском рату 1941-1944*, Београд 1995.

⁹⁴ В. Petranović, *Srbija...* 184, 231; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...* 2, 12.

ГЛАВА ТРЕЋА

ПРВО РАСКРШЋЕ: СРПСКО ГРАЂАНСТВО ИЗМЕЂУ ОТПОРА И КОЛАБОРАЦИЈЕ

Са сломом југословенске државе и окупацијом Србије наступило је за српско грађанство, као и за остале слојеве друштва, време урушавања старог грађанског поретка, његових институција и вредности, демографска, егзистенцијална и морална драма, страдање, борба за опстанак и слободу и српског грађанства и српског народа.... Српско грађанство се већ на почетку окупације осуло; изван број грађана је страдао, док је један поприличан број завршио у ратном заробљеништву; из његовог састава издвојиле су се друге етничке групе, било њиховим отвореним стављањем на страну Немачке, било њиховим уништавањем. О томе смо нешто говорили, али додајмо, да су фолксдојчери, иако је тек мали део припадао грађанству, пришли Немцима, и као антијугословенски и антисрпски усмерена снага, добили током окупације нове положаје и улоге; слично је реаговао и знатан број припадника руске емиграције; за разлику од њих, грађани јеврејског порекла су, као расно неподобни, најпре издвајани а онда и убијани. Раније друштвене структуре су тако измењене и успостављене су под утицајем рата и окупације нове; редефинисани су тиме и претходни односи, положаји и улоге разних група и појединаца, породице, мушкараца и жена.

Поменули смо да је српско грађанство пред рат било „збуњено“ и „пометено“, а да су међусобне поделе биле бројне. Из предратног периода српско грађанство је носило неповезаност, географску подељеност, идеолошко-политичку сукобљеност, организациону разбијеност. Практично су због тога биле доведене у питање све основне вредности, што је учинило да се друштвена структура под притиском рата и окупације дезинтегрише; обичаји, очекивања и дужности српског грађанства и осталих слојева и група српског друштва доживели су поремећаје или слом. То значи да, како указује у својој анализи друштвених сукоба Луис Козер, није имало шта да се „ревитализује“ наспрам спољашњег непријатеља, односно немачког окупатора, јер у међуратном периоду

није постојао „консезус“ око заједничких циљева и вредности.¹ Слично се десило и у француском друштву. Заправо, рат није, као на пример, у случају британског друштва, које додуше није било окупирано, привремено потиснуо унутрашње поделе и увећао унутрашњу кохезију у друштву пред спољним непријатељем,² већ је још више нагласио поменуте доратне поделе, а подстакао је и стварање неких нових разлика, подела и сукоба. Ово посебно важи за југословенско друштво, али и за српско друштво и само грађанство. У оквиру српско-српских подела нарочит значај имала је војна сукобљеност услед припадности српског грађанства различитим војним формацијама, која је условила, поред борбе против спољњег непријатеља (Немачке и њених савезника) и вишеструки грађански рат („рат свију против свих“ и „рат за револуционарну смену власти“).

Немачки окупатор је страховао посебно од слободарских тежњи српског народа и српског грађанства. Уочавао је да код њега постоји снажно изражена самосвест и осећање за државу, те да ће, чим му се укаже прилика, подићи устанак против окупатора како би повратио слободу и државу.³ Требало је увести такав окупациони поредак који ће српско грађанство и српски народ држати у покорности. Зато је немачка контрола и заштита успостављеног „окупационог поретка“ добила и превентивну улогу. То је значило, између осталог, и увођење бруталне политике кажњавања по којој се за дела отпора окупационој власти (саботаже, нападе на немачку војску и сл) претило узимањем талаца и одмаздама. Донесене су и упозоравајуће мере по којима ће у случају избијања отпора, „због непријатељског дела појединих цивилних особа“ бити спроведене „најстрожије противмере према цивилном становништву“.⁴ То упозорење је већ 28. априла априла 1941. године претворено у наређење о одамзди, односно стрељању мушкараца у случају појаве „наоружаних банди“ у близини тог места, па чак и ако се „не може одмах установити да нису у вези са бандом“. Ради застрашивања

¹ Luis Kozar, *Funkcije društvenog sukobka: ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove potrebe u empirijskom sociološkom istraživanju*, Novi Sad, 2007, 118.

² Исто, 123.

³ Немачке власти су процењивале да Србима није много потребно да се побуне и да им за то није потребна јака организација. Било им је довољно, указивали су не без страха, постојање патријархалних породичних структура, у којима је стрешина породице тај који издаје наређења да се крене у отпор против немачке војне силе, па да онда дође до „мањих или већих препада који на немачке јединице дејствује уништавајуће“. Тај закључак су изводили из њене историје (ВА, НА, 41Ф-1-22; К. Николић, *Страх и нада...*, 34-35).

⁴ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 91.

становништва, стрељане је требало „обесити и оставити лешеве да висе“.⁵ Тада је у виду плаката обзнањена и чувена политика кажњавања, према којој је за једног убијеног немачког војника стреља сто Срба из свих слојева становништва.⁶ Међутим, прота Григорије Бабовић сведочи да се један такав плакат са истом садржином појавио и раније, већ 25. априла у Шапцу.⁷ Та политика кажњавања у квотама, за једног мртвог Немца сто Срба и за једног рањеног педсет, се од спорадичних случајева претворила после доношења немачке наредбе од средине септембра 1941. године у свакодневну појаву.⁸ Цена сукоба са немачким окупатором је изгледала превисока, док су изгледи да борба за слободу у тим условима, а после блиставе немачке победе у Априлском рату, успе минимална. Тиме се поручивало српском грађанству и српском народу да одбаце наду да ће икада повратити слободу, те да прихвате окупацију као нову стварност. А нова стварност је, између осталог, садржавала завођење немачког казненог права под које су потпадали сви они за које се установи да врше саботаже, не извршавају наређења или врше друга кривична дела,⁹ забрану рада и оснивање политичких, културних, спортских удружења¹⁰, забрану окупљања на улицама, одржавања јавних скупова, поворки и сличних манифестација (без одобрења немачког команданта). У њој се није дозвољавала ни шетања у већим групама, а ни слушање непријатељских радио-станица и сл.¹¹ Било је забрањено и стварање залиха хране, повећање цене намирница, подстицање на обуставу рада или одбијање да се ради, вређање немачке војне силе и њених заповедника, цепање окупационих плаката и

⁵ Исто, 91.

⁶ Исто, 94, Проглас за заузету југословенску територију, април 1941.

⁷ Он пише да су у Шапцу излепљене „црвене плакате са насловом Срби где се каже да ће за сваког убијеног немачког војника бити срељано 100 Срба“ (Г. Бабовић, *Дневник*, 61, Забелешка од 25. априла 1941).

⁸ М. Koljanin, *Srbija u nemačkom novom poretku...*, 77.

⁹ *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941, Оглас за заузети југословенски териториј од 14. априла 1941; „Проглас за заузети југословенски териториј“ од 14. априла, *Опитинске новине*, 24. април 1941, 2; *Aprilski rat 1941*, 2, 690-695, „Оглас команданта немачких трупа у Београду од 14. априла 1941. поводом окупације Југославије. Оглас за заузети југословенскиј териториј“; *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941, Наредба о увођењу казненог права и казненоправних одредаба у заузетом југословенском територију; Исто, Наредба о полицијској казненој власти месних команданата у заузетом југословенском територију; *Обзнане и објаве немачких власти у Србији*, бр. 1, 5. јул 1941, Обзнана о казненом правосуђу; *Зборник НОР-а*, I-2, 302-203, Обавештење Војног заповедника Србије од 27. јуна 1941. године о казненом правосуђу у Србији.

¹⁰ *Службени лист Војног заповедника у Србији*, бр. 4, 16. мај 1941, Наредба о забрани рада и оснивања удружења, 9. мај 1941; О томе и у: *Зборник НОР-а*, I-2, 301.

¹¹ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 6, 30. мај 1941, Наредба о забрани слушања емисионих станица, 27. мај 1941; *Ново време*, 3. јун 1941, 2.

објава и сл.¹² Уведена је и контрола пошта, телефона, телеграфа, писама, телефонских разговора, машина за умножавање, штапме и сл. Ништа се није препуштало случају, па су чак и издата наређења да се побију сви голубови писмоноше.¹³ Упоредо је, ради лакшег управљања окупираним подручјем, уз „најстрожу контролу“¹⁴ наређено да ранија локална власт настави рад, а створена је и домаћа цивилна управа, прво у виду комесарске управе на челу са Миланом Аћимовићем, а онда „Влада народног спаса“ под вођством Милана Недића. Изгледало је да тако уређена стварност не нуди много избора припадницима српског грађанства и српског народа, осим њеног прихватања и покоравња, што је окупатор управо и желео. Али, испоставило се да је губитак слободе и државе, тежина и суровост успостављеног окупационог система, уз друге догађаје (на пример, улазак у рат СССР-а) заправо појачавала нездовољство и пружала небројене подстицаје за исказивање разних врста немирења, активног и оружаног отпора. Већ од првих дана окупације нападани су објекти Вермахта у Србији и припадници окупационе управе. Временом, а посебно после устанка, у лето 1941. године напади су постали све бројнији и све учесталији. Према немачким изворима, само за шест дана (од 13. до 19. септембра 1941) било је 295 напада на линије комуникација и комуникационе објекте (поштанско - телеграфске, саобраћајне), привредне установе и представнике домаће власти. Страдао је и велики број припадника немачке силе и домаће власти.¹⁵ Политика кажњавања је морала, ради гушења устанка и подизања ауторитета окупационе власти да буде, као што смо горе рекли, брутална. Треба, писало је у чувеној Кајтеловој септембарској наредби, „имати у виду да један човечји живот у дотичним земљама често не вреди ништа и да се застрашујуће дејство може постићи само необичном свирепашћу“.¹⁶ На то су се надовезивале и одлуке о хапшењу и хапшење припадника интелектуалне елите српског грађанства и српског народа,

¹² *Zbornik NOR-a*, XII-1, 94-95, Проглас за заузету југословенску територију, април 1941.

¹³ В. Petranović, *Srbija...*, 133.

¹⁴ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 43-44, Службено упутство уз Заповест Команданта копнене војске од 20. априла 1941 – Потчињеним командама о организацији и успостављању окупационе управе у Србији, 20. април 1941.

¹⁵ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 431-432, Извештај шефа Полиције безбедности и Службе безбедности од 21. септембра 1941. о броју партизанских акција и обостраним губицима од 13. до 19. септембра 1941, Берлин, 21. септембар 1941.

¹⁶ *Зборник НОР-а*, I-1, 431-432, Наредба Начелника штаба немачке Врховне команде од 16. септембра 1941.

који су добили статус таоца.¹⁷ Али, то је само јачало незадовољство и ширило устанички покрет; хапшење и страљање Срба, оцењивало се у једном извештају, „без икаквог избора нагони на устанак и прилажење устаницима и оне кругове становништа који до сада у устанку нису учествовали...“¹⁸

Српско грађанство се у таквим условима поделило у односу на окупатора, условно речено, на три групе, које су имале и различите стратегије у понашању:

- а) на ишчекивање расплета
- б) на отпор окупатору (четници/равногорци – партизани) и
- в) на сарадњу с окупатором (колаборација)

Мотиви поменутих опредељивања грађанства били су разнолики и често неухватљиви: код једних је превагу односило идеолошко или политичко уверење, код других егзистенцијални мотиви, код трећих патриотизам и родољубље, код четвртих побуде су биле економске (на пример, очекивана зарада) или ирационалне природе (свађе, инати, политичке и друге размирице, љубав)¹⁹, а негде напросто повођење за другим, угледним и поштованим људима, а неретко и за браћом и пријатељима (на пример, код жена).²⁰ Чешћи је случај да је на одлуку деловало по неколико мотива, па је чак врло тешко разлучити који је од њих преовлађујући.

Неопходно је истаћи да су главни мотиви таквих опредељења имали корене у предратној кризи друштва (политички спорови с Хрватима, расправе о преустројству државе, економске и социјалне супротности), као и у идејним и политичким струјањима пред рат. О њима је било речи, али овде укажимо на две ствари. Многи више нису желели обнову предратне државе, бар не онако како је

¹⁷ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 594, Дневни извештај Обавештајног одељења Команданта оружаних снага на југоистоку од 5. новембра 1941 – Врховној команди Вермахта о борбама против партизана и противмерама у Србији.

¹⁸ Исто, 540-541, Наредбе Опуномоћеног команданта у Србији од 25. октобар 1941. за поступак при узимању талача за стрељање ради угушења устанка у Србији, 25. октобар 1941.

¹⁹ М. Тимотијевић и Д. Давидовић су трагајући за одговором шта је утицало на српске поделе у рату и размере грађанског рата указали, пратећи предратно стање у чачанском крају, између осталог на насиље као начин решавања међусобних спорова, што је у рату добило најоштрија испољавања (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост: историја равногораца чачанског краја* 1, Чачак 2002, 35-92)

²⁰ Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке. Друштвена еманципација партизанки у Србији 1945-1953*, Београд 2011, 43-44.

она постојала пре рата, посебно не после тешког искуства са Хрватима; грађанство се ломило између обнове државности Србије без Југославије и стварања јаке Србије у оквиру Југославије, односно „Нове Југославије“. С друге стране, демократска идеја није нудила одговоре на кризу друштва, због чега је пре свега грађанска омладина остављена да бира између решења које је нудила фашистичка или комунистичка идеологија. То је нарочито дошло до изражаја у рату, с тим да су се присталице демократије и комунизма у ширем контексту нашли на истој страни у борби против истог непријатеља. Међутим, у југословенском, односно српском случају, та ситуација је водила оштром грађанском рату за обнову предратног грађанског друштва или стварање „новог друштва“ кроз револуцију. У сваком случају, српско грађанство се у рату поделило на антифашистичко и (про)фашистичко крило. Прво је било далеко бројније и издељено на антифашисте грађанско-монархистичке оријентације и на антифашисте комунистичке оријентације.

На српско грађанство су у војно-политичком понашању важност имали и следећи догађаји: пуч од 27. марта, војни и дружавни слом, почетак грађанског рата, антисрпска политика Немачке и њених савезника, али и савезничка политика.

Поменуте стратегије у понашању обликовале су се најпре у односу на став према окупатору као општем оквиру за понашање, а онда према странама у грађанском рату. Наиме, грађански припадници су у току рата мењали одлуке и понашање. Тако су сарадници окупатора прилазили једном од покрета отпора. Додуше, то се ипак не односи на истакнуте личности из реда колаборациониста; њих нису лако прихватили, јер су могли да компромитују сам покрет отпора, без обзира да ли се ради о Равногорском или о Народноослободилачком покрету. Поменимо, на пример, Милана Аћимовића, због кога је изгледа дошло до оштрог сукоба између Стевана Мољевића и Драже Михаиловића.²¹ Мада, треба поменути да је, према неким изворима, М. Аћимовић имао везе са Равногорским покретом већ од маја 1941. године.²² Нешто другачије је стајала ствар са грађанима који су били на нижим позицијама у домаћој управи или су били припадници Српске

²¹ Архив Србије (АС), Безбедносно-информативна агенција (БИА), Равногорски покрет Драже Михаиловића: др Стеван Мољевић, Равна Гора у светлу и магли.

²² *Зборник документа и података о народноослободилачком рату народа Југославије (Зборник НОР-а)*, XIV-1, Београд 1981, 178; Драган Сотипровић – Бранко Јовановић, *Србија и Равна Гора*, (приред. Бојан Димитријевић), Београд 2004, 326; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића*, Београд 2000, 151.

државне страже. Много је ипак чешћи случај прелаза са стратегије ишчекивања расплета на отпор. Уосталом, бројност и понашање овог дела грађанства нудили су, условно речено, већи избор. Али ни то се није одвијало лако, као што показује случај др Лазара Марковића и др Косте Куманудија, чију сарадњу је равнорски покрет одбио због тога што су били министри у „дикаторским владама“.²³ Ако се радило о грађанском рату мењале су се стране у сукобу. Промена понашања била је условљена у том случају разноликим моментима, појавама, догађајима којима је рат обиловао, при чему је тешко јасно разграничити шта је имало преовлађујућу улогу: преживљавање, патриотизам, борба за „ново“ и „праведније“ друштво, а понекад и љубав, заузимање новог става према већ праћеном понашању, попут офанзивне стратегије или нешто треће. Интересантан је пример тридесетосмогодишњег Радослава Ђурића, четничког команданта који је маја 1944. године прешао у партизанима и рат завршио као командант штаба партизанске дивизије у чину пуковника. Он је, према изворима, већ од 1941. године показивао ако не симпатије за партизанима оно бар покушај да својим акцијама спречи братоубилачки рат, али је на коначну одлуку утицало хапшење од стране четника и успешно бежање. Има и индиција да је посебну улогу имала једна жена.²⁴ Овде се промена одиграла на нивоу обликованог понашања у чијем средишту је отпор окупатору, али је грађански рат и заузимање става према понашању које се следило довело до измене у оквиру понашања (четници-партизани). Те појаве постају све присутније с крајем рата, када је постајало јасно ко је победник а ко побеђен. Масовнији прелаз у партизанима одигравао се са објављеном амнестијом 1944. године и позивом краља Петра II да народ пружи подршку Ј. Б. Титу. Тиме је поменути мотивима придодат још један, психолошки, јер је требало „зграти“ указану шансу и бити на истој страни са онима који су добили рат.²⁵ За

²³ Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, Београд 2004, 238.

²⁴ Р. Ђурић, генералштабни мајор, командовао је четничким јединицама на простору јужне Србије. Приписивала му се одговорност за задржавање четничког напада на Чачак због чега су четници изгубили иницијативу на том делу фронта. Био је уплетен у љубавну аферу с Вером Пешић, вишеструким агентом. Он је после побуне сабораца побегао партизанима, а она је убијена заједно с мајком (К. Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, 3, Београд 1999, 373-391; О томе и у: Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, Београд 2009, 175-213). Прелазак Р. Ђурића партизанима забележио је и Ф. Меклејн, шеф британске мисије код партизана. Он је запазио да су партизани Р. Ђурића прихватили „оберучке“ (Наведено према: М. Павловић, В. Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца...*, 264).

²⁵ Ф. Меклејн је такође приметио да се са савезничком подршком Титу променило расположење становништва; партизанима прилазе четници, љотићевци са осећањем „...свјесне или подсвјесне

комунисте је имао важност с војно-политичког (бројчано се смањивала супарничка снага) и идеолошког становишта (требало је водити рачуна да се не ослаби народна армија и, према партијској терминологији, не „разводни револуција“ доласком „притајене контрареволуције“²⁶).

„Ишчекивање расплета“: привид неопредељености

Највећи део српског грађанства је у пучу 27. марта исказао отпор, али је брзина војног пораза и импресивност немачке војне силе утицала на њега обесхрабрујуће. Немачки извори бележе да се месец дана после слома државе и окупације земље у градовима и већим местима становништво, па и само грађанство, држало „веома повучено“, да је „ошамућено услед протеклих догађаја“. Примећивало се и то да живот још увек није добио „свој уобичајени ток“.²⁷ Било је потребно време да тај део антифашистички оријентисаног грађанства прихвати пораз и слом државе, бекство краља и владе у иностранство, окупацију, страдање српског народа. Посебно је тешко било схватити толику провалу насиља која се догодила у Независној Држави Хрватској. Сазнања која су стизала посредством избеглих Срба била су болна и потресна. Поменути грађани били су свесни да помоћ удаљене Енглеске, бар у прво време, није била могућа. Требало је само издржати ропство и чекати ослобођење. „А да ће ослобођење доћи, у то нико није сумњао“, писао је, већ априла 1941. године, др Исак Алкалај.²⁸ Владало је уверење, и поред преживљеног страдања, да је то стање привремено. Грађанство, као и остало становништво, стајало је у једном извештају, „посматра садашње прилике само као пролазне“.²⁹ Пронемачки оријентисани грађани, готово са неверицом, слушали су уверавања појединих грађана да ће „овај рат добити Енглези, па кад победе, они ће нас ипак наградити

жеље да се нађу на победничкој страни пре него буде прекасно...“ (Наведено према: М. Павловић, В. Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца...*, 263-264).

²⁶ В. Петрановић, *Revolucija i kontrarevolucija ...* 2, 300-301.

²⁷ *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (Zbornik NOR-a)*, I-1, Beograd 1949, 332, Извештај Штаба 60. немачке п. дивизије од 17. маја 1941. године; М. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji...*, 1, 50).

²⁸ Наведено према: М. Ристић, „Извештај врховног ратног команданта Југославије др Исака Алкалаја о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године“, *Tokovi istorije* 1-2/1997, Beograd 1997, 189.

²⁹ *Zbornik NOR-a*, I-1, 334, Извештај Штаба 60. немачке п. дивизије од 17. маја 1941. године.

за поднесене патње и жртве, васпоставиће Југославију и још је проширити“.³⁰ Немачке војне власти, иако су добро процењивале такво расположење, биле су чак помало и збуњене тиме да су грађани, као и остали становници, вароши Ивањица показивали, средином маја 1941. године „скроз неумесно самопоуздање“.³¹ Међутим, можда је, осим „слепе вере“, бар у лето 1941. године много више на ове грађанске припаднике утицао улазак Совјетског Савеза у рат, односно „Русије“, како су је најчешће звали. Драги Јовановић, главни човек српске полиције у Београду, истицао да је 22. јуна у Београду владало слична атмосфера као и на дан Симовићевог пуча 27. марта.³² Један други извор забележио да је улазак Русије у рат „охрабрио наш свет, нарочито комунисте“.³³ Многи су, после немачког напада на Советски Савез, веровали да ће рат бити релативно брзо завршен и да ће Хитлер покленути као и некада Наполен.³⁴ Тада је кренула и хајка против комуниста, па је др Милош Московљевић, констатовао: „Сад ће (полиција) у сваком наћи комунисту“.³⁵ Томе треба додати и чињеницу да је убрзо дошло до устанка, али и вишеструког грађанског рата, тешких немачких репресалија. Поменути део српског грађанства сматрао је да је у датој ситуацији неопходно бити крајње опрезан и уздржан. Он није активно и добровољно сарађивао с окупатором, а то му није дозвољавао ни његов антифашизам и патриотизам. Међутим, није се отворено сврстао ни на једну страну у ослободилачком и грађанском сукобу; сматрао је да треба сачекати исход борбе на светским бојиштима и помоћ Савезника.³⁶ Кроз такво понашање манифестовало се схватање о окупацији као привременом чину. Стога је покушавао да до расплета и окончања рата преживи и сачува „живу главу“. Он се, од тренутка напада и доласка окупационих трупа па готово до краја рата, у највећој могућој мери повукао политичких токова, окренуо себи одбијајући да учествује у јавном животу или је пак покушавао да настави пословање у новим условима које је наметнула окупација. То повлачење било је, поред поменутих догађаја, узроковано и другим мерама окупационог режима; већ на почетку

³⁰ Милан Банић, *н.д.*, 106.

³¹ *Zbornik NOR-a*, I-1, 333-334, Извештај Штаба 60. немачке п. дивизије од 17. маја 1941. године.

³² Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд 2003, 48.

³³ Милош Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (приредио Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 24. јуна 1941.

³⁴ Исто, Забелешка од 29. јуна.

³⁵ Исто, Забелешка од 24. јуна.

³⁶ В. Petranović, *Ravolucija i kontrarevolucija...* 2, 44-45.

окупације била су, између осталог, распуштена сва удружења и организације које нису имале „чисто“ привредни циљ,³⁷ што је значило и забрану рада политичких партија и свих активности политички активног грађанства. Једино је био дозвољен рад профашистички оријентисаног „Збора“ Димитрија Љотића и његових присталица,³⁸ који су, показали велику агилност, а од септембра 1941. године покренули и недељни лист *Наша борба* у којем су пропагирани своје идеје, тежење и циљеве. Осим тога, после првобитне предаје радио – апарата, није било допуштено ни слушање „иностраних (не немачких) радио емисија“ које су обухватале не само вести већ и све врсте програма, а ни и преношење таквих „вести“. У то су посебно спадале тзв. „непријатељске вести“, односно вести са фронтова, за које је било забрањено робијом, а у тежим случајевима и смртним казнама.³⁹ Могле су се званично само слушати емисије радио – станица које је контролисао окупатор, попут немачких радио - станица, Радио Београда, те радио - станица Земун, Праг, Брно, Моравска Острва, а од великих станица „Дунав“ или Радио Париз.⁴⁰ Нису смеле да се слушају и препричавају вести радио Лондона или Москве, посебно вести с ратишта и „давање прогнозе“ у смислу победе савезника, те изражавање критике према мерама владе Милана Недића, јер су, с гледишта окупатора и домаће управе, представљале непријатељску пропаганду, могле да „узбуне људе“ и постакну на отпор.⁴¹ Немачка окупација је, према једном странцу, који је од раније добро познавао прилике у земљи, „утишала људе“. Он средином 1943. године пише: „Срби сада тако мало говоре пред људима које добро не познају да не личе више на оне Београђане који су пре рата причали странцима и што треба и што не треба“.⁴² Разлог се, истицао је, налази у „крвавом искуству“ које су донеле прве две године окупације са немачком полицијом, која је, како му је рекао саветник немачког посланства Фајне,

³⁷ *Службени лист Војног заповедника у Србији*, бр. 4, 16. мај 1941, Наредба о забрани рада и оснивања удружења, 9. мај 1941; *Ново време*, 17. мај 1941, 4.

³⁸ ВА, Недићева архива (Нда), 87-1-3, Молба Д. Љотића за одобрење рада покрета „Збор“ - Фелдкомандатури Београд, 22. мај 1941; М. Вркović, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 165; М. Војић, *n.d.*, 156.

³⁹ *Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 6, 30. мај 1941, Наредба о забрани слушања емисионих станица, 27. мај 1941; *Ново време*, 3. јун 1941, 2.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ ИАБ, Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција (СП), IV-53/16, к-297/17, Досије Владислава Рибникара, Записник о саслушању Владислава Риникара у Одељењу Специјалне полиције Управе града Београда, 4. новембар 1941.

⁴² Архив Југославије (АЈ), Емигрантска влада Краљевине Југославије (103), 112-416, Извештај о приликама у Србији, стр. пов. бр. 45, 7. јул 1943, Стокхолм.

„располаже у Србији са 40.000 агената и достављача“.⁴³ Можда овај број јесте претеран, али свакако сведочи о моралном стању у коме се налазило српско друштво под окупацијом. Чак је, због бројности анонимних достава, морао да реагује почетком 1943. године и председник владе Милан Недић. Он је издао наредбу којом је осудио достављаче називајући их „закулисним слабићима“. Тражио је да се анонимне доставе не узимају у обзир, а у случају да се такви људи ухвате да се оштро казне.⁴⁴ Било како било, грађански припадници су знали да сваки рат, а посебно окупација и грађански рат, избацује на површину мрачну страну људи. Требало је „постати невидљив“ и избећи могућност да се постане мета предратних и ратних замерања, денунцијација, освете и сл, људи који су из разних разлога, а неретко и из користи, били спремни да поткажу, искрено или лажно пријаве грађане као противнике „постојећег поретка“, „национално непоуздане“ или „политички нелојане“.⁴⁵ Тога је био свестан, на пример, и бивши конзул Лазаревић, који је, како сведочи један извор, у разговору са својим вишегодишњим пријатељем, додуше странцем, био „потпуно закопчан“ у погледу сопственог али и општег политичког расположења становништва.⁴⁶ Стога је већина грађана, иако је заправо била антифашистички настројена, морала да буде пажљива у јавном или полујавном исказивању свог мишљења. Никада се није знало ко слуша, какве су му „сада“ намере, ставови и интереси. То, међутим, није спасило многе грађанске припаднике трауматичног искуства хапшења, ислеђивања, робије, па и смрти. Дobar пример представља публициста Живојин Симић и његова супруга. Они су, по анонимном достављачу, као антинемачки расположени, радили за Британце. За то су, сматра достављач, примали и новац. Оно што је занимљиво јесте да је, за разлику од највећег броја сличних достава, које су имале неколико редова, ова имала чак две густо куцане стране, у којима се повезивало њихово добро имовно стање са шпијунажом „за рачун Јевреја, Москве

⁴³ Исто.

⁴⁴ „Наредба претседника Министарског савета бр. 1“, *Ново време*, 2. јануар 1943, 5.

⁴⁵ Занимљив случај представља трговац Ђурђе Алексић, који, како следи из једне пријаве, „одавно оптужује“ поједине грађане из Аранђеловца и околине домаћим и немачким властима да су партизани или припадници организације Драже Михаиловића. Поред тога што је то опасно у „овом немирном времену“, сматрало се да то чини „плански“ јер за те исте који су ухапшени, он, касније, интервенише да се пуне на слободу. Он се тиме чак и хвалио, претећи да то што је разне људе сместио у затвор или логор, на принудни рад није ништа и „да тек има да свет види шта све он може да учини“. Изгледа да је, управо због тога, дозлогрдило извесном лицу, па је и оно само прибегло достави (ИАБ, УГБ СП III-32/8, к-154/3, Анонимна пријава против Ђурђа Алексића, 3. јун 1943).

⁴⁶ АЈ, 103-6-58, Извештај о стању у земљи, пов. бр. 244, 25. фебруар 1943.

и Лондона⁴⁷. Радило се, како изгледа, о зависти и љубомори непознатог лица, које је у условима окупације желело да напакости Симићима. Међутим, овде треба указати да је од јесени 1941. године на политичко неопредељивање велику тежину имала и одлука о наградама за устанике, што је омогућавло њихово пријављивање, одреда о губитку службе, те одредба о узимању сродника за таоце одбеглих лица.⁴⁸ Касније је то додатно појачано и одлуком о кажњавању лица која су помагала устанике, при чему се она примењивала ретроактивно и на оне случајеве који су се десили после 22. јуна 1941. године.⁴⁹ То је умногоме утицало на ново повлачење оних који су се пак двоумили да ли да се јавно определе и одаберу стратегију отпора. Јован Ненадовић, биши народни посланик, живео је у великој оскудици. Одбио је због деце позив Драже Михаиловића да се прикључи покрету, али је наставио да га подржава бар прећутно.⁵⁰ И многи други грађански политичари који су остали у земљи одабрали су повлачење и стратегију ишчекивања расплета. Осим тога, реч је и о старијим људима који нису били припремљени за илегалну активност, а многи нису ни имали снаге да се поново лате оружја и окрену тешкој герилској борби.⁵¹ Највећи број њих био је већ био у позним годинама и иза себе су имали искуство Првог светског рата. Тако је радикал Аца Станојевић проводио окупацијске дане у Књажевцу, држећи се по страни. И др Лазар Марковић се, после консултација у вези с формирањем владе Милана Недића, није истицао својим деловањем.⁵² Велики противних фашиста, првак Народне сељачке странке др Драгољуб Јовановић, после покушаја да се на

⁴⁷ ИАВ, УГБ, СП, IV-53/16, к-297/17, Досије Живојина Симића, Анонимна достава против Живојина Симића и Лепосаве Симић, без дат.; Саслушање Живојина Симића у Одељењу Специјалне полиције Управе града Београда, 21. мај 1942.

⁴⁸ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (*Зборник НОР-а*), I-21, Београд 1965, 75-76, Мере које треба предузети против одметника који се не предају, 18. септембар 1941; *Zbornik NOR-a*, XII-1, Наређење опуномоћеног команданта у Србији од 25. октобра 1941 за поступак при узимању талаца за стрељање ради угушувања устанка у Србији, 25. октобар 1941.

⁴⁹ Лист уредба заповеника Србије, бр. 29 од 28. фебруара 1942, Уредба о кажњавању помагања устаника, 10. фебруар 1942.

⁵⁰ ВА, Емигрантска влада Краљевине Југославије (ЕВ), 25-1-7, Вести из земље Обавештајног официра у Турској - Господину министру војске, морнарице и ваздухопловства, стр. пов. бр. 233, 31. март 1943, Цариград.

⁵¹ Адам Прибићевић се определио за Равногорски покрет 1943. године. Каже да му је сваки одлазак, а ишао је само два пута на седнице Центраног националног комитета и враћао се у Београд. Било му је, како сведочи, „неугодно и опасно“. Он говори о страху, с обзиром да је имао 64 године, да га неко не „прокаже“, и да не заврши у затвору, што је, истицао је, било посебно тешко „у ово нечовечно доба“. Али није му било лако ни да се навикне на боравак у шуми. „Лежање у шуми, нередовна храна, премештање у случају „покрета“ и то пешице и ноћни маршеви“ нису били, присећао се он, ни угодни ни лаки за његове године (Адам Прибићевић, *Мој живот*, Загреб, 1999, 158-159).

⁵² *Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji II*, Beograd 1952, 88-89.

почетку окупације договори с комунистима, остао је пасиван и у илегалу, не опредељујући се отворено ни за једну страну.⁵³ Мада треба рећи и то да је он несумњиво подржавао народноослободилачки покрет и комунисте. Осим тога, у партизанским редовима је учествовао и страдао велики број чланова његове странке.⁵⁴ Опрезан и уздржан био је и социјалиста Живко Топаловић све до пролећа 1943. године, када је отворено пришао Равногорском покрету Д. Михаиловића.⁵⁵ Његов пример следили су други почетком 1944. године када су подржали конгрес у селу Ба.⁵⁶ Али тада је расплет већ био на видiku, како на светским фронтима тако и на „унутрашњем фронту“ између пре свега Равногорског и Народноослободилачког покрета. Осим лево оријентисаних грађана, попут Д. Јовановића, већина грађанских припаданика била је прећутно уз Равногорски покрет Драже Михаиловића. Он му је био близак због сличне стратегије отпора, прозападне оријентације, монархистичке и југословенске идеје, али и везаности за легитимног представника државе, југословенску владу у избеглиштву. Мада треба поменути да је за изванредан број грађанских политичара и интелектуалаца мотиви њиховог касног опредељивања били су везани за Михаиловиће опрез према политичарима и партијама, односно за његов став изграђивања превасходно војног покрета. За такав став и понашање биле су битне још две чињенице: прва, после пропасти устанка, почетка грађанског рата и повлачења главнине партизана, четнички покрет је до 1944. године био главна снага отпора на тлу Србије, и друга, после прихватања и признавања од стране југословенске владе у Лондону и савезника, пропагандним мерама, посебно преко емисија забрањеног Радио-Лондона, Равногорски покрет отпора с вођом Д. Михаиловићем, био је уздизан и слављен као главни носилац отпора у поробљеној Европи.⁵⁷ С друге стране, није без утицаја на став и понашање грађанства четничка и окупаторска пропаганда, пропаганда домаћих колаборационистичких власти против партизана и комуниста. Они су их посматрали у светлу

⁵³ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене. Узлет у бури*, 6, Београд 1997, 264-270; Н. Јовановић, *Слобода од страха...*, 362-381.

⁵⁴ Д. Јовановић помиње да је у пратизанима током окупације страдало 60 чланова Главног одбора и њихових заменика у Народној сељачкој странци (Д. Јовановић, *Политичке успомене*, 6, 290-295).

⁵⁵ Živko Topalović, *Borba za budućnost Jugoslavije*, Pariz - London 1967, 9; Д. Јовановић, *Медаљони...*1, 340.

⁵⁶ Милан Весовић, Коста Николић, *Уједињене српске земље. Равногорски национални програм*, Београд 1996, 66.

⁵⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, 3, Београд 1999, 149-177; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*1, 366-385.

националног питања, као покрет који је за уништење српског народа, за разбијање историјских територија српског народа и његово подређивање у новој Југославији, али и покрет који има за циљ не толико борбу за ослобођење колико спровођење социјалистичке револуције (посебно се акцентовало уништење приватне својине).⁵⁸ Грађанство је мало знало о партизанима; гледали су на партизанае као на „бандите“ који својим акцијама „угрожавају“ српске животе и подстичу окупатора на одмазде. У сваком случају, национални, егзистенцијални, идеолошки и политички ставови, монархистичка осећања, страх од комуниста били су међу најважнијим моментима који су опредељивали највећи број припадника грађанства да прате линију четничког покрета али неукључивањем у њега и неопредељивањем (мада је постојала „прећутна подршка“, па стога и пасивно опредељење).

Грађански припадници који су одабрали сарадњу са окупатором критиковали су стратегију ишчекивања расплета. Називали су је разним терминима. Једни су говорили о „ставу ишчекивања“ као о „разорном“ ставу,⁵⁹ други су је подводили под „ћутање“, „апстиненцију“, „равнодушност“,⁶⁰ док су је трећи звали „тобожњи патриотизам“ и „чистунство“.⁶¹ Били су свесни да су се привидно неопредељени грађани самим тим што нису активно стали уз политику сарадње са владом Милана Недића већ определили. Зато су их и оптуживали за „неодговорност“, односно да „беже од одговорности“.⁶² Велибор Јонић је посебно оштро нападао чиновнике који су под видом „чинстунства“ одбијали да се активно укључе у обнову земље, а при томе примају плату „и шапућу: „Кад дођу наши...“. Они су за њега били „бадавације и ленштине“.⁶³ У сваком случају, положај чиновничке интелигенције био је због њихове везаности за „државну касу“ најрањивији. Она није имала где да се склони. Могла је само да се не „експонира“ сувише, што је углавном и чинила.⁶⁴ Домаћој власти је било веома важно да придобије чиновнички апарат, али и друге службенике, попут судија, професора, учитеља и сл. Од њих је зависило и функционисање постојећег

⁵⁸ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 379-384.

⁵⁹ ВА, Нда, 21А-2-29, Пета конференција чланова владе са окружним начелницима, 7. фебруар 1942.

⁶⁰ М.М. Милошевић, „Мисија националне елите“, *Српски народ*, 7. јануар 1943, 9.

⁶¹ Велибор Јонић, „Кад наши дођу...“, *Српски народ*, 25. септембар 1942, 1.

⁶² М.М. Милошевић, „Мисија националне елите“, *Српски народ*, 7. јануар 1943, 9.

⁶³ Велибор Јонић, „Кад наши дођу...“, *Српски народ*, 25. септембар 1942, 1.

⁶⁴ ВА, Нда, 22-2-31, Месечни извештај Округног начелства округа Краљевачког за месец децембар 1942 – Министарствунутрашњих послова, Кабинет, пов. бр. 5/43, 4. јануар 1943.

поретка, спровођења мера владе и сл. Била је свесна да је већина чиновника непријатељски оријентисана према политици владе и да због егзистенције не показује своје „нерасположење“ према њеним мерама. Власт је стално проверавала њихову „националну поузданост“ и вршила притиске да оно изађе из „стања пасивности“ и јавно се определи;⁶⁵ тражила је од њих, као и од других угледних личности, поменимо само неке важније захтеве, да држе предавања, потпишу *Апел српском народу*,⁶⁶ или да дају изјаву о оданости мерама владе, а против „штетног рада“ комуниста и масона и сл.⁶⁷ Многи чиновници, интелектуалци и други истакнути људи су практично на препад ухваћени да потпишу *Апел*. Др Милан Московљевић пише да их је 10. августа 1941. године позвао комесар просвете Јонић и прочитао им проглас против комуниста, а онда их позвао да потпишу. Он поставља, као неку сопствену дилему, питање: „Шта смо могли?“⁶⁸ Иако је желео да ради, и то не само због плате, одахнуо је када није изабран на факултет. Сматрао је да је, после пензионисања, „сад“ постао „слободан“.⁶⁹ Било је и оних, попут Исидоре Секулић, који су хтели, могли и одбили да га потпишу. Радило се о једном, да се поетично изразимо, сталном „ходу по ивици“, где је лако било могуће да се грађани нађу на једној или другој страни. То их је неминовно стављало у посебно психично стање, у којем су с посебним опрезом морали да се понашају и говоре.

Међутим, стратегија ишчекивања и неопредељивања је, као што смо видели била ипак привида ствар. Још пажљивија анализа показује да су се иза „неопредељивања“ криле најразличитије форме пасивног отпора и исказивања немирења са постојећим стањем окупације. Важно их је поменути пошто су оне остале не само у сенци оружаног отпора, већ уопште и других облика активног отпора. Ти искази немирења најчешће се могу подвести под акте кршења забрана и правила „новог поретка“. Њих је безброј, ако се посматра целина живота под окупацијом. Нас овде занимају само они поступци и примери који су имали политичко значење. Али, не треба ни њих генерализовати на поменуто већину грађанства; укажимо, примера ради, да је међу њима било и оних који, како то

⁶⁵ Исто, 21А-2-29, Пета конференција чланова владе са окружним начелницима, 7. фебруар 1942.

⁶⁶ „Апел српском народу“, *Ново време*, 13. август 1941, 1,3.

⁶⁷ ИАБ, ОГБ, к-224, ф1-456/43, Наредба Градско поглаварства Београда о узимању Изјава од службеника и пензионера, бр. 26239, 5. децембар 1942.

⁶⁸ Милош Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (приредио Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 10. јуна 1941.

⁶⁹ Исто, Забелешка од 10. фебруара 1943.

пише у једном извору, „увек чекају и иду за јачим“, али и „невидљивих помагача власти“, за које се мислило да то нису.⁷⁰ Поступци немирења могли су бити видљиви за већину становништва, али чешће нису; били су, међутим, итекако чиновници отпора и испољавања политичког става, бар на оном личном нивоу, који није можда није значио много на ширем плану отпора, али је грађанским припадницима пружао нужно самопоуздање да издрже, храбрио у тешким тренуцима, потискивао апатију и сл. Можда треба најпре поменути онај најраширенији облик отпора, који је везан за прикривање радио-апарата и тајно слушање забрањених радио-станица попут емисија Радио-Лондона и Москве. У теорији се ови отпори називају вербални отпори, а корист се и термин усмена „пропаганда“. Грађани који нису имали радио-апарат одлазили су код суседа или пријатеља да слушају или су пак тражили да им се вести препричају. Највише су их занимале вести са светских бојишта, а сваки неуспех Немаца био је повод за радост и јачање морала. Многи припадници српског грађанства су због неопрезности или пак због анонимних доставља били хапшени, ислеђивани, па чак и затварани. Генерал Петар Пешић, кога је одала служавка, био је због слушања Радио Лондона, саслушаван у Гестапоу.⁷¹ Други су, окупљени најчешће у становима, али и другим приватним просторима, настојали да, поред нових вести о стању на ратиштима, размене информације, али и проговоре о политици, српско-хрватским односима, националним грешкама и заблудама. Дејан Медаковић их се сећао као „малих оаза духовног отпора“, као места која су одражавала солидарност и пружала снагу.⁷² Једно од њих налазило се у стану његовог ујака Л. Рајића. Редовни састанци суботом били су обичај, као што су то били састанци четвртком код Исидоре Секулић,⁷³ или једанпут недељно састанци математичара Универзитета у соби нове зграде Универзитета у коју се уселио филозоф Бранислав Петронијевић.⁷⁴ Међу редовним посетиоцима у Рајићевом стану били су Петар Коњовић, Милан Кашанин, Петар Зец...⁷⁵ Међу поменутиим именима неки су одлучили да сарађују; на пример, др Петар Зец је био челу Црвеног крста, др Милан Кашанин је наставио свој ранији посао као директор

⁷⁰ ВА, НА, 60А-4-6, Др Валтер Грубер „Рат пропаганде на Балкану“, 4. јануар 1944.

⁷¹ АЈ, 103-84-322, Шифровани телеграм Владе у Лондону – Свим Краљевским представништвима, 29. април 1943.

⁷² Д. Медаковић, *Ефемерис* II, 106.

⁷³ *Исто*, 35, 106.

⁷⁴ М. Milanković, *n.d.*, 466.

⁷⁵ Д. Медаковић, *Ефемерис* II, 35.

Музеја Кнеза Павла. Али, и поред тога, њима није сметало да, као стари познаници и пријатељи, разговарају, наглас размишљају о дилемама са којима се сусрећу, стању и судбини српског народа.⁷⁶ Било је и отворенијих исказа отпора, односно оних које је могло чути и видети више лица. Тако је зубарка Наталија Јовановић, због тога што је наводно у својој ординацији у Крушевцу пацијентима, а и познаницима, тврдила „да ће Руси победити у овом рату у савезу са Енглезима и да ће после Дража показати многим како су требали да поступају за време немачке окупације“, била ухапшена и послана у логор на Бањици.⁷⁷ Није ретка појава да су грађански припадници исказивали симпатије у кафанама, у којима су певане песме о Дражи Михаиловићу. У једном извештају помиње се да се у београдским кафанама чула и песма која је величала Дражу Михаиловића. Она гласи: „Од Тополе па до Равне Горе свагде стоји стража Драже Михаиловића“. Тада су проблем имали сви, а понајвише сами власници кафана и гостиона, односно кафеције и гостионичари. Њих је требало, према једном наређењу, одмах хапсити.⁷⁸

Потребно је нагласити да се и кроз шаљиве и сујеверене приче, предсказања и пророчанстава такође испољавао отпор окупатору и домаћој управи. Пошто ће о њима бити речи касније, нећемо сада анализирати њихов садржај, поруке и функције. Овде желимо само да навестимо да су ови облици свакодневне комуникације били у исто време и чинови отпора. У њима се предвиђао крај рата, слом Немачке и победа Савезника, али и карикирао окупатор и домаћа управа, њихове мере, осветљавале њихове слабости и извржавале подсмеху. То је видљиво и у другим окупираним земљама. Поменимо овде Чешку, где су, на пример, вицеви и шале имали улогу у исказивању политичког става и подстицању немирења и отпора окупатору.⁷⁹

Бројни грађански припадници су покушавали, и поред чињенице да се кажњавало затвором од најмање једне године, да избегну и обавезну службу рада.⁸⁰ Схватили су је не као службу „у корист Отаџбине“, како су то уверавали

⁷⁶ Исто, 88-94.

⁷⁷ АС, БИА, II-20, СП УГБ, Извештај полицијског агента Богдановића, 13. април 1942 – Одељењу Спецјалне полиције; Исто, Записник саслушања Наталије Јовановић у Управи града Београда 20. април 1942.

⁷⁸ АС, БИА, II-20, СП УГБ, Белешка од 3. јула 1942.

⁷⁹ Chad Brynt, „The Language of Resistance? Czech Jokes and Joke – telling under Nazi Occupation, 1943-1945“, *Journal of Contemporary History*, Vol. 41, No. 1 (Jan., 2006), pp. 133-151.

⁸⁰ *Службене новине*, бр. 133 од 16. децембра 1941, Уредба о увођењу Националне службе за обнову Србије.

Недићеви пропагандисти, већ као „робовање непријатељу“. Међутим, само избегавање није се могло извести без помоћи лекара, који су својим уверењима показивали и доказивали да је обвезник службе привремено или трајно неспособан. Због таквих уверења је санитетски пуковник др Аца Богићевић, са неколико лекара и великим бројем службеника Берзе рада, био ухапшен и чак оглашен за црнобезијаца који је примао мито за ослобађање од службе. Али су, према неким подацима, нове лекарске комисије наставиле сличан рад,⁸¹ па је средином 1943. године примећено да је један велики број лица „успео да се на необјашњив начин ослободи обавезе принудног рада“.⁸² Било је чиновника који су, и поред страха за егзистенцију, одбили да „држе предавања у народу“. Међу разним примерима, истичу се судије у Неготину, за које се каже да не желе да сарађују у пропагандној акцији министарства просвете на унапређењу „културних и привредних прилика нашег села и српског народа“.⁸³ Други су отишли и даље, па су одбијали да прихвате сваки рад у „новом поретку“ или су давали отказе. Тако, на пример, имућнији чиновници бившег Министарства иностраних послова се „нису хтели примити службе“, а одбили су и да приме пензију. За то су добили „усмену опомену“ односно упозорење да се та „њихова апстиненција“ може „лоше тумачити“.⁸⁴ Чиовник Бранко М. Меденица је из протеста напустио посао, и том приликом образложио оставку следећим речима: „Разлог за овај мој корак је уверење свих српских родољуба и моје да служећи „Српској влади“ служим омрзнутом окупатору – истребљивачу српског народа и његовим слугама – издајницима гробарима наше слободе. А када буде мој народ поново слободан, поново ћу се ставити свом народу на расположење“.⁸⁵ Поменимо овде и још неке личне чиновне, који нису били видљиви другима, али су показивали однос према стратегији сарадње са окупатором. Стар и веома болестан Михаило Аврамовић је био принуђен да после притиска, па и отворене претње Недићевих министара, прихвати средином 1943. године место председника Главног задружног савеза, а онда и место председника Привилеговане аграрне банке. Међутим, кад већ није успео да се одупре поменути захтевима, одбијао је да говори немачки језик у

⁸¹ АЈ, 103-27-174, Извештај о стању у Србији, 9. август 1943.

⁸² ИАБ, УГБ, СП Ш-29/27, к-151/28, Информације о ослобађању од обавезног рада, 1. јул 1943.

⁸³ ВА, Нда, 20Б-3-38, Молба Министарства просвете – Председнику Министарског савета, армијском ђенералу Милану Недићу, пов. бр. 822, 21. јул 1941.

⁸⁴ АЈ, 103-27-174, Извештај о стању у Србији, 8. август 1943.

⁸⁵ ВА, Нда, 75-2-1, Препис оставке Бранка М. Меденице, саобраћајног чиновника - Дирекцији државних железница, 3. октобар 1941.

сусретима са окупатором, али и да интервенише у случају чиновника за које се, према пријави, сматрало да су комунисти.⁸⁶ Слично је поступио и др Момчило Селесковић, в.д.. шеф Одсека за страну штампу у бившем Пресбируу, који, иако је добро говорио немачки и неколико година боравио у Немачкој као лектор за српски језик, „остентативно није хтео да говори немачки“. Због тога се, како сведочи један извор, „отворено“ замерио и немачкој власти.⁸⁷

Сасвим посебан пример представља политички став и отпор, који је исказивао преко физичког изгледа. Испољавали су га припадници млађе генерације грађана. Они су, према једном извору, носили фризурае које су подсеће на „свинг – ентузијасте у Цариграду“. То је фризура у којој се коса не шиша на потиљку, тако да њена дужина прелази крагну капута. На тај начин су отворено, а то истиче и поменути извор, исказивали своју приврженост Дражи Михаиловићу, чији су борци, као и он сам носили дуже косе.⁸⁸ Међутим, тешко је било установити ко међу млађим припадницима грађанства припада комунистима. Исти извор тврди да их свакако има, али да они не исказују јавно своју политичку наклоност и став,⁸⁹ што нису, због оштрог обрачуна са комунистима, ни смели.

С друге стране, за све грађанске припаднике који су одабрали стратегију ишчекивања, наступили су шок и разочарење када су савезници започели своја бомбардовања Београда и других градова. За све оне око Дејан Медаковића био је то „доказ више како се наши савезници са нама бестидно поигравају“.⁹⁰ Богдан Поповић је, према сећању чувеног научника Милутина Миланковића, толико био потресен бомбардовањима Савезника да је одбијао да живи у, како је говорио, „избезумљеном свету“ и убрзо је умро.⁹¹ Други су, попут горепоменутог Петра Пешића, страдали од истог бомбардовања.⁹²

Политички став који се исказивао кроз стратегију ишчекивања расплета није исцрпљен претходном анализом. Пре се може рећи да је он отворен. Оно што је веома важно јесте колико је једна општа стратегија преживљавања утицала на заузимање стратегије ишчекивања расплета. Мислимо да су оне дубоко

⁸⁶ Momčilo Isić, „Mihailo Avramović u Nedićevom upravnom aparatu“, *Tokovi istorije* 2-3/1997, Beograd 1997, 230-240.

⁸⁷ ВА, Нда, 20А-2-23, Извештај о рада чиновника Пресбира, без датума.

⁸⁸ АЈ, 103-167-593, Превод чланка са шведског језика Christera Jaderlunda, „Михаиловић се за сад не бори, страхује да народ не буде потпуно истребљен“, април 1944.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Д. Медаковић, *Ефемерис* II, 241.

⁹¹ М. Миланковић, *n.d.*, 468,471

⁹² Ратко Парезанин, *Други светски рат и Димитрије Љотић*, Београд 2001/7510, 300.

испреплетане и да их је готово тешко раздвојити. Може се поставити и питање да ли је српско грађанство могло и како да у сложеним условима окупације, искаже ширу грађанску непослушност и, на пример, престане да ради? Наше истраживање показује да није могло, бар не у првим годинама окупације, када се претило оштрим казнама за одбијање рада или подстицања на нерад. Оно је, додуше, могло, а то је и урадило у јесен 1941. године да се побуни због отежаног снабдевања намирницама. То су учинили Београђани крајем октобра 1941. године, када су се чули и „гласни повици против Владе, Немачке окупаторске силе и богатог становништва“.⁹³ Поменимо на овом месту још и то, а о томе ће бити више речи у каснијој анализи стратегије преживљавања, да је српско грађанство релативно брзо осетило социјалну и егзистенцијалну угроженост; практично преко ноћи постало је сиромашно и гладно, у сталној борби за храну и друге основне потребе. Лако је губило посао у „чисткама“ чиновничког апарата а тиме и приходе или је пак радило за малу плату уз сталне провере „националне поузданости“ и „политичке лојалности“. Штедише су са распадом државе и инфлацијом изгубиле штедне улоге, а пензионери пензије, док је одлазак у заробљеништво српских војника и официра оставио без хранилаца десетине хиљада породица. Велики број малих предузетника није се снашао у поремећеним токовима размене па је пропао или пропадао. Највећи број власника и акционара био је, после стављања предузећа под комесарску управу, искључен из пословања и без примања, а пропао је и велики број ситних банкара услед принудне ликвидације и преузимања банака.⁹⁴ Због тога се већина припадника из редова грађанских слојева окренула пре свега, мада, као што смо и видели, не и потпуно свакодневной борби за голи опстанак.

Осим тога, ваља истаћи да ратна стварност Србије, после 1941. године и слома устанка, можда јесте била „мирна окупација“, с гледишта одсуства већих војних окршаја, али је далеко била од мирне земље. Њена стварност је обилувала поред борбе да се преживи, обезбеди храна и друго и разним врстама криминалих понашања, у којима су угрожавани животи и имовина припадника српског грађанства, али и припадника осталих слојева српског друштва. Владала је

⁹³ ВА, Нда, 154-4-3, Извештај о пробему исхране становништва Београда, без датума (анализа садржаја и други извори упућују да је реч о крају октобра или почетку новембра 1941).

⁹⁴ М. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/4: planovi o budućnosti i praksa*, Београд 1991, 243-244. Новембра 1942. године било је 292 банке, 15 штедионица, 23 кредитне задруге и 32 подружнице, да би се годину дана касније, тај број смањио на 133 банке и штедионице са 25 подружница (*Исто*, 244).

несигурност и градовима и у селима. Забележени су чести случајеви пљачки, разбојништва, уцена, отимачина, туча, личних обрачуна и убиства. Према извештајима Српске државне страже за округ Моравски, број тешких кривичних дела ескалирао је 1943. године, па је број разбојништава за готово седам пута већи него 1941. године у којој су војни сукоби били најбројнији; исто тако, број убијених је знатно већи, за готово један и по пут у 1943. години него у првој години рата или у последњој. У 75% случајева жртве су биле резултат пљачкашких акција и личних обрачуна.⁹⁵ Међу најприсутнијим мотивима били су новчана корист, освета, мржња, љубав или душевно растројство када се ради о кривичним делима која се не могу подвести под отпор окупацији. Илустрације ради, 6. септембра 1941. године са имања јагодинског индустријалца Клефиша отерана су од непознатих и наоружаних лица говеда и свиње.⁹⁶ Трговаца Свету Божиновића из Свилајнца су на путу Свилајнац – Деспотовац 10. децембра 1942. године опљачкала непозната лица.⁹⁷ Бројна су убиства власника у сопственим двориштима или кућама. Гостионичар у Јагодини Бошко Андрић је заклан у свом стану.⁹⁸ Разлог убиства често није најјаснији. Свакако, један од најприсутнијих мотива био отпор испољен кроз најразличитије варијанте и он је такође односио жртве, имовину, подстицао страх, а био је прилика и за разне себичне пориве појединаца (на пример, крађе).

Дакле, највећи део српског грађанства је, у атмосфери препуној „страха и наде,“ ишчекивао крај окупације и рата разрешењем које би обезбедили Савезници. Не желећи да се активно определи за било коју страну, он се определио самим тим што је одбијао да стане уз стратегију колаборације, као активног чина. Можда се исто може рећи и за отпор, али тај део грађанства је пронашао своје начине да искаже немирење и отпор са постојећим стањем окупације. Кроз све то он је покушавао да преживи сурову свакодневицу, обезбеди храну за сутра, избегне хапшење. Иако је настојао да остане ван грађанског сукоба, прећутно се налазило на линији отпора коју је пружао покрет Драже Михаиловића. За тај део грађанства је с ослобођењем наступио је период

⁹⁵ О томе више у : *Извештаји команде Српске Државне Страже за округ Моравски 1941-1944* (приредили мр Добривоје Јовановић, Дејан Танчић), Јагодина 2001.

⁹⁶ *Извештаји команде...*, 34, Извештај 137 од 6. септембра 1941. године.

⁹⁷ Исто, 69, Извештај 175 од 10. децембра 1942. године.

⁹⁸ Исто, 63, Извештај 126 од 22. октобра 1942. године.

када је наново морао да се опредељује, ако није желео да постане у најмању руку политички сумњив.

Отпор: може бити само један

Део српског грађанства се, услед немирења с поразом у априлском рату, капитулацијом „у рату без рата“ или како га неки називају „недовршеним ратом“, окупацијом, губитком слободе, одлучио на пружање оружаног и активног отпора окупатору. Међутим, унутар овог дела српског грађанства дошло је до поделе, па се отпор испољио на двоструки начин, као:

- а) отпор антифашистичких снага грађанске оријентације и
- б) отпор антифашистичких снага неграђанске, комунистичке оријентације

У оквиру првог покрета отпора приметно је, условно речено, два центра отпора: српско политичко крило у југословенској влади и Равногорски (четнички) покрет Д. Михаиловића. Други отпор био је везан за Народноослободилачки покрет (партизане) и Комунистичку партију Југославије. И док је први покрет отпора био разбијен на делове, други је био организационо чврсто уређен око језгра које су чинили комунисти. Први је окупљао активно и пасивно највећи део српског грађанства, док је другом подршку указао само изванредан број представника грађанства, углавном лево оријентисаних грађанских припадника. Први покрет је тежио обнови грађанског друштва, други је у рату видео прилику да, поред ослободилачког рата, изведе и социјалну револуцију за темељну промену друштва. Поред поменутих, постојале су још неке опште разлике: први је био окренут у спољнополитичком смислу западним демократијама, док се други ослањао на Совјетски Савез; први је имао дефанзивну стратегију борбе, док је други био сав офанзиван.

На почетку треба рећи да се први центар српског грађанског отпора окупатору налазио после априлског слома 1941. године у емиграцији. Њега су чинили највиши представници српског грађанства на положајима у југословенској влади с краљем Петаром II, као и изванредан број војних старешина. Другим речима,

у емиграцији се нашла српска политичка и војна елита. Она је свој отпор исказала изјашњавањем за наставак рата против окупатора преко владине декларације из маја 1941. године.⁹⁹ Они су као део владе били прихваћени од Велике Британије и савезника. То је опет значило да су били признати као легални носиоци власти и континуитета Краљевине Југославије, али и као савезничка земља.¹⁰⁰

Оно што најпре треба истаћи за поменути центар отпора јесте да је његово понашање било одређено чињеницом да су у отпору 27. марта 1941. године, главну улогу имале оне снаге чије је упориште било у Србији (изузетак су били комунисти као општејугословенска снага). Уз то, у емиграцији је, после измена, била влада Душана Симовића која је извела пуч. То је српском крилу у влади давало моралну и политичку предност засновану на чину од 27. марта.¹⁰¹ Појава Д. Михаиловића и Југословенске војске у отаџбини додатно је појачала српску позицију у влади. Са Михаиловићем српски политички представници у влади имали су војску у земљи и могућност да преко ње утичу на збивања, боре се за одржање социјалног и државно-правног поретка.¹⁰² Таква позиција требало је да им омогући снажнији утицај на доношење одлука и креирање политике. Међутим, српски политички представници у избеглиштву нису знали да искористе несумњиве предности како због објективних (били су ван земље, у зависности од Велике Британије, сукобљени с хрватским крилом у влади) тако и субјективних околности (сопствене подвојености: страначке, цивилно-војне, поделе на српске националисте и југословенске интегралисте, демократе и антидемократе и сл). Услед тога српска политичка емиграција није успела да постане јединствена и окупљена око јединственог српског националног програма.¹⁰³ Поред најопштијег мотива за отпор окупатору видљивог у патриотизму и родољубљу, српској слободарској традицији, низ мотива је произлазио из сукобљености с хрватском

⁹⁹ Bogdan Krizman, *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1941-1943. Dokumenti*, Zagreb 1981, 116-118, Изјава Владе, Јерусалим, 4. мај 1941.

¹⁰⁰ В. Petranović, *Srbija...*, 173.

¹⁰¹ Исто, 63, 173. Поред 27. марта, још неколико мотива је утицало на деловање српског крила у влади одмах после одласка из земље. Наиме, непосредно по одласку у иностранство српски грађански представници имали су предност у односу на хрватско крило: били су бројнији, сви председници влада до јуна 1944. године и доласка И. Шубашића били су Срби (Душан Симовић, Слободан Јовановић, Милош Трифуновић и Божидар Пурић), имали су свог краља, већи број министара и вођа политичких странака. Појава Д. Михаиловића и Југословенске војске у отаџбини додатно је појачала српску позицију у влади.

¹⁰² Љ. Димић, *Историја српске државности...*, 233; В. Petranović, *Srbija...*, 506-507.

¹⁰³ Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988, 131-134; В. Petranović, *Srbija...*, 175-176.

страном у влади.¹⁰⁴ Окупација и распарчавање како Југославије тако и Србије међу окупаторима и вест о стравичним жртвама српског народа у Независној Држави Хрватској избациле су у први план страх за биолошки опстанак српског народа, што је утицало на уобличавање концепције атантизма, односно концепције о подизању устанака тек када Немачка ослаби на светским фронтovima.¹⁰⁵

Упоредо са отпором српског политичког крила у избегличкој Влади, у земљи се немирење с поразом и окупацијом јавило непосредно по капитулацији.¹⁰⁶ Појавило се неколико група које су одбијале да прихвате пораз. Међу њима је најзначајнију групу представљала група официра на челу с пуковником Дражом Михаиловићем која се окупила на Равној Гори маја и јуна 1941. године.¹⁰⁷ Међу њима налазе се, поменимо само нека позната имена, попут пуковника Бранислава Пантића, потпуковника Драгослава Павловића, мајора Александара Мишића, Миодрага Палошевића, Радослава Ђурића, браће Бошка и Жарка Тодоровића, Драгутина Кесеровића, Драгослава Рачића, Синиша Оцокољића, капетана Милојка Узелаца, Миленка Рељића, Душана Тодоровића, поручника Илије Пажин, Боривоја Илић, Звонка Вучковића, Предрага Раковића, потпоручника Владимира Ленца, Нешка Недића, Павла Мешковић итд. Око те групе као језгра постепено се образовао Равногорски (четнички) покрет. Реч је о младим официрима и војницима, који су избегли заробљавање. Потом су им пришли или су позвани да им приђу сви они који нису могли да се прихвате губитак државе без и једне стварне битке, сви они који су били руковођени слободарским традицијама, патриотизмом, антигерманским и антикомунистичким осећањима.¹⁰⁸ Ови последњи су добили на значају посебно од јесени 1941. године. То су били они први преовлађујући мотиви за подршку Д. Михаиловићу од стране грађанских слојева. У специфичној ситуацији када су Немци већ започели са оштрим мерама против сваког ко покуша да се супротстави, а прве вести о

¹⁰⁴ Исто, 116-125.

¹⁰⁵ Б. Петрановић, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, 1-2/1992, Београд 1992, 75; Исто, *Srbija...*, 188.

¹⁰⁶ Душан Симовић сведочи, додуше после рата, да се с кнезом Павлом сагласио да је герилско ратовање „једина могућност за продужење нашег отпора против знатно надмоћнијег непријатеља...“ Он је, осим тога, сматрао да је заправо неуспех у Априлском рату 1941. године „створио услове за даљи отпор...у виду нередовног – герилског рата“, те да се јавио као „логично продужење“ претходних догађаја из 1941. године (АВ, П17, 2-2-21, Изјава армијског генерала Душана Симовића, 28. јун 1946, Београд).

¹⁰⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 1, 42-50.

¹⁰⁸ Исто, 54-55.

српским жртвама у НДХ указивале на неопходност да се очувају српски животи и да се не изазива противник, када је покрет започињао са организовањем, обликовала се и дефанзивна стратегија покрета или уздржавање од борби док се не стекну услови за општи устанак. У њој су егзистенцијални мотиви имали пресудан значај и утицали су на обликовање једног стања ишчекивања и приправности док немачка војна сила не буде ослабљена на светским фронтима. Сличне препоруке стизале су и од Владе. Реч је била о стратегији коју Д. Михаиловић није променио до краја рата.¹⁰⁹ Она је условила да предност стекне супарнички, партизански покрет с комунистима.

У исто време, Д. Михаиловић је, организујући покрет отпора, инсистирао на његовом превасходно војном карактеру, што је резултирало закаснелим стварањем идејно-политичког програма за који би се покрет борио. До његовог стварања дошло је тек почетком 1944. године, на конгресу у селу Ба. Разлог се налазио како у његовом неповерењу у политичаре и политичке партије, тако и у потреби да покрет има најширу основу тј. национални карактер без стварања партијских подела, које су биле најмање потребне у условима окупације и рата. Додуше постојао је, мада без већег значаја, Централни национални комитет као политичко тело још од августа 1941. године. Покрет се залагао за обнову монархијско-грађанског друштва и обнову Југославије. У националном програму обнова Југославије била је условљена најпре одређивањем граница Србије и српских земаља, кажњавањем свих одговорних за издају у априлском рату, као и за геноцид над Србима у НДХ. Истовремено су одлуке биле условљене и постојањем комунистичког покрета па је антикомунизам био једна од главних саставница покрета.¹¹⁰

То стање ишчекивања развоја војне ситуације, уз идеолошко- политичке и социјалне мотиве (обнова монархије, грађанског друштва, социјалне реформе), поклапало се са схватањем већине српског грађанства које је и одабрало стратегију „ишчекивања расплета“, као политичког става према окупатору.

Поред официра југословенске војске, међу припадницима политички активног грађанства већ на почетку рата Д. Михаиловићу и покрету пришао је и Драгиша Васић, потпредседник Српског културног клуба, који је до 1943. године

¹⁰⁹ Исто, 99-100; В. Petranović, *Srbija...*, 185.

¹¹⁰ О томе више у: К. Николић, *Историја равнорског покрета...*, 2, 363-446.

био и главни идеолог покрета, када га је потиснуо Стеван Мољевић.¹¹¹ У току рата пришли су му републиканци Младен Жујовић и Војислав Вујанац, прваци Савеза земљорадника Лазар Тркља, Јован Поповић, Живота Годоровић, а од пролећа 1943. године и социјалиста Живко Топаловић. Они су се нашли и у политичким телима покрета. У покрету био је велики број припадника Српског културног клуба (СКК), учесника пуча 27. марта, омладинаца СКК попут Војина Андрића, Слободана Драшковића и других.¹¹² Уз Михаиловића био је и највећи део свештенства: за њих је он био монархиста, националиста, носилац отпора, али и антикомуниста.¹¹³ Ипак, у складу с друштвеном структуром земље социјалну основу покрета чинили су сељаци.

Напоредо, насупрот и у оштром сукобу са стратегијом отпора грађанске оријентације, у Србији се 1941. године појавио и антифашистички покрет с комунистима на челу. То је за покрет Драже Михаиловића постао главни проблем; четници су поверовали, као и комунисти, у брзо слом Немачке у „Русији“, кренули у борбу раније, него што су планирали. Између ова два покрета већ се на почетку устанка развила и борба за првенство, која се у јесен 1941. године претворила у грађански рат до уништења. Створена је велика устаничка територија, која се протезала скоро до Београда, створени су и паралелни органи власти, али је дошло и до сурових репресалија окупатора. Само у Крагујевцу и Краљеву у јесен 1941. године страдало је скоро пет хиљада људи, и још неколико хиљада широм земље. Десило се оно што је Михаиловић хтео да избегне. Између два покрета било је сарадње и заједних борби, али и неспоразума и оружаних сукоба, што је немачкој војсци олакшало гушење устанка. Испоставило се да су разлике исувише велике у стратегији и циљевима, да би дошло до договора. Ни тада, а ни касније, све до краја рата. Јер комунисти су се залагали за све оно против чега се Д. Михаиловић борио, за рушење грађанског друштва, његових закона, моралних норми, обичаја. Имали су у рату и предност односу на друге партије и покрете. Она се огледала стеченом искуству подземног живота и рада, па према томе боље припремљености за опстанак у тешким окупацијским

¹¹¹ Коста Николић, „Драгиша Васић (1885-1945). Прилог биографији“, *Зборник Народног музеја у Чачку*, 28, Чачак 1998, 227-250; Бојан Димитријевић, „Драгиша Васић у Врховној команди ЈВуО“, у: *Живот и дело Драгише Васића* (зборник радова са научног скупа одржаног у Горњем Милановцу 26. и 27. септембра 2005; прир. Борислав Челиковић), Горњи Милановац, 2008, 155-173.

¹¹² В. Petranović, *Srbija...*, 376.

¹¹³ Исто, 225.

условима.¹¹⁴ С друге стране, чврста организација, спремност на жртве и слично значајно су допринели успеху покрета, а рат је био „идеална“ прилика за измену предратног друштвеног поретка. У националном програму, који је био и једна од главних тачки спорења са четницима, партизани су били за обнову Југославије на принципу равноправности свих народа и на принципу федеративног уређења. Као антифашистички покрет на челу с комунистима, партизани су под видом народноослободилачке борбе спајали националну и социјалну еманципацију југословенских народа. У суштини, радило се о остварењу социјално-политичког програма револуционарне смене власти у условима ослободилачког и грађанског рата. Револуционарни циљ је прикривен несвођењем рата на класни, већ на општи ослободилачки рат свих патриотских снага. За остварење тог програма комунисти су одабрали офанзивну народноослободилачку стратегију која није марила за жртве, што се поклапало са схватањем комуниста да су у борби против окупатора жртве нужне, али и да нема узмицања. У исто време, помно су пратили и односе у савезничкој коалицији.¹¹⁵ Заправо, сваки покрет је себе видео као једини који може да води борбу против окупатора.¹¹⁶ У том тренутку, могао је, а томе је доприносила и Михаиловићева популарност и веза са избегличком владом, бити само један покрет, и то „онај који води југословенска војска која се заклела краљу и отаџбини“.¹¹⁷

И сами припадници српског грађанства су, као и раније, у њима видели непријатеље српства и српског народа. Зато су и задржали према комунистима и партизанском покрету резервисан и непријатељски став. Уосталом, њихово решење националног питања је дубоко угрожавало интересе српског народа, а српско грађанство је проглашавано за „угњетавачко“, „великосрпско“ и „хегемонистичко“. Одраније залагање за измену социјално-економског поретка стварало је, у најмању руку, нелагодност и страх за одржавање сопствених социјалних и друштвених позиција. Треба истаћи да је и та димензија програма била прикривена, али присутна преко пароле да „нема повратка на старо“. С друге стране, иако су комунисти својом широком стратегијом окупљања свих патриотских снага без обзира на идејну, политичку или верску опредељеност „отворили врата“ и припадницима грађанства, класна и идејно-политичка

¹¹⁴ Исто, 190.

¹¹⁵ Исто, 196.

¹¹⁶ К. Николић, *Историја равнорског покрета...*, 2, 13.

¹¹⁷ С. Павловић, *Хителров нови антипоредок*, 70.

супротстављеност остају важеће, будући да се знало, иако се није истицало, ко води покрет. То је утицало да 1941. године у партизанском покрету не буде ниједан значајнији грађански представник. Дакле, код њих су значајну улогу одиграли, поред ослободилачких, и идеолошко-политички и класни мотиви. Уз партизане стала је група левих демократа на челу с др Иваном Рибаром, Владом Зечевићем и Милошем Царевићем.¹¹⁸ Од радикала партизанима су се прикључили прота Смиљанић и Бато Ђуровић.¹¹⁹ Грађански представници су покрету почели да прилазе тек на крају рата, а и онда јер је извесност победе налагала пристајање уз победника.

На почетку су партизанима пришли и људи из градова, најпре комунисти и чланови СКОЈ-а, њихови симпатизери или присталице из редова студената, ђака, радника. Са устанком покрету је пришао и велики број сељака, тако да ће од септембра 1941. године највећи број војника бити пореклом са села.¹²⁰ Иако је највећи део официра стао у четнички покрет, извешан број је што због офанзивне стратегије у борби против окупатора што због родољубља и идеолошке мекоће пришао партизанима. Можда као карактеристичан пример треба поменути генералштабског мајора, Арсу Јовановића, који је избегао заробљавање и практично од почетка учествовао у припремама устанка у Црној Гори.¹²¹

Међутим, после гушења устанка, и одласка главнине партизанских снага ван Србије дошло је, ради прекида немачких одмазди, и до тактичке сарадње покрета Д. Михаиловића с грађанским снагама који су прихватиле стратегију колаборације (од јесени 1941. године) а онда и са Немцима, посебно крајем 1943. године, када локални команданти, самоваласно (без дозволе Михаиловића) стварају ограничене договоре о престанку борби.¹²² „Легализација“ извесног броја равногораца у структуре домаће управе, посебно у Недићеве оружане одреде од краја 1941. године омогућила је равнорцима да презиме и да се опораве. Али је то створило и вишеструке проблеме: сама организација је била ослабљена, а равногорци су морали „истински или привидно да сарађују с колаборационистима

¹¹⁸ В. Petranović, *Srbija...*, 198; *Istorija građanskih stranka u Jugoslaviji* II, 90.

¹¹⁹ *Istorija građanskih stranka u Jugoslaviji* II, 89.

¹²⁰ В. Petranović, *Srbija...*, 230-231.

¹²¹ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd 1990, 50.

¹²² О томе више у: К. Николић, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, 1-3, Београд 1999; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1994; Исти, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)* 1-2, Beograd 1983

да би преживели“.¹²³ То је на крају рата, па и после њега, олакшало виђење читавог покрета као колаборационистичког. Иза четничког уздржавања од директних борби с Немцима и непостојања главнине партизанског покрета на тлу Србије после 1941. године, текла је и вишеструка борба; с једне стране, она се исказивала као борба равногаца са добровољачким одредима, а с друге, испољавал се као судар четничких, али малобројних партизанских група с представницима немачке и домаће окупацијске власти и војске (напади на окупаторске војнике, Немце или Бугаре, на домаћу окупациону власт - чиновнике, жандарме, писаре али и трговце). Радило се о препадима, отмицама, паљењу општинских архива, пљачкама, саботажама, герилским акцијама, одметањима од власти, атентатима, егзекуцијама. Извори бележе да је број диверзија и војних сукоба у Моравском округу и после 1941. године био бројан; чак је број војних сукоба у 1943. године, после смиревања у претходној години, већи у односу на годину устанка за 20%. Диверзије су биле најприсутније у 1941. години, али су и у наредним годинама такође честе, иако за четири до пет пута мање него у првој години рата.¹²⁴ Још један значајан показатељ да окупациона власт губи поверење и подршку била су све чешћа дезертерства, посебно припадника Српске државне страже, која су се интензивирала у току 1943. године. Она су показивала да се окупациона власт климала, нарочито са сазнањима да је све извеснији слом Немачке. Услед тога, све чешће је било присутно мењање стратегије у понашању и ратне стране чиновника, жандарма и осталих носилаца локалне домаће власти и прелазак из стања колаборације у стање отпора. Тако су крајем јула 1943. године лекар Сретен Ђорђевић и инжењер Никола Нешић, који су били запослени у Руднику, „напустили своју дужност и отишли у шуму.“¹²⁵ Међу карактеристичним случајевима био је и онај у којем је стражар приправник Гвозден Петровић из Ћуприје у жељи да напусти службу умро саморањавајући се.¹²⁶ Извори не казују коју су страну у отпору одабрали, равногорску или народоослободилачку. Већ од јесени 1943. године равногорци су губили раније предности на међународном плану, док је народноодбодилачка војска задобила војно признање савезника и неопходну војну помоћ, и тиме постепено стварала услове за неопхоно

¹²³ К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок...*, 80-81.

¹²⁴ О томе више у: *Извештаји команде Српске Државне Страже за округ Моравски 1941-1944* (приредили мр Добривоје Јовановић, Дејан Танчић), Јагодина 2001. У оквиру диверзија чести су били напади на железничке пруге и возове, телефонске жице и стубове, на мостове и сл.

¹²⁵ *Извештаји команде...*, 100, Извештај бр. 210 од 26. јула 1943. године.

¹²⁶ *Исто*, 65, Извештај бр. 65 од 12. новембра 1942. године.

међународно признање политичких промена спроведених у рату. У исто време, равногорци су губили не само на међународном, већ и на унутрашњем, у грађанском рату.

Можда су управо најбоље приказали стање у равнорској, односно Југословенској војсци у отаџбини њени команданти у време одлучујућих борби за ослобођење Србије од окупатора и за коначни расплет у грађанском рату. Они показују да се насупрот војнички организованом а политички и идеолошки изграђеном Народноослободилачкој војсци, налази војска без снаге и јаког вођства, пред расулом, са командантима недораслим ситуацији, војска која је, уз то, остала и без идеала и револуционарних тежњи, али и без подршке савезника.¹²⁷ Иза тога следио је закључак да таква војска није могла да се озбиљније супротстави надирућој „Титовој комунистичкој војсци“ и њеном ослобађању, или, с гледишта равногораца, „освајању“ Србије. Неки равнорски команданти покушавали су да у том суочавању са реалним стањем ствари одговоре како се и зашто то десило и шта предузети. Њихова виђења су, с једне стране, критичка анализа самог покрета од његовог настанка, а с друге, и показатељ њиховог емотивног стања у време „последње одбране“ Србије. Тако је капетан Душан Радовић „Кондор“ сматрао да од идеала Равне Горе није остало ништа, да у покрету нису доминатни људи који су свесни тежине и величине борбе, нити их прожима равнорска идеологија. Пре ће бити, мишљења је он, „да смо у многим стварима реакционари, стари југословенски официри без духа, са болешљивим и скученим особинама душе, без стваралштва и идеја, без витештва у манирима, или пак мали кафански чиновници, са ограниченим хоризонтима и болесним амбицијама које спутавају. А хтели би да кроз борбу и пламен револуције извојужемо нешто боље и ново, служећи се при том пилићарским методама... Место да се испењемо на врх обасјан новим и јачим сјајем, силазимо низбрдо у понор таме, чамимо и досађујемо Богу, сељаку и сами себи, заносећи се личним будућим положајем, орденом, вилом и аутомобилом или посланичким мандатом. Што ћемо постати шофери таксија, измећари, макрои, безпризорни, није велика штета, али зато ће нас проклетати Бог и српски народ, јер ћемо га заједно са престолом бесмртних Карађорђевића издати и упустити црвеној немани и

¹²⁷ АВ, Четничка архива (ЧА), 77-5-17.

црвеном олошу.¹²⁸ У исто време, тражио је озбиљност, дисциплину, сталност војске, спречавање дезертерства, мобилизацију богатијих обвезника, а не сиромаша, вођење рачуна о одећи и обуци („скуп одрпане сиротиње и закржљалих“) итд.¹²⁹ Један други командант, Драгослав Рачић је видео проблем у непостојању јасног политичког циља. Он каже: „Хтели смо националну револуцију, али је нисмо извршили, јер смо се огрешили о свети принцип револуције: борити се док се не сруши стари режим и његови носиоци. Ми смо, напротив, у своје редове примили доста носилаца старог режима“.¹³⁰ Раније одлуке и поступци носили су и друге последице. Један чита је у осећању и виђењу да су и морално поклекли пред противником. То значи: „Час смо пактирвали, час били легални, час смо заузимали став оружаног сукоба. Што је најжалосније те фазе су се мењале врло брзо и према жељи наших противника и одлуци појединих команданат“.¹³¹ У тој ситуацији било могуће, сматрао је Рачић, или одмах кренути у акцију против окупатора и тиме повратити углед савезника, или пак ослонити се на Немце и добити оружје, а трећи заузети простор западне Србије и одатле водити борбу.¹³² Покушаји да се уведе дисциплина и ојача дух у борби против комуниста сукобио се са страхом сродника за животе мобилисаних синова и мужева. Остало је забележно и то да су родитељи саветовали мобилисану децу овим речима: „Иди сине, па ако ти дође тешко, баци пушку, па бежи кући“.¹³³ Колико се само та ситуација разликовала од оне 1941. године када су стари ратници згрожени изгледом и брзим повратком југословенске војске истицали да је боље да им синови „погину него да се врате кући као кукавице“.¹³⁴ Међутим, убрзо је Југословенска војска у отаџбини доживела пораз и повукла се на запад земље, у Босну, готово истим оним путем којим је дошла победничка Народноослободилачка војска с комунистима, која је, уз помоћ Црвене армије, извела ослобођење Србије, а онда и Југославије. Тиме је био отворен и пут за спровођење политичких, социјалних и економских реформи и измене друштвених односа у којима је управо српско грађанство постало један од главних губитника.

¹²⁸ ВА, ЧА, 31-4-5, Поверљив распис Д. Радовића, 20. август 1944.

¹²⁹ Исто.

¹³⁰ ВА, ЧА, 77-5-17, Меморандум Драгослава Рачића – Дражи Михаиловићу, август 1941.

¹³¹ Исто.

¹³² Исто.

¹³³ ВА, ЧА, 44-2-44, Наредба потпоручника Александра Николића, 22. септембар 1944; Коста Николић, „Југословенска војска у отаџбини у грађанском рату у Србији 1944“, *Зборник Историјских музеја*, 28, Београд, 1994, 177.

¹³⁴ Жарко Јовановић, *Селаштво...*, 45.

Колаборација: неминовност и/или нешто друго

Колаборација¹³⁵ малобројних припадника српског грађанства уследила је после брзе и импресивне победе Немачке над југословенском војском у кратком априлском рату 1941. С једне стране, чинило им се да је и на балканском бојишту потврђена чињеница да је Немачка господар Европе, док су изгледи у њен скорији пораз изгледали слаби. С друге стране, тако брзи слом и расуло југословенске војске деловали су обесхрабрујуће. Тај утисак додатно су појачали бекство владе и краља, а с њима и дела највиших политичких представника српског грађанства, потом подела Србије и страдање српског народа. На то се надовезало уверење да су Југославија и Србија водиле погрешну политику и штетну по, пре свега, српске националне интересе. Због тога је за њих 27. март био дан у коме је Србија извршила „национално самоубиство“.¹³⁶ Решење српског питања требало је тражити уз Немачку. То је био општи оквир који је омогућио и утицао на обликовање стратегије колаборације, односно сарадње с окупатором. Ова стратегија је била супротстављена антифашистичком отпору и грађанске и неграђанске оријентације. У исто време, стратегија сарадње с окупатором је од свих антифашистичких снага осуђена као политички и морално неприхватљива. Осудили су је и избегличка влада у Лондону и покрет Д. Михаиловића и Народноослободилачки покрет на челу с комунистима.

У оквиру малобројног дела српског грађанства који се одлучио на сарадњу било је неколико различитих колаборационистичких група. Најпре, за изванредан број српских грађанских представника већ је предратни позитиван став према Немачкој био важна одредница за прихватање сарадње. Углавном, пронемачки

¹³⁵ Сложеност феномена колаборације и облика његовог испољавања, свакако, траже једну свеобухватну анализу колаборације, уз узимање у обзир различитих чинилаца (идејних, политичких, војних, социјалних, економских, психолошких и сл), што није могуће на ограниченом простору овог рада. Стога приказ који следи је покушај да се пружи једна скица колаборационистичког понашања дела српског грађанства и то кроз доступну литературу. Уз напомену да се инсистира само на главним мотивима који су били и пресудни за такву врсту понашања, потребно је истаћи још неколико ствари. Аутори који су се бавили питањем колаборације, међу њима и Никола Б. Поповић, сматрају да се феномену колаборације мора прићи мултидисциплинарно и уз анализу бројних и међусобно повезаних чинилаца, попут горе већ побројаних, да би се добило његово адекватно објашњење. Пошто су некад као узроци његовог настанка истицани само социјални или идеолошки моменти, а некад само политички, таква тежња је израз потребе да се избегне честа једностраност у тумачењу и једноставна објашњења (О томе више у: N. Поповић, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd 1991).

¹³⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 464-470; Исти, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 125.

оријентисани и пре рата, они су постали ослонац немачке окупационе управе. Међу њима било је политичара, пословних људи, извесног броја официра. Немци су рачунали пре свега на оне људе с којима су и пре рата идеолошко и политички били блиски, или су били у пословним и полицијским везама.¹³⁷ Њихова наклоњеност идејама фашизма, односно националсоцијализма и „новом поретку“ који је Немачка градила у Европи, затим веровање у победу Трећег Рајха и настојање да за Србију обезбеди место у „новом поретку,“ као и изразити антикомунизам, били су главни моменти који су омогућавали колаборацију. Антикомунизам и национализам колаборационистичког грађанства су се испреплетали.¹³⁸ Као противници Југославије, они су гледали на пораз и окупацију као на прилику да се Срби коначно „опросте“ од Југославије и крену путем националне обнове.¹³⁹ Међу онима којима је блискост идеологији националфашизма утрла пут у колаборацију били су Димитрије Љотић, шеф „Збора“, Данило Грегорић, уредник *Времена*, Ђорђе Перић, директор агенције „Авала“, Милан Аћимовић, министар унутрашњих послова у влади М. Стојадиновића, Драги Јовановић и други.¹⁴⁰

После пораза у априлском рату, убрзо се, од горе поменутих представника оформило колаборационистичко језгро српског грађанства. Оно је настало на основу, пре свега добровољних одлука о сарадњи с Немцима, а одлучујућу улогу на одлуке имали су идеолошко-политички мотиви. Током рата језгро се проширивало приступањем људи чија је одлука имала позадину у другачијим мотивима: код једних, наставак или напредак у каријери; код других, на првом месту били су крајње прагматичне побуде попут остваривање личне користи. Друге су врсте биле одлуке о сарадњи донесене под притиском претњи, страха, угрожености сопственог живота и чланова породице.¹⁴¹ Никако не треба заборавити ни грађанске припаднике избегле са простора Независне Државе Хрватске који су током првих месеци њеног постојања под налетом усташке власти изгубили или чланове своје породице или материјална добра. Из њихових редова регрутован је изванредан број чланова домаће администрације. Код њих су опредељујући фактори сарадње били тежина сопственог искуства, угрожена

¹³⁷ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 66-67.

¹³⁸ В. Petranović, *Srbija...*, 222-22; Исто, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 68-70.

¹³⁹ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 79.

¹⁴⁰ Исто, 67.

¹⁴¹ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд 1998, 93-94.

егзистенција и губитак вере у остваривост идеје заједничког живота с Хрватима. Поменимо Тому Максимовића, Ђуру Котура, Петра Зеца или Жарка Ступара. У сваком случају, Немци су за кључне положаје у домаћој администрацији тражили сараднике у оном делу грађанства које је чинило традиционалну структуру власти. То су биле пре свега личности од политичког угледа и ауторитета, за које су били сигурни да би могли остварити постављене задатке у интересу немачке политике. Стога, нису за главну личност узели Д. Љотића¹⁴² који им је био најблискији и идеолошки и политички, пошто снагом и угледом није могао да задобије ширу подршку становништва, нити да становништво увери да су Немци пријатељи српског народа, па према томе ни да обезбеди ред и мир.¹⁴³ Дакле, најпре је требало између оних који су хтели да сарађују пронаћи најпогоднију особу.¹⁴⁴ Због тога је избор главне личности за прву колаборационистичку управу пао је на М. Аћимовића, а убрзо потом, уследио је нови избор, са постављањем генерала М. Недића.

Због изразитог неповерења према Србима, немачки врх није био заинтересован да примени правила колаборације у смислу стварања колаборационистичке владе, већ у виду стварања комесарске управе. Задатак те управе био је у осигуравању унутрашњег мира и функционисању система који је Немачка успоставила. У основи, под немачком контролом домаћа администрација је требало да спроводи управно-привредне и пропагандно-политичке задатке.¹⁴⁵ Из поменутог круга колаборационистичког грађанства био је образован Савет

¹⁴² У делу српског колаборационистичког грађанства особену фигуру представљао је Димитрије Љотић, шеф „Збора“. Д. Љотић је и пре рата окупљао невелику групу људи која је испољавала идеје блиске идејама националсоцијализма. Она се супротстављала комунизму, Јеврејима, либерализму; судбину Србије везивала је за судбину Немачку и нови поредак који је она инаугурисала. У исто време, били су монархисти и националисти. Услед тога тај круг људи с Љотићем је прихватао сарадњу с Немцима из идеолошких и политичких мотива. Он је био међу људима у које су Немци имали највише поверења. Иако није ушао у структуре колаборационистичких власти („комесарске владе“ М. Аћимовића и Владе М. Недића), имао је велики, посредан и непосредан утицај на избор личности. Његови људи заузимали значајна места у политичком и пропагандном животу. Поменимо Ратка Парезанина, Бошка Костића, др Стевана Иванића, Радослава Таталовића, Велибора Јонића. Његова организација била једина којој су Немци обновили рад под окупацијом. Исто је било и са омладинском организацијом "Белих орлова" (О томе више у: М. Бојић, *Југословенски народни покрет „Збор“ 1935-1945. Један критички прилаз*, Београд 1996; М. Стефановић, *ЗБОР Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984; И на више места у књигама: К. Николић, *Историја равногорског покрета, 1941-1944*, 2, Београд 1999; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd 1992, М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944, 1-2*, Beograd 1979).

¹⁴³ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом*, 92; М. Ristić, *Nemački "novi poredak"...*, 92-93; М. Борковић, *Kontrarevolucija...* 1, 29.

¹⁴⁴ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 91.

¹⁴⁵ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 67-68.

комесара М. Аћимовића,¹⁴⁶ као прва српска окупациона администрација. Краткотрајна (од краја априла до краја августа 1941. године), она није успела да испуни постављене задатке, посебно јер је лета 1941. године Србија била сва у врењу, немирна, отпор се јављао на разним местима, па је била замењена.¹⁴⁷ Нову домаћу управу образовао је генерал М. Недић,¹⁴⁸ као личност која је требало да ауторитетом ако не да привуче становништво оно бар да обезбеди поштовање реда и мира. Чак је управа под Недићем била названа формално „владом“, како би јој се обезбедио већи ауторитет.¹⁴⁹ Међутим, ни прва а ни друга домаћа управна власт нису успеле да привуку шире слојеве грађанства и поред тога што су истицале оданост круни и решења о националном сабирању Срба у оквиру једне српске државе.¹⁵⁰ Снага обе домаће колаборационистичке управе произлазила је из снаге њихових покровитеља - Немаца. За највећи део српског грађанства, и оне у стању ишчекивања и на оне у који су пружили отпор, сарадња с Немцима и учешће у власти било је морално неприхватљиво. Услед тога, уз владу М. Недића стало је тек неколико категорија људи: остатак „поузданог“ чиновништва после избацивања „непоузданих елемената“, знатан део полицијског кадра, изван број другоразредних политичара и група генерала, мањи број привредног грађанства (предузетника и трговаца), малобројни официри и свештенство, али и део профашистичке оријентисане интелигенције.¹⁵¹

¹⁴⁶ Са преко десет чланова колико је имала комесарска управа биле су заступљене Радикална странка (др Лазар Костић), група Милана Стојадиновића (Милан Аћимовић, Момчило Јанковић, Душан Летица), Демократска странка (Ристо Јојић), припадници „Збора“ (Милосав Васиљевић, др Стеван Иванић), Југословенска радикална заједница (Душан Пантић), стручњак (инж. Станислав Јосифовић), Југословенска народна странка (Јеремија Протић).

¹⁴⁷ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 358-362. Узроци незадовољства комесарском управом били су бројни: репресалије немачких окупационих власти над становништвом и компромитовање српске полиције и жандармерије њиховом употребом у извршењу одмазди, проблеми око издржавања немачке војне силе и осталих давања, акције "чишћења" непоузданих службеника и сл.

¹⁴⁸ Генерал Милан Недић није одведен у ратно заробљеништво после капитулације. До прихватања положаја председника „Владе народног спаса“ 29. августа 1941. године био је повучен. У кандидатури га је подржао Д. Љотић, али и још 70-80 угледних људи на састанку одржаном половином августа. Он је био прихватљив за Немце из више разлога: као војник, да смири немире, као антикомуниста и националиста. Око његовог постављања за председника владе, исплео се мит. Недић је виђен као спаситељ српског народа који је спреман да поднесе и највећу жртву зарад тог циља. Несумњива је чињеница да је имао знатну улогу у прихвату и смештају српских избеглица, али исто тако је и сигурна његова колаборација (В. Petranović, *Srbija...*, 218-228).

¹⁴⁹ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 336-338; В. Petranović, *Srbija...*, 219.

¹⁵⁰ В. Petranović, *Srbija...*, 220-221.

¹⁵¹ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 1, 241-242. У једном извештају југословенске владе из 1943. године на сличан начин одређене су групе људи које стоје уз Недића. У првој групи налазили су се политичари виђени само као људи који су увек уз оне који држе власт и где је лични интерес главни за сврставање. Друга група састављена је од, како се истицало, „...нешто озбиљних, познатијих људи, који ходи кроз такву атмосферу оборене главе с мучним осећањем,

Међутим, без обзира на моралну неприхватљивост колаборације или осуде коју су учиниле заинтересоване стране антифашистичког опредељења одмах по оснивању српских влада под окупацијом, потребно је ради објективности напоменути да су неки нивои сарадње покороног становништва с окупатором били дозвољени у тада важећим одредбама међународног ратног права. На њих је указано у Хашким конвенцијама из 1899. и 1907. и 1929. године¹⁵² на шта су се М. Аћимовић и М. Недић позивали када су доносили одлуке о прихватању незгодног положаја цивилних посредника између Немаца као окупатора и окупираног српског народа.¹⁵³ М. Аћимовић је, пре преузимања положаја тражио у име српске стране, поштовање одредби међународног права, остајање на снази грађанског и кривичног законика, судске власти. Домаћа српска власт је требало да се стара за потребе цивилног становништва и сл.¹⁵⁴ С друге стране, то сведочи о постојању јасне свести о границама дозвољеног понашања према окупатору које су уређене међународним актима. Друга је ствар што је граница исказаним понашањем била практично пређена током окупације (активном колаборацијом).

Да би се обезбедила што шира подршка домаћој колаборационистичкој власти и тиме стекао одређени легитимитет, вршен је притисак на угледније

оборена погледа, показују се само кад морају...“; „они нису у тој ситуацији по свом осећању него по нужди, да не би били гоњени и страдали, и они и њихове породице.“ У трећој групи је било неколико генерала („четири пет“); неки од њих познати, озбиљни, добри војници; с њима је и изван брoј официра. У последњој групи је, према том извештају, „можда од 3-4.000 људи, који су ту ради плате или у закљону од интернирања, њих не води никакво уверење, они су ту као најамници, мерсенери.“ Та група саветује Србе да се не треба супротстављати Немцима, и пропагира да треба помоћи Немце и њихову победу и да је Србима место уз Немце (*Jugoslovenke vlade u izbeglištву 1943-1945*, (priredio В. Petranović), Beograd-Zagreb 1981, 149-150, Док. 63, Извештај Милоша Трифуновића, министра просвете, Слободану Јовановићу о стању у окупираним крајевима Југославије, по његовој оцени, насељеним српским становништвом, од V или VI месеца 1943).

¹⁵² Gavro Perazić, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd 1986, 236-247.

¹⁵³ Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen 1979, 299, 306. О неким аспектима колаборације генерала М. Недића писао је и Д. Суботић, мада са уочљивим субјективним ставом (Драган Суботић, „О колаборационизму у Србији 1941-1944. Пола века касније: за и против“, у: *Други свјетски рат-50 година касније I*, (Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22. септембра 1995. године), Подгорица 1997, 397-431). При томе аутор није ни поменуо да је с гледишта законите избегличке владе у Лондону рад М. Недића био осуђен као издајнички а он лишен чина. (*Jugoslovenske vlade u izbeglištву 1941-1943*, (priredio Bogdan Krizman), Beograd-Zagreb 1981, 358, Док. 192, Ед мемоар Краљевске југословенске Владе поводом протеста који је г. Лозовски учинио нашем посланику у Кјубишеву 3. августа 1942. године).

¹⁵⁴ Ђ. Slijepčević, *н.д.*, 299, 306. Тако је члан 43 Хашког правилника из 1907. године указивао да пошто је власт законите владе *de facto* прешла у руке окупатора, окупатор може да предузме све мере да би се осигурао, колико је то могуће, пре свега у погледу јавног реда и сигурности, али поштујући важеће законе на окупираној територији. То значи да он не би смео да мења ни положај судија ни других правосудних органа; исто тако, није смео да према њима предузима ни мере дискриминације а ни мере присиле, јер би у том случају они поднели оставке. Чланом 46 истог правилника инсистира се на поштовању свих права личности и човека, породице и сл (G. Perazić, *н.д.*, 236, 239-240).

представника грађанства, односно на тадашњу националну елиту, да се определи. Опредељивање је ишло на линији осуде комуниста. Из одређених интереса или пак убеђења, али и под великим психолошким притиском, под претњом и уценом, обезбеђен је њихов потпис на тексту „Апела српском народу“ из августа 1941. године. Међу потписницима нашли су се, поред активних сарадника окупатора (Милана Аћимовића, Танасија Динића, Велибора Јонића), пронемачки оријентисани политичари од пре рата (Александра Цинцар-Марковића) и угледни научни и јавни радници (Александар Белић, председник Академије наука, књижевник Вељко Петровић, композитор Петар Коњовић, вајар Ђорђе Јовановић) али и неколико црквених лица (епископ нишки Јован, зворничко-тузлански Нектарије, више свештеника). Међутим, извештај број личности попут Милоша Ђурића, Исидоре Секулић, Ива Андрића, Миљивоја Костића...показао је храброст и одбио да подржи документ својим потписом.¹⁵⁵ Према забелешки Д. Медаковића, Исидора Секулић је своје одбијање образложила В. Јонићу чињеницом да је то политички документ, а пошто жене у Србији немају политичка права онда она не може да га потпише.¹⁵⁶

За многе државне службенике који су наставили рад под окупацијом новац, преживљавање, наставак каријере и напредак у истој, били су међу основним моментима који су условили њихово учешће у систему власти, ако се не рачунају присталице Д. Љотића, код којих су идеолошко-политички моменти били најважнији. На пример, када су били у питању сарадници колаборационистичке штампе, досадашња истраживања показују да радило се о неколико категорија људи: прву категорију чинили су пронемачки оријентисани новинари, писци и политичари од пре рата, људи који су идеолошки били заслепљени вером у „нови поредак“, другу категорију обухватили су људи који су наставили да раде оно што су најбоље умели тј. писали, али и они којима су ратне прилике пружиле могућност да се афирмишу, док су код треће у питању били заговорници „националне обнове“ српског народа и српске државности.¹⁵⁷

Мањи број српских универзитетских професора и јавних радника остао је на предратним положајима или је прихватио истакнуте положаје (поменимо

¹⁵⁵ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 313-315; В. Petranović, *Srbija...*, 218, 459; М. Војковић, *Kontrarevolucija...* 1, 75-76. Иначе, Апел је потписало 420 људи, међу којима су били они који су чинили сам врх српске националне елите.

¹⁵⁶ Д. Медаковић, *Ефемерис II*, 110-111.

¹⁵⁷ Наведено према: В. Petranović, *Srbija...*, 145-146.

председника Српске академије наука др А. Белића, ректора Београдског универзитета др Н. Поповића, декана Филозофског факултета др Веселина Чајкановића, декана Правног факултета др Лазу Костића, др Николу Радојчића, инж. Милосава Васиљевића, др Михаило Градојевића, председника Српске књижевне задруге и књижевника Светислава Стефановића, глумце, балетане, други). Код оних првих била је неминовна ангажованост, без обзира да ли је била вољна или не (под притиском). Поред њиховог учешћа у „Апелу српском народу“, занимљиво је и њихово учешће у изради „Српског цивилног плана“ којим су биле дефинисане идејно-политичке смернице у духовном развоју Србије.¹⁵⁸

Колаборација фолксдојчера, односно немачке националне мањине, чији је процентуално мали део био саставни део грађанства, у целини се изјаснила за Немачку 1941. године.¹⁵⁹ Тиме су фолксдојчери отказали лојалност југословенској држави чији су држављани били. Али, истине ради, за њих је другачија врста понашања носила посебну врсту ризика. Слична ситуација је била и са Мађарима.

Специфичан облик колаборације представљала је доушничка делатност, као и стварање информативне мреже агената који су радили за разне немачке и српске установе (Гестапо и Абвер, Службе безбедности и Специјалну полицију). У тим случајевима чешћи је мотив била очекивана зарада и осигурање сопственог живота као и живота уже породице, а мање су били присутни идеолошки и политички мотиви.¹⁶⁰ Иако недостају подаци, а и они који постоје доста су непоуздани, изгледа да је постојао и крајње специфичан облик колаборације приметан у стварању организације назване „Српски Гестапо“ као дела немачког Гестапоа. Њено стварање иницирали су Немци а била је састављена од домаћих колаборациониста одабраних из постојећих војних формација. Њена основна делатност била је обавештајно-шпијунске природе.¹⁶¹

Као акт колаборације третира се и проституција с Немцима, а неретко и сваки контакт с окупатором. Прихватање положаја у полицији и жандармерији

¹⁵⁸ В. Petranović, *Srbija...*, 492-494. Рад на плану покренут је крајем 1941. године. Њега је покренуло и водило Министарство просвете, а у његовој изради требало је да учествују Академија наука, Универзитет, културне, просветне, књижевне и уметничке установе. До септембра 1943. године било је израђено 95 пројеката (*Исто*).

¹⁵⁹ В. Petranović, *Srbija...*, 59.

¹⁶⁰ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 137. Према неким подацима у Београду је у мају 1941. године образован батаљон од 50 агената и већ крајем јуна 1941. године било их је 210 распоређених у разним надлештвима и установама. Улога им се састојала у праћењу разговора и кретања сумњивих лица (М. Borković, *Kontrarevolucija...* 1, 42).

¹⁶¹ М. Borković, *Kontrarevolucija...* 2, 198-200.

било је схваћено, такође, као акт сарадње. Отуда и бројни напади на њих. Посебно је било проблематично њихово учешће у одмаздама окупатора.¹⁶² Мотиви учешћа у тим органима били су повезани како с материјалном користи и другим бенефицијама, тако и с мобилизацијом припадника старог полицијског и жандармеријског апарата који су се већ били истакли у борби против комуниста.¹⁶³ Између осталог у служби нису могли остати уколико нису били не само „национално поуздани“ него сигурни борци против комуниста.

Исто тако је и преузимање неких виших управних положаја, попут положаја среских и окружних начелника, председника општина, схваћено као сарадња с окупатором, пошто су они били уско повезани са извршавањем наређења највиших домаћих окупационих власти. Ипак и међу њима је за неке то био више неизбежан акт него нужан, јер би у противном могли доћи под сумњу. Слично је било и са неким другим положајима (председници пословних или културних удружења, издавачких предузећа). Међутим, сви начелници су били проверавани, и на та места су предлагани и постављани углавном само они који су се и раније, пре рата, борили против комунистичке опасности.¹⁶⁴

Не треба заборавити да је и међу свима поменутих категоријама било и сарадника покрета отпора. Примера ради, Јанко Ч. Јанковић који је радио у картотеци Специјалне полиције, био је тајни сарадник народноослободилачког покрета.¹⁶⁵ Неки од окружних и среских начелника помагали су четнике због чега су, у наредним годинама окупације, често смењивани. Њихово смењивање је било нарочито често у 1944. године.¹⁶⁶

Од колаборационистичких оружаних снага Српски добровољачки корпус¹⁶⁷ је био прихваћен и схваћен у целини, с обзиром на идеолошке мотиве,

¹⁶² М. Borković, *Kontrarevolucija...* 1, 63-65.

¹⁶³ Исто, 44.

¹⁶⁴ Број среских начелника износио је на почетку рата више од 110, али је након промена граница смањен на око 90 (М. Borković, *Kontrarevolucija...* 1, 39-40). Што се тиче окружних начелника њих је, после поделе Србије на округе, било 14 (В. Petranović, *Srbija...*, 459-463; М. Borković, *Kontrarevolucija...* 1, 253-262).

¹⁶⁵ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом...*, 77; М. Borković, *Kontrarevolucija...*, 1, 60. Као сарадник НОП-а откривен је 1943. године.

¹⁶⁶ М. Borković, *Kontrarevolucija...* 1, 257.

¹⁶⁷ Од чланова „Збора“ и „Белих орлова“ била је септембра 1941. године, образована и оружана формација „добровољачких одреда“, на чијем челу се налазио пуковник Коста Мушицки. По социјалном саставу углавном су то били студенти и ђаци, али је било и чиновника, сељака, радника, те избеглица. У суштини, радило се о партијској војсци која је бројала између 3.000 и 4.000 људи. Дакле, ова колаборационистичка снага узела је учешћа како у пружању помоћи у успостављању окупационог режима, тако и у његовом популарисању, функционисању, али и учешћем својих војних формација у гушењу отпора, у одмаздама и сл. (О томе више у: М. Бојић,

као колаборационистичка група. Слично је било и с највећом колаборационистичком оружаном формацијом коју је организовао генерал М. Недић - Српском Државном Стражом. Она је објединила полицију, жандармерију, али и део четничка К. Пећанца, те је под своје окриље окупила и људе разноликих интереса и побуда.¹⁶⁸ Постојале су још две специфичне војне снаге у служби немачке војне силе. Прва се односи на четнике К. Миловановића-Пећанца, а друга на Руски заштитни корпус.

Четници К. Миловановића Пећанца представљали су националну организацију, ослоњену на четничку традицију и славу из Првог светског рата. Њихов вођа К. Пећанац је још за живота постао легенда и слављен је као најхрабрији међу четничким војводама.¹⁶⁹ Он је после априлског слома наставио да формира одреде и организује отпор на југу Србије. Међутим, до августа 1941. године Пећанац није предузимао акције против Немаца, сматрајући да је заштита становништва императив. Коначну одлуку да стане уз националне колаборационистичке снаге донео је 27. августа 1941. године, после разговора и споразума с М. Недићем.¹⁷⁰ У сарадњи с Немцима и М. Недићем придружио се борби против комуниста, а у циљу спречавања немачке одмазде над становништвом. Дакле, егзистенцијални мотив¹⁷¹ био је кључни мотив у одлуци Пећанца, мада је испреплетан са идеолошким, односно борбом против комуниста.¹⁷²

Југословенски народни покрет „Збор“ 1935-1945. Један критички прилаз, Београд 1996; М. Стефановић, *ЗБОР Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984; И на више места у књигама: К. Николић, *Историја равнорског покрета 1941-1945*, 2, Београд 1999; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992, М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvinsliška uprava 1941-1944*, 1 -2, Београд 1979).

¹⁶⁸ Српска Државна Стража основана је 3. марта 1942. године. Бројала је између 15. 000 и 20.000 људи. Њој су највише прилазили официри, жандарми, четници Косте Пећанца и легализовани четници Драже Михаиловића (О томе више у: М. Borković, *Kontrarevolucija...*, 286-303; В. Petranović, *Srbija...*, 415).

¹⁶⁹ Наведено према: В. Petranović, *Srbija...*, 145-146; М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац 1879-1944*, Београд 2003, 170.

¹⁷⁰ М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац ...*, 200-201.

¹⁷¹ У објашњењу одлуке имали су значај следећи догађаји: предузете репресалије немачких окупационих власти као одговор на акције четника и партизана и устанички талас у лето 1941. године, „Апел српском народу“ потписан од представника српске елите у којем се као главни кривци за предузете одмазде Немаца над становништвом означене акције комуниста, обраћање Југословенске владе у Лондону 12. августа 1941. године да не треба пренагљивати у акцији и позив на уздржавање, али и искуства из Топличког устанка 1917. године (М. Павловић, Б. Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац...*, 192-200).

¹⁷² Процене говоре да су четнички одреди К. Пећанца имали пред крај 1941. године око 15.000 људи. Међутим, они су се до краја 1942. године осули што уласком у Српску Државну Стражу и добровољачке одреде, а што преласком на страну Д. Михаиловића. Уз Пећанца је остало око 50 људи који су представљали његову личну заштиту. Убијен је маја 1944. године од стране четника

Друга оружана формација, образована од Немаца и непосредно им потчињена, била је састављена од руске емиграције која је после Октобарске револуције нашла спас у Краљевини Југославији. Под називом Руски заштитни корпус ова оружана формација је имала задатак да осигурава привредне објекте у Србији. На челу јој је био бивши царски генерал Борис фон Штајфон. Основни мотиви који су их определили на улазак у корпус били су антикомунизам и веровање да је, уз немачко војно напредовање на Истоку, дошао тренутак пропасти болшевизма, обнове царске Русије и повратка у домовину. Управо је идеолошки моменат био од одлучног значаја да им Немци поклоне и велико поверење.¹⁷³ Оно што је интересантно када је ова формација у питању је да је њихово понашање представљало и чин издаје према Србији односно Југославији, као новој отаџбини, која их је прихватила после протеривања и емигрирања из Русије.

Претходно поменути разни облици војног ангажовања дела колаборационистичког грађанства показују да је била врло ретка војна колаборација без имало политичких или идеолошких мотива.

У сваком случају, с поразом Немачке била је поражена и стратегија колаборације, а само грађанство које ју је примењивало је поделило судбину која је задесила и Немачку. Тај део био је први на удару после ослобођења и победе Народноослободилачког покрета, посебно врх колаборационистичког грађанства - комесари и чланови владе, више и ниже структуре административне власти, а особито припадници Српског добровољачког корпуса и чланови покрета „Збор“.

Поменуте стратегије понашања нису били карактеристика само српског грађанства. Оне су биле присутне и видљиве и код осталих слојева српског друштва. И мотиви који су обликовали понашања остатка друштва били су углавном слични. Уосталом, као колективне појаве рата, ишчекивање расплета, отпор и колаборација су биле општеевропске појаве. Оне се могу приметити и ако се анализира, на пример, француско друштво под окупацијом. У сваком случају, крај рата донео је признање само једног облика понашања и то отпора који је

Д. Михаиловића (М. Павловић, Б. Младеновић, *н.д.*, 206, 299-325; К. Николић, *Историја равногорског покрета...* 2, 239-240; В. Petranović, *Srbija...*, 415).

¹⁷³ Б. Божовић, *н.д.*, 334-335; В. Petranović, *Srbija...*, 418-419. Занимљиво је да су Немци у састав корпуса укључивали поред „белих“ и заробљене „црвене“ Русе. То је доводило до изузетно напетих односа међу њима. (*Исто*, 419). О томе и у: Мирјана Миленковић, „Војне формације руске емиграције у Србији у току Другог светског рата“, у: *Други светски рат –50 година касније I*, (Радови са научног скупа Подгорица, 20-22. септембар 1995), Подгорица 1997, 433-439.

носио Народноослободилачки покрет с комунистима. Остали облици су на различите начине јавно жигосани, па и понашање у коме се српско грађанство није определило ни за отпор ни за сарадњу с окупатором, а посебно не за отпор који је с гледишта победника био једини прави и ослободилачки.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ДРУГО РАСКРШЋЕ: СРПСКО ГРАЂАНСТВО ИЗМЕЂУ РАЗЛИЧИТИХ ПУТЕВА У БУДУЋНОСТ

Српско грађанство се није само поделило у односу према окупатору. Оно се поделило и у односу своју будућност и будућност српског народа. Створени су различити концепти државе и друштва, који су исказивали идеје, виђења и планове за време после краја рата и окупације. Ни за један део (или струју) српског грађанства није било дилеме да ће се рат завршити. Чак ни за онај део српског грађанства који се определио за стратегију колаборације. Једино су се разликовали у нади ко ће победити: Савезници или Немачка. Требало је, због тога, одредити, припремити и јавно истаћи какав треба да буде положај српског народа, у којој држави и у каквом друштву желе да живе после рата. Различити путеви и погледи у односу на будућност били су и у непосредној вези са „садашњошћу“ и стањем у којем се оно нашло под окупацијом, али и у вези са „прошлошћу“ и односом према предратном грађанском друштву. Сви делови грађанства (и они у колаборацији и они у отпору) осуђују прошлост међуратног периода и сматрају да се она не сме поновити ни у погледу државе ни у погледу друштва, бар не онаква каква је била. Међутим, онај део грађанства који је сарађивао са окупатором, у прошлости је тражио и налазио позитиван узор, па чак је и митологизовао, у односу на друга два. Равногорци су сматрали да треба обновити старе српске вредности, али од прошлости не праве мит. Насупрот њима, комунисти практично немају прошлост и окренути су у потпуности будућности; они се на њу не позивају, бар не у позитивном смислу, јер њихова прошлост јесте Совјетски Савез и његова револуција.

У сваком случају, поделе које су настале у односу према окупатору су само једним делом генерисале и идејна и идеолошка виђења будућег развоја државе и друштва. Нека идејна и политичка струјања из предратног периода била су модификована, саображена окупационим условима или су под утицајем ратних догађања била знатно измењена и допуњена. Чак би се могло рећи да у почетку сви лутају у својим погледима на питање државе и друштва. Извесна

дезоријентација у идејама, плановима и решењима није могла да буде заобиђена под притиском разочарења који је изазвао слом југословенске државе, понашања хрватског грађанства и хрватског народа, геноцид над српским народом, ставови југословенске владе, савезници и сл.

„Стара или нова држава“

Све струје српског грађанства показују, посебно у прве две године рата, неку врсту конфузије у својим погледима на то какву државу желе, да ли је то „стара“ или „нова“ држава. То није само приметно у оном делу српског грађанства који је остао у земљи, већ и код дела грађанства који се нашао ван земље и био окупљен око Владе у избеглиштву. Иако је тај део српског грађанства преко декларације југословенске владе почетком маја 1941. године заложио за обнову Југославије и отпор окупатору, ратна стварност је неминовно донела бројна искушења очувању такве државе. Вођене су бурне расправе између српских, хрватских и словеначких представника око југословенске заједнице, њене садржине и смисла. Потезала су питања одговорности за слом државе, тражена је осуда страдања српског народа у Независној Држави Хрватској, захтевано је и истицано преуређење Југославије на федералној основи и сл. Већ на почетку рата тежак изазов југословенском опредељењу српских политичара донело је сазнање о геноциду у НДХ и у вези са тим понашање хрватских политичара и сл.¹ Као што је стање у земљи се одржавало на политичке погледе и ставове српског грађанства у југословенској влади, тако се и понашање југословенске владе одржавало и на схватања и погледе српског грађанства у земљи, посебно оног окупљеног око Равногорског покрета. С друге стране, народноослободилачки покрет са комунистима имао је своје решење националног питања, а сасвим тим и српског питања и његове позиције у новој држави, што у последњој фази рата, с подршком савезника, није могло а да не утиче на идеолошке и политичке ставове и погледе српског грађанства у југословенској влади у емиграцији. У историографији је о томе доста писано, па стога и наша анализа не може да донесе битно другачије резултате, али може да, у складу с нашом темом, одређена питања о концепту

¹ О томе више у: Mirjana Stefanovski, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988.

државе мало другачије формулише, обогати по којим новим сазнањем и тумачењем. Током рата и окупације искристалисала су се три пута којима је српско грађанство ишло у решавању дилеме да ли српски народ, а тиме и само грађанство, треба да живи у оквиру „старе“ или „нове државе“. То су: пут колаборације, равнгорски пут и народноослободилачки пут. Међусобно су били супротстављени, као и саме стратегије понашања према окупатору, јер једни су рачунали са победом Немачке, а други са њеним сломом и победом Савезника.

Пут колаборације: одустајање од Југославије и „Нова Србија“

Пронемачки оријентисане струје српског грађанства користили су пут колаборације како би решиле српско питање у оквиру немачког „новог европског поретка“. Правили су се разни планови и пројекти о интеграцији српског народа и српске територије у оквирима ширим од оних које је представљала Србија под немачком војном управом. У њима се, после слома, за које су и сами српски колаборационисти окривљали бившу југословенску власт, односно појединце из редова српског народа, није рачунало са Југославијом. Није се могло ни рачунати, јер је Немачка бившу југословенску државу доживљала као српску творевину и као такву ју је распарчала. Зато су српски грађански представници настојали да се створи једна „српска државна целина“ која би била, како су то образлагали, и у интересу српског народа и у интересу Немачког Рајха. Такав један пројекат појавио се већ у јуну 1941. године. Њега је у виду меморандума поднео немачкој војној управи у име Савета Комесара, председник Милан Аћимовић. Према њему, српска државна заједница требало је да обухвати „језгро српског народа, где је он у апсолутној или претежној већини“, односно у „својим етнографским границама“.² Њена територија је, према пројекцији, захватала простор северно од

² АС, Г25, ф-15, Меморандум Милана Аћимовића, јун 1941. Ми смо поменути документ датирани у јун 1941. године, иако на самом документу, додуше дописано руком, стоји да је настао 16. маја 1941. године и да је упућен генералу Ферстеру. Не знамо да ли је неко накнадно, с обзиром да се налази у фонду Земаљске комисије за испитивање злочина окупатора и његових помагача, интервенисао за потребе тренутка, односно потребе обрачуна са водећим личностима домаће управе под окупацијом или из незнања. Определи смо се да га, као и колега М. Борковић, који је имао исти документ, само из Недићеве архиве, датирамо у јун. Нема сумње да је у питању исти документ, што се може закључити по неким цитатима које користи Борковић. Но, нисмо били у могућности да у целини то проверимо. С друге стране, извесну дозу подозривости ствара сам садржај, који не помиње још увек озбиљнија страдања Срба, што је приметно у једном другом документу упућеном генералу Шредеру почетком јуна 1941. године. Може да се постави и питање, да ли је председник Савета Комесара петнаестак дана по образовању највишег тела домаће управе био у могућности да ипак упути један такав документ првом Војноуправном команданту у Србији? У случају да јесте, да ли је можда исти документ био упућен и другом представнику немачке војне управе?

реке Пчиње; од Велеса на југу до изнад Новог Сада на северу, од старе границе са Бугарском на истоку до Кордуна и Лике на западу.³ У етнички мешовитим крајевима, предијала се и размена становништва, што би омогућило да се „пречисте односи“. Истицало се да је стварање српске државе пре свега у немачком интересу, јер се на тај начин стварала једна географска и привредна целина, која је обезбеђивала немачки привредни интерес на Балкану.⁴ Осим тога, у таквој државној целини српски народ би, наглашавало се „као вредан и веран члан југоисточне-балканске заједнице, сигурно успешно извршио и своју општу, привредну и културну дужност, и дао одговарајући допринос новој Европи“.⁵ Позивало се и на српски дух и његову вековну виталност, на чињеницу да је Србија „одувек носила у себи националну мисију“. У исто време, оснаживани су аргументи и позивањем на немачке ауторе, који су имали позитивно мишљење о српској држави, српском народу и српском менталитету кроз векове.⁶ План је, с гледишта српских интереса, требало да обезбеди подршку прогоњеном српском народу у свим областима у којима се осећао незаштићен, посебно у НДХ, да осигура бољу позицију српском управи и српском народу у „новој Европи“ под хегемонијом Немачке, али и да се супротстави агресивним суседима, који су већ започели прогон и десрбизацију заузетих области. Не може се рећи да комесарска управа није била свесна чињенице да је српски народ био кажњен за рат и да се нашао у позицији „пораженог народа“, али је, можда покушала, да, с једне стране, истицањем његове важности за „нови европски поредак“ утиче на неку будућу промену немачког односа према њему, а с друге, да укаже на могући социјални и политички проблем који би прогнано српско становништво могло да изазове својом бројношћу немачкој војној управи у самој Србији.⁷ У сваком случају, тај

³ У плану су за сваку област посебно (Војводину, Хрватску, Славонију, и Сев. Далмацију, Босну и Херцеговину, Јужну Србију) наведени и проценти српског становништва у односу на остале народе. Процењивало се да је у Незвисној Држави Хрватској Хрвати чине мањину која је обухватала 43%, у односу на све остале заједно, односно Србе, Муслимане и Немце. Истицало се и то да су Немци у хрватским крајевима, за разлику од српских, били „хрватизирани.“ Процент српског народа ван Србије под немачком управом, износио је, према поменутиим прорачунима, 45% (АС, Г25, ф-15, Меморандум Милана Аћимовића, јун 1941).

⁴ АС, Г25, ф-15, Меморандум Милана Аћимовића, јун 1941.

⁵ Исто.

⁶ Исто.

⁷ Ова друга могућност је потенцирана и у једном другом документу који је убрзо, после Меморандума, Савет комесара упутио Војном заповеднику у Србији фон Шредеру. У њему се немачки генерал моли да, с обзиром да је те крајеве освојила немачка војска, и „уступила“ их на управу „савезницима и пријатељима“, узме у заштиту Србе, који су изложени планском прогону, уништавању и страдању. Од немачке власти тражили су помоћ и зато што су били уверени да Немачка „посигурно није хтела ни желела да српски народ у тим крајевима буде истребљен“. При

покушај је излазио из дозвољених оквира рада комесарске управе, па је Х. Турнер процењивао да „комесари очигледно нису схватили ситуацију у којој се налазе, нити дужности које су им поверене“.⁸

Сличне покушаје решења српског питања предузимао је и Милан Недић. Ни они нису имали већих изгледа на успех. Он је, за разлику од Милана Аћимовића, о својим предлозима српске националне интеграције разговарао, додуше без практичних резултата, са различитим факторима и у окупационој управи, али и у Немачком Рајху. Милан Недић је у националној политици правио оштар отклон од Југославије. Он је, као и круг око њега, начелно иступао против југословенства било оно у прошлости или у будућности. Југословенски период српског народа је за Милана Недића био период у коме је српски народ изгубио „оријентацију, што је платио великим жртвама“, период у коме су Срби уместо да су задржали своје „свето име српско“ које је било „поштовано у свету и од пријатеља и од непријатеља“, они су га заменили „именом „Југословен“, које није ништа значило у свету“.⁹ При томе је српски народ постао „жртва једне неразумне политке“ због које је изгубљена и држава и слобода. За њу, сматра Недић, није крив српски народ, и он нема чега да се стиди. Јер, према његовом мишљењу, 6. април је представљао „југословенску срамоту, а не српску“. Главна кривица пада, а то се доказивало још од првих дана окупације, на раније политичаре; посебно је наглашавана „срамна улога“ Душана Симовића и његове владе, јер су се ставили у службу туђих интереса, а не интереса своје државе.¹⁰ Једном другом приликом, он је узрок распада Југославије видео у томе што „није имала услова за живот“, нити су се „шири кругови српског народа сродили са идејом и именом Југославија. Отуда је она била држава без својих држављана – без Југословена“.¹¹ Нико у Југославији, оцењивао је, „није био задовољан њоме: ни Срби, ни Хрвати, ни Словенци. Сви су радили, удруженим снагама у томе, не да она опстане, развије

томе су, између осталог, истицали да прогон и истребљење не чине „само недоговорни појединци, већ то јавно прокламују и као циљ своје политике обележавају званични представници власти у тим крајевима. Тако поступају Хрвати, тако Арнаути, тако Мађари, па им се у последње време почињу придруживати и Бугари“ (ВА, Нда, 20А-1-2, Меморандум Милана Аћимовића – Врховном војном заповеднику у Србији генералу противавионске артиљерије фон Шредеру, без. датума. Документ је, на основу садржаја, настао сигурно почетком јуна 1941. године, односно после доласка генерала Шредера на место Ферстера).

⁸ Наведено према: М. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 50.

⁹ „Почео сам готово без ичега, имао сам само десет прстију...“, 49-50, у: *Моја реч Србима. Говори Милана Недића 1941-1944*, Београд 1944; *Ново време*, 15. март 1942, 3.

¹⁰ „Сачувати српски народ од пропасти, затим га духовно ујединити...“, 107-108, у: *Моја реч Србима. Говори Милана Недића 1941-1944*, Београд 1944.

¹¹ Милан Ђ. Недић, „Српски пут“, *Српски народ*, 6. јун 1942, 1.

се и процвета, него су радили против ње, неки свесно, неки не. Отуда није никакво чудо што се она распала под ударом једне снажне и моћне Немачке.¹² Југославија је за њега била, како је то подвукао у једном чланку, „мртва и више се неће повратити“, јер то нико не жели „ни њени творци, ни њени народи па ни ново време ни Нова Европа“. А, посебно је, истицао је, не желе Срби.¹³ Зато је уместо ње требало градити, сматрао је, „један здравији и снажнији центар Отаџбине“, који најчешће назива „Нова Србија“¹⁴, а сасвим ретко „Велика Србија“,¹⁵ још и ређе „Србија“.¹⁶ То је могуће ако се прати „српски пут“ који је он трасирао, а који је подразумева рад, ред и мир, духовно јединство и враћање себи, односно „славној прошлости“ а у духу смерница изградње новог уређења Европе.¹⁷ А у тој „славној прошлости“ могу се наћи узор и подстицаји, који треба да морално уздигну народ, да му олакшавају савремене тешкоће, те да жртву коју подноси српски народ учине прихватљивом и лакшом. У њој су извори и подстицаји, били су уверени носиоци српске управе под окупацијом, који треба да омогуће кретање у садашњости и у будућности. Обнављала се тако стара традиција и утискивани су јој нови садржаји. Истиче се идеја Косова и Видовдана, шире се и популаришу култови српских краљева-светитеља, цара Уроша, кнеза Лазара, Стефана Лазаревића. На томе посебно инсистира профашистичка струја око Д. Љотића. Они на специфичан начин, кроз извештан мистицизам, истичу своје схватање „Нове Србије“. Тако Димитрије Најдановић сматра да су српски краљеви изгубили „овоземаљски живот“, али да су у „царству небеском“ наставили да светле и буду путоказ. Посебно је инсистирао на култу Св. Саве, као на темељу за изградњу „Нове Србије“. Он је, пише Најдановић, у себи спајао национализам, хришћанство и жртву. У њему треба тражити у једном „духовно посрнулом времену“ смисао српске историје и културе, наћи самопуздање и

¹² Исто.

¹³ Милан Ђ. Недић, „Југославија је мртва...“, *Српски народ*, 10. јул 1943, 1.

¹⁴ Милан Ђ. Недић, „Српски пут“, *Српски народ*, 6. јун 1942, 1.

¹⁵ Први пут је користио термин „Велика Србија“ у говору одржаном преко радија 4. децембра а не крајем децембра 1941. године, како то наводи М. Борковић у својој књизи. Милан Недић је тада позвао Србе, између осталог, и да се окрену хришћанској љубави, породици, заједнички раду, да одбаце материјализам и сл. „Ми морамо учинити све да у будуће у нашој „великој Србији“ буде крова, хлеба и рада за све добре и честите Србе. Онда ће нам она бити опет мила и драга и светла и једина. Опет ћемо се око ње једине прикупити и неће је никаква бура моћи да поруши, збрише и упропасти (Милан Недић, „Говор претседника српске владе г. Недића на радију“, *Ново време*, 4. децембар 1941, 1).

¹⁶ Милан Недић, „Југославија је мртва...“, *Српски народ*, 10. јул 1943, 1.

¹⁷ Милан Ђ. Недић, „Српски пут“, *Српски народ*, 6. јун 1942, 1.

вредности.¹⁸ Заправо, са интензивним обнављањем косовског мита позивало се, као и некада на освету али и на обнављање онога што је изгубљено. То је једног хрватског посматрача српских прилика збуњивало, па се питао са зебњом да ли је та изгубљена тековина коју треба повратити „Југославија или нека занемарена и напуштена србска својства“.¹⁹ Мирослав Спалајковић, који је, према неким изворима, имао велики утицај на Милана Недића, сматрао је да је било какав зајенички живот са Хрватима немогућ и да треба створити „Велику Србију“ уз помоћ и подршку Немаца.²⁰ Паралелно, уз јачање духовних снага, Милан Недић је активно радио и на српској националој и територијалној интеграцији од почетка 1942. године. Израђено је и неколико различитих планова, који су били у датој ситуацији нереални и сукобљавали су се немачком политиком и у односу на њен однос са савезницима, попут Независне Државе Хрватске, чија је територија била саставни део планова, али и у односу на српску управу и намењене јој задатке. Тако је, према првом таквом плану, који је поднео генералу Бадеру, војноуправном команданту Србије, Србија требало да обухвати знатне делове Независне Државе Хрватске (источни део Босне и део Херцеговине (око седаманест срезова), Срем и део Даламције). У мешовитим срединама се, као и у случају пројекције Милана Аћимовића, предвиђала и размена становништа. Чак је један такав план мимо немачких војних представника у Београду, Милан Недић послао директно у Берлин, што је изазвало њихово велико незадовољство.²¹ Нешто озбиљнији разговоре водио је италијанским окупационим снагама у Црној Гори, који су опет текли мимо знања Немаца. Међутим, ни ту није ништа постигнуто.²² Касније је, Милан Недић, уз помоћ сарадника, међу којима су били и Милутин Недић, Мирослав Спалајковић, Димитрије Љотић, израдио је и пројекат о којем је хтео да разговара, приликом посете у Берлину у септембру 1943. године, са А. Хитлером.²³ Али, није га, по наговору немачких сарадника, чак ни понео на

¹⁸ Димитрије Најдановић, „Смисао и снага наше историје“, *Обнова*, 1. фебруар 1942, 3; О обележавању култа Св. Саве више у: Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008, 15-28.

¹⁹ АЈ, 103-5-52, *Спремност*, бр. 23 од 2. августа /коловоза/ 1942, „Двије србске политике, двије „Владе“: емигрантска у Лондону и „Народног спаса“ у Београду“.

²⁰ ВА, Нда, 3-4-9, „Српско-хрватско разграничење“, 8. фебруар 1943; Мирослав Спалајковић, „Обрачун са априлским бегунцима“, *Српски народ* 10. април 1943, 1.

²¹ М. Војковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 226-228.

²² Исто, 228-231.

²³ Исто, 232-233. Сачуван је један план о српско-хрватском разграничењу који је израдио М. Спалајковић почетком 1943. године. У њему се разматрају основна начела за разграничење, износе

разговоре, нити га је „помињао“.²⁴ Највише успеха имао је у разговорима са Херманом Хојбахером, специјалним опуномоћеником немачког Министарства спољних послова, који је у јесен 1943. године чак подржао Недићеве планове о стварању федерације коју би чиниле Србија и Црна Гора.²⁵ Међутим, већ тада је дошло и до обнародовања одлука АВНОЈ-а, које су схваћене као удар не само на пронемачку српску струју око М. Недића и планове интеграције српског народа већ и удар на сам српски народ и српске грађанске слојеве.²⁶

У сваком случају, решење српског питања у виду територијалне интеграције у разним поменутих формама била су неостварива и због немачких предрасуда и изразитог неповерења немачког вође према Србима. Овде је, с гледишта наше теме, битно и приметити да су одређне промене до којих је дошло код крајње деснице у погледу југословенске државе пред рат, постале јасно уочљиве за време окупације. Они су, као што смо раније поменули, веровали и подржавали југословенски унитаризам. Међутим, у рату и окупацији, они су се нашли у једној врсти парадокса, о чему сведочи, пре свега, Д. Љотић и његови саборци. Као предратни велики заступници југословенског унитаризма постали сада огорчени противници југословенске идеје. Једноставно, идеје нису могле да издрже проверу коју су донела тешка искушења рата и окупације, односно страдање српског народа. У исто време, чак су се и идеје о националној интеграцији у оквиру „Нове Србије“, коју су почели да заступају, показале нереалне, као и тежње да таква Србија постане део „новог европског поретка“. Немачка није планирала да „Нова Србија“ добије место у заједници европских народа после рата. Дилема између „старе и нове државе“ испоставила се и у току рата, а посебно на њеном крају као непостојећа дилема, јер је већ стварана „нова српска држава“, која је нестала са немачким поразом и победом народноослободилачком покрета.

демографски подаци, указује на стварање Југославије као „најфаталније заблуде српског народа“ (ВА, Нда, 3-4-9, „Српско-хрватско разграничење“, 8. фебруар 1943).

²⁴ М. Недић се касније на саслушању писао да је поводом плана био од стране Рибетропа „енергично одбијен“, тако да није ни смео да га изнесе Хитлеру (ВА, ЧА, 269-1-38, Записник о саслушању Милана Недића, бив.армијског генерала и председника „српске владе“ од 2. фебруара 1946). О томе и у: Негман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд 2004, 133-134.

²⁵ Н. Нојбахер, *n.d.*, 151, 154-155.

²⁶ Милан Недић је сматрао да НОП нема никакво право да доноси одлуке у име српског народа и позвао све Србе да се окупе у борби против Тита и његове Владе („Влада генерала Недића оптужује пред целим светом непријатеље европске цивилизације предвођење од Јосифа Броза – Тита“, *Ново време*, 19. децембар 1943, 1; „Сви Срби на окуп против Тита“, *Ново време*, 21. децембар 1943, 1).

Равногорски пут: рестаурација Југославије Струја српског грађанства окупљена око равногорског пута је на самом почетку имала неке представе о томе какву државу жели. Једним делом на то су утицали догађаји пред рат, пре свега, стварање Бановине Хрватске, а онда, у току рата, геноцид у НДХ, као и супарнички, комунистички покрет. Равногорци су од почетка желели да њихов покрет постане и пут једне „народне равногорске револуције“. Он би водио стварању националне државе српског народа засноване на начелима демократије и социјалне правде. Иако се инситуирало на радикалном раскиду са наслеђем Краљевине Југославије, није се кидало са Југославијом. Југославију је требало обновити на новим основама и у друху српских интереса. А српски интерес је подразумевао, после тешких искустава прошлости и „садашњости“, једну националну и територијалну интеграцију српског народа, која би претходила обнављању Југославије. Такав равногорски пут требало је да омогући бољу будућност и пружи оно што је већина припадника српског грађанства хтела - нову државу и боље друштво. Рано су се појавила и ограничења на том равногорском путу. Једно се крило у вођи покрета Дражи Михаиловићу. Он је прихватањем положаја министра у југословенској избегличкој влади био принуђен да следи и њене ставове и политику у односу на државу и друштво. То је значило и прихватање одређеног пута континуитета, који се косо са путем равногорске револуције. У исто време, морао је и да, што је представљало додатан проблем, уважава политику Савезника.²⁷ Касније се „народној револуцији“ супротставља и Живко Топаловић. По њему, она је водила у диктатуру или анархију. Зато је сматрао да треба увести у покрет демократију, са политичким странкама и народном скупштином.²⁸

У редовима грађанске струје око раваногораца јавило се током рата и окупације више идеја, предлога, планова, пројеката и концепата државе. Сваки од њих је рачунао са уједињавањем српског народа и српског националног простора у обновљеној Југославији. Овде не желимо да се детаљно бавимо сваким од њих, пошто су их истраживачи већ доста пажљиво обрадили. Желимо само да, с гледишта наше теме, укажемо на оне важније концепције равногорског пута у погледу решења српског питања и уређења државе, које су изражавале и стремљења припадника српског грађанства окупљеног око покрета или су му биле

²⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 355.

²⁸ Исто, 358-359.

наклоњене. Први такав пројекат израдио је крајем јуна 1941. године бањалучки адвокат Стеван Мољевић, угледни предратни члан Српског културног клуба. Пројекат није представљао званичан програм Равногорског покрета, већ само пројекат појединца из његових редова, који чак у том тренутку није имао директне везе са ни са Дражом Михаиловићем, а ни са покретом. Ипак, многе његове идеје биле су на крају рата уграђене и у одлуке Светосавског конгреса. Уосталом, С. Мољевић је био један од главних људи покрета. Сам пројекат се наслањао и на програмске идеје предратне српске грађанске елите окупљене око Српског културног клуба. Настао је под утиском „искушења“ које је доживео српски народ због понашања Хрвата и националних мањина у априлском рату и поразу или у разним окупационим режимима, а посебно у НДХ, и сл.²⁹ У њему се говори о стварању „Хомогене Србије“ у федеративној Југославији после краја рата. Главни циљ јесте да се, у ратним уратним условима, српском народу обезбеди „хомогеност“ у оквиру етничког простора на којем живе, те да се онемогући понављање искуства са дељењем и страдањем српског народа. Тај простор који је требало да обухвати „хомогена“ Србија имао је и слободне излазе на море за све оне делове српских земаља који су му били близу. У њега је улазила и Македонија под именом „Јужна Србија“, затим и Задар, Барања са Печујом, источни Банат са Темишваром и Решицама.³⁰ Пројекат је предвиђао да се „хомогеност народа“ постигне путем пресељења становника и њиховом разменом, посебно између Хрвата и Срба у хрватским крајевима. Стеван Мољевић је сматрао да се не сме поновити 1918. година и то што тада нису „ударене“ границе Србије у Југославији. Зато је било важно да Срби „одмах при васкрсу Југославије“ имају своју националну територију, па да тек онда уреде односе са Хрватима и Словенцима. Тако проширена Србија требало је да буде једна од три федералне јединице, од којих су друге две биле умањена Хрватска и Словенија. Творац плана истицао је и да јединствана Србија треба да има и да

²⁹ *Zbornik NOR-a*, XIV-1, Београд 1981, 1-9, Пројекат Стевана Мољевића од 30. јуна 1941. о границама, друштвеном уређењу и спољној политици „Велике Србије“ у обновљеној Југославији после Другог светског рата. Пројекат је доживео бројна издања у бројним публикацијама и зборницима документа у целини или у деловима (На пример, само једна страна је објављена у *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, (prired. Slobodan Nešović, Branko Petranović), Београд 1983, 127; У целини је објављен у : М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље...*, 190-195 итд.).

³⁰ *Zbornik NOR-a*, XIV-1, 1-9, Пројекат Стевана Мољевића од 30. јуна 1941. о границама, друштвеном уређењу и спољној политици „Велике Србије“ у обновљеној Југославији после Другог светског рата.

оствари хегемону улогу оквиру Југославије. Она би јој омогућила, а историја је, поручивао је Мољевић, то и потврдила у борбама против Османлија, Турака и других, и водећи положај на Балкану.³¹ Неки други равногорски концепти државе изражавали су слична настојања, са мање или више специфичних детаља, па и регионалних особености.³² Поменимо овде инструкције Драже Михаиловића крајем 1941. године равногорским командантима у Црној Гори, у којима се инсистирало на стварању „етнички чистих“ српских области исељавањем или пресељавањем, на кажњавању свих криваца за априлску катастрофу, на суђењу свима који су починили злочине у рату, као и на „чишћењу“ територије од „свих народних мањина и не-националних елемената“, у шта су убрајани и комунисти са којима као борцима за социјалну револуцију не може, истицао је, бити сарадње, итд.³³ Њему слична била је и резолуција интелектуалне четничке омладине Црне Горе, Боке и Санцака, која је донесена крајем 1942. године у Шаховићима. Она је предвиђала да се Југославија обнови као монархија, са династијом Карађорђевића на челу, и то као унитарна држава, без националних мањина („националних мањина не може бити“). У тој држави Срби, Хрвати и Словенци би живели на својим територијама са својим самоуправама.³⁴ Ове, као и неке друге концепције будућности, полазиле су од ратне стварности страдања српског народа, сукоба са партизанима и страха од комуниста, али су садржавале и критику прошлости. Сви оне су кретале од тога да се не сме поновити 1918. година и начин на који је тада створена Југославија. Јер, сматрало се, то је довело до свих каснијих „грешака“ и „заблуда“, до српских деоба и међунационалних сукоба. Сада је важно, поручивало се у једном прогласу равногораца, да Србин буде „ПРВО

³¹ Исто.

³² На пример, програм „Динарске дивизије“ који је настао у северној Далмацији (место Косово), имао је за циљ да „да да израза васкрсуге Србинове војничке моћи“ и да као „један велики гвоздени маљ васпостави чисто национални поредак у свим земљама, где живе Срби, са онима на које Срби аспирирају“. Програм је предвиђао стварање Велике Србије, на челу са краљем Петром, у којој би се нашли Србија, Војводина, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Лика и Далмација до Шибеника (*AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, (prired. Slobodan Nešović, Vranko Petranović), Beograd 1983, 201-202, Политички и војни програм Динарске четничке дивизије. О томе и у: В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 93).

³³ *Zbornik NOR-a*, XIV-1, 93-100; Инструкције Драже Михаиловића мајору Ђорђу Лашићу и капетану Павлу Ђуришићу, 20. децембар 1941; Део објављен и у: Vranko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata 1914 -1943*, 1, Beograd 1987, 679.

³⁴ *Zbornik NOR-a*, XIV-1, 763-769, Закључци конференције четничке омладине Црне Горе, Боке Которске и Санцака од 2. децембар 1942. о послератном државном и друштвеном уређењу Југославије.

СРБИН па тек онда ЈУГОСЛОВЕН“.³⁵ Равногорски пут је требало да, поред ослобођења српског народа и његовог обједињавања, изведе и револуцију која је виђена у народном препороду, одбацивању међуратног политичког поретка, потискивању српских подела, повратку демократским вредностима и обнављању југословенске државе на новим основама. У таквом прегнућу посезало се за традицијом и позитивним примерима из прошлости и указивало на важност пожртвовања и жртве. Позивало се на вође српских устанак у 19. веку, Карађорђа и Милоша, као и на друге истакнуте личности, тог времена. Наглашавала се њихова спремност да се боре за националну слободу. Они, поручивало се, нису мислили на себе, нити на „своју кућу и имање“.³⁶ Предочавана је њихова веза са садашњошћу. Тако је, према равногорцима, равногорски пут онај којим су ходили „косовски витезови“, али и пут којим тече „Трећи српски устанак“.³⁷ Официри Равногорског покрета су означавани херојима, који су, у борби за слободу, били и сами спремни на жртве које су чинили преци.³⁸ У том смислу, посебно је наглашаван узор Св. Саве, као „најсветлији“ пример „несебичности, пожртвовања, самоодрицања“. Он се „ради народа одрекао двора, круне, престола и решио се на живот мученика и испосника и тако сишао у народ, остао с њим, делио с њим зло и добро, био му не само савезник већ и први помагач, и то у најтежим данима стварања земље, државе, куће, породице, културе и просвете“.³⁹ Равногорци су у ослону на традицију и историју показивали сличност са пронемачким оријетисаним кругом српском грађанства окупљеним око М. Недића. То није ништа чудно, јер су обе струје српског грађанства делиле заједничку традицију и прошлост. Међутим, равногорци, за разлику од круга око Недића и Љотића, нису отишли у мистицизам. Пре би се могло рећи, како то истиче и К. Николић, да су били под „снажним утицајем националног романтизма“.⁴⁰

³⁵ *Шумске вести*, бр. 7, 10. јул 1944, Рачићев пропагандни штаб, уред. Јанко Туфегчић и Србољуб Борић.

³⁶ „Како се ствара народна држава“, *Слобода или смрт*, бр. 2, 19. октобар 1941, у: Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944* (приред. Милан Весовић, Коста Николић), Београд 1995, 151-153.

³⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 364-365.

³⁸ Како се ствара народна држава“, *Слобода или смрт*, бр. 2, 19. октобар 1941, у: Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи...*, 151-153.

³⁹ Исто.

⁴⁰ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 377.

Струја српског грађанства окупљена око равногорског пута је, уз једну ширу, претежно српску подршку,⁴¹ истакла званичан поглед на то како треба да изгледа држава после рата и положај српског народа тек крајем јануара 1944. године на Светосавском конгресу у селу Ба. На њему је донела и програм унутрашњег уређења Југославије. Сматра се да је његово одржавање представљало је реакцију на одлуке које донео супарнички, Народноослободилачки покрет на челу са комунистима на својој Скупштини у новембру 1943. године. Оне су, а о томе ће бити више речи касније, због залагања за републику и равнотежу народа у федерацији, дубоко узнемириле и српско грађанство и српски народ. Конгрес је тада донео и одговор на питање који од два концепта државе и решења српског питања треба и мора да се прихвати: да ли самостална држава Србија или Србија у оквиру Југославије? Изабран је други концепт, уз услов да Срби у новој Југославији добију водећу улогу. У односу на ранија пројекте, као што је на пример Мољевићев пројекат из 1941. године, програм Светосавског конгреса је био знатно умеренији у погледу решавања српског питања. Он је, како то примећују истраживачи, био реалнији и није имао претензије да се Југославији припоје и они етнички простори у суседним земљама у којима живе Срби.⁴² Према одлукама конгреса, српски народ је требало да буде организован у оквиру једне од три федералне јединице у будућој Југославије. Друге две су биле Хрватска и Словенија.⁴³ Та идеја била је присутна и у редовима српског грађанства пред рат, посебно у време стварања Бановине Хрватске. Али је на одлуке конгреса утицао пре свега став југословенске владе у емиграцији. Она га је изнела у два наврата, крајем 1942. године а посебно средином 1943. године, када се изјаснила о ратним циљевима и главним линијама државне политике. Тражила је од Михаиловића да прихвати обнављање Југославије на федеративној основи, са три федералне јединице – Србијом, Хрватском и Словенијом, са

⁴¹ На конгресу је учествовало 274 делегата из скоро свих крајева земље. Једино нису дошли, због временских неприлика, делегати из северне Далмације. Конгресу су присуствовали представници већине политичких странака, војске, неполитичких удружења, представници скоро свих срезова. Изгледа да су, осим шесторице делегата, сви остали били Срби. Од несрпских делегата скупу су присуствовали Владимир Предавец, Нико Бартуловић, Мустава Мулалић, Антон Крејачи и Ђуро Виловић (К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 426; М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље*, 56).

⁴² К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 431-432.

⁴³ *Равна Гора. Одлуке Светосавског конгреса у слободним српским планинама*, (фротипско издање из 1944), Београд 2010, 30.

јединственом централном владом и династијом Карађорђевића.⁴⁴ Живко Топаловић, једна од водећих личности на припреми и разради програма конгреса, имао је неколико предлога који су ипак одбачени, попут Босне као четврте федералне јединице или о послератном референдуму о монархији и сл.⁴⁵ У сваком случају, на самом конгресу је, поред федеративног уређења земље у форми тријализма, са Србијом као највећом јединицом, усвојено да држава буде монархија на челу са династијом Карађорђевића.⁴⁶ То је требало да, сматрали су, онемогући цепање српског народа, али и спречи ширење и јачање хрватства. Међутим, тада нису донесене одлуке о разграничењу између Срба и Хрвата нити су утврђене границе српске јединице. Говорило се само о етнички омеђеном „српском животном простору“.⁴⁷ Истраживачи, као К. Николић, су мишљења да је Србија требало да буде у нешто измењеним границама које је већ предвидео С. Мољевић у свом пројекту.⁴⁸ У сваком случају, струја српског грађанства окупљења око равногрског пута нудила је разна решења, идеје и предлоге о сопственој будућности и будућности српског народа. Нека од њих била су радикална, док су друга била умеренија. Радикални пројекти су пре свега тежили стварању српске државе, па тек онда Југославије. На крају је све њих потиснуо завнични програм изнесен на Светосавском конгресу који је био умеренији, јер је преко обновљене Југославије и њене поделе по етничким границама, настојао да изведе и сабирање Срба у свим српским покрајинама. Тиме би се постигло и њихово уједињавање. Поменуто решење српског питања се на крају рата сударило са комунистичким и народноослободилачким решењем које је било супротно од

⁴⁴ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...2*, 103-110; М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље...*, 69. Милан Грол је забележио тешкоће које су пратиле сваки заједнички рад владе у избеглиштву, па и доношење владиних декларација у којима се изјашњавало о будућем уређењу Југославије. Хрвати у влади су се стално у погледу јединствене државе враћали на споразум о Бановини Хрватској, као о основи за сваки разговор (О томе више: Milan Grol, *Londonki dnevnik 1941-1945*, Beograd 1990).

⁴⁵ Ž. Topalović, *Borba za budućnost Jugoslavije...*, 159-161.

⁴⁶ *Равна Гора. Одлуке Светосавског конгреса у слободним српским планинама*, Београд 2010 (форотипско издање из 1944), 30.

⁴⁷ У чланку „Српски животни простор“ Пантелија Јововић је писао да „све српске земље имају сачињавати једну целину и та целина ће бити српски животни простор. То што важи за нас Србе важиће и за Хрвате и за Словенце. Свако друго решење је илузорно. (...) Искуство нам је показало да више не можемо правити произвољне експерименте (...) Више од двадесет година морило нас је такозвано хрватско питање и била би будалаштина да се и наредних двадесет година ломе копља око српског питања. То би значило да се као деца играмо државе, а то нећемо, не смемо и не можемо допустити нипокоју цену. Таква авантура била би опасна и то не би била авантура, већ наше, сопствено српско самоубиство“ (Пантелија Јововић, „Српски животни простор“, *Све за српство*, август 1944, бр.11, у: Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи...*, 211-213).

⁴⁸ М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље*, 70.

онога што су је ова струја српског грађанства желела. Она га је доживела као антисрпски програм, коме је главни циљ да „Србе поцепа па да их ослабљене туче“, стварањем посебних нација (Муслимана, Црногораца, Македонаца).⁴⁹ Међутим, српски народ, а и само српско грађанство, са политичким и војним поразом Равногорског покрета, није имао реалну снагу да спроведе своје идеје у погледу будуће државе. Размишљања и двоумљења око тога да ли обновити стару или створити нову државу била су разрешена тек на крају рата, али и тада кроз обнављање Југославије, а не кроз неко радикално решење српског питања у облику самосталне државе. Иако је извршена рестаурација Југославије, она је у званичном програму на крају била нова држава, са новим уређењем, али и са решењем о интегрисаном српству и његовом доминатном положају унутар федеративне Југославије.

Народноослободилачки пут: „нова Југославија“ Покрет окупљен око КПЈ је током рата искористио нароослободилачки пут за стварање „нове државе“, а самим тим и за решавање српског питања. КПЈ је у рат ушла као странка југословенске оријентације, иако се пре тога (пре 1935.) борила за разбијање државе и била њен огорчени противник. Она је у народнофронтској фази, због одбране од фашизма као највећег непријатеља, заправо одустала од разбијања Југославије. То је тражила и Коминтерна, а КПЈ је била њена чланица. Комунисти су у рату постали браниоци југословенске идеје и обновили су југословенску државу, додуше једну другачију државу од оне која је постојала у предратном периоду. О њој се говорило као о „новој Југославији“. Комунисти су већ имали изграђену идеологију, сасвим јасне погледе на то како треба решити национално питање у Југославији и у његовом оквиру српско питање. О томе смо већ нешто раније говорили. Овде додајмо да је комунистичко решење српског питања доста добро разрађено у историографији. За разлику од грађанских струја свих усмерења, комунисти нису имали бројна решења, идеје и пројекте како треба решити српско питање. То питање је решавано у оквиру целине националног питања, а ишло се, због поменуте флоскуле о „великосрпској хегемонији“ на решење које је супротно било којем пројекту српских грађанских снага у рату и окупацији. Оне су комунистичко решење критиковале као антисрпску политику. Међутим, поменимо да се комунистима као револуционарној снази у први мах

⁴⁹ Исто, 112.

чинио да је, слом државе и слом друштва у рату такав, посебно после уласка Совејтског Савеза у рат, наступила идеална ситуација за извођење револуције и измену друштвеног поретка. Та револуционарна димензија је имала, како истичу истраживачи, велику улогу на опредељивање КПЈ за борбу, иако се не сме доводити у сумњу њихово антифашистичко опредељење.⁵⁰ У сваком случају, КПЈ се већ од 1941 године залагала за обнову југословенске државе преко народнослободилачке стратегије и борбе против окупатора.⁵¹ У исто време, развијала је идеју о „братству и јединству“ и заједничкој борби за нову и демократску Југославију на бази равноправности. Међутим, у првим годинама рата нису наглашавали питање федерализације земље, иако се она могла видети још и пре рата преко оснивања националних комунистичких партија (Хрватске и Словеније).⁵² У току рата тај процес ишао постепено без наглашавања федералних елемената. Важан моменат у реализацији идеје федерализације представљало је саветовање у Столицама, у септембру 1941. године, када је донесена одлука да се формирају, поред Врховног штаба НОПОЈ, и главни штабови народнослободилачких партизанских одреда по земљама и покрајина Југославије.⁵³ Тиме је успостављена и спроведена војно-територијална структура. И пре Другог заседања АВНОЈ-а, на коме је проглашена да ће „нова Југославија“ бити федеративна држава, федерализација је била фактички видљива преко стварања антифашистичких већа.⁵⁴ Међутим, ниједног тренутка комунисти нису напуштали тезу о „великосрпском хегемонизму“. Она је имала и оперативну улогу. Помоћу ње је спречавање отварање српског питања и евентално решавање у духу грађанске политике. Довољно је поменути да се преко ове оптужујуће тезе комунисти боре и против равногорског пројекта „Велике Србије“ у Југославији.⁵⁵

Важно је рећи да су комунисти већ 1941. године настојали да у поменутој тези одвоје српски народ од грађанске класе и да одговорност за „великосрпску“ политику у потпуности пребаце на српско грађанство.⁵⁶ Тим издвајањем требало

⁵⁰ В. Petranović, *Srbija...*, 196; К. Николић, *Србија у Титовој Југославији 1941-1980*, Београд 2011, 74.

⁵¹ В. Petranović, *Srbija...*, 198-199.

⁵² Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 43.

⁵³ В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam...*, 720.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 854.

⁵⁶ В. Petranović, *Srbija...*, 208.

је потиснути братоубилачки рат и омогућити уједињавање народа у борби против окупатора, а самим тим и омогућити обнављање Југославије. Међутим, Бранко Петрановић доказује да је међу „националним буржоазијама“ првенство и одговорност имало, с гледишта комуниста, пре свега српско грађанство. Оно се сматрало одговорним за слом државе и за сарадњу са окупатором.⁵⁷

У сваком случају, народнослободичаки покрет је, после успеха остварених у борби, стварања велике слободне територије, стања у светским ратиштима и односима међу савезницима, сматрао да је дошло време да одржи Друго заседање АВНОЈ-а, створи и прогласи стварање „нове Југославије“, као „нове државе“, зановане на федералном принципу. На заседању револуционарне Скупштинe преовлађивали су делегати српског порекла, али су делегацију из Србије чинили представници из српских јединица народноослободилачке војске. У Србији, за разлику од других теритојалних јединица, није створен највиши орган власти све до 1944. године. То се тумачи чињеницом да би слободно изабрана делегација Србије на заседању морала да постави питање положаја Србије унутар пројектоване федерације. „Нова држава“ је представљала заједницу равноправних народа, Срба, Хрвата, Словенца, Македнца и Црногораца. као и народа Србије, Хрватске, Словеније, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Сваки народ је имао право на самоопредељење, укључујући и право на отцепљење.⁵⁸ АВНОЈ је претворен у највиши законодавни и представнички орган а створен је Национални комитет ослобођења Југославије (НКОЈ), као паралелна влада краљевској влади у Лондону. У исто време, донете су одлуке о суспензији монархије, одузимању легитимности избегличкој влади.⁵⁹ На заседању тада нису решена питања унутрашњег уређења федерације и разграничења федералних јединица. Међутим, одлуке АВНОЈ-а су имале коначан карактер. Нова федеративна Југославија је грађена на принципу равнотеже федералних чланица, што је погађало интересе

⁵⁷ Исти, 85. На првом заседању АВНОЈ-а 26. и 27. новембра 1942. године истакнута је позитивна улога КПЈ у одбрани земље, а оштро је оптужено вођство старе Југославије за своје понашање. Практично је грађанска класа оптужена за издају и колаборацију земље. Тако је истичано да је до слома дошло због „низа издаја војног и политичког вођства Југославије“, да је „панично бекство“ југословенске владе било „изневеравање народа“, да су скоро све бивше политичке странке или организације у већини земаља Југославије пасивно посматрале ствари, или се њима помириле, једино на тај начин што су одмах отворено пришле окупатору, друге што су прво одбијали и саму помисао некакве борбе против окупатора...“ итд. (О томе више у: В. Petranović, М. Zečević, *Jugoslovenski federalizam...*, 733-734, Резолуција о оснивању АВНОЈ-а).

⁵⁸ О томе више у: В. Petranović, *Srbija...*, 529-533.

⁵⁹ В. Petranović, *Srbija...*, 527-536; Исти, *Revolucija i kontrarevolucija...* 1, 130-140.

српског народа.⁶⁰ Све српске грађанске снаге су оштро реаговале на одлуке донесене у Јајцу. Оне су одлуке нападале као „политика свршеног чина“ у условима рата. У њима су виделе слабљење положаја српског народа, као најбројнијег народа, његовим цепањем на три федералне јединице и на више народа.⁶¹ Сама Србија је тек на крају рата 1944. и 1945. године конституисана као федерална и асиметрична јединица, са две аутономне покрајне. Она тада није имала утицај ни близу оном који би одговарао њеном стварном политичком, економском или војном значају.⁶²

Све у свему, народоослободилачки пут за решење српског питања водио је стварању „нове државе“ у којој је српски народ био изнова подељен, а његов положај најбројнијег народа дефинитивно ослабљен. Оптужбе за „великосрпски хегемонизам“ наставиле су и после рата да се чују са говорница државних, а посебно партијских тела.⁶³ Њима ће се придружити и „дух дражиновштине“ као још једне оптужујуће тезе, која је у себи садржавала и жиг издаје и колаборације.⁶⁴

„Старо или ново друштво“

Различите струје српског грађанства су, у исто време, са прављењем планова о послератној држави и њеном уређењу, правили и планове о томе како друштво треба да изгледа. У готово сваком концепту о будућој држави, налазили су се и идеје, планови, руководећа начела, или просто оквири о томе како треба да изгледа будуће друштво. У неким су они боље приказани и разрађени, а у другима су пак приказивани само као основне идеје. Сваки од концепата друштва је полазио од прошлости међуратног друштва и сваки је желео или да га радикално одбаци или да га реформише и побољша. Неки од њих су покушали и да под окриљем ослободилачког и грађанског рата спроведу своје замисли о бољем друштву или бар да га наговесте. То се пре свега односи на оне око КПЈ и

⁶⁰ Исто.

⁶¹ В. Петрановић, *Srbija...*, 532.

⁶² Љ. Димић, *Историја српске државности...*, 262-322; Б. Петрановић, *Југословенско искуство...*, 79-96.

⁶³ *Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945)*, прир. М. Борковић и В. Глишић, Београд 1972, 226.

⁶⁴ Исто.

на оне око Милана Недића. Једни то чине на слободној територији, а други уз вођење рачуна о интересима немачког окупатора. Равногорци сматрају да у условима рата не треба мењати друштвене односе; то је могуће тек после рата, али нуде нека своја решење за основне економске и социјалне проблеме. Сви они употребљавају и термин „револуција“, који за сваку страну има други садржај и значење. У ствари, треба истаћи да се друштвене промене и друштвени пројекти крећу у оквиру три постојећа идеолошка оквира - либерализма, комунизма и фашизма односно националсоцијализма. Питање села је постало окосница свих програма, али не и једина. Ниједна струја није могла да га избегне, с обзиром на аграрну структуру земље. Заправо, друштвена структура у којој преовлађује сељаштво је стварност од које се полазило. Свакој струји је било потребно, посебно у условима рата, да добије упориште у сељаштву, као најмасовнијем слоју друштва.

Десничарска утопија: повратак на старо и још старије
Колаборационисти на челу са Миланом Недићем у свом концепту уређења друштва и државе у рату и после њега посебну пажњу су придали селу и стварању сељачко-задружне државе. У том концепту негативно се вредновало искуство српског друштва у Краљевини Југославији а у споју елемената корпоративног уређења и српског задружног наслеђа из ближе и даље прошлости стварала се визија једног другачијег уређење друштва. У ствари, почињало се од саме стварности српског друштва под окупацијом, од реалних предуслова за тај нови концепт уређења друштва, а то су сељаштво и село. М. Недић је био свестан да домаћа управа нема јачу друштвену основу и да је неопходно да се стекне упориште у најмасовнијем слоју друштва. Село и сељаштво су зато идеализовани у односу на град и грађанство. Ти погледи су заправо погледи предратне српске деснице и круга око Д. Љотића, прилагођени донекле стварности окупационе Србије. О њима је већ било речи, али овде наведимо ради целине излагања да су и профашистички кругови око Љотића, али и конзервативни грађански интелектуалци који су подржавали Недићев режим (М. Спалајковић, В. Јонић и др.) наставили да у условима рата и окупације величају село и сељаштво као израз животне снаге. Оно је, пише др Стеван Иванић, основ друштва и извор здравих снага на које треба да се ослони српски народ у тешким временима. А те снаге су проистицале и из једног посебног српског духа, који је опет произашао из

посебних расних и етничких особина.⁶⁵ По Иванићу, српска „самосвојност“ је управо производ тог духа. У селу и сељаштву се налази и основа за поштовање патријархалног реда, који се опет пренео и на читаво друштво и на његову хијерархију. Из тог духа настала је и „национална мисао“ која је била „вековима духовни покретач“ и „праизвор највећих и вечитих стваралачких вредности...“ као што је, на пример, била обнова државе.⁶⁶ Сељаштво је знало за ред и рад, а његов дух кварили су град и грађани, посебно интелигенција. Говорило се о „прљавој чаршији“, „исквареној интелигенцији“ и сл. Ти периоди кварења су и периоди духовног и сваког другог пропадања и били су посебно видљиви у југословенском периоду. Међутим, сељаштво има, како истиче З. Стевановић, довољно отпорне снаге да се одупре, с обзиром на свој конзервативизан и традиционални дух, везаност за државу и породицу, „интернационалним покретима“, као што су комунизам, материјализам и економски либерализам. Излаз у тој борби јесте у обнављању и јачању задруга и задружног живота.⁶⁷ Ове најважније идејне и пропаганде поставке разни интелектуалци су разматрали пратећи њихове линије до самих почетака, до крвне задруге, а онда су ишли и на њене друге, привредне и духовне форме и функције у животу српског народа и из тога изводили њене најважније квалитете. Ишло се у 19. век, па до немањихке Србије, а и даље. Стварао се и посебан „српски народни мит“ који је нудио нов угао гледања на стварност, на историју и указивао да, осим југословенског периода, када су „мит“, али и историјске и културне вредности сведочиле о „распадању српске народне душе“.... тај мит побуђује на стварање, рад, социјалну правду.....⁶⁸

Милан Недић је узимајући сељаштво за главни ослонац своје „сељачко-задружне државе“ полазио и од чињенице да не може да се догоди, као са југословенском државом, да тај најбројнији слој сељачке државе пропадне. Иако је сам концепт задржне државе настао у другој половини 1942. године, када су га за потребе владе Милана Недића урадили његови блиски сарадници др Илија Пржић и Цветан Ђорђевић, сама идеја је настала још у првим данима његове владе. Истраживачи помињу да је она била један од услова да дође на чело

⁶⁵ С. Иванић, „За ново српско село“, *Наша Борба*, 3. мај 1942; Исти, „Село извор народне мисли“, 23. август 1942, 8.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ З. Стевановић, „Задружна основа“, *Наша борба*, 23. август 1942, 9.

⁶⁸ М. Спалајковић, „Српски народни мит и Европа“, *Српски народ*, Ускрс 1943.

влада.⁶⁹ Тада идеја није, због проблема око гушења устанка, пажљивије разматрана од српских а посебно не од немачких власти. Постоје индиције да је административно преуређење и формирање округа, између осталог, представљало, мада не можемо то да тврдимо, један корак ближе у настојањима да се друштво уреди на задржној основи. Наиме, тим преуређењем укинута су бановине као „последња“ веза са временом и „експериментом“ југословенског периода у животу српског народа. Њиме су српски народ и земља подељени на четрнаест округа. Окрузи су били и управне, али и самоуправне јединице. Њима су управљали окружни начелници као представници Владе, са великим овлашћењима у погледу организације политичког, привредног, социјалног и културног живота округа. Са њима је требало да Србија буде, како је то истакао М. Недић, на конференцији са окружним начелицима крајем 1941. године, „повезана у једну целину“ и да се са окружним начелицима као „стрешинама“ народ „посаветује“ о разним проблемима.⁷⁰ Недић је окружним начелицима поручио да треба створе један саветодаван одбор од угледних домаћина који би им помогао у раду. То је било важно, пошто је, како је посведочио, желео да то и сам спроведе и да око Владе створи „један народни сабор“. Међутим, иако идеја није успела да заживи у пракси, намеравао је да је спроведе „доцније“.⁷¹ Милан Аћимовић је тада пружио не само конкретна објашњења, већ је дао и смернице окружним начелицима да почну да ту замисао реализују. По њему, тако је требало створити једну врсту „сабора, као што је било у нашим бившим скупштинама али са другом функцијом.“ Планирано је да буде састављен од „најугледнијих људи“, који би били и „прави представници народа“, они којима народ верује. Имао би, како се чуло на конференцији, улогу саветодавног тела, јер би се његови чланови повремено састајали и у току рада „износили би своје погледе и давали сугестије за рад влади“.⁷² Окружни начелници су предлагали да, поред сељака, у одбор уђу и представници разних професија, институција, цркве. Процењивало се да у први мах таквих представника треба да буде око 300-

⁶⁹ М. Вркковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 131-132.

⁷⁰ ВА, 1-2-19, Конференција председника „Владе народног спаса“, армијског ђенерала Милана Недића и министра унутрашњих послова Милана Аћимовића са новопостављеним окружним начелицима у Србији, Београд, 27. децембар 1941.

⁷¹ Исто.

⁷² ВА, 1А-2-29, Пета конференција чланова владе са окружним начелицима, Београд, 7. фебруар 1942.

400 људи. Њих је требало да изаберу сами окружни начелници.⁷³ Може се чак рећи да је, и пре него што је пројекат завршен и упућен почетком 1943. године на одобрење војном заповеднику Србије генералу Бадеру,⁷⁴ дошло до озбиљних помака у реализацији идеје. То се види у, на пример, одабиру сеоских домаћина који су током целе године долазили на састанке са председником владе. Могло би се рећи да је створена нека врста неформалног „сабора“, односно „скупштине“, који је био, назовимо га, готово у редовном „заседању“. Додуше, сеоски домаћини су се смењивали, али то су диктирали услови окуапције. Према концепту, замишљена „сељачка задружна држава“ је требало да обнови патријархалне и националне вредности и да организује поредак у коме је насупрот парламентарне демократије и класно уређене грађанске државе стајала продица, односно кућна заједница (задруга). Сељачка задруга је одражавала кроз патријархалан дух ауторитарност старешине заједнице и стога је била израз идеалног унутрашњег уређења. Због тога је било важно материјално и духовно јачање сељачког сталежа, јер он има важну привредну функцију (производи храну) али и чува националну традицију, језик, обичаје и веру српског народа.⁷⁵ Поред државног сабора, требало је да буду створена општинска, среска и окружна представништва. Имали су, према пројекту, само саветодавну улога, док су старешне заједнице добијали власт, али и одговорност. Поменути народни представници нису бирани, већ постављени у зависности од моралних, етичких и националних одлика („национално исправни“, „добри домаћини“ и сл). Пројекат је подразумевао и да државни сабор има двеста већника постављених у зависности од тога да ли су били представници професионалних удружења, главног града, заслужних грађана или срезова и сл. Њихов мандат требало је да траје три године. Скупштина није имала друге надлежности осим саветодавне функције.⁷⁶ Међутим, немачка окупациона власт је одбацила читав концепт.⁷⁷ Разлога је више, али поменуто само то да у њему није видела неки свој посебан интерес, нити је хтела да допусти

⁷³ Исто.

⁷⁴ ВА, Миркротека, Микрофилмована грађа Националног архива у Вашингтону /НАВ/, Т. 501, рол. 256, Писмо Милана Недића - Генералу Бадеру, 1. јанура 1943.

⁷⁵ АЈ, 398-2, „Народно задружно уређење“; Исто, „Образложење потребе народно-задружног организовања српског народа“; ВА, НАВ, Т. 501, рол. 256, снимци 907-914; О томе и у: М. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, .Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015, 320-321).

⁷⁶ Исто; М. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 39.

⁷⁷ А. Стојановић, *Идеје и политички пројекти...*, 327-328; М. Борковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 41-42.

било какву форму политичког живота. Тиме није успео ни покушај да се колико - толико појача позиције српске управе и српског народа у новој Европи под немачком доминацијом. Можемо се сложити и са мишљењем А. Стојановића, који је сматра да је до ове иницијативе за проширењем надлежности домаће управе дошло и из разлога што су разни интереси унутар саме Недићеве владе, те преплитање надлежности између немачке и домаће управе често онемогућавали нормално функционисање домаће власти и становништва.⁷⁸ Томе треба додати и још неке подстицаје настанку концепта „сељачке задружне државе“. Наиме, Недић је, поред подизања ауторитета режима, желео да појача мобилизацију сељака против НОП-а, али и да начином организације власти успостави директнији однос између владе и становништва и добије на популарности. Не треба заборавити још и то да је тако могао да спроведе и својеврсну поделу одговорности за предузете мере домаће власти под окупацијом.

Влада Милана Недића је наставила и даље да преко штампе и на друге начине популарише свој концепт друштва. Међутим, мање је познато да је са даном одбијања поменутог пројекта, бар од стране СС генерала Мајснера, доставила на увид министру правде један кратак програм „на коме треба да се окупи српски народ“. Програм је носио назив „Мисли за Нову Србију“ и представљао је смернице будућег рада. Могло би се рећи да је дух тог програма заправо сличан концепцији „српске сељачке државе“. План је образложен уверењем да „не може да се чекати крај рата скрштених руку, па тек онда да се ради...“. Поменимо тако да је у првом „члану“ истакнуто да је српска држава, сељачка држава и да су њени становници „потпуно равно-правни (у дужностима и правима)“, да у њој нема повлашћених ни запостављених; просвета је могла да буде организована само на националној основи, а просветни радници су могли само да буду Срби. Предвиђено је да радничко питање буде „радикално решено“, при чему ће радници бити законом заштићени; индустрија и трговина ће бити стављени под контролом државе; за чиновнике је тражена пуна заштита али и пуна одговорност, док је за лекаре предвиђено да раде најмање десет година на селу, после чега онда тек могу да заснују приватну праксу и сл. Обећани су закони

⁷⁸ А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, 326-327.

о корупацији, а забрањене су и постале кажњиве појаве протекције, интервенције и сл.⁷⁹

Важно је поменути и то да је у духу поменутог концепта вођена брига и о радницима и њиховом уклапању у ново корпоративно уређење друштва. Радници су у току фербуара 1942. године добили своју организацију у виду Српске заједнице рада. Она је пак копирала немачки Фронт рада. Циљ је био органско уређење радничких и намештеничких удружења и очување општепривредних интереса нације. Поред радника, у Заједницу су били укључени и прослодавци. Тиме је насупрот либералном индивидуализму и такмичењу промовисано уређење засновано на сарадњи и солидарности.⁸⁰

Посебно место и улогу у концепту новог уређења добио је концент Српског цивилног/културног палана. Главну улогу у његовом настанку и спровођењу имао је Владимир Велап Јанковић, који је сматрао да по угледу на Илију Гарашанина и његово *Начертаније* треба донети један општи национални план преображаја српског друштва који би спроводило више генерација Срба. План је обухватио преко двеста проблема из различитих области живота и рада. На њиховој изради радили су, сведоче досадашња истраживања, бројни интелектуалци различитих политичких уверења. Највећи број њих је у његовој изради учествовао добровољно, али било је и оних који су да би дали пристанка трпели разне иако не снажне притиске. Истраживачи, пре свега А. Стојановић, који су пажљиво изучавали овај концепт друштвеног преображаја, установили су да је велики број понуђених решења, идеја и пројекција, реализован после рата али од стране нове југословенске власти у којем није могла да, због компромитовања у сарадњи са окупатором, учествује управо она група интелектуалаца која је покренула израду српског цивилног плана рада.⁸¹

Програм друштвеног уређења Милана Недића захтевао је радикалан раскид са југословенским период српског друштвеног развоја, који је схваћен као време српског духовног лутања и губитка „духовне оријентације“.⁸² Отуда се

⁷⁹ ВА, Нда, 34-5-10 Председништво Министарског савета – Министру правде, пов. бр. 68, 13. јануар 1943.

⁸⁰ О томе у више у; *Годишњак Српске заједнице рада 1942-1943*, Београд 1944; М. Доброта, „Значај и основа Српске заједнице рада“, *Наша Борба*, 1. март 1942, 7.

⁸¹ О томе више у: А. Стојановић, *Идеје, политички пројекти...*, 329-400; *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића* (прир. А. Стојановић), Београд 2012).

⁸² Велбор Јонић, „Проблеми наше духовне оријентације“, *Просветни гласник*, бр. 11, новембар 1942, 587-598.

ниједног тренутка није постављало питање „старо“ или „ново друштво“, већ само „ново друштво“. А оно је настајало у споју оргиналних форми развоја у виду сељачке задруге и корпоративних елемената. Трагало се и за новим српским национализмом, а узорци су му налажени и у „новом српском миту“ и светосављу. Ако је концепт „сељачке здружне државе“ имао и одлике „десничарске утопије“, то није случај са концептом „српског цивилног/културног плана, чији су делови постали саставни део југословенске праксе после рата.

Пут континуитета: реформа старог друштва Грађанска струја окупљена око Равногорског покрета доста је касно почела да обраћа већу пажњу програму уређења самог друштва, посебно на његову социјално-економску страну. Разлог томе налазио се у чињеници да су, због тешког искуства страдања српског народа, равногорци били окренути националном програму, пре свега решавању српског питања. Због тога је све до почетка 1943. године изостао један озбиљнији концепт друштвеног уређења, који би пред страним јавним мњењем показао за које се економске и социјалне циљеве и идеје равногорци залажу и какво друштво желе. Ипак, мора се истаћи да су у раније поменути пројекти о државном уређењу постојали и делови који су третирали друштвено-економска питања. Они нису били усвојени од стране виших органа покрета, нити су постали њихов званичан поглед на питање друштва после рата. Поменимо примера ради, да пројекат С. Мољевића, а посебно Шаховићка резолуција четничке интелектуалне четничке омладине с краја 1942. године захтевају доношење реформи у области економског и друштвеног уређења.⁸³ Равногорци су тек под пристиском програмских ставова супарничког, народноослободилачког покрета, да „нема повратка на старо“ и спроведеним решењима на ослобођеној територији били принуђени да у документима, штампи и на скуповима формулишу и

⁸³ У пројекту С. Мољевића, који је превасходно национални пројекат, тражи се ограничавање либерализма, јер се друштвено уређење засновано на њему, због злоупотреба у међуратном периоду нашло у великим друштвеним, привредним, социјалним и моралним проблемима. Он захтева да рад „буде основ, циљ и смисао живота“ те да свако буде награђен сходно свом раду, да приватни капитал буде под надзором, али заштићен, да се гарантује слобода личности, мисли, вере, слобода штампе и сл. Међутим, цркве које нису независне према иностранству не могу да буду признате итд. (*Zbornik NOR-a*, XIV-1, 1-9, Пројекат Стевана Мољевића од 30. јуна 1941. о границама, друштвеном уређењу и спољној политици „Велике Србије“ у обновљеној Југославији после Другог светског рата). Резолуција четничке омладине захтева укидање великих поседа и спровођење аграрне реформе, државну контролу над индустријом и трговином, док у привреди се тражи увођење задруга и сл (*Zbornik NOR-a*, XIV-1, 763-769, Закључци конференције четничке омладине Црне Горе, Боке Которске и Санџака од 2. децембар 1942. о послератном државном и друштвеном уређењу Југославије).

образложе свој поглед на друштво после рата.⁸⁴ Наиме, почетком 1943. године равногорци су дали прву изјаву у којој су истакли да је њихов покрет југословенски, те да се залажу за „велику Југославију“, али и за радикалне социјално-економске реформе (аграрну реформу, ограничавање приватног капитала, провера имовине, јачу контролу државе, борбу против корупције и сл).⁸⁵

Треба поменути да се грађанска струја око равногораца залагала за државу засновану на демократским принципима, што је значило и истицање захтева за обновом грађанског друштва. Она, додуше, у свим програмима и пројектима оштро критикује то исто предратно грађанско друштво, износи његове мане, разобличује његове проблеме. У исто време, тражи да „старо друштво“ буде реформисано и уклоњене све његове лоше стране, почев од ограничених политичких и грађанских слобода, преко полицијских стега до корупције и сличних појава. Могло би се рећи да равногорци нуде континуитет у коме се, да поновимо наслов једног чланка из равногорске штампе, који би могао да буде и основна парола, „старо се поновити неће...“.⁸⁶ Поменута парола личи на народноослободилачку паролу, „нема повратка на старо“, али постоје и разлике, јер се у равногорској наглашава да се „старо“ неће поновити, односно поменуте рђаве појаве, док у народноослободилачкој да „нема“ повратка на старо и стари систем друштвених односа. Вероватно се у поменутом наслову равногорског идеолога радило и о одређеном поигравању са народноослободилачком паролом, која је настала раније. У сваком случају, будуће друштво треба да буде засновано на либерално- демократском уређењу, али знатно другачијем од онога које је постојало пре рата. Равногорци нуде његово побољшавање кроз реформе у разним областима друштвеног живота и рада. Како оне изгледају?

Посебно велика пажња у оквиру будућег уређења друштва придавала се селу и сељаштву. Оно је схватано као „најпоузданији ослонац демократије“ и зато се обећава његово материјално, духовно и културно уздизање. Осим тога, сељак је глорификован као „темељ државе и друштва“, „извор и утока свих снага“ „ратник и државотворац и чувар граница државе“ и сл. Уздизање села и сељаштва и брига

⁸⁴ М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље...*, 119-120; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 64-65.

⁸⁵ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 66.

⁸⁶ „Старо се поновити неће...“, *Равногорска мисао*, бр. 3, 16. април 1944, у: Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи...*, 220-222.

о његовом положају је била и логична последица не само чињенице да је сељаштво представало око осмадесет одсто становништва земље, већ и зато што је оно преовлађивало у структури Југословенске војске у отаџбини, те да је истој пружало у рату заштиту и исхрану. Нападани су предратни носиоци власти који у својој политици нису водило много рачуна о сељацима ни о селу, остављајући га на милост зеленашима и дуговима. Предвиђене су бројне мере за побољшање његовог положаја. На првом месту се налазили аграрна реформа и колонизација. Њихово провођење исправило би грешке учињене после Првог светског рата, када многе земљорадничке породице нису добиле земљу. Осим тога, поменутих мерама омогућавало се насељавање простора који ће остати празни после планираног, као вида казне, исељавања националних мањина због њиховог нелојалног држања према држави. Тражило се одређивање земљишног максимума, по јасним критеријумима, попут квалитета, близине тржишта и сл. Истицало се да треба помоћи сељаке и агротехничким мерама, али и градити индустрију у близини села и тиме им обезбедити допунски приход. То би с друге стране помогло њиховом задржавању на земљи. Инистирало се и на увођење и ширење земљорадничких задруга, које би омогућиле напредовање сеоских подручја и сељака и сл.⁸⁷ Ако је сељак био први стуб будућег друштва, радник је требало да буде други, посебно јер је на њега претендовала и КПЈ, као партија радничке класе. Зато је велики део простора у равногорској штампи и пропаганди заузимало и питање положаја радника. Износили су се и конкретни предлози за његово побољшање. Обећавано је доношење радничког законодавства које би решило сва питања из домена радничких права попут радног времена, цене рада, услова рада и сл. Истакнута је и жеља да се унапреде и прошире мере заштитите мајки и деце, као и доношење одговарајућих мера за просвећивање и образовање радника и радничких породица сл.⁸⁸ Предвиђало се на крају рата, што је под директним утицајем идеологије народноослободилачког покрета, да индустрија и рударство потпадне под државну контролу. Говорило се и о увођењу дириговане привреде и планске производње, као и прогресивног опорезивања.⁸⁹ Осим поменутих, обећавано је да ће се равногорци заузети и за чишћење земље од

⁸⁷ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 396, 399-401; М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље...*, 129-134; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 66.

⁸⁸ К. Николић, *Историја равногорског покрета...*, 2, 403-404; В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 72-73.

⁸⁹ М. Весовић, К. Николић, *Уједињене српске земље...*, 128-129.

фашизма и његових носилаца, да неће бити поштеђених и сл. Велики део у пропагандним иступања равногорских идеолога односило се на борбу против диктатуре и „с лева“ и „с десна“, и истицање залагања за демократију, за политичка и економска права, слободу штампе, слободу говора и сл..⁹⁰ То питање је нарочито добило на значају при крају рата, када је требало оцрнити Народноослободилачки покрет и његов програм државних и друштвених реформи. Указивало се на могућност да са победом НОП-а буде угрожена својина над земљом или имовином, што је посебно погађало сељачки свет. Веома важно питање за све слојеве српског друштва било је и национално питање, које се повезивало са угрожавањем српства. Та три питања, демократија, приватна својина и национално питање су се међуусобно испреплетала у последњој години рата. Равногорски покрет је, с једне стране, искрено страховао за будућност државе и друштва, а с друге је покушавао и да одврати разне слојеве српског друштва одврати од привлачен идеологије НОП-а.

У случају равногорског покрета није било дилеме између „старог или новог друштва“. „Старо друштво“ је требало обновити у томе није било сумње, али не у облику у коме је оно постојало пре рата. Било је и мало поборника таквог става и схватања. Оно што су равногорски идеолози покушали јесте да наговесте а неретко и јасно истакну као циљ доношење различитих друштвено-економских реформи. То су износили у разним приликама, мада не и у облику једног свобухватног и разрађеног концепта друштвеног уређења. Чак се то није десило ни на Светсавском конресу. Реформе су се предвиђале, али у том тренутку оне су изнете као руководећа начела. У штампи су после конгреса оне детаљније разрађиване, о чему смо покушали да говоримо првом делу овог прегледа у виду једне целовите приче о будућем друштву. Заправо, оно што је битно за равногорски угао гледања на будуће друштвено уређење јесте да се национална револуција повезивала са друштвеном, односно само остварење прве подразумевало је остварење друге или бар њено лакше спровођење.

Револуционарни пут: „ново друштво“ КПЈ је одабрала револуционарни пут за стварање „новог друштва“. Међутим, она је своју револуционарну стратегију прикрила народноослободилачком стратегијом. Осим на почетку, када

⁹⁰ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 74.

је дошло до испољавања радикализма („лева скретања“)⁹¹, КПЈ не истиче своју тежњу за радикалном променом друштвеног уређења. Она износи парољу да „нема повратка на старо“, али то не објашњава. Чак на крају рата обећава савезницима да неће уводити комунизам у земљу.⁹² Оно што је важно јесте да је преко поменуте стратегије остварила друштвену ширину НОП-а. Обухваћени су различити слојеви друштва који су желели да се боре против окупатора. Партија се чак окренула селу, као и остале грађанске струје у рату и добила упориште у сеоским срединама. И то не само у идеологији, већ и у пракси. Заправо, КПЈ је кроз рат од првобитно радничке и градске партије постала руководећа снага једне сељачке, народноослободилачке војске, посебно од када је прешла у Босну, већ крајем 1941. и почетком 1942. године.⁹³ Књижевник Бранко Ћопић је, примера ради, као учесник рата на страни партизана, у својим делима описао управо ту народну, сељачку страну револуције. Он је посебну пажњу посветио партизанским командантима, који су се уздигли из сеоског миљеа, њиховом менталитету и променама са којима се они суочавају.⁹⁴ Али вратимо се „новом друштву“. Према идеологији, КПЈ је водила и револуционарни рат у оквиру ослободилачког и грађанског, али у не у форми класичног класног обрачуна, већ у борби против сарадника окупатора и њихових оружаних формација. Кроз нови систем власти она је заправо откривала и како ће да изгледа друштвено-економско уређење друштва после рата. Одређене форме и облици тог уређења били су видљиви на ослобођеним територијама. Тако су, на пример, доношене мере аграрне реформе, стваране су задруге и сл. Изграђиван је нови „револуционарни морал“, пропагирана солидарност.. Истицало се да су приватна својина и приватна иницијатива неприкосновене. У супротном би та мера засецала у друштвене односе. Осим тога, Партија је већ од грађанских струја оптуживана да је планирала да укине приватну својину, па је вођење рачуна о томе било веома важно и са гледишта ширине покрета, и са гледишта признања од стране савезника. Неке форме будућег уређења друштва биле су видљиве преко конфискација које се врше, додуше, у ограниченом обиму, као вид казне против сарадника окупатора. Одузета имовина је постајала „народна својина“ и од ње је

⁹¹ О томе више у: В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 313.340.

⁹² В. Petranović, *Srbija...*, 617.

⁹³ Партија је приликом разматрања социјалног саства својих чланова и чланова СКО-а, у пролетерским бригама, примећивала да је има мало радника, да већина бораца је пореклом из сиромашних сељачких породица (В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 33).

⁹⁴ Поменимо овде његова два најважнија романа о томе *Пролом* и *Глуви барут*.

стваран тз. Народоослободилачки фонд.⁹⁵ У сваком случају, тек на крају рата су контуре „новог друштва“ постале преознатљиве, а тада је већ народноослободилачки покрет имао политичку власт у својим рукама и све инструменте да „ново друштво“ постане стварност, у коме је заправо српско грађанство, као и уопште грађанство постало главни губитник.

⁹⁵ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija*..2, 58-62; О томе више и у: Момчило Митровић, *Друштвено-економске промене у организацији управљања привредом у Србији 1944-1952*, Београд 1988.

ГЛАВА ПЕТА

ИСКУШЕЊА СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА СРПСКОГ ГРАЂАНСТВА

Српско грађанство се, као и остали слојеви друштва, у свакодневном животу под окупацијом суочавало са разним и различитим искушењима. Његова предратна свакодневна пракса била је радикално прекинута бомбардовањем градова и Априлским ратом 1941. године. Нова ратна свакодневица српског грађанства успостављала се постепено, управо онако како је текло и привикавање на ратну стварност и окупатора. Створена је једна нова „нормалност“ свакодневног живота у рату, коју је одликовала другачија рутина од оне мирнодопске (несташице, вести с фронта, присуство окупационих војника и окупационих власти, насиље, хапшења, убистава...). Истина, и пре Априлског рата и окупације, српско грађанство је искусило, под притиском рата у Европи, извесне поремећаје у позадини, посебно у области цена и потрошње.¹ Међутим, после окупације српско грађанство је било принуђено да се у ратној свакодневици, која се обликовала бројним и разноврсним наредбама, уредбама, упутствима, обавезама, забранама окупатора и домаћих власти под окупацијом, прилагоди и настави живи. Стратегија прилагођавања је подразумевала, поред контроле страха и „прихватања“ ратног насиља, као чињеница рата, и изванредан степен, како је то

¹ Југословенска власт је да би стабилизовала неповољне привредне и друштвене последице ратних дешавања у Европи донела бројне мере, које су спадале у област ратне односно одбрамбене привреде. Неке од њих су донесене и пре самог почетка рата попут Уредбе о резервама хране (јул 1939), која је предвиђала стварање државних резерви у житарицама и другим предметима људске и сточне хране, а после почетка рата следиле су друге као Уредба о пријављивању житарица у новембру 1940, или Уредба о течним горивима и сл. Током 1940. године уследиле су нове уредбе којима су контролисане залихе дефицитарне робе или робе која се тешко увозила, као и њихова набавна цена, али и оне које су регулисале залихе животних намирница и њихове цене (АЈ, Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (ЦПБ 38), фас. 523, арх. јединица 684, „Проблем исхране“, *Привредни преглед*, 11. мај 1940; Исто, „Уредба о штедњи животних намирница“, *Политика*, 3. јул 1940; исто, „Уредба о мерама у сврху снабдевања становништва и војске хлебом“, *Политика*, 27. август 1940, итд.). У истом циљу био је основан и Државни одбор за одбрамбену привреду маја 1940. године, као „врховни орган“, који је требало да координише све мере у привреди, да их усаглашава са мерама других установа, предлаже решења и сл. (АЈ, 845, Збирка Михаила Константиновића (несређено), ф-7, Записници Државног одбора за одбрамбену привреду). Један општији приказ промена у привреди и на тржишту Југославије пред рат постоји и у књизи Д. Алексића, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 93-101.

Маја Поврзановић назвала, „селективног доживљаја околине“, односно „заборављања“ и „потискивања“ оних догађаја на које човек не може да утиче и окренутост догађајима на које може или мора да утиче да би преживео.² Савременик Марко Анаф се сећао: „Насилна смрт је вребала на све стране и ми смо се полако навикавали на њу, као на оскудицу и друге недаће у овом свирепом времену“.³ У том процесу усредсређена је пажња, пре свега, на задовољење основних потреба свакодневног живота (посао, исхрана, облачење, дружење, комуникација...), који су у мирнодопско време доживљавани као нешто потпуно обично. Рат и окупациона политика истакли су њихову важност, али су довели у питање и њихово испуњавање. Тога су били потпуно свесни старији припадници грађанства који су преживели аустроугарску окупацију у Првом светском рату. Многе појаве у вези са свакодневним потребама похрањене у њиховом сећању, сада су избиле на површину.⁴ За грађанске припаднике то је значило ослањање на претходно искуство и трагање за најоптималнијим начинима функционисања у ванредним околностима. Стратегија прилагођавања обухватала је, у исто време, и стратегију преживљавања. Некада је прва претходила другој, али много чешће су се оне преклапале. У суштини, стратегије су представљале комбинацију разних социјално-економских активности (или „мале стратегије“) при чему су неке могле да буду планиране или бар једним делом планиране, док многе и нису, пошто су више представљале реаговање и прилагођавање на дате услове.⁵ Самим тим створене су и разноврсне праксе у свакодневном преживљавању. Томе је окренут и највећи број припадника српског грађанства. Тек мали број њих је, као што смо видели, био спреман на отпор и жртвовање сопственог живота. Стални пратиоци тог свакодневног живота су заправо два осећања, као два основна момента

² Маја Поврзановић, „Etnologija rata - pisanje bez suza“, *Etnološka tribina*, 15/1992, Zagreb 1992, 68.

³ Marko Anaf, *Tajna mansarde na Neimaru*, Beograd 1985, 99.

⁴ О томе више у: Божица Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000; Исти, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006; Богдан Трифуновић, *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915-1918*, Чачак 2010.

⁵ Овде је, према истраживању Марије Бабовић, употребљена мање крута, флексибилна дефиниција стратегије, односно тзв. „слаба“ дефиниција, према којој се о стратегији „закључује a posteriori“. „Крута“ дефиниција би подразумевала анализу само оних стратегија које су биле експлицитно планиране, односно у којима је постојала јасно изражена рационалност актера. Другачије речено, она би обухватала само унапред смишљене активности, што у ратним условима није могуће, а и свела би анализу на тек ограничен број активности (Marija Babović, „Ekonomske strategije domaćinstva u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“, у: *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa : svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (prired. Anđelka Milić), Beograd 2004, 241).

наметнута човеку у ратним условима: осећање „страха” и осећање „наде”:
„страха” да сачува живот, свој и своје породице, и „наде” да ће преживети.

Рад, запошљавање, каријера

Велике промене у свакодневном животу припадника српског грађанства под окупацијом десиле су се у области рада, запошљавања и каријере. Те области су и пре рата биле најважнија брига сваког грађанског припадника, а посебно су то постале после нацистичке окупације. Многи грађани су током окупације осталих без посла, каријере и редовних прихода, а они који су га имали су били под сталним притиском „националне исправности“ и контроле њихове пословене активности. Њихови услови рада били су, без обзира да ли су обављали чиновничке послове или су били предузетници, све лошији. Свака пословна активност била посматрана у светлу ратних напора окупатора, односно да ли им је доприносила или им је одмагала, па чак и онда када је имала строго локални карактер. А немачка окупациона власт, која је завела потпуну контролу привредног и друштвеног живота, није остављала простора за бирање посла. Ни домаћа управа под окупацијом није могла да спроведе ниједну меру у области радних односа ако је нису иницирале или одобриле немачке власти. Грађани који су, из разних разлога, губили посао могли су да буду означени као беспосличари и нерадници⁶ или пак као противници „новог поретка“, и да буду позивани или одвођени „на јавне радове за заједницу“ (кулук, „обавезни“ рад) или пак на казнени рад (принудни рад). Заправо, на кулук и обавезни рад могли су, осим чиновника и личности које су заузимале важне положаје у јавним службама и привреди, да буду позиване и разне групе предузетника које су имале редован посао.⁷ Стога су грађански припадници радили оно што су морали и што су

⁶ Домаћа власт је готово одмах после окупације повела оштру кампању против „беспосличара и нерадника“. Београдска полиција је имала наређење да се неустручава и да такве људе, „без обзира на бивши друштвени положај“, хапси и затвора, с тим да „дан проводе на јавним радовима“ (*Општинске новине*, 14. мај 1941, 3). Почела су да се објављују и имена и казне (затвор, принудни рад, као и прогонство) на које су та лица осуђена од Управе града Београда. Ради се углавном о лицима из нижих слојева друштва (пре свега, радника) али и лицима која су избегла из других крајева бивше југословенске државе. Међу њима је тек понеко припадао грађанству, и то оном ситном, попут пекара, пиљара и сл (*Општинске новине*, 24. мај 1941, 3; Исто, 25. мај 1941, 3; Исто, 30. мај 1941, 3; Исто, 5. јун 1941, 3; итд).

⁷ О томе више у: Zoran Janjetović, „*U skladu sa nastalom potrebom...*“. *Prinudni rad u okupiranoj Srbiji 1941-1944*, Београд 2012; Dragan Aleksić, „Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, у:

сматрали да је неопходно да у датим околностима обезбеде средства за живот и издржавање породице.

Већ од првих дана окупације захтевало се да чиновници, трговци, занатлије наставе да се баве својим ранијим послом. Тако је немачка окупациона власт наредила да све „државне и општинске власти, полиција и школе“ продуже рад, да „сва занатска предузећа, трговачке радње и банке“ буду отворене и наставе да пружају своје услуге становништву. Уосталом, грађани нису имали избора, јер у противном је свако неизвршавање наредби окупатора било схваћено као непријатељски акт и носило је могућност извођења на суд по одредбама немачког казненог закона.⁸ То је поновио и војни заповедник у Србији генерал Ферстер приликом преузимања управе 22. априла 1941. године, и додатно поручио грађанима, као и осталим слојевима српског друштва: „Ко се придржава прописа и ради свој посао, нема чега да се плаши. Тиме ће самом себи и својој земљи користити.“⁹ Окупациона власт је на тај начин настојала да успостави „нормалне“ услове живота и рада. Међутим, бројни грађански припадници, посебно трговци и занатлије, суочили су се, после бомбардовања српских градова, пре свега Београда, не само са губитком домова, већ и радњи. Други, који су имали више среће, сачували су радње, али су били опљачкани. Трећи, којима су радње остале нетакнуте, могли су да продуже рад, али су морали да воде рачуна да, у складу с немачком наредбом, не стварају резерве робе или да не повећавају цене.¹⁰ И власници предузећа која нису запошљавала више од двадесет радника морали су од маја 1941. године да почну са радом.¹¹ Чиновници су се, после бежаније и

Logori, zatvori i prisilni rad u hrvatskoj/Jugoslaviji 1941-1945, 1945-1951(ured. Vladimir Gajger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010, 133-165.

⁸ *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941, Оглас за заузети југословенски териториј од 14. априла 1941; „Проглас за заузети југословенски териториј“ од 14. априла, *Општинске новине*, 24. април 1941, 2; *Априлски рат 1941*, 2, 690-695 „Оглас команданта немачких трупа у Београду од 14. априла 1941. поводом окупације Југославије. Оглас за заузети југословенскиј териториј“; *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 1941, Наредба о увођењу казненог права и казненоправних одредаба у заузетом југословенском територију; Исто, Наредба о полицијској казненој власти месних команданата у заузетом југословенском територију. Према одредбама немачког казненог права, онај ко је прекршио наредбе војног заповедника, а не подлеже војном казненом праву, кажњаван је полицијским казним мерама у зависности од прекршаја на шест недеља затвора или на новчану казну од 30.000 рајхсмарки („Наредба о увођењу немачког казненог права и казних одредаба“, *Општинске новине*, 25. април 1941, 3).

⁹ „Становницима Србије“, Проглас генерала Фрестера од 22. априла, *Општинске новине*, 24. април 1941, 3.

¹⁰ *Општинске новине*, 24. април 1941, 4.

¹¹ „Уредба о поновном преузимању посла“, *Општинске новине*, 1. мај 1941, 3; *Ново време*, 16. мај 1941, 5; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 206.

смиривања стања, постепено враћали на раније послове. Они који то нису учинили у неком разумном времену били су принуђени да објашњавају због чега то нису урадили.¹² А неки и нису више хтели тиме да се баве. Многи су убрзо по окупацији, хтели или не, променили своја раније послове и професије. Оне су постале, писао је сарадник *Новог времена*, сада „неуносне или неприступачне“. Тако је један београдски адвокат постао детектив и истраживао је крађе које су се десиле пословним људима, као што су били и горепоменути трговци. И познати музичар („кога сви познајемо“) морао је да мења занимање. Он је прешао је у рабације. Међутим, чиновник је одабрао да буде трговац, сматрајући да је то уносно занимање.¹³ Оно и јесте било уносно, али не и под окупацијом, осим ако се трговац није бавио пословима на „црном тржишту“. Поменути грађански припадници, као и многи други, убрзо су са успостављањем домаће власти морали да се суоче са бројним изазовима у пословном животу и каријери. Започео је период у којем су доношене разноврсне мере, уредбе, наредбе, забране које су уређивале и усмеравале поједине области живота српског друштва под окупацијом. Оне су се директно одразиле и на ранији рад, посао и каријеру грађанских припадника. У исто време, све значајнију улогу добијале су процене и оцене личног живота и професионалног владања, раније политичке оријентације, а све подведене под синтагму „националне (не)поузданости“. Јављају се и бројне анонимне доставе, денунцијације и пријаве које нису само угрожавале рад и каријеру, већ и сам живот припадника српског грађанства. Оне су некада биле последица стварног националног уверења у нечију анационалност, али много чешће су биле израз професионалне и животне осујећености, љубоморе, пакости и освете.¹⁴ У сваком случају, разни слојеви грађанства јесу живели исту

¹² Гранични датум до када су чиновници морали да се јаве на дужност био је 1. август 1941 године. Ко год се до тог датума јавио добијао је и своје радно место, а они који нису морали су да објасне „зашто се до означеног рока нису јавили на дужност...“ (ИАБ, Управа града Београда, Техничко одељење, к-2953, Наредба Председништва Министарског савета – Господину Министру грађевина, бр. 2422, 24. децембар 1941).

¹³ *Ново време*, 19. јун 1941, 3.

¹⁴ Интересантан пример представљају оптужбе против докторке Љубице Арсовић из Зајечара. Она је са места шефа интерног одељења премештена у Неготин, и то све због личних аспирација једног другог доктора, др Радмила Ивковића, који је сковао план да на њено место постави директора бање Гамзиград, а да он сам дође на место директоа бање. Због тога је докторку пријавио немачким властима као неспособну, политички непоуздану и нелојалну, што је њу довело не само у неугодан положај да одговара на оптужбе, већ је и изгубила посао у Неготину. Ипак, пажљивим проверавањем повереници БдС-а су утврдили да се ради о задовољењу професионалне амбиције др Ивковића, који у томе није бирао средства. Није га занимало да ли ће да угрози туђу егзистенцију нити да ли ће због тога неко да заврши у затвору или изгуби живот (ИАБ, БдС, А-528, досије др Љубица Арсовић).

свакодневицу али нису имали исте услове рада. Није било исто за оне који су били послом везани за „државу“ или за оне који су обављали самосталан посао. Због тога ћемо у наредним редовима покушати да осветлимо проблеме и тешкоће са којима су се сусрели чиновници, предузетници и интелектуалци. Код предузетника није потребно неко посебно објашњење за њихово издвајање, али је неопходно код друге две категорије. Врло је тешко направити разлику између чиновника и интелектуалаца. Посебно због тога што су други ухлебљење најчешће налазили у државној служби. Зато смо као линију раздвајања узели стваралачки рад, иако ни он није скроз тачан. Међутим, намерно је издвојена ова друштвена група ради наше анализе и специфичне професионалне активности под окупацијом.

Чиновници Чиновници су већ од почетка окупације били под посебном пажњом окупационе и домаће власти. Преко њих је требало обезбедити функционисање највиших органа домаће власти и омогућити спровођење одлука у интересу окупатора. Немачка војна власт је, и пре формирања највиших органа домаће управе, користила постојеће представнике локалне управе за извршавање наредби на заузетом простору. Зато је она захтевала враћање чиновника на старе дужности, чиме се практично ослонила на деловање предратне администрације Краљевине Југославије.¹⁵ Обновљен је и рад жандармерије и полиције. Али, у исто време, немачка окупациона власт је предузела, немајући поверење, и врло строгу контролу и надзор над радом свих нивоа домаће управе, почев од највиших органа домаће власти, после њиховог стварања, прво у облику Савета Комесара, а касније и владе Милана Недића, преко среских до општинских, у складу са структуром окупационе власти.

Чиновници су, сходно реченом, нашли у врло тешком положају, изложени сталном страху за опстанак у служби, малим платама, повећаним притисцима и домаћих и окупаторских власти, сталним проверама поузданости и лојалности. Многи чиновници су изгубили посао у драстичним смањењима огромног чиновничког апарата. Они су, после окупације, на територији српског управног подручја, имали сасвим ограничене могућности да се поново запосле. Изгледа да је било, процењивао је Милан Аћимовић, председник Савета комесара, двоструко

¹⁵ *Службени лист за заузету југословенску територију*, бр. 1, 16. мај 1941, Проглас за заузету југословенску територију од 14. априла 1941; „Оглас команданта немачких трупа у Београду од 14. априла 1941. поводом окупације Југославије. Оглас за заузетој југословенској територији“, *Априлски рат 1941*, 2, 690-695.

више чиновника него што је било потребно „држави“, која је знатно сузила своју територију и унутрашњу надлежност.¹⁶ Неке њене компетенције преузео је окупатор (спољне послове, спољнотрговинску размену, војне послове...). Самим тим српска власт имала је и смањен обим посла, па је била принуђена да реорганизује унутрашњу управу. Али, ту је само део одговора за толику бројност чиновника. Други део лежи у чињеници да је знатан број наслеђен из, ионако великог апарата, Краљевине Југославије, да су многи чиновници изгубили службу у појединим установама које су морале да смање своје послове или су биле укинуте (на пример, Председништво Министарског савета, Сенат, Народна скупштина...)¹⁷, као и да је Србија прихватила чиновнике избеглице.¹⁸ Такав издатак постојеће српске финансије нису могле да издрже. Зато је домаћа власт, уз надзор и контролу немачких окупационих органа, донела велики број мера које су имале за циљ растерећење буџета, редовну исплату плата преосталим чиновницима, али и стварање поузданог, ефикасног чиновничког кадра. Претходно је за обезбеђење материјалног положаја чиновника уведен егзистенцијални минимум, који је процењен у зависности од разреда скупине. Тако је први разред скупине износио 2.500 за жену и мужа и за свако дете по 500 динара (као и 1940).¹⁹ Тај минимум је, као и пред рат, био недовољан да покрије трошкове живота. Чак је у међуратном периоду он био један од мотива за интензивније запошљавање жена.²⁰ Међутим, сада је Савет комесара урадио управо супротно и одлуком 29. маја 1941. године отпустио из службе разне категорије жена, које су имале неке друге приходе у оквиру егзистенцијалног минимума,²¹ што се доста тешко одразило на материјални живот породице. За њом је уследила 13. јуна 1941. године још једна важна одлука којом је из државне

¹⁶ „Нови пут Србије“, *Обнова*, 18. јул 1941, 3.

¹⁷ Овде треба поменути да је Председништво Савета комесара преузело надлежности поменутих установа, као и део чиновничког апарата истих. Међутим, за оне који су остали без посла сагласност је могао, према једној наредби, да да само председник Владе Милан Недић (ИАБ, Управа града Београд, Техничко одељење, к-2953, Наредба Председништва Министарског савета – Господину Министру грађевина, бр. 2422, 24. децембар 1941).

¹⁸ АЈ, Министарство правде Краљевине Југославије 1941-1944, (63), 54, Пресуда Државног савета по тужби Маћедонке Предић, бр. 1469/42, 7. децембар 1942; М. Кreso, *n.d.*, 124.

¹⁹ АС, Министарство финансија (Г15), ф-1, Одлука о регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 29. мај 1941; Исто, Упутство о примени Одлуке регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 4. јун 1941; Мр., „Редукција одозго“, *Општинске новине*, 5. јун 1941, 2.

²⁰ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 57.

²¹ АС, Г15, ф-1, Одлука о регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 29. мај 1941; Исто, Упутство о примени Одлуке регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 4. јун 1941.

службе отпуштен или пензионисан велики број државних службеника.²² Њоме су била забрањена постављена, унапређења, као давање периодичних повишица. Исто тако, нису се смели исплаћивати ни хонорари а ни награде. Сви старији службеници, који су имали преко 60 година, као и они који су навршили тридесет година ефективне службе, пензионисани су. Они, за разлику од других, јесу искључени из „света рада“, али нису остали без прихода.²³ Ови други, који су отпуштени нашли су се без икаквих извора средстава за живот и били буквално, како се истицало, „избачени на улицу“. Они јесу можда стари, али су имали, писало је у једној молби за враћање на посао, „среће да преживе бомбардовање Београда, док су многи млади страдали“.²⁴ Осим тога, чиновници у државној и самоуправној служби, који су имали приватне приходе, били су приморани да уступе своја места другима. Милан Аћимовић је категорично истакао у једној изјави да министру у пензији, који је располагао приватном имовином чији су приходи износили висину његове пензије, треба обуставити пензију. Одлукама је, по његовој оцени, извршена прерасподела прихода, у којој неки нису могли да имају превише а други ништа.²⁵ Ускоро је, почетком августа 1941. године обелодањена и мера о систематизацији радних места у државној и самоуправној служби која је требало да установи стварне потребе у ресорима и предложи вишак чиновника за отпуштање.²⁶ Установљено је, према једном пропису изванредног комесара за персоналне послове, неколико категорија чиновника: у прву спадали су они који се задржавају у служби, у другу они чиновници који се као национално непоуздани отпуштају, у трећу они које треба пензионисати или из ма ког разлога удаљити, а у четврту чиновници који су материјално обезбеђени, док у пету категорију улазили су они који нису српске народности.²⁷ Иако је требало да буде завршена за два месеца, систематизација је споро спровођена и практично је потрајала целу окупацију. То је, с једне стране, омогућило чиновницима да

²² *Службене новине*, бр. 81 од 18. јуна 1941, Одлука о службеним односима лица запослених у државној, банској и општинској служби.

²³ Исто.

²⁴ ИАБ, ОГБ, Опште одељење, Кабинет председника, 1921-1943, к-2, Молба помоћника министра социјалне политике и народног здравља да се размотри случај Милоша Трифуновића - Милосаву Стојадиновићу, председнику Београдске општине, 6. август 1941.

²⁵ „Нови пут Србије“, *Обнова*, 18. јул 1941, 3.

²⁶ *Службене новине*, бр. 95 од 6. августа 1941, Уредба о систематизацији места у државној и самоуправној служби.

²⁷ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 109.

задрже посао и приходе, али је, с друге стране, довело чиновнике у ситуацију да стално брину за своје радно место.

Поменуте мере, поред очигледних финансијских уштеда, требало је да сведу административни апарат на стварне потребе смањене територије, те да га учине и ефикаснијим и економичнијим. Сама окупаторска власт је желела прочишћен кадар од непоузданих, корумпираних и антинемачких расположених чиновника, док је српска управна власт његовим смањењем хтела и раскид са предратним системом и сликом чиновника као корумпираних, богатих и грабљивих личности, које су довеле до пропасти државе и друштва.

Треба истаћи, ипак, да је готово истовремено домаћа централна власт почела сама да ублажава поменуте мере или да их чак пренебрегава. О томе упечатљиво сведоче следећи примери. Женама које су биле удате за ратне заробљенике одобрен је повратак у службу. Онда су из одлука о отпуштању жена, пензионисању, као и о запослењу хонорарних чланова и дневничара, практично, изузети глумци, музичари и друге особе запослене у установама културе и уметности. То је власт морала да уради јер је поменутим мерама блокирала рад Народног позоришта, Музичке академије, Академије ликовних уметности и неких других установа.²⁸ У исто време, запошљавала је службенике - избеглице. Њима је придаван велики значај „у обнови Србије“, јер су они, истицало се, „као драгоцени пионири“, који могу да подигну Србију „на једна виши културни ниво“. Према једном наводу, до средине јула 1941. године, запослено је 3.000 учитеља широм Србије, као и 1.400 службеника у царинској и финансијској контроли.²⁹ Изванредни комесар за персоналне послове Таса Динић је, као и читава српска влада, био, због све већег броја запослених службеника 1942. године, под оштром критиком немачких власти, које су инсистирале да се са том праксом прекине.³⁰ Немачке власти су, ускоро, због неуспеха у смањењу чиновничког кадра, одлучиле да тај процес строго надзиру и ставиле су га под контролу Управног штаба.³¹ Комесар Динић се посебно жалио на велику навалу

²⁸ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 116; Боро Мајданац, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд 2011, 41, 45-46, 48.

²⁹ Мирко Скрбић, „3000 учитеља – избеглица запослено је у Србији“, *Обнова*, 19. јул 1941, 5.

³⁰ ВА, Нда, 68а-3-46, Наредба Председништва Министарског савета – Општем одељењу Председништва Министарског савета, бр. 1154, 7. мај 1942;

³¹ *Зборник НОР-а*, I-4, 263-264, Реферат др Харалда Турнера, начелника Управног штаба Командујућег генерала и заповедника Србије – Команданту Југоистока, генералу Леру, 29. август 1942; Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 187.

чиновника – избеглица, која је претила, ако се приме, да „број службеника не само смањи него праксом која је у примени тај број буде већи него што је био“. Муке му је задавало и изигравање одлука о пензионисању, јер се, забележио је, „обично за свакога пронађе који разлог да остане и даље у служби“.³² Због тога је он тражио, не само да се стриктно спроводе одлуке о отказу, већ и да се, додатно, из службе искључе и друге категорије чиновника, попут, припадника масонерије, материјално ситуираних чиновника, као и припадника несрпске народности.³³ Сличне захтеве поновио је током 1943. године председник владе Милан Неђић, што показује и да предузете мере нису имале успеха, као и да је било тешко контролисати министарства.³⁴

Посебан значај по рад и живот чиновника имала је Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из државне службе, донесена у лето 1941. године. Она је, у склопу „чишћења чиновничког апарата“, изазивала највеће контроверзе због непрецизности и могуће појмовне растегљивости на разне чиновнике, па чак и на оне који ту реално не могу да потпадну, а били су, на пример, предмет нечије личне нетрпељивости или освете. Спајала је у себи моралне и политичке квалификације, личне квалитете и рад у служби. Преко ње су, поред чиновника склоних корупцији или неморалном животу, отпуштани чиновници комунисти и левичари.³⁵ За њено спровођење био је надлежан изванредан комесар за персонална питања Т. Динић. Првобитно је доста оштро примењивана, па је, управо по налогу поменутог комесара, отпуштени службеник, као „непоуздан и опасан по јавни ред и мир“, завршавао у логору.³⁶ Притом су се дешавале и грешке, јер су у логор упућивани и они који „не могу бити опасни“. Зато је министарство унутрашњих послова тражило да се о томе поведе рачуна и да о сваком таквом случају буде обавештавано. Међутим, с обзиром да је процена „непоузданости и опасности“ остављена и локалним српским властима, то су

³² ВА, Нда, 68а-3-46, Акт Изванредног комесара за персоналне послове – Господину Председнику Министарског савета, бр. 1923, 11. септембар 1942.

³³ Исто.

³⁴ ВА, Нда, 34-3-2, Наредба Председништва Министарског савета – Министру инж. Стојимиру Добросављевићу, пов.бр. 16, 18. март 1943.

³⁵ Под њу су потпадали чиновници који су припадали интернационалним организацијама (комунистима и масонима), чиновници који су ширили лажне вести и реметили мир и ред, показивали корупцију и склоност према корупцији, као и чиновници који су исказивали немарност и несавесност у служби (*Службене новине*, бр. 95 од 6. августа 1941, Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе).

³⁶ Ва, Нда, 20-5-43, Акт Министарства унутрашњих послова – Свим окружним начелствима и Управи града Београда, бр.7130, 24. март 1942.

могућности за грешке, па и злоупотребе биле велике.³⁷ Не зна се тачно колико је чиновника на тај начин удаљено из службе. Према процени Т. Динића, на основу систематизације и ове мере, отпуштено је било око 10.000.³⁸ Према другим подацима, само из школа је у истом периоду отпуштен сваки четврти запослени.³⁹ Мада је могуће и да је, бар по овој Уредби, број био и мањи. Наиме, иако је, као што смо поменули, њена примена у почетку носила оштрину, она је, у исто време, била и избегавана. Тако су поједини министри, уместо отпуштања по тој Уредби, службенике подведене под „национално непоуздане“ пензионисали или их стављали на располагање. То је било далеко повољније, пошто су, према предратном Закону о чиновницима који је и даље био на снази, задржавали и сва стечена права.⁴⁰

У непосредној вези са поменутом Уредбом су и провере понашања чиновника после гушења устанка крајем 1941. године. Тада су покрети отпора, иако су према чиновницима гајили и неповерење, што се нарочито односи на комунисте, тражили њихово опредељивање. Српска управа је, зато, с великом пажњом предузела испитивање њиховог држања, превасходно у крајевима који су били жариште устанка. У сваком месту биле су основане и анкетне комисије, које су испитивале и чиновнике, али и остале грађанске слојеве. Заузет је став, да се, на пример, чиновници који су били приморани да приђу комунистима преместе, а остали, који су имали симпатије према њима, подведу под Уредбу о непоузданости и удаље из службе.⁴¹

³⁷ Исто.

³⁸ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 109; М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 83-84. Највећи удар на запослене у области просвете и културе спроведен је током 1942. године, када је из службе удаљено 3.858 запослених. Тада је из Министарства просвете уклоњено 154 лица, из Државне штампарије 221, са Београдског универзитета 203, из средњих и народних школа 3.287 (Слободан Керкез, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш 2004, 396).

³⁹ М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 84.

⁴⁰ АС, Г5, ф-22, Председништво Министарског савета – Министру народне привреде, бр. 2423, 24. децембар 1941; ВА, Нда, 164-1-4, Председништво Министарског савета – Министру народне привреде, бр. 2423, 24. децембар 1941.

⁴¹ ИАБ, Управа града Београда, Техничко одељење, к-2953, Наредба Председништва Министарског савета – Господину Министру грађевина, бр. 2422, 24. децембар 1941; ВА, Нда, 1-2-19, Конференција Председника „Владе народног спаса“ Милана Недића и министра унутрашњих послова Милана Аћимовића са окружним начелницима, 27. децембар 1941. У Чачку је, на пример, крајем године испитан велики број чиновника и других лица. Основна питања била су где су били и како су се држали према покретима отпора, као и то да ли су били приморани да им приђу и раде за њих (Народни музеј Чачак, Предстојништво градске полиције, бр. 762016, Записник саслушања Мира Ракочевића, чиновника Дирекције пошта, из Чачка, рађен у Предстојништву градске полиције у Чачку, 23. децембар 1941).

Предузето „чишћење чиновничког апарата“ требало је, између осталог, да растерети тешко стање српских финансија, обезбеди поуздан, лојалан и „национално исправан“ чиновнички кадар, који би својим радом осигурао спровођење окупационих и домаћих мера у привреди и друштву под окупацијом. Делимично је томе послужила и пракса запошљавања чиновника – избеглица. Осим тога, уклањање чиновника је требало да означи и раскид са предратним друштвом и односом према држави, чије су огледало били и чиновници. Истовремено је оно требало и да укаже нови правац у коме се кретала Србија под окупацијом, на „нови пут Србије“, на „нови поредак“ у оквиру нацистичке Европе. Да ли то било тако?

Већ је претходна анализа показала да број чиновника током окупације није смањен него да је чак и порастао. Њихове плате су биле, с обзиром на трошкове живота, веома ниске. Било је и веома мало могућности за њихово повећање. Ако се упореде просечне плате чиновника 1941. и 1943. године види се да су оне незнатно, тек за око 30%, порасле. То је, с обзиром на инфлацију, било недовољно да би се одразило на њихов материјални стандард. Раст плата је био последица поновног увођења месечних додатака, који су, од повремених, током времена постали стални.⁴² Оно што није видљиво у табеларном приказу а занимљиво је, с гледишта анализе, јесте и да су највиши државни чиновници у рангу министара имали крајем 1942. године за скоро пет пута већу плату (око 19.000) у односу на просечну чиновничку плату. У случају неких других чиновника, попут шефа ДИРИС-а, плата је била већа и за преко седам пута (30.000). На то треба додати и друге разне бенефиције попут обезбеђеног снабдевања и сл.⁴³ Просечне плате државних чиновника биле су, као и у међуратном периоду, доста ниже него код приватних чиновника. Међутим, приватни чиновници су под окупацијом, због укидања и пропадања приватних предузећа и смањеног посла, доживели практично слом. Они који су уопште радили били су малобројни, јер су и приватне фирме које су пословале успешно биле и саме малобројне. Притом, оне су се, углавном, налазиле у немачким рукама.

⁴² *Службене новине* бр. 13 од 13. фебруара 1942, Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом тромесечном додатку државним службеницима; Исто, бр.73 од 11. септембра 1942, Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом додатку на службу; *Ново време*, 12. септембар 1942, 5.

⁴³ АС, Г6, ф-268, Предлог плата канцеларијског особља Српско Сименс Електрично А.Д. – Комесаријату за цене и наднице, 15. јануар 1943.

Мале плате су у многим случајевима, посебно тамо где није било никаквих других прихода мимо редовне плате, водиле потпуном материјалном пропадању чиновника. Овде можда треба навести као карактеристичан пример „бедног материјалног положаја чиновника“, чиновнике из Тићевца. Наиме, тамо су двојица чиновника који су имали велику породицу са петоро и шесторо деце били у толико безизлазном положају да су били „принуђени да шаљу децу чак и у прошњу“.⁴⁴ То је толико узнемирило једног представника Комесаријата за цене и наднице, да је, за овај случај, као и за друге, тражио од председника владе, озбиљнију реакцију и вођење рачуна бар о тим најугроженијим припадницима чиновничког слоја.⁴⁵

Табела 3: Просечне чиновничке плате у Београду 1941-1943.

группа и звање	Плата на дан	Месечне плате		
		20. децем. 1942/20. март 1943.	20. јун 1943.	
Државни чиновници	5. април 1941.	20. март 1942.	20. децем. 1942/20. март 1943.	20. јун 1943.
Чин. VI групе, академски образован, ожењен, са двоје деце, са 10 год. службе	2.839,40	3.634,43	4.344,28	4.344,28
Чин. VIII приправник, академски образован, неожењен	1.596,37	2.091,24	2.793,64	2.793,64
Чин. VII групе са потпуном средњом школом, ожењен, са довоје деце, 10 год. службе	2.539,70	3.327,0	4.038,12	4.038,12
Чин. IX приправник са потпуном средњом школом	1.405,30	1.897,15	2.599,8	2.599,8
Чин. IX са непотпуном средњом школом	2.135,95	2.926,25	3.631,11	3.631,11
Чин. приправник X са непотпуном средњом школом	1.298,50	1.992,02	2.493,25	2.493,25
приватни чиновници				
водеће особље предузећа-директори и главне прокуристе	6.000	9.000	10.800	12.000
виши чиновници-главни благајници и главне књиговође	3.500	5.495	6.615	7.000
Дипломирани инжењери-водители приватних предузећа	3.800	5.510	6.612	8.018
банковни чиновници и канц. особље приватних предузећа	2.400	3.504	4.200	4.992
техничари са средњом школом	2.500	3.500	4.200	5.000
техничко особље и помоћни персонал	1.400	2.002	2.394	2.996

Извор: АС, Гб, ф-234, Преглед кретања цена, коштања живота и куповне моћи у Београду 1943.

⁴⁴ Исто, ф-158, Извештај комесаријата за цене и наднице – Председнику Министарског савета Милану Недићу, бр. 31455, 8. новембар 1943.

⁴⁵ Исто.

Чак и те ниске плате биле су додатно угрожаване разним притисцима на чиновнике. Један такав десио се крајем 1942. године, када је тражено од чиновника, као и од пензионера, да потпишу изјаву да су одани политици коју спроводи влада Милана Недића. Сваки чиновник и пензионер се обавезивао да ће се борити против оних који „делом и речи“ ремете мир и ред, а посебно против комунистичког и масонског рада, те да ће „неговати и у народу ширити само српска национална осећања и рад за што скорије оздрављење и обнову Србије у духу интенција, одлука и наређења Владе народног спаса“. Њено непотписивање носило је као последицу губитак плате или пензије, а тиме и егзистенције. Она се могла, и поред потписане изјаве, изгубити и ако надређени чиновник, који је гарантовао „искреност побуда“ подређених чиновника, посумња да оне нису руковођене истима.⁴⁶ То је у случају „лоших односа“ између чиновника, могло да буде искоришћено као предмет својеврсне освете, решавање нерашчишћених рачуна, уцене и сл.

Али, домаћа управа је, уз немачку дозволу, доста рано почела да изузима поједине категорије службеника од забране примања награда и додатака у донесеним одлукама. То се односи пре свега на оне чиновнике од којих је највише зависио успех предузетих мера на политичком и економском пољу. Тако је, примера ради, прво изузела чиновнике Одељења за пропаганду Председништва Министарског савета, који су почетком 1942. године добили награде „у пропорцији са данашњим животним стандардом“.⁴⁷ Слична ситуација је била и са појединим чиновницима који су имали индиректне везе са организацијом контроле цена и надница у окрузима. То су, додуше, најчешће били највиши локални чиновници (окружни и срески начелници, као и предстојници полиције), који су, на пример, током 1943. године у Ваљевском округу, примали, поред плате, и награде у висини једне до две плате месечно.⁴⁸ Окружни начелници јесу имали право, према уредбама и правилницима, да располажу са 40% новца стеченим од казни за кршење цена односно у борби против „црне берзе“. Али није било предвиђено да они редовно додељују сами себи награде и својим блиским

⁴⁶ ИАБ, ОГБ, к-224, ф1-456/43, Наредба Градско поглаварства Београда о узимању Изјава од службеника и пензионера, бр. 26239, 5. децембар 1942.

⁴⁷ ВА, Нда, 1-2-23, Положај чиновника за пропаганду, 10. април 1942; *Службене новине*, бр. 13 од , Хонорари и награде државним и самоуправним службеницима за рад на пословима пропаганде, 9. фебруар 1942; *Ново време*, 14. фебруар 1942, 3.

⁴⁸ АС, Г6, ф-294, Списак лица која не спадају у организацију контроле цена и надница односно у Привредну полицију, а којима је ипак подељена награда јул 1943 - јануар 1944.

сарадницима, већ да тим новцем награђују нарочито „вредне и заслужне“ чиновнике - контролоре који су директно ангажовани у том послу, као и друге учеснике који им у томе помажу као што су конфиденти, потказивачи и хватачи лица која крше цене и сл.⁴⁹ Ово није усамљени пример. Изгледа да је та врста новчане помоћи и награде, као и неке друге (обезбеђење намирница, дрва и других потреба), само у мањем обиму, била присутна и код средских и општинских чиновника. То је код оних који су били заобиђени, а то су скоро увек чиновници најнижег ранга, изазивало незадовољство.⁵⁰ Сличне ствари дешавале су се и у министарствима, где су постојали одбори и удружења за снабдевање животним намирницама. Неретко се догађало да управо чиновници чије су материјалне прилике биле боље, добију веће количине намирница а да они који су у тешкој ситуацији не добију ништа. Свакако да то није била ни намера, а ни циљ оснивања поменутих одбора и других органа, али се догађало да мале групе чиновника злоупотребе своје позиције и обезбеде намирнице само за њих.⁵¹ Домаћа управа често није могла да контролише понашање својих чиновника, али је у бројним случајевима, тамо где је сматрала да треба и да јој је важно за спровођење одлука и мера, као у случају чиновника за пропаганду, утицала је и толерисала јачање њиховог материјалног положаја. То се односи и на положаје најважнијих представника локалне власти у унутрашњости земље, пошто је на тај начин обезбеђивала и њихову подршку и лојалност. Међутим, треба истаћи и да је у зависности од округа и среза извештан број српских чиновника радио у врло тешким условима на терену, где често није постојала добра јавна безбедност и где

⁴⁹ Према Уредби о Казненом фонду Комесаријата за цене и наднице, као и Правилнику (април 1942), средства фонда су се делила на следећи начин: 10% је ишло Комесаријату за цене и наднице, 50% је добијала „држава“, а 40% окружна начелства, односно референти за цене при Окружним начелствима. Узгред, референти су и предлагали расподелу средстава у делу фонда од наплаћених казни који је припадао окружним начелствима (АС, Г6, ф-254, Распис Комесаријата за цене и наднице – Свим Окружним начелствима, одељењу за надзор цена код Управе града Београда, свим Среским начелствима и Предстојништвима полиције и Среским испоставама, 31. децембар 1942; Исто, Стање Казненог фонда Комесаријата за цене и наднице за протекло време од почетка рада до 31. децембра 1943).

⁵⁰ Примећивало се већ у зиму 1941/1942. године да виши општински службеници у Београду добијају месо и дрва, док нижи не добијају ништа (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к- 224, ф2-533/43, Акт Министарства унутрашњих послова – Градском Поглаварству Београда, бр. 185, 17. јануар 1941).

⁵¹ При Министарству просвете и вера постојале су два органа која су бринула о снабдевању чиновника, Заједница службеника и Одбор за социјално старање. И док је први требало само да брине о чувању и расподели намирница, други је добио улогу да пронађе и допреми исте до места чувања (АС, Министарство просвете и вера, Г3, ф-162, Извештај Одбора за социјално старање-Министру просвете и вера, пов. бр. 1, 15. октобар 1943). О томе више и у: Љ. Шкодрић, *Министарство просвете и вера...*, 145-146.

су били изложни супротним наређењима немачких или бугарских власти у односу на наређења српских органа, али и сталном страху и нападима од припадника отпора и сл. Управо је то било карактеристично за чиновнике који су вршили надзор над ценама.⁵² Стога није ни чудо да је српска централна власт, у оквирима могућности, покушавала да на разне начине придобије чиновнике за што боље обављање посла.

Ипак је већина чиновника проводила радно време у канцеларијама, које се зими, услед недостатка огрева, нису грејале. Тада су они као, на пример, у Окружном суду у Београду, у јесен 1941. године, седели и радили у капутима.⁵³ Драгутин Ј. Ранковић је констатовао да чиновници „пропадају од хладноће“.⁵⁴ У другим случајевима су се окупљали у једној канцеларији која се једина грејала.⁵⁵ Из канцеларије су се враћали у домове који су исто тако били хладни, што се одражавало на њихово физичко али и психичко стање. Осим тога, често је мењан и ритам радног времена; час је био двократан, а онда једнократан, па опет двократан и сл. То је зависило и од других услова, попут, на пример, штедње струје у зимским данима. Но, без обзира на то чиновници су морали да се изнова привикавају на радно време. Један савременик је већ у првим месецима окупације оштро напао двократно радно време, истичући да је тако чиновник „роб канцеларијског времена“. Чиновник код такве поделе радног времена, указивао је „не може никад да изађе са својом породицом, не може да сврати у чаршију ради куповине потребних ствари“. А рад је требало да буде, писао је, у духу националсоцијализма, „извор радости“.⁵⁶ Многи су, због немогућности да купе обућу и одећу ишли на посао у похабаном оделу, и у ципелама које су у кишним данима пуштале воду. Чиновници су се стално жалили на такво стање. Неретко су молили да им се дају ципеле јер немају паре за друге, а оне које тренутно носе су на измаку.⁵⁷ То се врло брзо одразило и на њихов однос према раду у служби. Било је тешко, иако су се надлежне власти стално тражиле, натерати чиновнике да

⁵² ВА, Нда, 34-7-40, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Председнику Министарског савета Милану Недићу, пов. бр. 164, 5. април 1944.

⁵³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 94, Забелешка од 16. децембра 1941.

⁵⁴ Исто, 359-360, Забелешка од 24. октобра 1942.

⁵⁵ Исто, 126, Забелешка од 28. јануара 1942.

⁵⁶ Мр., „Радост и рад“, *Општинске новине*, 30. мај 1941, 2.

⁵⁷ АС, Г5, ф-4, Молба Стојка Ђирића, чин. привредног референта Окружног начелства у Крушевцу - Министарству народне привреде, 25. фебруар 1943; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-236, ф-5-68/44, Молба чиновника Драгутина Богдановића – Шефу одсека за лечење и санитарне установе ОГБ, 4. март 1944.

у таквим условима поштују дисциплину и ред. Зато је безброј критичких опаски и коментара на то да на време не долазе у канцеларију, да одлазе са посла пре краја радног времена или да неретко усред радног времена, без дозволе, напуштају радна места и баве се приватним пословима. Међутим, многи то нису чинили из хира, већ из нужде, јер су били оптерећени потрагом за намирницама и другим стварима неопходне за задовољење основних потреба. Пошто често нису имали посла, а и када су имали, нису за њега га марили, они су да би прекинули време, шетали по канцеларијама, дружили са колегама и оговарали. Чак се дешавало и да многи чиновници са непоштовањем односе према шефовима, и одбију да их на радном месту, у пролазу, поздраве.⁵⁸ Често је наглашаван непримерен однос који су чиновници имали према странкама, што је изнова терало највише управне власти да од њих траже савестан и љубазан однос, примерен људима запосленим у „државној“ служби. Изгледа да је чиновничка незаинтересованост, спорост и неефикасност, наслеђена из предратног времена, у рату постала још гора и видљивија. О томе сведочи и наређење Милана Недића из марта 1943. године, у коме је тражио, осим поштовања реда и дисциплине, лепог односа према странкама, и да канцеларије престану да буду „места уобичајеног политизирања и критика...“ да послови „постану једном тајна за улицу“, јер су се, каже, у „последње време“ сва дешавања из канцеларија прелила на улице, кафане и приватне домове, у којима су наставила да се препричавају и коментаришу.⁵⁹ Како је постепено долазило до опадања дисциплине и реда сведочи и Дејан Медаковић, који је током окупације волонтирао у Музеју кнеза Павла. Он каже да је првобитно строги Милан Кашанин, директор Музеја кнеза Павла, тражио од запослених понашање као у време мира. Међутим, убрзо је морао да одустане о тих захтева. Д. Медаковића пише: „Сјајне тамно-плаве униформе са лампасима црне ципеле и капе, већ су показивале трагове пропадања. Најпре су отпадала сребрна дугмад за коју нису постојала резервна, онда су дошле закрпе, а „гланц“ на униформама постао је видљив. Униформе су изгубиле сваки смисао када су се појавиле браон ципеле, са гуменим ђоном јер у економату су биле исцрпене све

⁵⁸ Примера ради, Министарство народне привреде је током целе окупације покушавало да дисциплинује своје чиновнике. Али му то није успевало, о чему и сведоче бројна наређења која су прослеђивана о раду, дисциплини, времену доласка и одласка чиновника и сл (АС, Г5, ф-24, Наредба Министарства народне привреде, бр. 10591, 21. март 1942; Исто, Г5, ф-разно, Наредба Министарства народне привреде, бр. 2404, 9. децембар 1942; Исто, ф-33, Обавештење Министарства народне привреде – Одељењу за шумарство, бр. 2961, 29. јануар 1943).

⁵⁹ ВА, Нда, 34-9-57, Распис Председништва Министарског савета, бр. 16, 8. март 1943.

залихе црних. Послужитељи су почели да касне на дужност, изговарајући се лошим везама, појавила се и оскудица у хартији и оловкама. Па ипак, није нас у Музеју мимоишла ни продаја намирница на црној берзи“.⁶⁰

Чиновницима се чинило бесмисленим да због такве ситуације у свету рада и свету живота воде рачуна о савесном обављању службе, дисциплинованом доласку на посао и, још више, поштовању веома строгих наређења о понашању према шефовима, који су најчешће извршавали наређења окупатора или наређења која су само њему користила и најужем кругу његових сарадника из врхова српске управе. То је показивало и одсуство подршке политици српске владе. С друге стране је сведочило и о својеврсној незаинтересованости чиновника за посао и занемаривању дужности државне службе у условима окупације земље.

Доста муке чиновницима задавали су и чести премештаји. Већ смо поменули да су премештаји после гушења устанка били пут да се склоне чиновници из средина где су исказали извесну „наклоност“ према комунистима и да се ојача ауторитет власти довођењем „националних“ и „родољубивих“ чиновника. Али, они су се наставили и касније и били су толико учестали да је изванредни комесар за персоналне послове у једном извештају констатовао да се чиновници „премештају по који пут без икаквог обзира ни у односу на интересе службе, а најмање у односу на интересе службеника“.⁶¹ Они се, сматрао је он, некада „ничим не дају објаснити“, јер се дешава да се „поједини службеници у току једне године премештају по два-три и четири пута“. Сваки такав премештај и сеоба захтевали су и огромне издатке, а ако се то чини још више пута годишње, онда се тиме испољава, мишљења је био комесар Таса Динић, „крајња безобзирност у односу на интересе службе а нарочито у односу на службенике“. Зато је и инсистирао да се, осим без преке потребе, чиновници не премештају.⁶²

У тако неповољним условима живота и рада чиновници су лако подледали корупцији и злоупотреби службе. Те појаве су биле и раније присутне, али су током окупације постале широко распрострањене. Према једном извору, корупција је узела толиког маха да се „скоро ни једна радња не може спровести ако чиновник – службеник нема од тога лично било какву моралну или

⁶⁰ Д. Медаковић, *Ефемерис*, II, 81-82.

⁶¹ ВА, Нда, 72-1-2, Извештај Изванредног комесара за персоналне послове – Председнику Министарског савета, пов. бр. 998, 1. октобар 1942.

⁶² Исто.

материјалну корист.“⁶³ Процењивало се и то да је најприсутнија код државних службеника разних контролних органа који су пратили цене робе широке потрошње. Чак се тврдило да је преко 80% њих корумпирано.⁶⁴ На неки начин то је и очекивано, јер се радило о роби која је била свима потребна. Тада су се на удару налазили сви у ланцу трговине и привредници и становници. Поменимо, у непрегледном броју примера, један који то илуструје; неки контролори у Јагодини уцењивали су трговце да их неће пријавити, да ће сачекати док не регулишу одређене пропусте и за то тражили и узели паре.⁶⁵ Корупција и злоупотребе положаја биле су изгледа доста честе и код средњих начелника и председника општина. Тако се Лука Радевић, средњи начелник у Младеновцу, помиње као „најнеугледнији средњи начелник, кога је Младеновац икада имао“, јер је већ у току априлског рата 1941. године присвојио коње и кола, као и свилу из тамошње фабрике, коју је после скупо продавао. Он је, осим тога, појединим трговцима за новац опраштао казне, а узео је и „неколико хиљада цигарета“ од велетрговаца и тиме малопродавцима ускратио зараду а сам се обогатио и сл.⁶⁶ Ништа боље није од савременика оцењен ни Страхиња Јањић, председник општине града Лесковца, који је, после кратког боравка на том положају, показао изузетно велику самовољу и безакоње, од изнуде новца од грађана до њиховог пребијања и за „ситнице“.⁶⁷ Можда је ипак најчувенији случај био онај у вези мита и корупције чиновника Берзе рада у Београду, који су незаконито и масовно ослобађали обвезнике од обавезног рада за новац и друге награде. Тада је ухапшено преко сто лица а кажњено њих осамдесет двоје. Они су, поред затвора и принудног рада, натерани да носе исписане табле улицама Београда, на којима је писало: „Ми смо они који смо паре давали и паре примали да не идемо на рад. Зато је ишла сиротиња“ и сл.⁶⁸ Чиновници су тиме губили ауторитет, а губила га је српска управна власт, која је управо желела да „прекине са свим штетним наслеђима из

⁶³ Исто, 153-4-6, Корупција и протекционизам у државном чиновничком апарату, без датума.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ АС, Г6, ф-106, Извештај изасланика Комесаријата за цене и наднице – Комесару за цене и наднице, бр. 11988/42, 10. јул 1942.

⁶⁶ ВА, Нда, 44-2-14, Извештај о Луки Радевићу, средњем начелнику у Младеновцу, август 1941.

⁶⁷ АС, Г25, ф-19, Изјава Душана Радовића, лекара из Лесковца о раду Страхиње Јањића, бр. 1310, 19. јануар 1942; ВА, Нда, 21-8-9, Шифрована депеша Округног начелника Страњаковића о Страхињи Јањићу, 1. фебруар 1942.

⁶⁸ *Ново време*, 18. март 1943, 3; Исто, 19. март 1943, 3; ИАБ, УГБ, СП, к-157/1, Извештај СП УГБ – Фелдкомандатури 599, бр. 1006/43-III/1, 3. април 1943.

прошлости“ и да гради једну „нову Србију“, у којој би се старао другачији однос чиновника и власти према становништву.⁶⁹

На крају, треба поменути да су чиновници стално били под притиском највиших органа српске власти да се активније укључе у стварање „нове српске државе“. Међутим, велика већина је, како пише окружни начелник Краљевачког округа, имала „страх од сувишног експонирања“ и желела је да „остане по страни и изван догађаја“. Они су, осим тога, били као „сарадници окупатора и владе која сарађује са њима“ на мети напада припадника покрет отпора. Ни њих а ни њихов рад нису поштовали ни становници, који су их гледали с моралном осудом, као на људе који нису у служби народа, већ у служби одбране интереса окупатора.⁷⁰

Предузетници Предузетници су се, за разлику од чиновника, суочили са другачијим проблемима у свом пословању под окупацијом. Они су се већ сусрели са ратним тешкоћама и пре саме нацистичке окупације Србије. Рат у Европи је, због економске блокаде саобраћаја, скоро потпуно онемогућио увоз сировина и готових и полуготових производа. То се одразило пре свега на предузетнике који су били увозно оријентисани, и то највише на власнике текстилне индустрије, као и трговце мануфактурном и текстилном робом. Процењивало се да је за годину дана од почетка рата пословање у поменутих областима опало за 20 до 30%.⁷¹ Да би се ублажиле последице и донекле нормализовало тржиште морала је разним мерама да интервенише и југословенска држава. Међутим, после окупације, предузетници су се нашли у једном потпуно новом пословном амбијенту. Уместо доратне либералне привреде и слободног тржишта, после рата и окупације немачка окупациона власт је, уз ослонац на српску управу, увела дириговану привреду.⁷² У њој су интереси предузетника били подређени ратном напору окупатора, као и целокупна привреда Србије. То је убрзо после окупације многе предузетнике довело до пропадања.

Немачка окупациона власт је, као што смо раније поменули, током првих месеци окупације тражила од предузетника да обнове свој рад, што су многи одмах и учинили. У исто време, морали су да пријаве залихе извесних сировина

⁶⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, 1941, к-211, ф-7-82/41, Наредба Председника Општине града Београда Д. Јовановића, 2. јун 1941.

⁷⁰ ВА, Нда, 22-2-31, Месечни извештај Окружног начелства округа Краљевачког за месец децембар 1942 – Министру унутрашњих послова, Кабинет, пов. бр. 5/43, 4. јануар 1943.

⁷¹ ИАБ, Удружење трговаца мануфактурно-текстилне и помодне робе за град Београд, к-118, Извештај Управног одбора Удружења о раду у 1939.

⁷² Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 209-212.

(коже, крзна, индустријских уља, масти, племенитих метала и сл) и других производа којих у земљи није било у довољној количини, а који су важни с гледишта војних потреба. Нису смели ни да продају робу по ценама већим него што су биле пре 6. априла 1941. године.⁷³ Међутим, убрзо је извештан број трговаца и занатлија почео да продаје своју робу скупље него што је дозвољено и за то био кажњен од домаћих власти. Тако је средином маја 1941. године преко педесетак ситних предузетника у Београду кажњено због кршења одлуке о ценама. Међу њима су преовлађивали трговци и угоститељи. Због тога су били осуђени на затворске казне и упућени преко дана на јавне радове, пре свега на рашчишћавање рушевина од бомбардовања.⁷⁴ Током маја 1941. године допуштен је, уз посебну дозволу, од немачке власти и рад власника предузећа и радњи које су запошљавале више од двадесет радника.⁷⁵ Ипак, извештан број предузетника није могао да обнови пословну активност јер су им радње и предузећа били уништени или тешко оштећени. Они су, с обзиром да су том приликом остали и без робе и готовине, морали да потраже нове послове, занимања и нове каријере. То је, попут раније поменутих грађана, учинио и Данило Глишић, власник колонијалне радње у Београду, који се после губитка целокупне имовине запослио као чиновник у новооснованом Комесаријату за цене и наднице при Министарству народне привреде.⁷⁶

Међутим, после обнове рада, предузетници, нису смели да прекидају рад и затварају радњу нити отпуштају раднике, јер су немачке власти за такво дело запретиле смртним казнама.⁷⁷ Већина предузетника је, стога, била приморана да прихвати врло строга ограничења у пословању или да се повуче и радње препусти другима. Наиме, домаћа власт је, уз надзор немачке власти, донела читав низ мера преко којих је рационисала главне предмете исхране (хлеб, брашно, маст, месо, шећер, со, сапун, дрво) а за снабдевање земље увела је општи систем економисања односно контроле промета, расподеле и потрошње дефицитарне робе (гвожђе и метале, кожу, хемијске производе, текстил, дрво, житарице у непрерађеном и прерађеном стању, стоку и сточне производи и сл). За то су основане и посебне установе при Министарству народне привреде, такозване

⁷³ *Општинске новине*, 30. април 1941, 3; Исто, 1. мај 1941, 3, *Ново време*, 16. мај 1941, 5; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 208.

⁷⁴ *Општинске новине*, 17. мај 1941, 3; Исто, 18. мај 1941, 3.

⁷⁵ *Ново време*, 16. мај 1941, 5; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 208.

⁷⁶ ВА, Нда, 43А-5-4, Молба Данила Глишића – Комесару за цене и наднице, 26. јул 1941.

⁷⁷ *Ново време*, 16. мај 1941, 5; Д. Алексић, *Привреда...*, 208.

централе, под чијом контролом се једино могла набавити и продавати роба која је у режиму економисања. Предузетници су робу која је предмет рационарања или економисања добијали тако што тражили и добијали одобрење надлежних установа, ДИРИС-а и Централа.⁷⁸ Створен је један крајње сложен и компликован систем расподеле робе, који је некад зависио и од добре воље представника Централе. Предузетници су тиме изгубили своју ранију улогу у привреди, да производе и шире своју пословну активност, препознају новине и уводе их у привредни живот, ризикују на тржишту и остварују добит. Можда су трговци кожом најбољи пример како је то спроведено под окупацијом. Они су преко свог удружења тражили потребне количине коже а Централа за кожу им је или одобравала набавку или их је одбијала. Ово друго је био чешћи случај, не само што коже није било, већ и зато што је она извожена у Немачку или је пак коришћена за потребе домаћих фабрика за обућу. Осим тога, трговце прерађеном кожом је Централа заобилазила и вршила расподелу преко Савеза занатских задруга, чиме им је „посао одузет из руку“ и уступљен нестручњацима. Због немогућности добијања коже неке фирме са дужом традицијом су једноставно престале са радом и одјавиле своје радње.⁷⁹ Трговцима је посебно сметало, истицао је Радмило Спасојевић на Ванредној скупштини Удружења трговаца кожом, 8. јула 1942. године, што поједини трговци „на некакав непознат начин“ добијају извесну количину коже и могућност да њихова радња ради, док други имају празне радње.⁸⁰ У ствари, реч је, као и у већини случајева, о оним трговцима који су по налозима немачких војних власти радили и за потребе немачке војске. Посебно узнемирење међу предузетнике унела је Уредба о ценама, којом су ограничене цене пољопривредних и занатских производа и услуга. Она је предузетницима забрањивала да за робу широке потрошње, закупе и слично траже веће цене од оних које су важиле 5. априла 1941. године.⁸¹ Уз то, они су морали да пријаве све постојеће залихе животних намирница и да траже и добију дозволе за набавку односно продају робе потрошачима. То значи да су, хтели или не, морали да буду регистровани код Централа, како би добили могућност да

⁷⁸ АС, Г5, ф-34, Преглед стања унутарње трговине, 30. мај 1942.

⁷⁹ ИАБ, Трговинска комора (ТК), Удружење трговаца кожом за град Београд, к-74, 17/43, Извештај Управног одбора Удружења трговаца кожом, 17. фебруар 1942.

⁸⁰ Исто, к-74, 16/42, Записник рада Ванредне скупштине Удружења трговаца кожом за град Београд, 8. јул 1942.

⁸¹ *Службене новине*, бр. 88 од 11. јула 1941, Уредба о ценама; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 210-212.

послују. Нови систем контролисане и дириговане привреде погодио готово све предузетнике, без обзира којом врстом посла су се бавили. Изузетак представљају само они индустријалци, трговци и занатлије који су успоставили добре везе са немачким властима и добили повлашћен положај у систему производње и расподеле, што им је омогућило и да добро послују.

Претходно смо само дотакли неке тешкоће и свету рада трговаца. Али то питање заслужује више пажње, посебно због тога што су трговци у сваком друштву били најмобилнији слој, који је био спреман да зарад робе и зараде пређе велика растојања и обезбеди задовољног потрошача. Те карактеристике под окупацијом нису могле да дођу до изражаја. Заправо, трговци су од свих предузетника били највише погођени, јер је легална трговина готово потпуно онемогућена системом организације, политиком прописаних цена и несташицом робе. Трговци су већ током целе 1941. године пословали с великим губитком. Прво су, као и остали предузетници, претрпели велику штету у Априлском рату, а онда, због немира и прекида саобраћаја у другој половини 1941, нису могли ништа да раде. У ствари, током целе те године пословање се сводило на распродају преосталих залиха, и то распродају по максимираним ценама, што трговцима није донело скоро никакву зараду. Иначе, трговци су имали право на зараду између 20 и 30% бруто на постојеће прописане цене у зависности од врсте робе. То је било премало, а и робе је било све мање. Трговци су сматрали да су се претворили у „органе дириговане дистрибуције“ и то у условима нелојалне конкуренције, где је предност давана и задругама, па чак и управним властима.⁸² То је посебно важило за трговце који су радили у унутрашњости Србије. Тамо је организација снабдевања текла мимо легалне трговине (тада су налоге за робу давали Окружно начелство и Крајскокомандатура). Трговце је то довело у још неповољнију позицију него што су је имали трговци у великим градским центрима (Ниш, Београд), где је њихова функција била у вези са расподелом робе за исхрану.⁸³ Тако су крагујевачким трговцима већ после неколико месеци од окупације „радње остале празне“. Чак и они којима је била одобрена набавка робе од Централа нису могли да добију „ни десети део“, јер робе није било. Трговци мануфактурном робом су, на пример, морали да проведу на путу скоро десет дана

⁸² ИАБ, ТК, к-1, 35/1941-1942, Извештај о раду 25. децембар 1941 – 21. октобар 1942. године, бр.18704, 1. октобар 1942.

⁸³ АС, Г5, ф-34, Преглед стања унутарње трговине, 30. мај 1942.

да би добили робу у вредности од 10-15.000 динара. А онда су је за само неколико дана продали, после чега су били у обавези, иако више нису имали шта да продају, да седе у радњама.⁸⁴ Та ситуација стварала је код трговаца једно посебно стање које је одликовала, примећивало је Удружење трговаца, „општа нервоза и скроз нетрпељивост, човек је мрзовољан и скоро постаје апатичан према свему“.⁸⁵ Она је утицала и на њихов однос према купцима, који се погоршао, на шта је упозоравало и само Удружење. Оно је истицало да су већ у првој половини 1942. године постали све чешћи „разни испади“ власника радњи и њихових запосленика према купцима, који су трагали за робом која је већ нестала из њихових радњи. Уместо да влада „предусретљивост и учтивост, услужност, љубазност и све оно што је потребно да би се држали и везали купци за једну радњу“, све приметнији су били „арогантно, набусито, нељубазно“ понашање у којем трговци чак ни не поздрављају купце. Зато је Удружење саветовало да ваља купце задржати јер је „ово све привремено и да ратови и нередовне прилике не трају вечито“. У супротном се, указивали су, поменута појава „може гадно и горко осветити“; купац неће само одбити да опрости и заборави набустито понашање већ ће о томе „проносити глас“ и од уласка у радњу одбити и друге муштерије. А та пракса је у предратно време одвела, подсећали су из Удружења, извештај број фирми у пропаст.⁸⁶

У сваком случају, велика већина трговаца није успевала да оствари било какву добит у пословању, чак су једва успевали покрију и режијске трошкове око радње. Они који су пословали са губитком намиривали су трошкове одржавања радње и пореске намете од споредних прихода, као што су кирије од издавања кућа и других локала или, ако је реч о сеоским радњама, од обраде имања.⁸⁷ Иначе, порески терети су били изузетно високи. Трговци су морали да, поред редовног пореза и пореза на ратну добит, плаћају и општинске и окружне намете, који су некад, као у Београду, достигали висину самих пореза, на чијој основи су

⁸⁴ ИАБ, ТК, Удружење трговаца за град Крагујевац и срезове Крагујевачки и Гружански, к-97, 12/1942, Извештај Управног одбора Удружења трговаца за град Крагујевац и срезове Крагујевачки и Гружански, 12. јул 1942.

⁸⁵ ВА, Нда, 34-6-26, Распис бр. 15 Удружења трговаца разних струка за град Београд – Свим члановима трговачких струка, бр. 802, 27. јун 1942.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ ИАБ, ТК, Удружење трговаца за град Крагујевац и срезове Крагујевачки и Гружански, к-97, 35/1943, Извештај Управног одбора Удружења трговаца за срез Жички, 28. фебруар 1943.

се и разрезивали.⁸⁸ Поставља се питање због чега су трговци и даље настављали да држе радње, ако није било изгледа за пословни успех? Оне се, према мишљењу самих трговаца, држе отвореним само из разлога да се сачувају права на радње или локале за време када се буду нормализовале политичке и привредне прилике. Осим тога, многи трговци нису имали никакву могућност да створе неки нови извор прихода и своје егзистенције у постојећим условима. Често се радило и о старијим људима, који су се дуго бавили трговачким занимањем и нису имали снаге а ни жеље да раде друге послове. Из тог разлога није било, када се погледа стање пословања, превише отказивања радњи и окретања трговаца другим пословима и занимањима. Упоредо је долазило и до отварања радњи посебно у редовима српских избеглица који су се бавили трговачким занимањем. Можда је једино значајније повећан број пиљарских радњи, у којима су своју егзистенцију нашли пре свега они који су изгубили раније занимање.⁸⁹ До већих промена долази средином 1943. године када је, са увођење ратно-привредних мера и у Србији (март 1943), било забрањено оснивање, премештање или поновно отварање радњи, осим у случају одобрења немачких војних власти.⁹⁰ Приметно је да је до осетног опадања у броју радњи дошло у случају трговачких радњи у селима. Тако, на пример, у Жичком срезу је за годину дана (од почетка 1942. до почетка 1943) престала да постоји половина трговачких радњи. Власници ових радњи су са малим изузецима били сеоски трговци, који су, поред радње, имали и имање и стоку. У тим околностима било им је исплативије да обрађују земљу и гаје стоку него да држе радњу која је само доносила губитке.⁹¹ Међутим, највеће осипање међу трговцима десило се пре тога, током 1941. године, и то по више основа: изван број трговаца је завршио у заробљеништву, јеврејски трговци су били онемогућени и избачени из трговачких послова, док су неки страдали у бомбардовању. Према неким подацима у Београду је у првим месецима окупације

⁸⁸ У Београду је од 1. јануара 1942. године уведен општински прирез од 100% на непосредни основни порез, који се ретроактивно примењивао. Он је и раније постојао с тим што је био 20% на порез. Комора је указивала да је повећан за око 400%, што је било неодрживо с гледишта пословања трговаца. Из тог приреза Општина града Београда је покривала 80% редовне буџетске расходе, давала 15% за издржавање народних и грађанских школа и 5% за помоћ градској сиротињи (ИАБ, ТК, к-1, 35/1941-1942, Извештај о раду 25. децембар 1941 – 21. октобар 1942. године, бр.18704, 1. октобар 1942).

⁸⁹ ИАБ, ТК, к-1, 35/1941-1942, Извештај о раду 25. децембар 1941 – 21. октобар 1942. године, бр.18704, 1. октобар 1942; АС, Г5, ф-34, Преглед стања унутарње трговине, 30. мај 1942.

⁹⁰ ИАБ, Удружење трговаца кожом, к-64, Акт Трговинске коморе – Свим удружењима на подручју трговинске коморе у Београду, бр. 15246, 13. септембар 1943.

⁹¹ Исто, ТК, к-97, 35/1943, Извештај Управног одбора Удружења трговаца за срез Жички, 28. фебруар 1943.

смањење износило око 20%.⁹² Томе треба додати и да је у току 1941. године, а и касније, број трговаца смањен и стрељанима, погибијама, као и умирањима. Ово се највише односи на трговце у унутрашњости, и то посебно у време устанка и немачких одмазди 1941. године. Међу крагујевачким трговцима страдао је сваки четврти. У немачкој одмазди 21. октобра 1941. године стрељано је укупно 59 трговаца. Међу њима било је 24 „права“ трговца, 9 бивших трговаца, 11 пиљара и 15 трговачких помоћника. Поред тога, још тројица су убијена у ратним догађањима у јесен 1941. Број убијених трговаца у Жичком срезу је у току 1941. године био знатно већи - 26 трговаца.⁹³

Озбиљну бригу трговцима, у ионако тешким условима пословања, задавало је и то што су били обухваћени одласком на кулук и на обавезни рад. То је за њих, као самосталне привреднике, значило у великом броју случајева да су им за време боравка на јавним радовима радње затворене. Додуше, у случају кулука могли су или да иду сами да кулуче и да се ослободе кулука плаћањем такозване кулучарине.⁹⁴ Прота Бабовић сведочи да су првобитно богатији шабачки грађани „извлачили“ од кулука тако што су плаћали за себе неком сиромашном човеку да иде за 150-200 динара. Међутим, у другој половини 1943. године, немачка власт је за кулучарину, односно откуп од рада, тражила 10.000 динара.⁹⁵ У односу на кулук, трговци су много теже успевали да се ослободе одласка на обавезан рад. Најчешће су то покушавали преко својих удружења и других привредних организација. Изгледа да им је у споразуму са Берзом рада, бар у прво време, успело да одложе одлазак на обавезан рад за известан број чланова трговачких удружења и савеза. Чак је у Београду постављен и један члан Управе Удружења трговаца колонијалне, деликатесне и бакалско – мешовите робе за град Београда, да дежура код Берзе и да штити интересе чланова.⁹⁶ Међутим, касније то више

⁹² Пред рат је у Београду било око 9.000 радњи, а у августу 1941. године утврђено је 6.951 (*Историја Београда*, 3, Београд 1974, 504); ИАБ, Удружење трговаца колонијалном робом, к-71, Записник седнице представника Трговинске коморе у Београду и представника свих београдских удружења, 15. август 1941).

⁹³ ИАБ, ТК, Удружење трговаца за град Крагујевац и срезове Крагујевачки и Гружански, к-97, 12/1942, Извештај Управног одбора Удружења трговаца за град Крагујевац и срезове Крагујевачки и Гружански, 12. јул 1942; Исто, 35/1942, Извештај Управног одбора Удружења трговаца за срез Жички, 19. јул 1942.

⁹⁴ ИАБ, Удружење трговаца кожом, к-40, Извештај Управног одбора Удружења трговаца кожом за град Београд, 8. март 1944.

⁹⁵ Г. Бабовић, *Дневник*, 504, Забелешка од 8. септембра 1943.

⁹⁶ ИАБ, ТК, Удружење трговаца колонијалне, деликатесне и бакалско – мешовите робе за град Београд, к-73, 15/43, Извештај Управног одбора Удружења трговаца колонијалне, деликатесне и бакалско – мешовите робе за град Београд, 11. април 1943.

није било могуће, па је све већи број чланова морао да иде на обавезан рад у руднике или друга предузећа и погоне где је сматрано да је њихов рад потребан. За то време, а обавезна рад је требало да траје до шест месеци, прекидана је пословна активност и радња је затварана. Могло се десити, као трговцу Слободану Јовановићу, да то траје и дуже и да буду позивани и више пута, што је претило да потпуно уништи њихову егзистенцију.⁹⁷

Трговци су, као и остали предузетници, стално били, због оскудице у роби широке потрошње и максимираних цена, које нису одговарале стварности, на ивици опстанка. Они, који су покушавали да прате нове ценовнике, редовно су били у губицима. Зато су постепено, с мање или више успеха, престали да их поштују. Комесару за цене и наднице Гојку Грђићу било је јасно већ на самом почетку увођења система прописаних цена да оне не могу заживети. Он је чак у августу 1941. године истицао да се оне у пракси не примењују ни са 10%.⁹⁸ Трговци и потрошачи су, како пише у једном извештају, услед оскудице робе, принуђени да „преко ноћи себе васпитају разним шпекулисањима“. То је утицало и да се из „најчеститијих елемената после постепено рађају изванредно добри и способни црноберзијанци“, указивао је нишки окружни начелник.⁹⁹ Легална трговина је морала да полако уступи место нелегалној трговини или „црној берзи“. Трговци су, мање или више, и сами почели да се баве црном берзом. Додуше, нису сви постајали црноберзијанци, већ један мали број њих. И не само они. Њима су се придружили људи из разних социјалних слојева, који су изгубили ранији посао или су пак, мимо редовног посла, одлучили да се баве тренутно исплативијим пословима на црној берзи.¹⁰⁰ Према шабачком проти Бабовићу, црном брзом су се највише бавиле избеглице.¹⁰¹ Они су често били без занимања, или нису могли да нађу посао, па им је та врста трговине омогућавала да преживе. Али, нелегалној трговини је доприносила и сама немачка власт, пре

⁹⁷ Слободан Јовановић био је позван на обавезан рад почетком 1943. године и провео је шест месеци на радовима на прузи Београд-Мала Крсна код фирме „Карло Шире“. Али, после издржане обавезе, био је поново позван од Берзе и упућен на радове у Борски рудник. Због тога се жалио и председнику владе Милану Недићу (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-230, ф-10-218/1943, Молба трговца Слободана Јовановића – Председнику Владе Милану Недићу, 7. август 1943).

⁹⁸ АС, Г-6, ф-24, Образложење оставке комесара за цене и наднице Гојка Грђића, август 1941; Оставка је, као документ, приређена и објављена и у: Александар Стојановић, „Оставка Комесара за цене и наднице др Гојка Грђића из августа 1941: прилог истраживању колаборације у Србији током Другог светског рата“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 90, Нови Сад 2014, 111-119.

⁹⁹ Исто, ф-119, Преглед извештаја окружних начелстава о стању надзора над ценама и црној берзи у месецу јулу 1942.

¹⁰⁰ *Српски народ*, 19. јун 1942, 8.

¹⁰¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 425, Забелешка од 24. децембра 1942.

свега установа Генералног опуномоћеника за привреду, која је фаворизовала известан број фирми, преко којих је, поред увозно-извозног пословања, ишао и „највећи део унутрашњег промета“. Оне су на нелегално тржиште Србије пуштале разне производе, чији промет у оквиру легалних токова био строго надзиран. Тиме су рушиле систем контролисаних и диригованих привреда, на чијем су стварању и поштовању инсистирале. Међу фирмама које су имале повлашћени положај у трговини и које су биле у директним везама са немачким привредним управом помињу се „Омнипромет“, „Омнипол“, „Уљарице“, „Шмитген“, „Аграпродукт“, „Донауцереал“, „Сировине“ и др. Оне су својим радом свесно подржавале постојање илегалног тржишта и на њему озбиљно зарађивале. Тако је фирма „Омнипромет“ имала право да откупи заплећену робу од немачке привредне полиције. Њу је потом продавала на црној берзи, а органи полиције су је опет пленили. И онда је опет све испочетка. Чак је и реферат за минерална уља при Генералном опуномоћенику за привреду, који је једини имао право увоза и економисања парафином, пуштао исти на илегално тржиште. Парафин је продаван по високим ценама, а контролори су могли да кажњавају сва лица која су га даље препродала.¹⁰² Што се тиче српских трговаца, најбоље су пролазили они који су се брзо прилагодили и почели да заобилазе прописане цене, да набављају робу по већим ценама мимо одлука Централа и директно од произвођача, да је не излажу у радњама, већ да је продају ономе ко да више („испод руке“), да поред робе за коју су имали одобрење, држе у радњи и скривену робу за коју нису имали одобрење и сл. Другачије речено, то су трговци, мали или велики, који су одлучили да тргују на нелегалном тржишту. А на том тржишту ништа није било сигурно, ни договори, ни пословни сарадници, али ни купци. Илегално тржиште је, зато, нудило велике могућности за зараду, али и могућности за брзу пропаст и губитак свега. Трговци - црноберзијанци су свесно ризиковали да у случају контроле службеника Комесаријата за цене и наднице и немачких привредних власти буду кажњени за кршење прописа. Међу таквима био је, по свему судећи и трговац Здравко Савић из Ваљева, који је објединио све поменуте начине изигравања прописа у својој трговачкој активности. Због тога је био и драстично кажњен када је ухваћен, на новчану казну од милион динара и

¹⁰² АС, Г6, ф-254, Писмо инг. Божидара Дарка Петровића, комесара за цене и наднице – др Фишеру, Вишем ратном управном саветнику, 30. март 1943.

заплону пронађене робе.¹⁰³ Он, као и други, могли су да послују с успехом и зарађују само уз разне и различите веза са немачким и српским властима. Многи међу трговцима – црноберзијанцима подмићивали су и привредну полицију и контролоре цена, стварали блиске, пре свега пословне везе са среским и окружним начелницима а и припадницима фелдкомандатура и крајскокомандатура. Тако су неки параћински трговци имали заштиту среског начелника Бранка Лазића. Он контролорима није дозвољавао да претресају њихове радње и станове. Захваљујући њему трговац Милан Ј. Стефановић је успео да сачува текстилну робу вредну пола милиона динара. А када се десило да је ипак контролор некога успео да открије, срески начелник је интервенисао и тражио да не пише тужбу, нити да робу пописује, већ да пусти да „ствар прође“.¹⁰⁴ Поменуте везе обезбеђивале су свакако протекцију и заштиту, мада се могло десити у случају трвења између немачких и српских власти и да буду препуштени себи и страдају. Међутим, то су ризици које су трговци преузимали оног тренутака када су се упустили у пословање мимо легалних токова. Црноберзијанци су трговали са свим и свачим. Најчешћи и најважнији производи размене били су у вези са задовољење основних потреба становника попут животних намирница, цигарета, огрева, текстила ... којих никад није било довољно на тржишту.¹⁰⁵ Оним сналажљивијим и способнијим то је пружало не само знатан извор прихода, већ и могућност да се обогате. Већина становника је на црноберзијанце гледала као на морално проблематичне личности, које су спремне да зарађују на туђој несрећи. Ипак, без њих нису могли, па су за оне сасвим ретке савременике, црноберзијанци били ти који су омогућавали да преживе све недаће под окупацијом.¹⁰⁶ Борба против њих је била стална. Њихова имена и казне редовно су објављивани у штампи, чиме је требало да буду јавно жигосани. Примењиване су и неке друге, понижавајуће мере. Тако је, на пример, уведено и телесно кажњавање црноберзијанца и шпекуланата. Њу су доносили „нарочити судови“ при среским

¹⁰³ Здравко Савић је у својој радњи и стану скривао економисану робу „по скровитим местима“, продавао је „известан број“ артикала изнад максимиране цене и вршио је трампу, а поједине артикле је одбијао да продаје. У заплешеној роби је било свега и свачега, од текстилних материјала и текстилних производа преко прашка и каладонта до кафе и шећера (АС, Г6, ф-232, Одлука Комесаријата за цене и наднице на жалбу Здравка Савића, трговца из Ваљева, бр. 20548/43, 5. август 1943; Исто, Записник комисије Комесаријата за цене и наднице о стању заплешене робе трговца Здравка Савића, 6. септембар 1943).

¹⁰⁴ АС, Г6, ф-244, Записник саслушања полицијског пристава Никодија Т. Димитријевића у Комесаријату за цене и наднице, 27. мај 1943.

¹⁰⁵ *Српски народ*, 10. октобар 1942, 10.

¹⁰⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 256, Забелешка од 12. јуна 1942.

начелствима, а обухватала је, поред других казни, јавно батинање штапом које се састојало од пет до двадесет пет удараца. Казна је могла да буде примењена на оба пола од 16 до 65 година.¹⁰⁷ Тако је већ у јануару 1942. године кажњен са двадесет пет батина извесни Мијатовић из Велике Моштанице, који је продавао кукурузно брашно изнад максимиране цене. Присутни сељаци су одобравали тај поступак, и чак викали да се „удари јаче“.¹⁰⁸ Прво јавно батинање у Београду извршено је над четрнаест црноберзијанаца крајем маја 1942. године.¹⁰⁹ Важно је поменути да је чак крајем 1941. године била уведена и могућност да се „у поновљеним случајевима и у нарочито тешким случајевима“ примени и смртна казна над онима који су нелегално подизали цене животним намирницама и другим потребама.¹¹⁰ Међутим, изгледа да ова драстична казна, која је важила око шест месеци, није примењена, или бар ми нисмо успели да је уочимо у прегледаним изворима.¹¹¹ Углавном се најчешће сусрећу, поред заплене робе, затворске и новчане казне.

Све у свему, велика већина предузетника се тешко снашла под окупацијом. Мере дириговане и строго контролисане привреде свеле су њихову пословну активност на „животарење“. Неки предузетници су одустајали од бављења ранијим занимањем и покушали да нађу мање захтевне и ризичне послове. Посебно је био осетљив положај трговаца. Може се рећи да су били у најнеповољнијем положају од свих предузетника, јер су у оскудици робе и максимираних цена, буквално гурнути из токова легалне трговине у нелегалну трговину. Мада није ништа боље било ни занатлијама. Трговци су изгубили, са оснивањем Централа, ранију функцију у привредном животу; практично су

¹⁰⁷ Казна није вршена над болесним и slabим лицима или над трудним женама и мајкама које су се саме бринуле за своју децу (*Службене новине*, бр. 136 од 26. децембра 1941, Уредба о примени јавне телесне казне на лица која шпекулативним путем неоправдано подижу цене животним намирница и потребама, 14. децембар 1941).

¹⁰⁸ *Обнова*, 22. јануар 1942, 5.

¹⁰⁹ Према писању *Обнове*, батинању је присуствовао и знатан број грађана. Сами црноберзијаци су од стране полиције постројени „два по два и пошто су у круг изашла три кршна каплара са батинама, метар и 20 дугим и 3 сантиметра у пречнику, прочитана је пресуда са образложењем. После овога приступило се извршењу казне што је трајало пола часа. Ово ће се понављати. Нека се не преваре народне крвопије, мислећи да је то само шала!“ (*Обнова*, 29. мај 1942, 6).

¹¹⁰ *Службене новине*, бр. 136 од 26. децембра 1941, Уредба о примени јавне телесне казне на лица која шпекулативним путем неоправдано подижу цене животним намирница и потребама, 14. децембар 1941.

¹¹¹ У августу 1942. године дошло је до измене Уредбе, па су укинута они делови који се односе на примену смртне казне (*Службене новине*, бр. 67 од 21. августа 1942, Уредба о изменама и допунама Уредбе о примени јавне телесне казне на лица која шпекулативним путем неоправдано подижу цене животним намирница и потребама, 15. јул 1942).

престали да имају директну везу између произвођача робе и потрошача. Они су под окупацијом постали само још једна, чак једва видљива, карика у ланцу дистрибуције робе, без могућности за зараду. Услед тога трговци су били делимично „потиснути“ са тржишта, а делимично су били уклопљени у тај нови систем расподеле робе и то између Централа и потрошача. Ипак, већина трговаца је, и поред слабе зараде, формално наставила да се бави трговином и да држи радње отворене. Мотиви су двоструки: с једне стране су хтели да сачувају право на вођење радње за време када се дођу нормалније политичке и привредне прилике, а са друге, нису имали веће могућности да у неповољним условима себи створе нове изворе прихода. Може се рећи да је међу трговцима једино дошло до осетнијег повећања броја пиљара, што је вероватно скопчано с малим улагањима и с могућношћу да лакше набаве животне намирнице, пре свега воће и поврће. Иако су углавном сви трговци били принуђени да послују на црном тржишту, нису сви постали црноберзијанци, већ само неки од њих.

Интелектуалци Највећи број интелектуалаца је заправо радио у јавној служби. Ни пре рата, као што је познато, није било могуће пристојно зарађивати од стваралаштва и стваралачког рада. Зато су многи књижевници били у исто време запослени, на пример, у дипломатији. У рату и окупацији за њих је наступило врло тешко време. Многи су наставили да раде у државној администрацији, културним установама, школама и сл. То је био и начин да имају редован извор прихода и донекле избегну материјалне недаће. Самим тим они су поделили судбину чиновничког слоја у рату и окупацији. Поменули смо Милана Кашанина, књижевника и историчара уметности, који је наставио да свакодневно обавља свој предратни посао, на месту директора Музеја кнеза Павла. Изгледа да он није имао озбиљнијих препрека у обављању пословних задужења, али није ни одбио да учествује у јавном животу. Међутим, неке друге интелектуалце нису мимоишле свакодневне бриге и страхови због одлука о редуковању и систематизацији радних места у административном апарату. Примера ради, Сима Пандуровић је до лета 1941. године радио као шеф Уметничког одсека Општине града Београда, када му је као државном пензионеру отказана служба.¹¹² То је знатно умањило његове приходе, и учинило ратну свакодневицу много тежом за подношење. Због тога је једним делом одлучио да прихвати позив домаћих власти

¹¹² ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-213, ф-9-350/41, Акт Општине града Београда – Комесару Министарства унутрашњих послова, бр. 11839, 14. август 1941.

и учествује у јавном животу, што му је после окупације оштро замерено. Он тако приређује за штампу песме Ђуре Јакшића или присуствује разним приредбама на Коларчевом универзитету.¹¹³ Филозофкиња Ксенија Атанасијевић, његова дугогодишња пријатељица, морала је, као и у предратном периоду, да се бори са разним проблемима у свакодневном животу. Она је рано одлучила да је неморално да уопште учествује у јавном животу. То је на извештајан начин утицало или бар појачало њене егзистенцијалне муке, јер није имала друге могућности приходовања. Тако, на пример, када је одмах на почетку окупације смењена са дужности инспекторке за наставу Министарства просвете, она није могла да се окрене јавној активности и уновчи је, као неки други интелектуалци, који су под притиском или својеволјно подржали домаћу власт под окупацијом. Али је зато осетила и проживела све несигурности и страхове који су морили чиновнике у налажењу и задржавању посла. Она је од почетка 1942. године почела да ради у Народној библиотеци, у којој се, осим краћег периода, налазила током читаве окупације.¹¹⁴

За поменуте интелектуалце, као и за друге, који су учествовали у чиновничкој служби и нису имали друге начине издржавања, карактеристично је да су, због своје јавне препознатљивости и стваралачког рада, били изложенији притиску, у односу на остале чиновнике. Домаћа управа под окупацијом је од самог почетка желела њихову подршку, јер је тако јачала сопствени положај и углед. Њиховим ауторитетом је у ствари подупирала сопствени ауторитет. Ипак, то није ишло тако лако, чак ни онда када интелектуалци нису имали сталне изворе прихода. Они су пак, с друге стране, показали једну врсту жилавости у одупирању на честе и интензивне захтеве да узму учешћа у „обнови Србије“. Већина је, попут Ксеније Атанасијевић, одабрала или била принуђена под притиском сопствене савести да одабере ескапистичку стратегију у свакодневном животу. Она је представљала једну врсте „духовне бежаније“, која је омогућавала превазилажење тежине ратне свакодневице и непрестане борба за одржање голог живота. Она је за њу, као и за остале интелектуалце, значила и тежњу да се реална ограничења, забране, принуде, па и репресије пониште „одлажењем“ у неке друге, пре свега духовне просторе. Стратегија је била и специфичан излаз у коме се осећање немоћи из суморне стварности претварало у осећање моћи унутар

¹¹³ Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд 2007, 223-224.

¹¹⁴ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, 196.

духовног простора. Ти интелектуалци окренули су се књижи и стваралачком раду, читању и промишљању над проблемима које је изнедрила садашњост, али и прошлост.

Међутим, одабир стратегије ескапизма и њено доследно спровођење носио је многе тешкоће и опасности. Књижевник Аритон Михаиловић помиње да није било довољно само учтиво одбити понуду да се одржи, на пример, предавање, већ се морало и оштрије реаговати. Он је једном приликом, када је био принуђен да два пута одбије једно такво тражење, морао да истакне како је спреман да за ту одлуку сноси „све последице, па и затвор и евентуално смрт“.¹¹⁵ Сам процес доношења одлуке био је веома болан и мучан. Њега су пратиле бројне унутрашње и егзистенцијалне дилеме, свест о тренутним и дугорочним опасностима и последицама и сл. У случају да прихвате јавни рад, то је значило да су објавили рат сопственој савести, а не радити у „новом поретку“ у којем је Србија тек требало да нађе своје место, носило је опасност не само да буду проглашени за саботере и сумњиве особе, већ и могућност слања у логор, па и у смрт.¹¹⁶ Материјалне „незгоде“ које су пратиле ескапизам, иако нису занемарљиве, такође нису биле довољне да их принуде на одлуку о учешћу у јавном животу.¹¹⁷

Међу истакнутим интелектуалцима који су одабрали стратегију ескапизма налазе се, поред поменуте Ксеније Атанасијевић, и писци Иво Андрић, Исидора Секулић, Вељко Петровић и Бранко Лазаревић. Они су одбили сваку врсту сарадње с домаћим колаборационистичким властима и нису уопште узимали учешћа у јавном животу. То значи да се нису јавно оглашавали, нити објављивали своја дела. Они су, ако се изузме Вељко Петровић и Бранко Лазаревић, који су се јавно огласили само на почетку окупације, када су међу првима потписали антикомунистички *Апел српском народу*, одолели различитим притисцима, као и материјалној и другој помоћи коју је власт нудила.¹¹⁸ Исидора Секулић и Иво

¹¹⁵ А. Михаиловић, *н.д.*, 8-9, Забелешка од 8. јуна 1942; Исто, 9, Забелешка од 10. јуна 1942.

¹¹⁶ Исто, 8, Забелешка од 7. јуна 1942.

¹¹⁷ Аритон Михаиловић говори о једном „унутрашењем гласу“ који му није дозвољавао да учествује у јавном животу. Он то описује следећим речима: „Покушао сам да будем пријатељ тим људима и да им приђем. Колико пута сам и пошао да се јавим, али сам се с пола пута враћао натраг. Више неки тајни глас, покорни глас, него ли стварни разлози укочили би ми корак и ја сам морао да се враћам“. Њега нису могле да угуше ни материјалне недаће. Тај глас му је говорио: „Баца све приходе, падни у дугове, склони се и чекај. Колико? Свеједно колико. Годину, две, три, четири...“ (А. Михаиловић, *н.д.*, 25, Забелешка од 5. септембра 1942).

¹¹⁸ *Ново време*, 13. август 1941, 1; Бојан Ђорђевић, „Књижевни живот у Србији за време окупације 1941-1944 (II). Књижевници у окупацији“, *Књижевна историја* 120-121/2003, Београд 2003, 520; Радован Поповић, *Исидорина бројаница*, Београд 1996, 197-200.

Андрић били су изричити у одбијању да потпишу Апел. Остало је забележено да је Исидора Секулић своје одбијање да потпише Апел образложила Велибору Јонићу чињеницом да је то политички документ, а пошто жене у Србији немају политичка права онда она не може да га потпише.¹¹⁹ Ни Ксенија Атанасијевић није дала свој потпис на Апел. Њен антикомунизам имао је границе, иако је била антикомунистички оријентисана. Он није подразумевао „прогон“ и „хајку“ против оних који другачије мисле.¹²⁰ Такође, нико од поменутих писаца није дао сагласност ни да им текстови буду уврштени у антологију Српске књижевне задруге.¹²¹ И поред тога, представници домаће власти под окупацијом, имали су велико поштовање према њима и њиховом раду. Њихова дела су ушла у наставни план и програм за гимназије и Универзитет, а појавили су се и благонаклони текстови о њиховом књижевном раду.¹²² За разлику од њих, према К. Атанасијевић је владало велико нерасположење, чак толико да је замерано онима који су јавно помињали њено име и заслуге.¹²³ Како год, после успешно преброђених првих притисака и тешкоћа, дочекали су крај окупације без већих проблема.

Они су, бирајући ескапистичко понашање у ратној свакодневици, заузели пасиван став према актуелној стварности. Окупацијске дане проводили су повучени у тишину радне собе и немаштине. Окренули су се читању књига и стваралачком раду, који су ретко прекидали дружењима са пријатељима и познаницима. За њих је књига била, да цитирамо једног савременика из истог круга, „храна која нема замене“¹²⁴ Она није нудила пропаганду, као остали медији (филм, штампа, радио), већ је била „стражар човекове савести и независности“ од ње.¹²⁵ Овде представља изузетак К. Атанасијевић која је радила у државној служби, али је све време заправо била у готово истој „духовној изолацији“ коју је

¹¹⁹ Д. Медаковић, *Ефемерис*, II, 110-111.

¹²⁰ Према једном сећању, К. Атанасијевић је то образложила следећим речима: „Нисам имала илузија да су неки од прогоњених моји идеолошки противници – комунисти. Али они су и људска бића и моји суграђани и сународници, које је фашистички окупатор прогонио као звери. Ја нисам могла да се придружим хајци чак ни на комунисте“ (Наведено према: Љ. Вулетић, *Живот и мисао...*, 176).

¹²¹ Б. Ђорђевић, *Књижевни живот ...*, 520-524; Радован Поповић, *Андрићева пријатељства*, Београд 2009, 151-152; Р. Поповић, *Исидорина бројаница*, Београд 1996, 200.

¹²² Б. Ђорђевић, *Књижевни живот...*, 520-524.

¹²³ Љ. Вулетић, *Живот и мисао...*, 193.

¹²⁴ А. Михаиловић, *н.д.*, 56, Забелешка од 15. марта 1943.

¹²⁵ Исто.

сама изабрала и коју је испуњавала, између осталог, дописивањем, сређивањем, али писањем нових делова њеног животног дела - *Филозофских фрагмента*.¹²⁶

Како је изгледала ескапистичка стратегија Иве Андрића и Бранка Лазаревића? Иво Андрић је мучну ратну свакодневицу и њене границе рушио стваралачким радом. Тада је написао три своја романа *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* и *Госпођица*, које је, како је једном рекао, носио дуго у себи и за које није ни слутио да ће икада бити објављени.¹²⁷ Могло би се рећи да је он упоредо с ратном свакодневницом живео у једном другом паралелном свету, свету у коме су се додиривали и сударили Исток и Запад. У њему он је „живео и дисао“ свакодневни живот вишеградске касабе у временском трајању од четири века или кратку историју боравка западних конзула у везировом граду, Травнику, почетком 19. века. Можда је још упечатљивији показатељ ескапистичког понашања Иве Андрића сцена приликом ослобођења Београда. Он је у ходнику испред свога стана седео за столом и читао, док су се у граду водиле оштре борбе.¹²⁸ Нешто другачији пример представља ескапизам књижевника и дипломате Бранка Лазаревића. Он је током окупације изгубио целу породицу, прво му је умрла жена, а онда и оба сина, при чему је старији умро од болести, док је млађи погинуо као припадник покрета Драже Михаиловића. Зато је његова ратна свакодневица, поред борбе за исхрану, испуњена болом и тугом коју је наметнула породична и лична трагедија. Он је сав унутар себе и својих расположења, најчешће депресиван и опхрван тешким мислима. У окупацијској свакодневици он је видео „затвор без изласка, у који су нас стрпали Немци“, и његове баријере је желео да размакне „путовањима без циља, бекствима у нове пределе и у другачије изгледе“.¹²⁹ Покушао је да то учини окрећући се књигама, за које се надао да ће му пружити утеху, дати, попут лека, извесну „опијеност“, сликама и скулптурама, као и музици. Он је читао књиге из свих области, од астрономије до уметности, и од физике до метафизике. Често је посезао за Платоном, Декартом, Спинозом, Монтењом, Кантом, Крочеом или Чуанг Цеом, Конфуцијем, Кајамом. Уз њихову помоћ он је покушао да превазиђе наметнута ограничења и пусти дух да слободно шета. У тој шетњи он је промишљао о

¹²⁶ Љ. Вулетић, *Живот и мисао...*, 198-199.

¹²⁷ Коста Димитријевић, *Време забрана: сведочења значајнијих савременика*, Београд 1991, 30, 50.

¹²⁸ Исто, 80-81.

¹²⁹ Бранко Лазаревић, *Дневник једног никога*. Први део (1942-1946) (приредио Душан Пувачић), Београд 2007, 33, Забелешка од 28 фебруара 1943.

сопственом и народном стању, бавио се разним психолошким и моралним дилемама (нихилизмом, страхом, и сл), расправљао о проблему слободе, политичком систему и поретку, револуцији и сл.¹³⁰

Све у свему, могуће је кроз наведене примере издвојити и неке нивое ескапизма. На једном нивоу интелектуалци су прихватили рад, али не у јавном животу, већ кроз рад у чиновничкој служби, а на другом су одбијали сваку врсту помоћи и материјалне подршке, као и учешће у „националном“ раду под окупацијом. Треба указати и да такву врсту активности нису могли тако лако да спроводе они који нису имали бар неке приходе, а посебно то нису могли они који су били рецимо оптерећени многочланом породицом. У исто време, важно је истаћи и да је стратегија ескапизма представљала и израз отпора према политичким притисцима, али и разним другим искушењима ратне свакодневице.

Животни стандард

Неминовна појава сваког рата је сиромашење и велики пад животног стандарда становника. Посебно је то случај са становништвом земаља у којима се водио рат или су пак били окупирани од сила Осовине, у које спада и Србија. Макс Хејстингс је мишљења да је у Другом светском рату више људи гладовало и умрло од глади него у „било ком претходном сукобу, укључујући и Први светски рат“.¹³¹ Узрок се налазио не само у броју земља које је рат обухватио и у којима је дошло до прекида или смањеног приноса пољопривредне производње, већ и због немачке политике да се њена војска издржава у земљи у којој се налази или пак да окупирана земља даје храну тамо где је то, по мишљењу Немаца, било потребно.¹³² И у Србији под окупацијом људи су гладовали и умирали од глади, пре свега сиротиња. Први случајеви глади регистровани су већ у 1942. године. Посебно је то било изражено у пасивним крајевима, на пример, Ужичког или Моравичког округа. Срески начелник Моравичког среза Мирковић је јављао већ крајем маја 1942. године да су му „позната три смртна случаја од глади“ и хитно

¹³⁰ О томе више у: Бранко Лазаревић, *Дневник једног никога*. Први део (1942-1946) (приредио Душан Пувачић), Београд 2007.

¹³¹ М. Hejstings, *n.d.*, I, 417.

¹³² Исто, 419.

је захтевао веће количине кукуруза како би се стање поправило.¹³³ За житеље варошице Гуча, било је средином 1942. године изнимно тешко. Због разрезаних давања у стоци, није било говеда и оваца. Извештај који су добили високи представници власти садржавао је узнемирујућа сазнања. Посебно мучан утисак оставила следећа реченица: „У самој Гучи уопште нема шта да се једе. У првом реду нема хлеба“.¹³⁴ Окружни начелник Краљева је процењивао да не зна како ће се становништво хранити у другој половини 1942. године. Истицао је да има хране за 53 дана, али да за 127 нема и молио је да му се „одмах“ пошаље помоћ.¹³⁵ Ситуација, додуше, никада није била тако тешка као у Грчкој, у којој је, према неким подацима, умрло најмање пола милиона људи.¹³⁶ Према другим подацима, глад је у тој земљи током зиме 1941/1942. године однела чак сто хиљада живота.¹³⁷ Међутим, немачку окупациону политику није занимало превише питање исхране и стандарда српског становништва, осим уколико оно није дотицало немачке интересе. То је најбоље сажето у реченици Франца Нојхаузена изреченој на конференцији највиших немачких представника у Србији поводом проблема око откупа количина жита већих од предвиђених у лето 1942. године и великог страха српске владе од глади. Она гласи: „Ако неко треба да гладује, то могу бити само Срби, а не Немачка“.¹³⁸ У исто време, указивало се и да је највећа одговорност за исхрану српског становништва на српској влади. То је, чуло се на конференцији, „ствар чисто српске владе“. Другим речима, за сваки проблем у снабдевању и исхрани становништва крива је српска влада а не немачка окупациона власт. Међутим, ових неколико општих напомена, иако сведоче да су последице окупационе политике врло тешке, не говоре довољно о томе како је изгледао животни стандард српског грађанства, нити показују како су његови припадници задовољавали основне животне потребе.

¹³³ ВА, Нда, 21-2-6, Извештај Начелства среза Моравичког о приликама у срезу Моравичком – Окружном начелству округа Ужичког, бр. 4182/42, 29. мај 1942.

¹³⁴ Исто, 21-2-16, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту - Министарству пољопривреде и исхране, бр.18722/13, 26. јун 1942.

¹³⁵ Исто, 21-3-58, Извештај Окружног начелства округа Краљевачког о јавној безбедности и политичким приликама у округу за јун 1942 – Господину Председнику Министарског савета, Господину Министру унутрашњих послова, пов. бр. 1050, 2. август 1942.

¹³⁶ М. Hejstings, *n.d.*, 422.

¹³⁷ Ричард Клог, *Историје Грчке новог доба*, Београд 2000, 126.

¹³⁸ *Zbornik NOR-a*, XII-2, 654, Записник с конференције у Београду код Генералног опуномоћеника за привреду Франца Нојхаузена с немачким војноуправним представницима из Србије о експлоатацији рудника и прикупљању жита, 24. август 1942.

Несумњиво је да се животни стандард српског грађанства, као и осталих слојева српског друштва, током окупације нагло погоршао. То су многи осетили већ у првој години окупације. Они су се с извесним проблемима суочили још у јесен 1940. године, када је дошло до оскудице у брашну, хлебу, а онда и мастима и шећеру.¹³⁹ Међутим, ситуација је постала знатно сложенија са припремама за Априлски рат 1941. године, са одласком радне снаге у војску, мобилизацијом запрежне стоке, ратним разарањима, доласком окупатора, разбијањем привредног простора. Због тога је било засејано мање обрадивих површина, па је и пољопривредна производња била знатно мања од уобичајене. А окупационе снаге су, као што смо поменули, наметнуле реквизиције у основним потрошним добрима с циљем да се изврши прерасподела материјалних добара и створе извори снабдевања окупатора. Томе треба додати и чињеницу да су у лето и јесен 1941. године устанак, а онда и грађански рат, значајно ометали и прикупљање и расподелу постојећих приноса. Велики прилив избеглица током прве ратне године, а и касније, још више је отежао стање с исхраном и задовољењем других потреба становништва Србије. Осим тога, и снабдевања многобројног становништва Београда је, због забране допремања намирница из Баната и Источног Срема, пало на простор јужно од Саве и Дунава, који није могао да подмири повећану потражњу.¹⁴⁰ За припаднике грађанства, као и остале становнике, посебно у већим градовима, наступио је период општег пропадања и осиромашења. Свакодневни живот се свео на обично преживљавање. Социолози то стање зову и „друштвена дистрибуција оскудице и беде“.¹⁴¹ Припадници грађанства, као и остали слојеви, морали су да своје потребе сведу на најмању могућу меру и прилагоде потрошњу могућностима. Можда је могуће ту појаву назвати и „стратегијом редукације потреба“. Због тога, ако применимо сазнања социолога, није могуће пратити животни стандард грађанства на уобичајени начин као у предратно време. То значи да нема сврхе испитивати квалитет живота у погледу задовољења потреба у „пожељном степену“.¹⁴² Оно што је могуће јесте анализа постојећег стања у задовољењу елементарних потреба пре свега потреба

¹³⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942.

¹⁴⁰ Једна процена показује да се Београд пред рат снабдевао тек 25% из унутрашњости Србије, а 75% из пречанских крајева, односно из крајева северно од Саве и Дунава (АС, Г6, ф-119, Записник с конференције шефова одсека Комесаријата за цене и наднице, 20 јул 1942).

¹⁴¹ Sreten Vujović, „Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva“, u: *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, prired. Mladen Lazić, Beograd 1994, 83.

¹⁴² Исто.

егзистенцијалне природе попут исхране, грева, обуће и одеће, становања и сл. грађана у условима рата и окупације.

О исхрани Тешкоће у снабдевању и оскудица у основним животним потребама јавила се код припадника српског грађанства практично од првих дана окупације. За грађане, као и остале становнике, започела је једна свеопшта трка за храном и другим потребама, која је, како је окупација трајала постајала све драматичнија. Домаћа власт је, под надзором и са мешањем окупационе власти, убрзо по окупацији започела са доношењем бројних мера којима је, ради задовољења минималних потреба становништва, ограничила личну потрошњу. Основала је и специјалне установе за бригу о исхрани, које су руководиле прикупљањем и правилном расподелом намирница. За припаднике грађанства, као и остале становнике, у Београду била је задужена Дирекција за снабдевање становништва града Београда (ДИРИС),¹⁴³ а у осталим градовима одељења за исхрану.¹⁴⁴ Упоредо су створене и централе за поједине привредне секторе и артикла широке потрошње (маст, уље, месо, сапун, дрво и сл), које су првобитно биле у надлежности ДИРИС-а. Међутим, те установе, због смањених количина намирница, често нису успевале да испуне свој задатак, а многа одељења за исхрану нису функционисала.¹⁴⁵ Успостављен је и систем куповних књижица и купона, односно карти, али се за њих тек повремено могло нешто купити.¹⁴⁶

¹⁴³ ДИРИС је основан средином августа 1941. године на основу Уредбе о Дирекцији за снабдевање становништва града Београда. До тада је бригу о снабдевању становништва Београда водило Одељење за снабдевање (или Одељење за исхрану) при Општини града Београда (*Службене новине*, бр. 98 од 15. августа 1941, Уредба о Дирекцији за снабдевање становништва града Београда; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942).

¹⁴⁴ Одељења за исхрану створена су у већим местима, на пример, Ваљеву, Шапцу, Ужицу, Нишу и сл), док у мањим местима и селима образовани општински одбори за исхрану. Одељења за исхрану имала су задатак да прикупљањем, смештајем и расподелом обезбеде исхрану становништва на подручју своје надлежности (*Службене новине*, бр. 98 од 15. августа 194, Правилник о оснивању и раду градских и општинских установа и одбора за исхрану становништва).

¹⁴⁵ *Zbornik NOR-a*, XII-2, 654, Записник са конференције у Београду код Генералног опуномоћеника за привреду Франца Нојхаузена с немачким војноуправним представницима из Србије о експлоатацији рудника и прикупљању жита, од 24. август 1942; Д. Алексић, *Привреда Србије...* 209-213.

¹⁴⁶ Систем куповних књижица припреман је био већ и у предратном периоду, али није реализован у пракси. ДИРИС је у току августа 1941. године издао куповне књижице. Њихово издавање је било праћено великим тешкоћама. Осим великог броја књижица које је требало издати, долазило је и до злоупотреба: књижице су добијала фиктивна лица, пријављиван је већи број чланова породице, постојеће књижице су оглашаване изгубљене, како би се добиле и нове количине потребних артикала и сл. Осим тога, чиновници ДИРИС-а су вршили и сами бројне злоупотребе, пошто није било добре контроле улаза и излаза односно издавања робе, па је могао ко је како хтео да то чини (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; ВА, Нда, 1А-2-13, Писмо Милану Недићу о стању у ДИРИС-у од инг. Војислава Марковића, 17. јун 1942).

Немачка власт је у току лета 1941. године забранила да роба широке потрошње има веће цене од оних које је имала пре 6. априла 1941. године.¹⁴⁷ Уведена је и група од девет намирница које су постепено рационисане (брашно, хлеб, шећер, со, уље, маст, месо, гриз и мармелада) и група намирница које нису рационисане и могле су се куповати на слободном тржишту. Потрошња меса рационисана је од августа 1941. године и уведена су два безмесна дана у недељи (четвртак и петак). Првобитно је било предвиђено да се издаје 200 грама меса недељно, као и 500 грама уља. У оба случаја те количине временом су смањиване. Слично је било и са хлебом, који је од септембра 1941. године рационисан на 400 грама по особи.¹⁴⁸ Наметнута ограничења готово одмах су се одразила и на животни стандард становништва. Већина грађанских припадника је, због недовољно организованог и нередовног снабдевања, била приморана да се снабдева на илегалном, односно слободном тржишту, чије су цене непрестано расле. Убрзо се показало да постојеће плате и пензије, с обзиром на инфлацију и недовољно прехранбених производа, не могу да подмире ни делимично свакодневне издатке. Тешко је било и највишим државним службеницима, чији број није био велики, којима је плата ишла до 6.000-7.000 хиљада, а још теже многобројним службеницима који су имали два до три пута нижу плату. Одлуком Савета комесара на почетку окупације одређен је и минимум за егзистенцију према разреду скупине. Код чиновника и чиновника приправника он се кретао између 1.250 и 650 динара за сваког супружника, а код званичника између 1.000 и 500 динара. У складу са тим додавано је и за свако дете између 500 и 200 динара. Међутим, убрзо се показало да је он прениско постављен и да не пружа никакво обезбеђење егзистенције. Зато су већ после два месеца, у септембру 1941. године, многе установе за своје запослене тражиле да се он повећа бар за 250 динара, а „ако је финансијски могуће са по Дин. 500“. То је неопходно, указивале су, јер се са предвиђеним минимумом за егзистенцију само „животари“, а, уз то, нису узети при одређивању минимума у обзир други сродници које службеници издржавају а који не могу да раде.¹⁴⁹

¹⁴⁷ *Службене новине*, бр. 88 од 11. јула 1941, Уредба о ценама; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 211.

¹⁴⁸ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942.

¹⁴⁹ *Ново време*, 7. јун 1941, 3; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-3-720/941; Молба Градског поглаварства – Министру унутрашњих послова, бр. 11062, од 8 августа 1941; Исто, к-210, ф-5-218/41, Министарство унутрашњих послова – Градском поглаварству, бр. 1451, 4. септембар 1941.

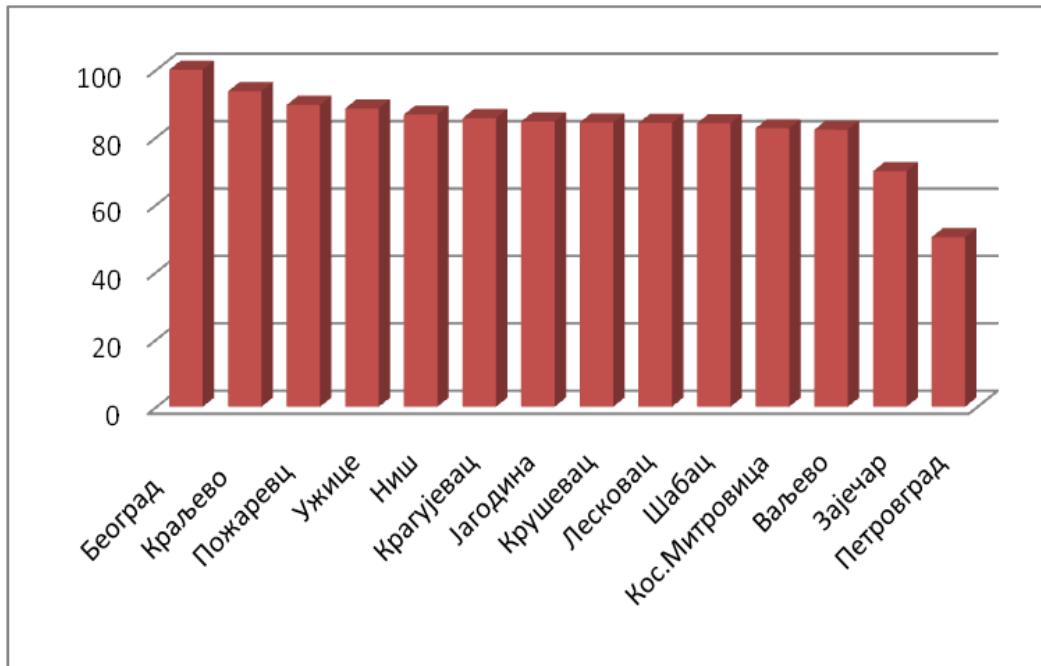
Велика већина грађана се, у складу са поменутиим, суочила с наглим падом животног стандарда. Али тај пад, који је био очигледан, изгледа није био свуда био исти. Извори сведоче да су постојале регионалне разлике и локалне специфичности у животним условима и стандарду припадника српског грађанства, као и осталих слојева друштва. Међу оним очитијим јесте да су припадници грађанства у Србији јужно од Саве и Дунава били у лошијем економском положају него грађански припадници који су живели у Банату, који иако је формално у саставу Србије, функционисао као посебна привредна целина.¹⁵⁰ Ту констатацију потврђује и површан поглед на установљене категорије места по скупоћи. Оне су се, додуше, током окупације мењале због чињенице да су поједина места, због привредних или војно-политичких прилика и значаја постала знатно скупља за живот и рад, што се директно одражавало и на животни стандард. Тако су од првобитно три класе, односно групе места, од великог скока цена и инфлације 1943. године, створене четири групе.¹⁵¹ Током читавог периода окупације Београд је био најскупље место за живот, док је Петровград (Бечкерек, односно Зрењанин) био најјефтиније место. Петровград је био и за 50% јефтинији у погледу цена и трошкова живота у односу на Београд.¹⁵² Међутим, градови попут Смедерева, Краљева или Ниша, као нарочито скупа места за живот, били су одмах иза Београда и за њих, као и још шест места, била је формирана посебна група места по скупоћи.¹⁵³

¹⁵⁰ АС, Г6, ф-234, Преглед кретања цена, коштања живота и куповне моћи у Београду и Бечкерек у првој половини 1943; Исто, ф-268, Преглед места по скупоћи, 1943.

¹⁵¹ У прву групу спадао је Београд са предграђима. У другу групу од девет места ушли су: Крагујевац, Краљево, Крушевац, Ниш, Панчево, Смедерево, Смедеревска Паланка, Ужице и Ваљево. Трећу групу од двадесет три места чинили су: Алексинац, Аранђеловац, Ба, Бечкерек, Јагодина, Ћуприја, Кадина Лука, Књажевац, Кучево, Косовска Митровица, Лазаревац, Лесковац, Младеновац, Обреновац, Параћин, Пожаревац, Шабац, Славковица, Свилајнац, Чачак, Врњачка Бања, Бела Црква и Зајечар. У четврту групу спадала су сва остала места на територији војног заповедника у Србији (*Службене новине*, бр. 70 од 3. септембра 1943, Наредба бр. 156 о општој подели места по групама ради израчунавања плата и надница на територији Војног заповедника у Србији).

¹⁵² АС, Г6, ф-234, Преглед кретања цена, коштања живота и куповне моћи у Београду и Бечкерек у првој половини 1943; Исто, ф-268, Преглед места по скупоћи, 1943.

¹⁵³ Исто, ф-268, Писмо Генералног опуномоћеника за привреду у Србији - Министарству народне привреде, Комесаријату за цене и наднице, Ви 14 80/44 987, 12. мај 1943; Исто, Преглед места по скупоћи, 1943.

Слика: 1: Преглед градова, средишта округа, по ценама и трошковима живота 1943 (Извор: АС, Г6, ф - 268, Преглед места по скупости, 1943).

Анализа градова по скупости показује да су цене у њима утолико ниже уколико су били на већој удаљености од Београда, а нарочито у местима далеко од железничких пруга и без добрих комуникацијских веза. Према неким подацима, у односу на београдску пијацу, у градовима у унутрашњости Србије прописане односно максимирани цене биле су за 50% ниже, а стварне, односно тржишне, у већини случајева биле су ниже за највише 25%.¹⁵⁴ У Зајечару, који је био представник најјефтинијег краја Србије, стварне цене су биле и до 30% ниже него у Београду.¹⁵⁵ За разлику од животних намирница, цене артикала других потреба припадника грађанства, као и осталих слојева становништва, у унутрашњости биле су углавном веће од београдских цена.¹⁵⁶ Треба додати и да је, на пример, Краљево било тек незнатно јефтиније место за живот припадника грађанства него Београд, и скупље него нека друга места у близини Београда. На

¹⁵⁴ АС, Г6, ф-268, Извештај Комесаријата за цене и наднице, 2. фебруар 1943.

¹⁵⁵ Исто, Извештај Комесаријата за цене и наднице, I бр. 3179-71/43, 10. фебруар 1943.

¹⁵⁶ Исто.

то је вероватно утицало више разлога, међу којима треба издвојити пасивност краја, саобраћане комуникације, близину административне границе са Косовско-митровачким округом, који је имао посебан статус, изражену нелегалну трговину чији су носиоци Албанци и сл.¹⁵⁷ Занимљиво је и то да су поједина места унутар округа била скупља од средишта округа. Тако је, на пример, у односу на Крагујевац, живот био много скупљи у Аранђеловцу, Руднику, Горњем Милановцу, Љигу. Чак је приметно да су нека мања места као поменути Аранђеловац и Рудник, те Брус, Голубац и Бања Ковиљача имали веће цене него Београд.¹⁵⁸ Томе треба додати и чињеницу да су унутар округа поједини срезови били изразито пасивни крајеви, што је утицало и на веће цене. Из свега реченог може се закључити да донекле постоји и привид јефтинијег живота припадника српског грађанства и осталих слојева друштва у градовима у унутрашњости Србије у односу на Београд. Оно што је ипак олакшавало живот у мањим градовима јесте близина сеоског подручја и тиме углавном лакше снабдевање основним животним намирницама. Наравно, било је повремено и великих проблема, али је ипак током целе окупације живот био нешто лакши него у великим градским центрима.

Најбољу илустрацију за горе поменуто представља анализа стања исхране грађанских припадника у великим градовима, попут Београда и Ниша. Она је током читаве окупације била, због знатног повећања броја становника и лоше организације снабдевања, озбиљно угрожена недостатком основних животних намирница и осталих артикала широке потрошње. У појединим периодима, посебно током зимских дана, снабдевање основним животним потребама од стране власти готово да није ни функционисало. То је изазвало, како извори бележе, „психозу глади“.¹⁵⁹ Колико је била тешка ситуација са исхраном можда најбоље описују речи Београђанина Драгутина Ј. Ранковића, државног чиновника у пензији, које је најчешће бележио у свом дневнику: има хлеба нема меса, нема хлеба има меса, као и нема хлеба нема меса.¹⁶⁰ Већ од јесени 1941. године

¹⁵⁷ ВА, Нда, 34-7-40, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Господину Милану Недићу, Председнику Министарског савета и Министру унутрашњих послова, пов. бр. 164, 5. април 1944.

¹⁵⁸ АС, Г6, ф-268, Преглед места по скупљини у односу на седиште округа и у односу на Београд, 1943.

¹⁵⁹ Исто, ф-79, Мишљење Комесара за цене и наднице о увођењу казнене таксе за несоцијалну употребу новца – Генералном опуномоћенику за привреду у Србији, новембар 1942.

¹⁶⁰ О томе више у: *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944*, (прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић), Београд 2011.

наступили су и за београдско и за нишко грађанство велики проблемима у набавци главних животних намирница. И не само за њих. Готово да није било домаћих градских и виших власти које су успеле да обезбеде колико – толико уредно снабдевање. Несташица хлеба надовезала се на већ приметне тешкоће у снабдевању месом и мастима. Због великих снежних падавина и застоја у саобраћају у градове је тешко допремано брашно, а нестало је и огрева. Нису могле испећи ни постојеће количине хлеба, а камоли припремити нове. Догађало се и да велики број пекара по петнаест дана не пече хлеб.¹⁶¹ Стање је било толико тешко да су челници града Београда процењивали крајем октобра 1941. године да се у року од четири дана могу очекивати „демонстрације незбринутог народа по граду“, јер су све установе задужене за снабдевања (ДИРИС, Сточарска и Житарска централа) отказале снабдевање града.¹⁶² Примећено је чак да је пред пекарама и на пијацама долазило до не само жучних расправа, већ и до физичких обрачунавања.¹⁶³ Према подацима Комесаријата за цене и наднице, Београђани су за последња четири месеца 1941. године били готово месец дана без хлеба.¹⁶⁴ Међутим, рачуница једног савременика показује да је тај број у готово истом периоду (август-новембар) 1941. године био три пута већи. То значи да су, грађани, а и остали становници Београда успели да на трпези имају тек тридесет и два дана хлеб и пет дана месо у току та четири месеца.¹⁶⁵ Осим тога, велики број њих није успевао да за своје купоне купи и обезбеди хлеб и месо, већ је морао да се сам сналази. Трошиле су се раније припремљене залихе и куповало, ако се успело, на илегалном тржишту.

¹⁶¹ ИАБ, ОГБ, Административно одељење, ф-215, ф-12, Акт Министарства унутрашњих послова – Председништву Градске општине Београда, IV бр. 2374, 8. новембар 1941; Исто, Извештај Председника Општине града Београда – Милану Ђ. Недићу, Председнику Министарског савета и заменику Министра унутрашњих послова; АЈ, ЕВ, 103-27-326, Извештај о стању у Југославији после немачке окупације инг. Бранка Шаин – Милетића, Лисабон, 14. децембар 1941.

¹⁶² ВА, Нда, 36-1-20, Извештај са седнице Управе града Београда, 29. октобар 1941.

¹⁶³ Исто, 154-4-3, Извештај о проблемима исхране становништва у Београду, без. год. (документ је, према садржају, настао вероватно у новембру 1941).

¹⁶⁴ У току та четири месеца било је, према једном извору, свега 98, а према другом 96 хлебних дана (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942).

¹⁶⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 235, Забелешка од 24. маја 1942; Наташа Милићевић, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944“, *Токови историје*, бр. 2/20012, Београд 2012, 81.

Табела 4: Преглед снабдевања Београђана неким контролисаним артиклима преко ДИРИС-а у периоду септембар 1941. до априла 1942.

месец	хлеб	шећер	со	месо	уље	маст
1941. година	по 400 грама	у грамима				
септембар	30 дана	1500	1000	/	/	/
октобар	31 дан	1500	1000	/	/	/
новембар	19 дана	1000	1250	200	250	/
децембар	18 дана	600	750	200	/	/
јануар	9 дана	600	750	300	250	/
фебруар	4 дана	600	750	/	/	100
1942. година	од 12. фебруара 265 грама					
фебруар	2 дана	600	750		/	
март	14 дана	600	750	200	200	/
април	14 дана	600	750	/	/	/

Извор: ИАБ, ОГБ, Правно одељење, к-220, ф- 4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом - брашном преко ДИРИС-а 1941/42.

Још горе стање је било у првих шест месеци 1942. године, када скоро три месеца није било хлеба.¹⁶⁶ Тада је количина издатог хлеба становницима Београда задовољавала тек између 15% и 25% потреба.¹⁶⁷ Домишљатији припадници београдског грађанства јели су раније припремљене резерве двопека.¹⁶⁸ Један савременик бележи и да је, како би мале резерве брашна потрајале, хлеб спремао већ у другој половини 1941. године пола од пшеничног брашна пола од кромпира, а од 1942. године најчешће од проје, јер хлеба скоро уопште није било.¹⁶⁹ У фебруару 1942. године припадници грађанства који су се снабдевали преко ДИРИС-а имали су само шест хлебних дана, а месних ниједан.¹⁷⁰ Власт је морала и да смањи оброк хлеба са 400 на 265 грама дневно по глави.¹⁷¹ У јуну 1942.

¹⁶⁶ АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942.

¹⁶⁷ Исто; Н. Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду...*, 80.

¹⁶⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 74, Забелешка од 18. септембра 1941; Исто, 131, Забелешка од 3. фебруара 1942; Исто, 159, Забелешка од 26. фебруара 1942.

¹⁶⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 81, Забелешка од 3. новембра 1941.

¹⁷⁰ АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; *Свакодневни живот под окупацијом*, 141, Забелешка од 12. фебруара 1942; Исто, 246, Забелешка од 2. јуна 1942; Н. Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду...*, 82.

¹⁷¹ АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, ф-4, Функционисање ДИРИС-а 1941/1942; *Свакодневни живот под окупацијом*, 141, Забелешка од 12. фебруара 1942; Н. Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду...*, 82.

године он је пао на 230 грама,¹⁷² а у децембру 1942. године чак на 190 грама.¹⁷³ Све у свему, Београђани су у току 1942. године у односу на потребне количине примили само 37,31% хлеба, 42,31% меса, 5% масти и 6,95% уља.¹⁷⁴ Међутим, грађани Ниша били су, ако је судити на основу података, у још лошијем положају. У Нишу је још у новембру 1941. године прописани оброк од 400 грама хлеба примало тек мање од 10% становника. У наредном периоду тај проценат је тек незнатно повећан. Окружни начелник Ниша је чак, како сам каже, уз подршку стотине жандарма морао да „прибегне последњим мерама“ и да „отима“ од сељака из округа све преко 30 килограма, како би Нишлије спасао глади. Због тога је већ у фебруару 1942. године од 70.000 становника добијало мање од једне трећине оброк хлеба и то од 150 грама.¹⁷⁵ Тај број, ионако мали, могао је да буде и мањи да нису укључене поменуте мере. Практично, на тај начин је донекле осигурана нишка сиротиња, а изван обезбеђеног снабдевања остали су сви они који су имали приходе веће од петсто динара по члану породице. То је многе припаднике грађанства са нижим приходима и недовољно резерви бацило у очајање.¹⁷⁶ Касније се стање унеколико поправило, али је исхрана и даље била недовољна и нередовна. Ништа боље није било ни грађанима Шапца. Прота Григорије Бабовић је крајем 1942. године процењивао да у Шапцу има „можда 30%“ кућа у којима се једе хлеб, док се у осталим јела проја.¹⁷⁷ Из поменутих података јасно се види да нико није гарантовао ни тај минимум основних животних намирница. Оне су, како је окупација трајала, биле не само све мање већ и нередовне. Грађанима, као и осталим слојевима друштва, било је јасно да морају да се ослоне на сопствено умеће сналажења. У тим условима сви су се окренули илегалном тржишту, односно „црној берзи“. А цене на „црној берзи“ формирале су се по законима понуде и потражње. Велика потражња и мале количине намирница дизале су цене појединим производима до неслућених размера.

¹⁷² АС, Г6, ф-80, Преглед снабдевања Београда хлебом – брашном преко Дирекције за исхрану 1941/1942.

¹⁷³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 386, Забелешка од 6. децембра 1942; Н. Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду...*, 82.

¹⁷⁴ АС, Г6, ф-267, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Генералном опуномоћенику за привреду, бр. 733, 4. јун 1943.

¹⁷⁵ ВА, Нда, 1А-2-29, Записник са четврте конференције чланова српске владе са окружним начелницима, Београд, 7. фебруар 1942.

¹⁷⁶ Исто.

¹⁷⁷ Г. Бабовић, *Дневник*, 399, Забелешка од 16. октобра 1942.

Табела 5: Просечне прописане цене и стварне цене (цене на „црној берзи“) 1941-1943.

	април 1941.	јануар 1942		април 1942		август 1942		април 1943	
		проп. цена	ствар. цене	проп. цена	ствар. цене	проп. цена	ствар. цене	проп. цена	ствар. цене
Биљни производи (1кг)									
суве шљиве	12		44	44	56	44	60	44	100
јабуке	20	12	40	40	60	20	24	24	150
пекмез од шљива	24		70	35	120	70	150	80	325
кромпир	5	7	8	8	17	20	45	20	80
пасуљ	10		20	17	30	17	50	20	100
лук (црни)	7	8	10	12	20	16	40	28	100
лимун	1	2	2.5	2	3	2	4	4	10
Сточни производи (1 кг)									
свињско месо	24	36	90	36	210	46	160	46	600
говеђе месо	20	34	65	34	120	46	110	46	350
кокоши	24	26	70	42	160	42	150	42	450
јаја	1	2	8	2	5.5	2	7	4	20
млеко	4.5	6	12	6	24	10	30	20	120
сир	22	25	80	25	140	35	160	35	250
кајмак	40	40	180	40	300	65	380	80	700
мед	34	41	80	51	150	51	300	60	800
Индустријске намирнице (1 кг)									
брашно хлебно	4.5	6.5	25	6.5	55	6.5	130	6.5	160
брашно кукурузно	5	5.2	18	5.2	35	5.2	70	5.2	125
свињска маст	28	36	180	36	400	55	470	55	1100
уље за јело	22.5	38	160	38	320	38	370	38	800
шећер	20	25	90	33	250	35	280	33	800

Извор: АС, Г6, ф-223, Кретање прописаних (максимираних) и стварних (цена на „црној берзи“) цена од априла 1941. до априла 1943.

Грађански припадници су, према табеларном приказу, у априла 1943. године морали да издвоје за поједине намирнице по прописаним ценама чак до пет пута више новаца него 1941. године. За исте производе су у истом периоду по стварним, односно црноберзијанским ценама трошили и до тридесет и пет пута више. Једна друга анализа показује да су, у појединим периодима, цене за неке производе (брашно-хлебно и брашно-пројино) на илегалном тржишту биле веће и до педесет пута.¹⁷⁸ И то све под условом да су уопште успели да их нађу на пијацама или код трговаца. Наиме, сељацима се није исплатило да износе своје

¹⁷⁸ АС, Г6, ф-268, Извештај Комесаријата за цене и наднице, 2. фебруар 1943.

производе на пијацу, јер су морали да их продају по максимираним ценама. Дешавало се и да, због ограниченог кретања у рату и не тако великог броја издатих дозвола за улазак у градове и излазак из њих, сељаци и трговци не доносе своје артикле. Осим тога, немачке власти су приликом контрола биле знатно оштрије него српске власти, које су дозвољавале унос већих количина намирница и за сељаке и за грађане.¹⁷⁹ Све је мање било сељака који су хтели да ризикују да им намирнице буду одузете. Зато су се неретко грађани враћали са пијаца празних руку. Срески начелници (Смедерево, Чачак, Трстеник...) су специјалним наређењима забрањивали извоз из својих срезова, како би обезбедили довољно хране за становништво подручја за које су надлежни, а и да би спречили повећање цена.¹⁸⁰ Због неизношења животних намирница на крагујевачку пијацу у лето 1942. године, немачка власт је чак казнила поједине срезове (гружански и крагујевачки) казном од сто хиљада динара и запретила још већим износима и стрељањем талаца.¹⁸¹ А и немачке власти су повремено забрањивале, у циљу борбе против црне берзе, унос појединих намирница у неке градове, као, на пример, у Београд током маја 1942. или током лета исте године у Шабац.¹⁸² Ситуација са снабдевањем се унеколико побољшала од средине 1943. године, када је воће и поврће пуштено у слободну продају.¹⁸³ Тада су оживеле пијаце, а

¹⁷⁹ М. Жујовић пише како је, приликом довоза намирница у Београд, имао среће да не „набаса на Немце који су бесни и све редом одузимају“, већ на попустљивије српске органе који „гледају кроз прсте“ (М. Жујовић, *Ратни дневник* 2, 64, Забелешка од 26. септембра 1942).

¹⁸⁰ ВА, Нда, 94-5-13, Извештај Банске управе Дунавске бановине о забрани извоза животних намирница – Министарству унутрашњих послова, VIII бр. 2460, 26. август 1941; Исто, Министарство унутрашњих послова – Свим банским управама и Надлештву помоћника бана Дунавске бановине – Петровград, бр. 5600, 19. август 1941; Исто, 94-3-24, Министарство пољопривреде и исхране – Господину Милану Аћимовићу, министру унутрашњих послова, бр. 4410/VI, 2. септембар 1941; АС, Г6, ф-290, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Министарству народне привреде, бр.8344, 14. мај 1942.

¹⁸¹ АС, Г 25, ф-16, Извештај Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту – Окружном начелнику Крагујевац, I бр. 18722/1, 26. јун 1942; ВА, Нда, 21-2-54, Извештај Окружног начелства округа Крагујевачког – Министарству унутрашњих послова, стр.пов.бр. 54, 2. јул 1942.

¹⁸² АС, Г6, ф-41, Записник са конференције шефова Централа 27. мај 1942; Г. Бабовић, *Дневник*, 373, Забелешка од 11. августа 1942; Исто, 381, Забелешка од 6. септембра 1942; Исто, 421, Забелешка од 16. децембра 1942.

¹⁸³ Генерални опуномоћеник за привреду Ф. Нојхаузен је, после више расправа, почетком маја 1943. године наложио да се допусти слободна продаја воћа и поврћа. Одређена је и минимална интервенција власти, пре свега Комесаријата за цене и наднице, и то само у смислу највиших цена за Београд и целу земљу (тзв. цене за „равнање (управљање)“) с тим да су цене у унутрашњости морале да буду најмање 10% испод београдских цена (АС, Г6, ф-268, Извештај Генералног опуномоћеника за привреду у Србији - Свим Фелдкомандатурама и Крајскокомандатурама, бр. 17380, 4. мај 1943; Исто, Записник са конференције у Привредном вођству, 30. јул 1943; Исто, ф-254, „Политика цена у Србији“, реферат инж. Божидара Петровића, 1944; „Слободна продаја поврћа“, *Ново време*, 5. мај 1943, 4).

грађански припадници су могли да се врате са истих кући бар са неким намирницама.

Поменута ситуација била је посебно тешка чиновницима и пензионерима. Неколико хиљада чиновника који су отпуштени у редукцији чиновничког апарата и због „националне непоузданости“ продавали су све што су могли из кућа не би ли прехранили породицу. Ништа боље није било ни онима који остали у служби. Мале плате, уз обавезно присуство у канцеларијама и сталне провере „националне поузданости, нису биле довољне да намире свакодневне издатке. Није пуно помогло ни то што су власти отвориле чиновничке мензе. Њих су углавном користили неожењени чиновници,¹⁸⁴ мада је било примера да су их користили и чиновници с породицама.¹⁸⁵ Слично је било и сам привременим додацима, који су представљали једнократну финансијску помоћ.¹⁸⁶ Дobar увид у животни стандард чиновника пружа једна анализа структуре трошкова и куповне моћи чиновничке породице (са двоје деце) у Београду у периоду 1941-1943. година. Према њој, укупна издвајања за основне потребе драматично су повећана у 1942. години, а нарочито у 1943. години. За њих је чиновничка породица требало да 1943. године потроши по прописаним ценама три пута а по стварним ценама двадесет пута више него у 1941. години.¹⁸⁷ Сличан однос трошкова је и код радничке породице, с тим што је радничка породица требало да потроши двадесет пет пута више за снабдевање по стварним ценама него 1941. године. Ако се у структури трошкова прате издвајања за храну, која су примарна егзистенцијална потреба, онда је само за њу чиновничка породица требало да издвоји скоро дванаест, а радничка породица чак више од шеснаест предратних годишњих прихода. С друге стране гледано, издвајања чиновничке породице за храну по стварним ценама у 1943. години била су за преко тридесет три пута већа него издвајања у 1941, а код

¹⁸⁴ АС, Г25, ф-16, Извештај Окружног начелства округа Краљевачког о јавној безбедности и политичким приликама у округу – Председнику владе и Министру унутрашњих послова, пов.бр. 507, 10. мај 1942; „Менза чиновника самаца у Јагодини“, *Ново Време*, 9. април 1942, 4; „Чиновничка менза у Шапцу продужује рад“, *Ново време*, 12. септембар 1942, 5.

¹⁸⁵ Тако су у Пожаревцу, поред чиновника самаца, поједини чиновници са породицама узимали „по више оброка дневно и носили кућама“ (*Ново време*, 17. јун 1942, 3).

¹⁸⁶ Такви додаци су додељивани у више наврата. Једино су се мењали услови, а повремено су обухватани и државни пензионери (*Службене новине* бр. 13 од 13. фебруара 1942, Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом тромесечном додатку државним службеницима; Исто, бр.73 од 11. септембра 1942, Решење Министарства финансија и Министарског савета о привременом додатку на службу; *Ново време*, 12. септембар 1942, 5).

¹⁸⁷ АС, Г6, ф-62, Трошкови живота чиновничке и радничке породице у Београду 1942; Исто, ф-234, Трошкови и коштање живота чиновничке и радничке породице у првој половини 1943.

радничке су била већа за око тридесет пет пута.¹⁸⁸ Из поменутог произлази и изузетно мала куповна моћ чиновничке породице. Она је стално опадала, било да је реч о снабдевању по прописаним или по стварним ценама.

Табела 6: Годишњи трошкови и куповна моћ чиновничке породице у Београду 1941- 1943.

опис	април 1941.	март 1942.	децембар 1942.	март 1943.	јун 1943.
годишња плата чиновника	34.072,80	43.672,80	52.072,80	52.072,80	52.072,80
месечна плата чиновника	2.839,40	3.639,40	4.339,40	4.339,40	4.339,40
потребна годишња плата за снабдевање по прописаним ценама	60.815	97.915	134.718	143.545,25	183.553,39
потребна годишња плата за снабдевање по стварним ценама	/	236.700	533.035	837.628,67	1.275.226,67
потребна месечна плата за снабдевање по прописаним ценама	5.067,92	8.159,58	11.226,50	11.962,10	15.296,12
потребна месечна плата за снабдевање по стварним ценама	/	19.725	44.419,58	69.802,38	106.268,89
куповна моћ (% задовољења потреба чиновничке породице по прописаним ценама)	56,03	44,60	38,65	36,28	28,37
куповна моћ (% задовољења потреба чиновничке породице по стварним ценама)	/	18,45	9,77	6,22	4,08

Извор: АС, Г6, ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ радничке породице у Београду 1942; Исто, ф-234, Коштање живота и куповна моћ чиновничке породице у Београду у првој половини 1943.

Треба имати у виду и да је куповна моћ чиновника била већ прилично нарушена пред рат. Тада је чиновничка плата задовољавала тек око 56% неопходних животних потреба чиновничке породице. После окупације тај проценат је константно, и доста брзо, опадао. Већ у децембру 1942. године плата није успела да по стварним ценама покрије 10% потреба, а већ у јуну 1943. године

¹⁸⁸ Табеларни приказ структуре трошкова чиновничке и радничке породице у Београду је, и поред велике важности тог начина груписања података, изостао јер се чинило да би заузео велики простор а дао премало информација. Сматрали смо да је сасвим довољно објашњење које смо пружили. Ни од какве помоћи није било праћење података на шест месеци или годину дана, пошто се структура трошкова у процентуалном смислу није озбиљније мењала, нити је једна потреба процентуално заузимала већи новчани удео у структури трошкова 1943. године него 1941. године. Она је једино расла, као и укупни трошкови за задовољење потреба у исхрани, одећи и обући, огреву и осветљењу и сл. (АС, Г6, ф-62, Трошкови живота чиновничке и радничке породице у Београду 1942; Исто, ф-234, Трошкови и коштање живота чиновничке и радничке породице у Београду у првој половини 1943).

једва је тај обухват потреба прелазило 4%. Куповна моћ би била још и мања да није дошло до повећања чиновничке плате у току 1942. године за отприлике 30% у односу на 1941. Знатно повољнија ситуација била је када је реч о задовољењу потреба чиновничке породице по прописаним ценама. Тим путем она је могла намири скоро 40% својих потреба крајем децембра 1942, а у јуну 1943. године отприлике тек једну трећину.¹⁸⁹ Међутим, ту је наступао и проблем јер је чиновничка породица мало тога могла да обезбеди по прописаним, односно знатно повољнијим ценама. Ако се куповна моћ чиновничке породице у Београду упореди с куповном моћи исте у Петровграду (Бечкерек) добија се још бољи увид у животни стандард чиновничке породице у Београду. Наиме, чиновничка породица у Петровграду је имала већу куповну моћ пред рат од чиновничке породице у Београду и могла је да покрије готово 80% животних потреба. После рата куповна моћ је опала, али је, због специфичног положаја Баната, и не тако бурног раста цена, и даље (март 1943) успевала да по прописаним ценама задовољи пола својих потреба и да буде на нивоу који је имала пред рат чиновничка породица у Београду. Куповна моћ за задовољење потреба по стварним ценама је знатно опала, али је и даље била за три до четири пута већа (око 20%) него куповна моћ чиновничке породице у Београду.¹⁹⁰ То говори да су услови живота били, као што смо већ поменули, знатно повољнији у Петровграду него у Београду и, сходно томе, чиновничке породице су имале већи животни стандард.

У односу на куповну моћ чиновничке породице, куповна моћ радничке породице у Београду је, ако је судити на основу статистике, нешто повољнија. Али, као и у случају чиновничке породице, куповна моћ радничке породице је пред рат задовољавала мање од пола животних потреба породице. Осим тога, њихов животни стандард је био увек испод стандарда чиновничке породице.

¹⁸⁹ Н. Милићевић, *О исхрани у окупираним Београду...*, 86-87.

¹⁹⁰ АС, Г6, ф-234, Трошкови и коштање живота чиновничке породице у Бечкерек у првој половини 1943.

Табела 7: Годишњи трошкови и куповна моћ радничке породице у Београду 1941-1943.

Радничка надница	април 1941.	март 1942.	децембар 1942.	март 1943.	јун 1943.
просечна годишња надница према прописаним ценама	19.938	39.936	49.920	50.490	50.490
просечна месечна надница према прописаним ценама	1.661	3.328	4.160	4.207	4.207
просечна прописана надница на час по прописаним ценама	9.10	16	16	16.83	16.83
просечна стварна надница на час по стварним ценама	9.10	16	30	32.87	37.35
потребна годишња надница према прописаним ценама	42.616	77.828	110.101	104.674	140.597
потребна годишња надница према стварним ценама	42.616	204.089	495.864	711.813	1.094.321
потребна просечна надница на час према прописаним ценама	17.02	31.18	35.29	35.29	46.87
потребна просечна надница на час по стварним ценама	17.02	81.77	158.93	237.27	364.77
куповна моћ радника по прописаним надницама и прописаним ценама у %	46.79	51.31	45.34	48.24	35.91
куповна моћ радника по прописаним надницама и стварним ценама	46.79	19.57	10.41	7.09	4.61
куповна моћ по стварним надницама и стварним ценама у %	46.79	19.57	18.87	13.87	10.61

Извор: АС, Г6, ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ радничке породице у Београду 1942; Исто, ф-234, Трошкови и коштање живота радничке породице у Београду у првој половини 1943.

Радничка породица је, ако се посматра њена куповна моћ по стварним надницама и при задовољењу потреба по стварним ценама, под окупацијом имала нешто бољи положај. Она је крајем децембра 1942. године на тај начин могла да задовољи готово 20% својих потреба. То је било дупло више него што је у том тренутку могла чиновничка породица. Осим тога, од октобра 1942. године радно време радника је продужено на десет сати, па је то повећавало њихову дневну односно годишњу зараду, а тиме и куповну моћ.¹⁹¹ То је, пре свега, било видљиво у задовољењу потреба по прописаним ценама крајем 1942. и почетком 1943. године. Али је онда, због високе инфлације, у јуну 1943. године уследио и нови

¹⁹¹ АС, Г6, ф-62, Годишње коштање живота и куповна моћ радничке породице у Београду 1942; Н. Милићевић, *О исхрани у окупираном Београду...*, 87-88.

пад куповне моћи. Радничка породица је у том погледу имала сличан тренд као и чиновничка породица. Приликом ове анализе и поређења мора се имати у виду да наднице и плате нису исто. Поред тога, радници су имали, због улоге која им је придавана у ратној привреди окупатора, и боље, иако не увек и довољно, снабдевање животним намирницама.

Све у свему, већина чиновника и њихових породица доживела је велики пад куповне моћи и животног стандарда. Тек мали број највиших чиновника и њихових породица је успео да мање или више успешно одржава предратни ниво животног стандарда. То се пре свега односи на припаднике домаћих власти под окупацијом. Породица Драгомира - Драгог Јовановића, окупацијског Председника општине града Београда и Управника града Београда, изгледа није оскудевала ни у чему. Остало је забележено да он „стално набавља велике количине животних намирница и ни најмање се не устеже према данашњем времену“.¹⁹² Чак је, заједно с породицом, проводио божићне и новогодишње празнике ван земље. Тако је, према неким изворима, био са породицом у време католичког Божића 1942. и Нове године 1943. године у Мађарској и Аустрији, где је потрошио много новца.¹⁹³ Илија Паранос, шеф ДИРИС-а, имао је 1943. године плату 30.000 динара, односно око седам пута већу него што је била просечна чиновничка плата.¹⁹⁴ Она, додуше, није била довољна сама по себи за сасвим лагодан живот, али је, уз погодности позиције коју је заузимао, омогућавала много лакше задовољење неких животних потреба. И разне врсте предузетника, посебно индустријалаца, трговаца и занатлија, који су успели да се снађу и добро послују у нерегуларним условима, имали су добар животно стандард. Неки су били познати одраније, као индустријалци браћа Ристић, власници текстилне фабрике из Ниша, или Влада Илић, предратни председник београдске општине и власник неколико предузећа текстилне индустрије. Њихова предузећа су углавном радила за немачке војне потребе.¹⁹⁵ Други грађански припадници, који су остављали своја ранија

¹⁹² ИАБ, БдС, Ј-55, Досије Драгог Јовановића, Белешка од 3. маја 1943.

¹⁹³ Д. Јовановић је, према извору БдС-а Милану Банићу, на пут повео своју жену, ћерку и свастикку. Том приликом је на куповину потрошио пола милиона динара (ИАБ, БдС, Ј-55, Досије Драгог Јовановића, Извод из извештаја о ситуацији од 15. до 25. јануара 1942).

¹⁹⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-228, ф-8-102/43, Акт о постављењу Илије М. Параноса, првог потпредседника Општине града Београда за директора ДИРИС-а, 2. јул 1943.

¹⁹⁵ Браћа Ристић су, према неким наводима, купили неколико некретнина у Београду, док је Влада Илић, изгледа, одржавао бар предратни ниво богатства и стандарда. Његова предузећа су наставила да раде, углавном за немачке војне потребе, као и потребе Српске државне страже (АС, Гб, ф-221, Окружно начелство округа Нишког – Министарству народне привреде, Комесаријату за

занимања и почели да се баве трговином и препродајом, побољшали су свој стандард. Дobar пример представља Цветко Игњатовић, који је пре рата био сиромашан помоћник у кожарској радњи, да би под окупацијом постао богати кожарски трговац. Он је, поред кожарске радње у Београду, отворио и фабрику коже у Ваљеву. То није било могуће без подршке Немаца и представника домаће власти под окупацијом. Био је, као и неки други, како сведоче извори, познат у својој средини по дружењу и вечерама с Немцима.¹⁹⁶

Књижевник Аритон Михаиловић је, с доста цинизма, описао стан једног црноберзијанца, истичући да је „велика част“ боравити у њему. Он има, за разлику од хладних станова и замењених комада намештаја за храну, све елементе „предратне раскоши“, па чак и више од тога. „Може се видети“, пише А. Михаиловић, „топла соба, леп намештај, куче које хране шећером итд. Још послужење чудновато, јер дају коњак најбоље врсте, у коме се (не знам по ком обичају) стави парче шећера. Из кујне допире најбољи мириси на свету, мирис прженог меса“.¹⁹⁷

Међутим, највећи број чиновника, као и осталих слојева српског грађанства је у борби за храну редуковао своје потребе. О другим потребама мислило се тек спорадично и онда када се морало. Исхрана је имала првенство, ако се хтело преживети. Све што су имали и зарадили давали су за набавку намирница. Већ смо поменули да је већина грађанских припадника готово свакодневно обилазила, с променљивим успехом, пијаце.¹⁹⁸ То спада у уобичајен, регуларан начин снабдевања градског становништва. Међутим, много чешћи, може се рећи временом преовлађујући, начин снабдевања је нерегуларно снабдевање. Тако су многи грађани, пошто су сељаци неретко одбијали да изнесу своје производе на пијаце, одлазили у села или на неку од пијаца у мањим местима с богатијим пољопривредним окружењем, где су по јефтинијим ценама набављали намирнице. Или су користили „заборављене“ ресурсе својих сеоских имања и породичних течевина. А то је захтевало и новца и времена, а и дозволу

цене и наднице, К. бр. 7977/43, 11. мај 1943; ИАБ, УГБ, СП, III-38/13, к-155/12, Досије Владе Илића).

¹⁹⁶ АС, Г25, ф-31, Записник пријаве Градимира Перића састављен у Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 1. октобар 1945.

¹⁹⁷ А. Михаиловић, *н.д.*, 33, Забелешка од 23. октобра 1942.

¹⁹⁸ Драгољуб Ј. Ранковић је забележио да је свакодневно обилазио београдске пијаце, али често није налазио потребне намирнице или су оне биле врло скупе (О томе више у: *Свакодневни живот под окупацијом. Искусство једног Београђанина 1941-1944* (прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић) Београд 2011).

полиције за путовање, која се није увек лако добијала.¹⁹⁹ Исто је било и када се, после провере, полицијском службенику неко учини сумњив.²⁰⁰ То је имало везе и са одлукама власти да не дозволе, осим званичног, неки други облик снабдевања, али и са њиховом тежњом да стану на пут скоку цена и црноберзијанцима. Други су били вештији, измишљали су разлоге, користили познанства с полицијом, и путовали. Нешто лакше су пролазиле жене, па су оне биле чести путници у возовима. Мање су имале проблема са добијањем дозволе, претреси су били блажи, а и њихова довитљивост у преносу намирница је приметнија.²⁰¹ Београђани су набављали намирнице у селима у близини или су одлазили на пијаце у Обреновцу, Шапцу, Смедереву или Пожаревцу. Један сарадник *Српског народа* је записао да се Шабац викендом „претварао“ у Београд.²⁰² Шабачки прота Бабовић сведочи да су шабачки грађани били „живни“ на Београђане који су им пазарне дане покупували све што су могли по већим ценама, па су они остајали без хране.²⁰³ Није помагало ни то што су локалне власти увеле забрану да „странци“ не могу да купују пре једанаест сати, док се не подмире „домаћи“.²⁰⁴ Слично је било и у мањим градовима.²⁰⁵ Чест проблем за грађане биле су контроле немачких и српских власти на пијацама, у возовима, лађама или трошаринским станицама. Дешавало се да им одузму чак и мање количине намирница.²⁰⁶ Жалбе на такво понашање власти су биле готово свакодневне.²⁰⁷ Тада су остајали и без намирница и без пара, а могло се десити, ако су набављали већу количину и да буду оптужени као црноберзијанци, па и кажњени новчаном казном или принудним радом. Због тога је реаговао и Специјални одбор за снабдевање при Председништву Министарског савета, који је сматрао да не треба дирати у постојеће прописе о контроли промета одређених артикала широке потрошње, али да је неопходно омогућити грађанским припадницима, као и

¹⁹⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 174, Забелешка од 14. марта 1942; Исто, 203, Забелешка од 20. априла 1942, Исто, 322, Забелешка од 28. августа 1942; Исто, 594, Забелешка од 25. августа 1943.

²⁰⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 141, Забелешка од 11. фебруара 1942.

²⁰¹ Исто, 279, Забелешка од 3. јула 1942.

²⁰² „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, 24. октобар 1942, 9.

²⁰³ Г. Бабовић, *Дневник*, 183, Забелешка од 12. децембра 1941; Исто, 376, Забелешка од 23. августа 1942.

²⁰⁴ Исто, 378, Забелешка од 28. августа 1942.

²⁰⁵ АС, Г6, ф-275, Извештај Окружног начелства округа Крушевачког – Комесаријату за цене и наднице, К.бр. 20701, 5. јануар 1944.

²⁰⁶ О томе сведоче и спискови лица и одузетих количина намирница на железничкој станици у Београду (ВА, Нда, 34-6-13, Дневни извештаји полицијских агената – Комесару железничке полиције током јуна и јула 1942).

²⁰⁷ ВА, Нда, 20А-6-46, Представка инг. Драгутина В. Марића – Министру саобраћаја, 3. јун 1942.

осталим слојевима друштва, пренос малих количина намирница за личне потребе. При томе је требало дозволити куповину и пренос до десет килограма намирница, као и преузимање и пренос до двадесет килограма намирница онима који су имали своја имања.²⁰⁸ Свака таква набавка је била изнад прописаних цена, па је схватана и као црноберзијанска активност. Било је и правих шпекуланата који су набављали велике количине намирница и продавали их по вишеструко већим ценама. Њих су били принуђени да плате, пре свега, они грађани који, због службе или неког другог разлога, нису могли да оду на село и сами купе. Они су, осим тога, сматрали да им је исплативије да плате и већу цену него да одсуствују с посла или пак да се упуте на пут са неизвесним исходом и при томе преживљавају разна малтретирања од стране контролних немачких и српских власти.²⁰⁹ Међутим, већ од 1943. године, а посебно од краја те године, ионако високе цене знатно су порасле него на почетку окупације. Прописане цене су биле три до четири пута веће него на почетку окупације, а на илегалном тржишту оне су биле и до 1600% веће од прописаних.²¹⁰ Новац је изгубио сваку вредност, па су повремени периоди натуране размене сада добили карактер устаљености. У односу на „црну берзу“, где се роба куповала новцем, систем размене добара путем трампе зове се и „сива берза“.²¹¹ Грађани су морали да за сељачке производе (сир, кајмак, маст, и сл.) дају шећер, зејтин, со, петролеј, шибице или одећу. Грађани Лесковца су већ крајем 1942. године мењали, како пише окружни начелник, и „најнужније артикле домаћинства“. Поред разних ћилима, одела, посуђа, трапили су и чаршаве, јастуке, па и јоргане.²¹² Чак су представници власти истицали, и то баш у Лесковацу, да се поставља питање да ли се уопште може говорити о црној берзи и црноберзијанцима, или пак о пуком

²⁰⁸ ВА, Нда, 20-6-27, Обавештење и Наредба Министарства унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту – Свим Окружним начелствима, I бр. 7969, 3. април 1942.

²⁰⁹ АС, Г6, ф-223, Кретање максимираних цена, реалних цена и цена црне берзе главних животних намирница и индекси трошкова живота од априла 1941. до 1943. године.

²¹⁰ *Zbornik NOR-a*, XII-3, 788, Сумарни извештај немачког Главнокомандујућег генерала за привреду у Србији Франца Нојхаузена о експлоатацији природних и привредних богатстава Југославије за потребе Немачког Рајха од друге половине 1942. до краја 1943. године; Коста Николић, *Страх и нада у Србији...*, 146.

²¹¹ АС, Г6, ф-234, Преглед коштања живота и куповна моћ радничке, чиновничке и земљорадничке породице у Београду и Бечкереку у првој половини 1943.

²¹² Ва, Нда, 21-7-7, Извештај Окружног начелства округа Лесковачког о ситуацији у округу за месец новембар 1942 – Шефу Српске државне безбедности, Команди јавне безбедности, К. пов. бр. 2091, 1. децембар 1942.

преживљавању свих учесника у размени.²¹³ Чак је и сама домаћа власт задужена за контролу илегалног тржишта почела да препоручује да се бар „сива берза“, односно трампа, не забрањује и не прогони, јер би то било „несоцијално“ и многи би остали гладни.²¹⁴ Иако је током читавог периода окупације вођења хајка против црне берзе, грађани су често имали другачије виђење. Тако Драгутин Ј. Ранковић и Григорије Глиша Бабовић нису спорили њене негативне стране, али су сматрали да би без ње „помрли од глади“ или да није ње „зло“.²¹⁵ У сваком случају, с преласком на трампу, постепено је, због све мање ствари за размену, било и све мање могућности да се намирнице набаве и изнесе храна на трпезу. Немачка власт је помишљала да уведе снабдевање као у Немачкој на бонове, али је оно ипак остало, с малим променама, онако како је било на почетку окупације, јер је више одговарало локалним, српским приликама. У Београду су, додуше, од 8. августа 1943. године уведене потрошачке карте, на основу којих је сваки становник требало да добије недељно 2.000 грама хлеба или 1.500 грама брашна, као и 100 грама меса и 60 грама масти, као и за две недеље 250 грама шећера и 250 грама соли. Побољшано је и донекле снабдевање оних који нису могли да се самостално снабдевају у Нишу, Крагујевцу, Лесковцу.²¹⁶ Међутим, то није било могуће спровести у пракси. Зато се, како то показују сведочења савременика, најчешће на трпези могао наћи само кувани пасуљ, купус рибанац, кромпир углавном без меса, а врло често или најчешће и без запршке.²¹⁷ Примера ради, породица армијског генерала у пензији Драгомира Ж. Стојановића је, и поред угледа и веза, почетком маја 1943. године јела „само кувани пасуљ запржен са мало зејтина и кукурузни хлеб“.²¹⁸ И други угледни Београђани живели су на

²¹³ АС, Г6, ф-221, Извештај Округног начелства округа Лесковачког – Министарству народне привреде, Комесаријату за цене и наднице, бр. 9641, 7. мај 1943.

²¹⁴ АС, Г6, ф-310, Извештај Комесаријата за цене и наднице – Драгомиру Јовановићу, Председнику Општине града Београда и Управнику града Београда, бр. 3220, 16. фебруар 1944.

²¹⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 256, Забелешка од 12. јун 1942; Исто, 323, Забелешка од 29. август 1942; Исто, 681, Забелешка од 23. децембар 1943; Г. Бабовић, *Дневник*, 426, Забелешка од 25. децембра 1942.

²¹⁶ *Zbornik NOR-a*, XII-3, 512, Месечни извештај Командујућег генерала и Команданта у Србији – Командату Југоистока о војно-политичкој ситуацији, 19. август 1943; Коста Николић, *Страх и нада...*, 146.

²¹⁷ О томе више и у: *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944*, (прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић), Београд 2011; Григорије - Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1944*, Шабац 2005.

²¹⁸ ВА, ЕВ, 25-2-28, Извештај обавештајног официра у Турској – Министру војске, морнарице и ваздухопловства, стр.пов.бр. 402, 28. јул 1943. Армијски генерал Драгомир Ж. Стојановић је, после завршене Војне академије почетком 20. века, учествовао и у Првом светском рату, у којем је 1916-1918. године био начелник Штаба Команде артиљерије, а при крају рата и наставник „Тактике артиљерије“. У међуратном периоду је постепено напредовао до најважнијег положаја

ивици беде. Миодраг Зарић, касациони судија, продао је све своје ствари, а остало је примећено да је „носио ћилиме сам на леђима да их прода, па се најзад разболео од глади“. Слично је било и са Васом Митићем, финансијским директором, Јованом Ненадовићем, бившим народим послаником.²¹⁹ Ретке су прилике у којима је исхрана била нешто богатија и квалитетнија, са месом и колачима. То се дешавало у време слава и божићних празника. Али, тада се за припремање обеда чинио ванредан материјални напор.²²⁰

Упоредо су се развили и неки други облици нерегуларног снабдевања грађанских припадника. Међу такве спадала је обрада башти и дворишта, као и гајење стоке и живине. Они су, уз трампу и одлазак на село, били још један корак ка потпунијем обнављању традиционалних начина снабдевања у градским срединама у условима рата. То је већ од пролећа 1942. године подржавала и промовисала и сама домаћа власт под окупацијом свесна, после великих проблема у јесен и зиму 1941. године, да не може да у довољним количинама дистрибуира неопходне намирнице становништву. У исто време, почетком 1942. године, по налогу немачких окупационих власти, а у склопу укупних припрема Немачке, као и привреде окупираних земаља, за дуг и исцрпљујући рат, изашла је и Наредба о планској пољопривредној производњи. У њој се у циљу повећања пољопривредне производње инсистирало на обради сваког ара земље не само у селима него и у градским срединама.²²¹ Слично су поступале и неке друге, савезничке државе у рату.²²² Српска власт под окупацијом тражила да се у градским срединама, с обзиром на мале обрадиве површине, гаји поврће. У бројним пропагандним написима у новинама је зато истицана његова важност у исхрани и корисност за организам, нуђени су савети о неговању поврћа и сл. Посебно је указивано на потребу да се, уместо смањених количина меса и неких других намирница,

министра војске и морнарице (1931-1934), а био и командант Прве армијске области до пензионисања 1936. године. У Априлском рату је био командант Друге армијске ратне области. Иако је заробљен није одведен у логор. Умро је 20. јула 1943 (О томе више у: Mile Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, Beograd 2004, 282).

²¹⁹ Наведено према: К. Николић, *Страх и нада у окупираној Србији...*, 141.

²²⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 421, Забелешка од 4. јануара 1943.

²²¹ *Службене новине*, бр. 14 од 17. фебруара 1942, Наредба Председника Српске владе о планској пољопривредној производњи у 1942. години; ВА, Нда 164-3-2, Наредба Председништва Министарског савета - Господину Изванредном комесару за персоналне послове, К.бр. 235, 21. јануар 1942; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 246-252.

²²² Тако је, на пример, у Енглеској власт наредила обраду и гајење кукуруза и поврћа на великим комадима слободних поља и јавних површина у градовима (M. Hejstings, *n.d.*, I, 55).

изврши њихова надокнада путем поврћа.²²³ Многи грађански припадници су морали да поору своје баште и дворишта и посаде поврће. Они који нису хтели били су принуђени да је дају онима који хоће. Већина се ипак одлучила да је боље да сама обради своју башту и не дозволи улазак непознатим лицима. Грађани који нису имали своје узимали су у закуп од оних који су имали вишак земљишта за обраду или нису могли да је сами обраде.²²⁴ Трећи су пак закупљивали, уз посредовање Радних одбора, по ниским ценама слободне јавне градске површине, а које нису спадале у паркове. За Београђане је био надлежан Пољопривредни радни одбор Општине града Београда. Он је регистровао све закупе, разрешавао сукобе међу закупцима, обезбеђивао семе и сл.²²⁵ Према подацима тог одбора, скоро двадесет хиљада Београђана је у току 1942. године узело учешћа у обради земље. Од тог броја 4.500 је припадало приватним домаћинствима.²²⁶ Сејало се оно што се најчешће користило у исхрани попут кромпира, пасуља, бораније, грашака, спанаћа, купуса, лука и сл. Тако је у градовима створена, како их је назвала престоничка штампа, категорија пољопривредника - варошана.²²⁷ Међу њима је било и професора, лекара, трговаца, занатлија, чиновника и сл. Многи од њих први пут су се бавили пољопривредним активностима. Чиновницима је чак преко Министарстава нуђено да узму у закуп или су добили на коришћење комад земље јавних градских површина. За његову обраду добијали су и могућност да једна дан недељно не долазе на посао.²²⁸ Слободну вољу су касније заменила наређења, па су службеници Општине града Београда морали, без обзира на пол, да раде по шест дана на општинским имањима.²²⁹ Зато су добили и извесне

²²³ *Ново време*, 2. јун 1942, 4; Истом 18. фебруар 1943, 4; Исто, 3. март 1943, 4.

²²⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-218, ф-2, Правилник за извођење планске пољопривредне производње у атару Општине града Београда, бр. 3352, 21. фебруар 1942; „У Београду на све стране ничу повртњаци“, *Ново време*, 17. мај 1942, 5; „Плодови рад. Београђани беру поврће из својих башта“, *Ново време*, 3. јул 1942, 4; „Успех планске пољопривреде у Крушевачком округу“, *Ново време*, 3. јул 1942, 3.

²²⁵ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-218, ф-2, Правилник за извођење планске пољопривредне производње у атару Општине града Београда, бр. 3352, 21. фебруар 1942.

²²⁶ У преостали број спадале су разне мање или веће групе лица (630), ђаци средњих (16.000) и народних школа (3.000). Они су, према неким подацима, обрадили 1.370 хектара земље током 1942. године (*Ново време*, 11. фебруар 1943, 4).

²²⁷ *Ново време*, 11. фебруар 1943, 4.

²²⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 337, Забелешка од 11. априла 1942; АС, Г5, ф-4, Одобрење Министарства народне привреде о коришћењу једног дана у недељи за рад на закупљеним земљиштима – Одељењу за шумарство, бр. 16014/943, 15. мај 1943.

²²⁹ ИАБ, ОГБ, к-226, ф-5-248/43, Наређење Председника Општине града Београда, 17. фебруар 1943.

награде у натури.²³⁰ Дешавало се и да грађански припадници претрпе неуспех у пољопривредним пословима. Некима засади нису успели, другима су домаће животиње, деца или пак суграђани уништили повртњаке. То је добило шире размере, па је власт била принуђена да упути и јавну опомену под претњом да ће предузети и озбиљне мере.²³¹

Грађани су, поред повртњака, били принуђени да, због оскудице у месу, у својим подрумима и двориштима држе и домаће животиње, пре свега кокошке и свиње.²³² Приметни су били у готово свим градовима. У раним јутарњим сатима су грађане, као и остале становнике градова, будили петлови, а свакодневно су их мучили неугодни мириси који су пратили гајење свиња. Било је и жалби, посебно због хигијене, али је и немачка и српска власт под окупацијом, свесна да не може да обезбеди месо, толерисала њихово држање. Готово да није било грађана који нису имали бар једну кокошку. Држали су их у подрумима, шупама, па чак и на тераси. Драгутин Јанковић је у свом београдском дворишту држао две кокошке и петла. Он и његова жена имали су скоро сваки дан јаја, која су се тешко налазила, и била скупа, а по потреби је имао и месо.²³³ Његови познаници и суседи гајили су свиње. Њихово држање је било захтевније, па је, за разлику од живине, њих држао мањи број грађана. Било их је мање у центру Београда, где су чуване, у подрумима или у шупама, а на периферији само у двориштима.²³⁴ У мањим градовима је то било још израженије. Шабачки прота Бабовић је забележио, како је из шабачких „авлија“ нестало цвећа, јер готово свака кућа држи прасиће и пилиће.²³⁵ Међутим, треба поменути и то да грађанским припадницима није било лако ни да гаје живину и свиње, јер је за њих требало набавити жито и хранити их,

²³⁰ Награда у натури подразумевала је 7.500 кг пшеничног брашана на породицу, 15 кг кромпира, 5 кг пасуља и 5 кг лука за сваког службеника и сваког члана његове породице (ИАБ, Управно одељење, к-230, ф-10, Одлука Градског поглаварства Београда бр. 17294, 16. септембар 1943).

²³¹ „Заштита свих обрађених терена на територији Београда“, *Ново време*, 2-3. мај 1942, 5; АС, Г5, ф-10, Захтев Министра привреде за заштиту башта чиновника Министарства народне привреде – Драгољубу Љ. Јовановићу, Управнику града Београда, бр. 19206/43, 17. јун 1943; „Последња опомена штеточинама које уништавају туђе баште“, *Ново време*, 18. јун 1942, 5; ИАБ, Окружни суд за град Београд, КЗП-/1943, к-7059, Жалба чиновника инг. Миливоја Јоксића – Управнику града Београда, 30. јул 1943.

²³² *Свакодневни живот под окупацијом*, 287, Забелешка 15. јула 1942; Исто, Забелешка од 20. септембра, Исто, Забелешка од 21. јануара 1943; Забелешка од 6. марта 1943; Г. Бабовић, *Дневник*, 189, Забелешка од 21. децембра 1941.

²³³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 287, Забелешка 15. јула 1942; Исто, 339, Забелешка од 20. септембра 1942; Исто, 432, Забелешка од 21. јануара 1943;

²³⁴ Исто, 294, Забелешка од 23. јула 1942.

²³⁵ Г. Бабовић, *Дневник*, 355, Забелешка од 3. јуна 1942.

а то није било нимало јефтино.²³⁶ На још већој муци нашли су се грађани када је Сточарска централа тражила да сви морају да пријаве поседовање свиња на подручју града Београда.²³⁷ Тада су многи били принуђени, у страху да ће им бити одузете, да их покољу. Било је и случајева да су појединци потказали оне који нису пријавили да имају свиње. Тада је наступао прави очај, јер су представници власти проверавали и одузимали не само свиње, већ и све друге намирнице које су том приликом нашли, а чија је продаја била контролисана, као на пример, маст.²³⁸ Али, грађански припадници, као и остали слојеви друштва, наставили су да гаје свиње током читаве окупације, а домаћа власт је, све док се није бунио окупатор, прихватала и трпела њихово постојање.²³⁹

Све у свему, највећи број грађанских припадника је био принуђен да користи разне начине у снабдевању животним намирницама. Најчешће су ипак користили нерегуларне начине снабдевања, који су спадали у традиционалне облике привреде. То је оставило и неке шире последице на њихов живот и окружење. Ако је залажење грађана у села приближило грађанина сељаку и селу, онда је обрада башта и гајење животиња за исхрану у граду, најдиректније довела село и сељачки начин живота у град. Оно што је до тада опстајало у ограниченој мери на периферији градова, сада се ширило и унутар градова, у његове централне зоне. На тај начин одигравао се и процес рурбанизације, односно процес посељачења градова, приликом којег је бар за извесно време „умирао“ и градски и грађански начин живота.

О осталим потреба У анализи стандарда највише пажње смо посветили исхрани, мада смо повремено дотицали и друге потребе. Исхрани су и сами грађански припадници давали првенство, стога не чуди да је то питање и у нашем раду заузело највише простора. Међутим, и друге потребе грађанских припадника биле су итекако важне, али су оне, у односу на исхрану, тек повремено добијале примарни значај. Тада су и власти под окупацијом, а и грађански припадници морали да се њима позабаве и да их како-тако реше. Али, као и у случају исхране, снабдевање окупаторске војске је превазилазило производну моћ српске привреде

²³⁶ Исто, 459, Забелешка од 18. априла 1943.

²³⁷ *Службене новине*, бр. 80 од 6. октобра 1942, Наредба бр. 18 о обавезној пријави свиња за приплод, као и свиња за товљење на подручју града Београда; *Ново време*, 7. октобар 1942, 4; Исто, 17. октобар 1942, 4, Исто, 28. октобар 1942, 4; *Свакодневни живот под окупацијом*, 357, Забелешка од 18. октобра 1942.

²³⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 468, Забелешка од 6. марта 1943.

²³⁹ Исто, 867, Забелешка од 21. августа 1944.

под окупацијом. Они нису узимали само вишкове, већ су узимали и од оног остатка који се предвиђао за релативне скромно снабдевање становништва и у осталим потребама. На пример, осим за потребе немачке војске у земљи, узимали су и извозили сирову и готову кожу, вуну, памук и другу робу неопходну за одевање и обућу и сл.²⁴⁰ Слично је и са другим сировинама неопходним за живот припадника грађанства, као и осталих слојева друштва. Због тога ћемо се у наредним редовима осврнути на то како су изгледале друге потребе грађанских припадника и какав је био начин њиховог задовољења.

Питање становања је, поред исхране, свакако представљало једно најважнијих питања за живот и стандард грађанских припадника. Многи грађани су током окупације остали без домова. Неки су их изгубили у немачким и савезничким бомбардовања српских градова (Београд, Ниш и др), други су у ратним окршајима током отпора 1941 (Горњи Милановац, Рудник, Ужице и сл), а трећи у експлозији складишта муниције (Смедерево). Њихов губитак је значио и губитак онога што су годинама стицали, одеће, намештаја, као и успомена. Некима је требало месецима, а другима и више, да бар обезбеде пристојно место за живот. Сви су мање или више суочили са сличним проблемима, али је можда ипак припадницима грађанства у великим градовима, попут Београда или Ниша, било посебно тешко. Није се радило само о бројности лица која су остала без дома, већ и о чињеници да су ови градови драматично повећали број становника доласком окупатора и избеглица. Тиме је вишеструко увећан и притисак на преостали стамбени фонд. Према подацима општинске статистике, у Београду је после бомбардовања од укупно 22.928 зграда 40% било неподесно за становање.²⁴¹ Од тога је скоро 11% зграда било порушено или изгорело до темеља или су пак њихови зидови или читаве стране, као и неки спратови изгорели. Процењено је и да је од 57.444 станова, колико их је било пред окупацију, око 5.000 станова порушено и онеспособљено за становање.²⁴² То значи да је велики број грађанских породица, као и породица других слојева становништва града

²⁴⁰ АС, Г5, ф-34, Извештај Одељења за индустрију и занатство Министарства народне привреде – Министру народне привреде, пов. бр. 123/V, 25. новембар 1941.

²⁴¹ У том проценту је било и потпуно порушених (745), делимично оштећених (1.707), као и лакше оштећених (6.913) зграда (АС, Г6, ф-2, Смањење закупних цена станова, 6. август 1941). Једна друга анализа Техничке дирекције из маја 1941. године је процењивала да је од укупно 19.641 евидентираних зграда готово половина уништена и оштећена (Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 49).

²⁴² АС, Г6, ф-2, Смањење закупних цена станова, 6. август 1941.

Београда, био принуђен да тражи и пронађе други стан и направи нови дом. Многи грађани су се сместили код рођака, пријатеља или су закупили нов стан. Тако је кућа Бранка Поповића, проф. Универзитета, била разрушена, а он је морао да нађе нови стан.²⁴³ Други су, у случају мањих оштећења, морали да узму кредит или да постојећу уштеђевину потроше на оправке.²⁴⁴ То није ишло ни брзо а ни лако. Многи нису успели чак ни да до зиме 1941/1942. године врате станове у бар приближно добро стање. За рентијере то је био доста тежак финансијски и материјални ударац, пошто нису могли да убирају закупнине, а били су у обавези да закупцима среде станове. Осим тога, многим су закупци, одбијајући да сачекају њихову поправку, отказали станове.²⁴⁵ Није било лако ни закупцима станова, јер су морали да чекају да се станови поправе или су пак сами плаћали поправке. А неретко су се селили у станове који су били лошијег квалитета од оних у којима су били.²⁴⁶ Домаћа власт у Београду је основала и Одбор за смештај становника без стана (Одељак за станове), који није могао да располаже становима без сагласности немачке власти.²⁴⁷ Известан број грађанских припадника је привремено уселин у празне станове које су њихови сопственици напустили бежећи ван Београда.²⁴⁸ Тако се др Михаило Јовановић, лекар Окружног уреда за осигурање радника Црвеног крста, уселио у стан Јосипа Розенцвајга, трговачког агента.²⁴⁹ То је, с друге стране, створило проблем свима који су се враћали. Неки, као генерал Љубомир Марић, су, после повратка у

²⁴³ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-224, Писмо Бранка Поповића – Председнику Општине града Београда 4. септембар 1942,

²⁴⁴ АС, Г6, ф-2, Представка др Олге Поповић – Комесаријату за цене и наднице, 3. септембар 1941.

²⁴⁵ Исто, ф-3, Представка др Војислава М. Јовановића, начелника Министарства иностраних послова и Славке М. Јовановић – Комесаријату за цене и наднице, 4. новембар 1941.

²⁴⁶ Исто, ф-3, Приговори закупаца против Браће Савчић, индустријалаца и банкара, власника зграде у улици Адмирала Гепрата бр.62 – Среском суду за град Београд, јул 1941; Исто, Приговори закупаца против Браће Савчић, индустријалаца и банкара, власника зграде у улици Адмирала Гепрата бр. 62 – Комесаријату за цене и наднице, новембар-децембар 1941.

²⁴⁷ Одсек за попис становништва без станова је првобитно функционисао у оквиру Одељења за снабдевање, али је онда 3. маја 1941. године издвојен (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-5-138/41, Одлука о основању Одсека за попис становништва без станова, 18. април 1941; Исто, Одељење за снабдевање – Управном Одељењу ОГБ, бр. 524, 9. мај 1941, Исто, к-210, ф-5-6247/41, Акт Одсека за попис становништва - Одељењу за снабдевање, 7. мај).

²⁴⁸ *Општинске новине*, 26. април 1941, 4; Одсек за попис становништва без станова је, после школа и хотела, почетком маја 1941. године тражио да му се дозволи да реквизира празне и недовољно искоришћене станове у Београду, а које није заузела немачка војска и да у њих смести „бескућнике“, односно лица која су у бомбардовању остала без станова (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-6-8/41, Одсек за попис становништва – Одељењу за снабдевање, бр. 59/41, 5. мај 1941).

²⁴⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, Одобрење Управног одељења Градског поглаварства Београда о уселињу др Михаила Јовановића, бр. 1546, 13. мај 1941.

Београд, одбили да живе у стану у који су се уселили немачки официри.²⁵⁰ Он се са породицом сместио у вилу у близини Аранђеловца, где је провео читаву окупацију.²⁵¹ Немачке власти су захтевале да се попишу и искористе и бољи јеврејски станови,²⁵² а касније су, после њихове депортације, нудиле те станове и у закуп.²⁵³

Већ смо поменули да је на почетку окупације дошло до проблема на пољу закупнина. То је директно утицало на материјални стандард и рентијера и закупаца. Власт је у више наврата интервенисала у жељи да заштити закупце, као економски слабију страну.²⁵⁴ Али није постигла много, осим што је између њих појачала већ постојеће напетости. Тако је током августа 1941. године донела Наредбу бр. 14 којом је смањила закупне цене између 10 и 25% у односу на месец август 1941. године.²⁵⁵ То је, с једне стране, увело рентијере у спорове са закупцима, а с друге стране, утицало и да многи од њих који су имали приход мањи од пет посто продају своје куће.²⁵⁶ Касније је власт само привидно побољшала положај рентијера. Она је укинула наредбу о снижењу кирија, али је увела државни ратни прирез који су морали да плаћају и рентијери.²⁵⁷ Побунили су се и закупци, посебно чиновници, који су сада били оштећени.²⁵⁸ Још више проблема донело је увођење доприноса о одржавању чистоће у Београду крајем 1942. године. Он је требало да оптерети рентијере са 10% од закупа, али се тај трошак прелио на закупце.²⁵⁹ То је представљао додатни удар на невелике месечне плате и пензије државних чиновника, приватних намештеника,

²⁵⁰ Душица Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Београд-Косјерић 2012, 75.

²⁵¹ О томе више у: Душица Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Београд-Косјерић 2012, 74-97.

²⁵² ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-5-624741, Акт Одсека за попис становништва без станова - Одељењу за снабдевање, 7. мај.

²⁵³ Немачке власти за те потребе основале и Биро за станове (*Ново време*, 2-3. мај 1942, 4).

²⁵⁴ Комесарска управа је тражила од кућевласника да „не узнемиравају“ закупце који не могу „уредно“ да плаћају закупнине. То није значило и да их не плаћају, већ да закупци треба да наставе са измирују своје обавезе, али да кућевласници морају да буду толерантнији према онима који тренутно не могу да плате (*Општинске новине*, 4. мај 1941, 4; Исто, 30. мај 1941, 3).

²⁵⁵ *Службене новине*, бр. 100А од 22. августа 1941, Наредба бр.14 о смањењу закупних цена станова у Београду; АС, Г6, ф-113, Писмо Комесара за цене и наднице – Председништву Министарског савета, 7. август 1941.

²⁵⁶ АС, Г6, ф-113, Непотписана представка кућевласника – Генералном опуномоћенику за привреду у Србији, без датума (вероватно август 1942).

²⁵⁷ *Службене новине*, бр. 73 од 11. септембра 1942, Уредба о државном ратном прирезу.

²⁵⁸ АС, Г6, ф-113, Непотписана представка државних чиновника и пензионера – Милану Недићу, 1. август 1942.

²⁵⁹ Исто, ф-138, Правилник о извршењу буџета Општине града Београда за 1943; *Службене новине*, бр. 103 од 25. децембра 1942, Уредба о градском доприносу за одржавање чистоће у Београду.

пензионера, али и наднице радника и сл. Због тога је реаговао и министар унутрашњих послова, истичући да закупци нису власници него закупци и да су у питању економски слабији грађани.²⁶⁰ Међутим, оскудица у становима је током читаве окупације пружала могућност рентијерима да уцењују закупце и да их приморавају плаћају више за боље станове или да узимају нешто јефтиније и лошије станове. Посебно је то видљиво када су и сами закупци издавали ненамештене и нехигијенске собе. Такви случајеви су и јавно жигосани, али им је тешко било стати на пут.²⁶¹ У сваком случају, грађани су током читавог периода окупације морали да издвајају између једне трећине и једне половине просечне плате и пензије. То је био онај стални трошак, који нису могли да редукују. Многи су покушали да на име комодитета, стешњени са блиским члановима фамилије, лакше поднесу трошкове.

У непосредној вези са становањем је и набавка огрева, која је сваке зиме под окупацијом била посебан изазов за живот и стандард грађанских припадника. Она није била једноставна за власт и становнике градова ни у мирнодопско време, а посебно не у време оштре зиме каква је била 1941/1942. године. Већ смо раније поменули да домаћа власт под окупацијом није успела, што због отпора и грађанског рата, што због сметова и хладноће, да снабде градове с огревом. Ситуацију је додатно компликовала чињеница да многи грађани у бомбардованим градовима (на пример, Београд, Ниш..) нису, и поред поправки, успели да на многе зграде и станове ставе прозоре и врата. То није значило само да су се смрзавали, већ и да многи нису могли ништа да скувају. Та врста неприпремљености је тако једног савременика приморала да, на пример, 8. децембра 1941. године изгори један капак од четири килограма који је набавио два месеца раније.²⁶² У ствари, грађански припадници, као и остали становници, били су препуштени сами себи. Они који су могли да плате набављали су дрва или угаљ на црној берзи. Тако су Београђани у децембру 1941. године давали за један кубни метар једну четвртину просечне чиновничке плате (830 динара), а у јануару 1942. године већ једну половину исте.²⁶³ Међутим, у априлу 1943. године

²⁶⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-225, ф4-24/43, Акт Министарства унутрашњих послова – Председнику градске општине Београда, IV бр. 31, 21. јануар 1943 .

²⁶¹ *Српски народ*, 12. јун 1942, 10; Исто, 26. јун 1942, 11.

²⁶² *Свакодневни живот под окупацијом*, 89, Забелешка од 8. децембра 1941.

²⁶³ Београђани су у јануару 1942. године морали су да за метар дрва са преносом, стругањем и уношењем у подрум издвоје 1.500 динара (*Свакодневни живот под окупацијом*, 117, Забелешка од 11. јануара 1942).

Београђанима је требало више од једне плате, док је Нишлијама крајем 1943. године требало готово две просечне плате.²⁶⁴ А за целу зиму било им је потребно бар још четири метра. Чак ни општинска дрва нису била тако повољна, под условом да су грађански припадници успели да искористе купон. У том случају један метар их је крајем 1941. године коштао 330 динара, а са стругањем и уношењем у подрум 530 динара.²⁶⁵ У томе су успели само ретки грађани. Већина њих се буквално смрзавала. Због тога су многи били принуђени да те прве зиме под окупацијом секу дрвеће у порти цркве Александра Невског или у порти Вазнесењске цркве у Београду.²⁶⁶ Било је случајева и да су службеници, без могућности да загреју канцеларије, секли прагове на општинском колосеку пруге Беле воде – стругара „Макиш“.²⁶⁷ Други су, да би га набавили, ишли дечјим саоницама у Кошутњак, а трећи су секли своје дрвене кревете како би успели да загреју кућу и скувају ручак.²⁶⁸ Ситуација је била толико тешка да се и пре почетка праве зиме о томе већ разговарало и међу Шапчанима.²⁶⁹ Слично је поступало и лесковачко грађанство, које је практично опустошило паркове у граду, а и дрвеће на трговима.²⁷⁰ Убрзо се власт суочила са великим бесправним сечама шума, практично њиховом уништавањем.²⁷¹ У сваком случају, било да је реч о приватним кућама, становима или општинским канцеларијама, свуда се грејала само једна просторија. У приватним кућама је то била кухиња. И она се грејала повремено и у поподневним сатима.²⁷² Власт је покушавала да нешто уради, па је, поред планске сече, разматрала и могућност се преправе постојеће пећи, посебно штедњаци, са ложења дрветом на ложење угљем. Међутим, то се

²⁶⁴ У Београду се у априлу 1943. године један кубни метар продавао између 4.000 и 5.000 динара, а у Нишу до 7.000 динара (*Свакодневни живот под окупацијом*, 498, Забелешка од 16. априла 1943; АС, Г6, ф-163, Извештај Округног начелства округа Нишког, К. бр. 7977/43, 26. новембар 1943).

²⁶⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 89, Забелешка од 8. децембра 1941.

²⁶⁶ Исто, 80, Забелешка од 29. октобра 1941; Исто, 85, Забелешка од 29. новембра 1941; Рукописно одељење Матице српске (РО МС) Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, инв. бр. М. 13.299, *Дневник* 1. 1. 1940 - 31.12. 1941, Забелешка од 8. децембра 1941.

²⁶⁷ ИАБ, ОГБ, Техничка дирекција, ф-495, Акт Управе водовода –Техничкој дирекцији, бр. 7636, 25. децембар 1941.

²⁶⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 408, Забелешка од 30. децембра 1942.

²⁶⁹ Г. Бабовић, *Дневник*, 128, Забелешка од 13. септембра 1941.

²⁷⁰ Тако је без дрвећа остао „Свето-Илијски“ парк, док је парк „Девет Југовића“, уз оштру интервенцију власти, сачуван. И дрвеће на сточном тргу је посечено, а скидане су и ограде са општинских имања (ВА, Нда, 27-1-24, Извештај председника Градског поглаварства Лесковца – Председнику Владе Милану Недићу, 20. мај 1942).

²⁷¹ АС, Г5, ф-33, Акт Државне шумске манипулација у Липовици о бесправној сечи шума – Дирекцији шума, бр. 2271/42, 25. децембар 1942.

²⁷² Г. Бабовић, *Дневник*, 173, Забелешка од 23. децембра 1941; *Свакодневни живот под окупацијом*, 118, Забелешка од 11. јануара 1942; Исто, 438, 26. јануар 1943.

показало сувише компликованим и скупим, па и немогућим подухватом.²⁷³ Посебно критично стање за грађане било је и у јесен и зиму 1943/1944. године. Планска сеча дрва је подбацила, јер је тек 36% од потребних количина огревног дрвета увезено у Београд и друге градове.²⁷⁴ Због тога се власт носила мишљу да приступи, ако буде морала да спасе београдско становништво од зиме, и сечи парка Кошутњак и националног парка Авала.²⁷⁵ Уз то, треба поменути и да је сваке зиме долазило до рестрикција струје. Прво су улице градова биле у мраку, а онда су куће и зграде биле у мраку. Осветљење је, у неким периодима, пуштано тек у шест часова увече, а гашено у поноћ и тек пуштано у шест поподне.²⁷⁶ Када га није било користиле су се свеће, које је опет било тешко и скупо набавити, поред толико других ствари.

Ништа боље није било ни у области одевања. Већ је прва година окупације наговестила да ће одевање задавати велике муке. Међу првима који су то осетили били су грађани којима је одећа и обућа изгорела у бомбардовању. Они су, у јесен 1941. године, страховали како ће без зимских капуца да преживе зиму. Слично је било и са осталим одевним предметима, као што су зимске ципеле и чарапе.²⁷⁷ Посебну забринутост грађанских припадника, као и осталих становника, изазвале су мере домаће власт које су регулисале промет у области тржишта одевних предмета. Централа за текстил и Централа за кожу су током лета 1941. године ограничиле слободу располагања сировом кожом, текстилом и текстилним влакнима.²⁷⁸ То је значило да су забраниле производњу и продају разних артикала одеће и обуће, а тиме и ограничиле личну потрошњу. Била је, између осталог, забрањена и продаја јесењих и зимских ципела, због чега је одмах дошло до несташнице.²⁷⁹ Могућност продаје произвођачи су добили тек по добијању дозволе

²⁷³ Наиме, за такве преправке било је неопходно гвожђе, а њега је било мало. С друге стране, рачунало се да само у Београду има око 95.000 шпорета, па би за измене требало 475 тона гвожђа. Стало се ипак на гледиште да је то много материјала, да су шпорети неподесни за ту врсту промене и сл (АС, Г7, Централа за гвожђе и метале, ф-1, Извештај са конференције одржане 7. маја у Заводу за топлотну привреду између шефа Завода г. Драгићевића и произвођача пећи и штедњака – Управнику Централне за гвожђе и метале, 8. мај 1943).

²⁷⁴ АС, Г5, ф-2, Апел Министра народне привреде – Свим Окружним начелницима, јун 1943.

²⁷⁵ М. Воковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 123.

²⁷⁶ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-213, ф-10-444/41, Наредба председника Градске општине о штедњи електричне енергије, бр. 17332, 1. октобар 1941.

²⁷⁷ *Свакодневни живот под окупацијом*, 95, Забелешка од 18. септембра 1941.

²⁷⁸ Драган Алексић, *Привреда Србије...*, 211-212.

²⁷⁹ Тако је, на пример, Централа за кожу забранила произвођачима обуће (обућарима и фабрикама обуће) и трговцима на мало и велико продају обуће, посебно јесењих и зимских ципела без обзира на врсту коже од које су израђене, цокуле, баканце, планинарске или туристичке и ловачке ципеле,

од стране Централа, а купци могућност куповине тек по добијању бонова за куповину крајем новембра 1941. године.²⁸⁰ Међутим, проблем је био што је ретко ко је добио бонове стизао до ципела, јер их није ни било. Једна анализа показује да је београдском становништву издељено у зиму 1941/1942. године тек 30.000 бонова за један пар ципела, што је пак задовољавало мање од 10% потреба становништва.²⁸¹ Већина се окренула продаји и куповини на црној берзи, на којој су цене биле изразито високе. Добре ципеле су представљале прави „луксуз“.²⁸² Многима су оне, већ дотрајале, пропуштале воду, а израда ђона била је не само скупа, већ и готово немогућа јер обућари нису добијали довољне количине коже. Неки су одлучили да што мање излазе како би им ципеле што дуже трајале.²⁸³ Један чиновник из Београда је тако, због немогућности да купи ципеле, а старе су му биле на измаку, тражио премештај ближе кући.²⁸⁴ Слично је било и са зимским капутима, до којих је било тешко доћи. Поред високе цене, њихова израда или преправка била је скопчана и са набавком штофа, конца, прибора. То је ретко ко могао себи да приушти. Стање се погоршало у току наредних година окупације. Тако је, према Наредби Централе за текстил, за 1942/1943. године предвиђено да бонове добију само она лица која немају више од једног одела, две хаљине, немају капут или немају више од три пара рубља и пет пари чарапа.²⁸⁵ Због свега тога, одело се због похабаности превртало и крпило, а ишло се у јесењим месецима у платненим ципелама.²⁸⁶ Извештаји бележе да је „много неодеведеног света“ и да је неопходно пустити у продају текстилну робу да се „грађанство одене и лакше поднесе зиму“.²⁸⁷ Појавиле су се већ током 1942. године и врло неудобне ципеле са дрвеним ђоном, али су се, због потпуне оскудице ципела са кожним ђоном,

као и чизме (*Службене новине*, бр. 89 од 16. јула 1941, Наредба бр. 1 Централе за текстил; Исто, Наредба бр. 3 Централе за кожу о продаји и производњи обуће).

²⁸⁰ *Службене новине*, бр. 127 од 25. новембра 1941, Наредба бр. 8 Централе за кожу о продаји обуће.

²⁸¹ АС, Г7, Централа за гвожђе и метале, ф-1, Индустрија Србије и прве мере индустријске политике, 1. јун 1942.

²⁸² *Свакодневни живот под окупацијом*, 95, Забелешка од 18. децембра 1941.

²⁸³ Исто, 124, Забелешка од 23. јануара 1942.

²⁸⁴ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-236, ф-5-68/44, Молба Драгутина Богдановића – Шефу Одсека за лечење и санитарне установе Општине града Београда, 4. март 1944.

²⁸⁵ АС, Г6, ф-267, Задачи и рад Централе за текстил, без. датума (анализа садржаја показује да је документ настао, вероватно, крајем 1942).

²⁸⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 355, Забелешка од 14. октобра 1942.

²⁸⁷ АС, Г6, ф-119, Преглед извештаја окружних начелстава о стању надзора над ценама у месецу децембру 1942.

рашириле тек у току 1943. године.²⁸⁸ Током 1943. године било је чак и по ценама на црној берзи тешко набавити ципеле, а и друге одевне предмете, попут капута или новог одела.²⁸⁹ Тада је један чиновник морао да издвоји за ципеле између три или четири просечне месечне плате²⁹⁰, а за нов капут двадесет месечних плата.²⁹¹ Томе треба додати да су многи грађански припадници, као и остали слојеви српског друштва под окупацијом, продавали разне одевне предмете како би се прехранили. И док се одећа током 1942. године мењала за новац, већ од 1943. године она се мењала директно за храну. Обућари су поправљали обућу за зејтин, шећер, маст, а сељаци су давали своје производе за веш, кошуље и опанке.²⁹²

Трпели су у условима рата и окупације и хигијена и здравље припадника српског грађанства, као и осталих слојева друштва. Та питања су била отворена већ са на почетку окупације, одмах после бомбардовања српских градова, када су данима на улицама и испод разрушених зграда лежали лешеве, а канализациона и водоводна мрежа покидана. Могућност да се грађани, због масовне нечистоће, суоче са епидемијом тифуса била је реална. Она је у Београду избегнута захвајући наредби немачког окупатора о обавезној вакцинацији становништва.²⁹³ Међутим, током окупације није било лако увек одржавати чистоћу у градовима, а ни личну хигијену. Припадници београдског грађанства су се стално жалили на недовољну

²⁸⁸ *Ново време*, 31. јул 1942, 4; Исто, 10. септембар 1942, 5; Исто, 11. новембар 1942, 4; *Свакодневни живот под окупацијом*, 493, Забелешка од 9. априла 1943; Због несташнице уобичајених сировина за производњу обуће, Министарство народне привреде је почетком 1943. године најавило производњу дрвених ципела, па је наложило окружним начелницима да провере да ли у њиховом округу има врба, топола и јова, као најпогоднијих врста дрвећа за ту производњу (АС, Г5, ф-2, Акт Министарства народне привреде о производњи дрвених ципела – Окружном начелству, бр. 3541/43, 4. фебруар 1943).

²⁸⁹ ВА, Нда, 2-2-15, Извештај по питању исхране становништва, без год. (вероватно 1943). Према једној анализи коју је дао чиновник Комесаријата за цене и наднице, да би чиновник био пристојно одевен требало му је у случају да набави материјал, ципеле и све остало по прописаним ценама око 15.000 динара. То није било могуће, па се он запитао „када ћу моћи да зарадим и уштедим толики новац само за обућу и одећу са данашњом платом.“ А онда је и резигнирано додао: „Ту престаје мозак да мисли, јер је немогуће данас са чиновничком платом изаћи на крај. Како ли је осталим сиромашним људима, који имају на издржавању по троје или четворо деце. Баш то питање остављам Комесаријату, да види колико води правилну политику цена“ (АС, Г6, ф-221, Окружно начелство округа Нишког – Министарству народне привреде, Комесаријату за цене и наднице, К. бр. 7977/43, 11. мај 1943).

²⁹⁰ Ципеле су крајем 1942. године могле да се набаве за 4.500 динара, а у мају 1943. године од 12.000 до 15.000 динара (*Свакодневни живот под окупацијом*, 372, Забелешка од 10. новембра 1942; Исто, 525, Забелешка од 24. маја 1943).

²⁹¹ Цена капута на црној берзи је крајем 1943. године била за осам пута већа него у марту 1942. године, када је износила 10.000 динара (*Свакодневни живот под окупацијом*, 180, Забелешка од 23. марта 1942; Исто, 676, Забелешка од 17. децембра 1943.)

²⁹² *Свакодневни живот под окупацијом*, 462, Забелешка од 26. фебруара 1943; Исто, 517, Забелешка од 12. маја 1943.

²⁹³ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 102.

бригу градских служби за одржавање чистоће. Иако су месечно издвајали 10% од кирије, дешавало се да ђубре испред њихових зграда и кућа стоји по више месеци. Један савременик је записао да је град често био и „прљав и веома смрдљив“.²⁹⁴ Још горе је било грађанским припадницима у Лесковцу. Ту је интервенисала немачка власт и казнила град због неодржавања чистоће.²⁹⁵ Чистоћи није погодновало ни већ поменуто држање свиња и пилића у двориштима. Али, између глади и хигијене није био тежак избор. Београдски ђубретари нису имали довољно капацитета да свуда стигну, а приоритет су им биле зграде у којима су били смештени Немци.²⁹⁶ Исто или слично било је и другде. Бригу су чак преузели и сами грађани. Они су из скромних кућних буџета плаћали да им се износи смеће и очисти испред зграда,²⁹⁷ сведочећи тако је дух градског и грађанског живота још увек жив. Другима је, као на пример ужичким грађанима, било наређено да сами износе ђубре и бацају у реку Ђетињу.²⁹⁸ Још више је трпела лична хигијена. Предратне залихе сапуна брзо су се истрошиле. Због тога су сви извештаји окружних начелника помињали да је лична хигијена „нешто заостала“.²⁹⁹ Неки су, с пуно резигнације, писали да у Лесковцу, у коме ради фабрика сапуна, грађани немају сапун за прање руку.³⁰⁰ Заправо, Централа за хемијске производе је контролисала и његову производњу и расподелу, па је произведен сапун прво испоручиван Централом, а она га је потом у складу с планом упућивала тамо где је сматрала да треба. Слично је било и са перећим сапуном и сапунским прашком. Он је био све лошијег квалитета,³⁰¹ а смањена је и његова количина по особи на месечном нивоу на 100 грама перећег и 100 грама сапунског прашка. При том, добијао се ретко, па је све више људи све теже

²⁹⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 497, Забелешка од 14. априла 1943; Исто, 867, Забелешка од 21. августа 1944.

²⁹⁵ Општина града Лесковца је била, због нечистоће града, кажњена од Крајскомандатуре са 150.000 динара (ВА, Нда, 27-1-24, Извештај председника Градског поглаварства Лесковца – Председнику Владе Милану Недићу, 20. мај 1942).

²⁹⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 492-493, Забелешка од 8. априла 1943.

²⁹⁷ Исто, 523, Забелешка од 21. маја 1943.

²⁹⁸ *Српски народ*, 6. јун 1942, 11.

²⁹⁹ ВА, Нда, 22-2-31, Месечни извештај за месец децембар 1942. године Округног начелства округа Краљевачког – Министарству унутрашњих послова, пов. бр. 5/43, 4. јануар 1943.

³⁰⁰ ВА, Нда, 27-1-24, Извештај председника Градског поглаварства Лесковца – Председнику Владе Милану Недићу, 20. мај 1942. У Лесковцу је тоалетни сапун производила фабрика Влајчић, која је наставила да ради и под окупацијом. Међутим, осим што је све предратне залихе морала да преда, није имала право да сама дистрибуира сапун, већ је то уместо ње чинила Централа за хемијске производе.

³⁰¹ Стално је смањиван проценат масних киселина, па је већ 1942. године спуштен на испод 20% за чврст сапун а за сапунски прахак на испод 15% (АС, Г5, Ф-1, Извештај Одељења за индустрију и занатство – Министру народне привреде, пов. бр. 153, 13. октобар 1942).

одржавало личну хигијену.³⁰² Управо, како је прибележио окружни начелник округа Моравског, сапун је „за многе и многе постао готово луксуз“.³⁰³ Шабачки прота Бабовић сведочи да су грађани Шапца у јуну 1942. године, тек после више од годину дана од окупације, први пут добили сапун.³⁰⁴ Индиректно о томе пише и Аритон Михаиловић, када каже да се у трамвајима „гура распуштена и смрдљива публика“.³⁰⁵ Поред сапуна, тешко се набављао и каладонт и мали сапун за бријање. Један савременик бележи да су раније залихе издржале до средине 1942. године. Тада су морали да се довијају, па су уместо каладонта, прали зубе содом бикарбоном, која се могла набавити у слободној продаји.³⁰⁶ Приметан је био и пораст болести везаних за лошу исхрану, слабо одевање, невођење рачуна о личној хигијени и другим потребама. Међу њима се истичу болести попут запаљења плућа, малокрвности, туберкулозе, дизентерије, дифтерије, пегавог тифуса и сл.³⁰⁷ Посебан проблем је био недостатка лекова. С њим су се апотеке и болнице сусреле већ на почетку окупације, али и грађански припадници. Апотекари су у очају молили да се укине забрана продаје рицинусовог уља, живе, глицерина, ланеног уља и пчелињег воска вежаних у изради многих лекова за кожне болести, опекотине и сл. Сматрали су да тиме није доведен само у питање њихов опстанак, већ и брига о здрављу болесних грађанских припадника, као и осталих слојева друштва.³⁰⁸ Оскудица је крајем 1942. године донекле ублажена, али само за болнице, захваљујући помоћи Црвеног крста.³⁰⁹ За грађане који су већ патили, на пример, од шећерне болести, стање је било алармантно. Они у мају 1942. године нису нигде могли добити инсулин, рибљи зејтин и сахарин.³¹⁰ Недостатак и немогућност набавке лекова често се завршавала трагично. Познат

³⁰² АС, Г5, Ф-І, Извештај Одељења за индустрију и занатство – Министру народне привреде, пов. бр. 162, 10. новембар 1942.

³⁰³ ВА, Нда, 21-3-2, Посебан извештај Окружног начелства округа Моравског – Министру унутрашњих послова Милану Аћимовићу, пов. бр. 761, 24. јун 1942.

³⁰⁴ Г. Бабовић, *Дневник*, 356, Забелешка од 8. јуна 1942.

³⁰⁵ А. Михаиловић, *н.д.*, 67, Забелешка од 3. јуна 1943.

³⁰⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 222, Забелешка од 16. маја 1942.

³⁰⁷ ВА, Нда, 22-2-18, Извештај о општем стању за месец јануар 1943. године Начелства округа Ваљевског – Шефу државне безбедности, Команди јавне безбедности, пов. бр. 298, 1. фебруар 1943.

³⁰⁸ АС, Министарство рада, социјалне политике и народног здравља (Г10) ф-2, р-140/41, Молба Апотекарске коморе – Министарству социјалне политике и народног здравља, бр. 313, 28. јула.

³⁰⁹ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-224, ф-1-465/41, Акт Српског друштва Црвеног крста – Општини града Београда, бр. 10.192, 30. октобар 1942.

³¹⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 210, Забелешка од 2. маја 1942.

је пример супруге Бранка Лазаревића, дипломате и књижевника, која је умрла пошто није успела да добије потребну инјекцију инсулина.³¹¹

У односу на исхрану, а и поменуте потребе, издвајања за дуван и цигарете представала су луксуз. Али за грађане који су пушили, пушење је било, као увек, специфичан начин изражавања слободе, навика, зависност, па и страст, којих нису желели тако лако да се одрекну. Дуван и цигарете су већ на почетку окупације били за већину грађанских припадника – пушача, како је прибележио савременик Милан Банић, један од „најдрагоценијих и најређих артикала“.³¹² Ако су и успели да их нађу, њихова цена је била веома висока. Тако је почетком маја 1941. године једна кутија коштала пет пута више него пре окупације.³¹³ Чак и онда када су успостављено нешто редовније снабдевање, оно је кратко трајало, јер су конзументи у жељи да обезбеде краткорочне залихе куповали и више него што им је требало у том тренутку. Неки нису успели да купе ни најмање количине.³¹⁴ Страх од несташнице, мале количине у слободној продаји, као и нагомилавање залиха од стране појединаца који су гледали како да зараде, поговодили су расту цена и њиховом шверцу, односно илегалној продаји.³¹⁵ Међу препродавцима, поред домаћих лица, током последњих година окупације, били су и немачки и бугарски војници.³¹⁶ За грађанске припаднике, као и остале слојеве друштва, који су цигарете и дуван куповали у слободној продаји цене су биле далеко повољније. Због тога су морали да, из дана у дан, тачно у одређено време за издавање цигарета и дувана, стрпљиво, без обзира на временске услове, чекају у дугим редовима пред дуванциницама или киосцима. Један очевидцац је забележио: „Веће су гомиле које чекају дуван и цигарете, него оне које чекају за хлеб“.³¹⁷ Цена тако купљених цигарета била је крајем 1941. године три до четири пута нижа него на црној берзи.³¹⁸ Тешки дани за пушаче, па и за оне из редова грађанства, који су наговештени током 1942. године, када су најчешће могли да купе пола пакле

³¹¹ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 145.

³¹² М. Банић, *н.д.*, 89.

³¹³ Цена једне кутије „Драве“ износила је двадесет седам динара, а пре рата она је коштала пет динара (М. Банић, *н.д.*, 89).

³¹⁴ *Ново време*, 19. мај 1941, 5.

³¹⁵ Исто, 24. мај 1941, 5.

³¹⁶ Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво“, *Зборник радова народног музеја*, XXX, Чачак 2000, 216.

³¹⁷ РО МС, Заоставштина Милана Јовановића Стоимировића, инв. бр. М. 13.299, *Дневник* 1. 1. 1940 - 31.12. 1941, Забелешка од 2. децембра 1941.

³¹⁸ Кутија „Драве“ износила је седам динара, „Ибра“ осам и по, „Зете“, десет, „Мораве“ једанаест динара (*Свакодневни живот под окупацијом*, 91, Забелешка од 11. децембра 1941).

дневно у слободној продаји³¹⁹, постали су још тежи током 1943. године. Следовања дувана су смањена, што је пушаче ставило у немогућу ситуацију. Један савременик, и сам пушач, већ је раније констатовао да се „сада цигарета узима као лек: на два сата“.³²⁰ Почетком маја 1943. године само једна цигарета коштала шест динара, па су страственији пушачи ипак морали да их оставе.³²¹ Према једној процени, само у Београду је почетком 1943. године било око сто хиљада пушача, или готово једна трећина становника.³²² Пред продавницама дувана је често владало опсадно стање. Долазило је и до разних ексцеса који су понекад водили не само до вике, гужве, већ и до физичког обрачунавања међу грађанима који су чекали ред.³²³ Домаћа власт је била приморана да у другој половини 1943. године, много касније него у неким местима у унутрашњости Србије, уведе и купоне у Београду, на које су пушачи могли да узму дневно шест цигарета.³²⁴ Касније је и то смањено на три цигарете дневно, а било је и периода када ни то нису могли да добију.³²⁵ За жене је стање било још горе. Следовања су им током читавог периода била мања, а од 16. априла 1943. године било им је забрањено да издавање дувана на дуванциницама.³²⁶

Спроведена анализа стања осталих потреба српског грађанства под окупацијом показује да су имали изузетно велике тешкоће у њиховом задовољењу. То је било све теже са сваком годином окупације. С обзиром да је највећи део прихода одлазио на набавку намирница, мало шта је преостајало за обезбеђење осталих потреба. Као што смо већ поменули, њима је придавана пажња онда када се морало, као у случају, обезбеђења стамбених услова или набавке огрева и дотрајале одеће и обуће. Питање стамбеног смештаја је, међу осталим потребама, имало приоритет. Оно није могло да чека, као у случају, на пример, одевања. Стан није могао да се крпи, он је морао да буде обезбеђен или се

³¹⁹ Изгледа да су грађани у унутрашњости (Јагодина, Чачак) били у нешто повољнијој позицији у односу на Београђане. Први су добијали једну кутију дневно, а други пола кутије цигарета или 20 грама дувана (АС, Ж28, Збирка НОР-а, ф-27, Акт Среског Одељења исхране – Среском начелству у Јагодини, 4. фебруар 1942; М.Тимотијевић, *Чачак под окупацијом 1941-1944*, 216).

³²⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 150, Забелешка од 17. фебруара 1942.

³²¹ Исто, 511, Забелешка од 4. маја 1943.

³²² АС, Г6, ф-267, Образложење Правилника о додељивању дуванских прерађевина по куповним књижицама у Београду, 1. јануар 1943.

³²³ Исто, Образложење Правилника о додељивању дуванских прерађевина по куповним књижицама у Београду, 1. јануар 1943.

³²⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 605, Забелешка од 8. септембра 1943; У унутрашњости Србије купони су заживели већ почетком 1942. године (АС, Ж28, Збирка НОР-а, ф-7, Акт Среског Одељења исхране – Среском начелству у Јагодини, 4. фебруар 1942).

³²⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 780, Забелешка од 20. маја 1944.

³²⁶ Исто, 498, Забелешка од 16. априла 1943.

завршавало на улици. Иако су новчана издвајања за стан била мерама домаћих и окупационих власти контролисана, она су и даље била висока, а и била су стална. Рентијерима је донекле било лакше, пошто су имали смештај, али су морали да воде рачуна о закупнинама, посебно у случајевима где им је то био једини извор прихода. Осим тога, рентијери су били оптерећени бројним порезима, тако да нису остваривали већи приход од издавања. То је многе натерало да продају куће. Међутим, издвајања за одећу и обућу, иако су била превисока и готово недоступна, могла су да се одложе, а носило се оно шта се имало. Додуше, до краја окупације већина грађанских припадника, као и осталих слојева друштва, била је више боса и гола него одевена. Оно што је занимљиво јесте да су се грађански припадници – пушачи тешко одрицали своје навике за пушењем. Она није само пружала задовољство, већ је и давала својеврстан осећај отпора наметнутим околностима. С обзиром да је у датим условима била нека врста „луксузне потребе“, са њом се престајало тек када је издвајање за њу нарушило главне егзистенцијалне потребе.

“Одсутни очеви - одсутни синови“: свет грађанске жене

Нова, ратна свакодневица донела је велике промене у живот жена уопште, па и у живот грађанских жена. Није се само погоршао њихов живот, односно материјални услови, већ и се изменила и њихова улога. Велика већина грађанских жена била је, због одсуства мушких чланова, које смо симболично изразили кроз синтагму „одсутни очеви-одсутни синови“, принуђена да се сналази како зна и уме. Дошло је и до извесне рурбанизације, односно регресије посебно у погледу материјалне културе. То је погодило већину жена, без обзира на њихов предратни економски и друштвени статус. Можда је унеколико било теже онима предратним грађанским женама које су се имале бољи економски и друштвени положај, па су га у току рата брзо изгубиле. Изузетак су чиниле жене које су оствариле ближу везу с окупатором било саме или преко сродника, жене чије се богатство није истопило у првим ратним месецима или оне жене које су се, хтеле или не, брзо и лако прилагођавале ратним условима привређивања, али њих је било сразмерно мало.

Већ је бомбардовање у априлу 1941. године за бројне жене, даме или обичне домаћице, богате или сиромашне, као и за становништво уопште, означило нестајање света који су до тада познавале и који им је био близак. Велики број грађанских жена остао је без својих домова. Већ смо поменули да је у Београду готово половина зграда била уништена и оштећена.³²⁷ Супруга Владимира Велмар-Јанковића била је принуђена да са породицом, пошто им је стан изгорео, привремено нађе уточиште код рођака и пријатеља.³²⁸ Међутим, она је ипак, због функције коју је њен муж обављао под окупацијом, део приче о грађанским женама чије је искуство суочавања са стамбеним и другим недаћама окупације другачије у односу на друге. Важно је поменути да су слично поступале и остале жене које су се нашле у тој ситуацији. Домови (станови и куће) који нису порушени или изгорели у пожару имали су значајна оштећења. У њима су најчешће недостајала врата која су, због ваздушнoг притиска које су производиле бомбе пале у близини, избијена из зидова или без прозора чија су стакла попуцала.³²⁹ Прошли су месеци пре него што су поново постали погодни за становање. Многе од жена нашле су се, заједно са члановима породице, на улици, само у ономе што су у тренуцима бомбардовања дограбили, као што су ноћне хаљине, пицаме, зимски и пролећни капути, кућне папуче и сандале.³³⁰ Милан Банић забележио је, описујући те дане, да је спасавање „само голог живота“ разбило разлике између имућних и сиромашних, те да су сви изгледали „подједнако бедно, носећи са собом једнако неугледне свежњеве и нервозно импровизоване пакете“.³³¹ Бројне грађанске жене су са породицом, преко новооснованог Одбора за смештај становника без стана, усељене у станове које су сопственици напустили бежећи ван Београда.³³² То је створило много проблема. Усељене породице нису хтеле да их напусте када су се вратили власници, а они су морали да нађу нови смештај. Практично се десило да се, како пише у једној

³²⁷ АС, Гб, ф-2, Смањење закупних цена станова, 6. август 1941; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 49.

³²⁸ Светлана Велмар-Јанковић, *Прозраци*, Београд 2004, 93-94.

³²⁹ М. Банић, *н.д.*, 53;

³³⁰ Исто, 52, 59.

³³¹ М. Банић, *н.д.*, 59.

³³² Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 49, 52; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-6-8/41, Одсек за попис становништва – Одељењу за снабдевање, бр. 59/41, 5. мај 1941.

молби, „смести једна породица, а друга избаци на улицу“.³³³ Олга Николић је тако, на пример, затекла у стану Јована Панића, полицијског писара Управе града Београда, који није хтео да се исели. Она се нашла у незавидној ситуацији. То је потрајало за њу дуга три месеца, док Јован Панић није после „тешких преговора“ напустио стан, начинивши притом и материјалну штету.³³⁴ У сваком случају, ранији станари су били принуђени да нађу смештај, који у многим случајевима, због оскудице у становима, није имао ни елементарне услове за живот. То није било лако решити, што показује и случај за који је домаћа власт под окупацијом била врло заинтересована, јер се радило о официрским породицама. Посебно су је занимале оне породице чији су мушки чланови били у редовима Српске државне страже, мада није изостала ни брига за оне породице чији су мужеви били у заробљеништву. То питање је за њих „уз много тешкоћа и непријатности“ решено повољно током 1942. године.³³⁵ Међутим, Милан Банић, који је идејно-политички био близак М. Недићу и његовом традиционалном сагледавању улоге жене, приметио је и да је са „усана и лица београдских дама“, нестало ружа и шминке, да им је коса била „разбарушена и неочешљана“, да су им очи изгледале „подбуло“, а зенице „грозничаве“.³³⁶ Иако је ова слика истинита, она је имала, у складу с поменутим ставовима о положају жене, и призив критике предратног понашања и изгледа „београдских дама“.³³⁷ Напуштени домови у време бомбардовања били су и на мети пљачкаша. Дешавало се да су провалници узимали само „лично најпотребније“ ствари, ципеле, чарапе, пролећне капуте и сл.³³⁸ Савременици нису могли да сакрију шокираност бедним стањем у којем су се нашли, после пљачке, поједини домови и промене које су претрпели животи

³³³ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-214, ф-11, Молба Радомира Јовановића, власника куће и стана у Мачванској улици бр. 21 – Градском Поглаварству града Београда (Одсек за станове) у име Олге Николић, закупца, без дат. (из садржаја крај јула или почетак августа 1941).

³³⁴ Исто, Записник саслушања Радомира Јовановића, власника стана у Мачванској улици бр. 21, у VIII кварту Управе града Београда, 18. октобар 1941.

³³⁵ Према неким подацима, у Србији је било око 1.150 официрских и подофицирских станова. Власт је прибегла, ради смештаја припадника Српске државне страже, због тога што су поједини власници одбили да издају своје станове или су тражили превисоке цене закупа, и реквизицији зграда (П.М.М., „Чување и одржавање државних зграда и објеката, вођење евиденције о државном земљишту“, *Гласник српске државне страже*, новембар 1943, 663 - 676).

³³⁶ М. Банић, *н.д.*, 59.

³³⁷ Жена је у идејним ставовима М. Недића и у ставовима његових идеолога, сагледавана у једном патријархално-конзервативном моделу, у којем је она била „чувар огњишта“, „мајка и супруга“, покорна власти мужа (Милан Ристовић, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје* 3/2009, Београд 2009, 23).

³³⁸ М. Банић, *н.д.*, 59.

грађанских жена и породица. Драгутин Ј. Ранковић је тако био затечен изгледом дома његовог пријатеља предратног грађевинара Душана Ђорђевића, иначе ратног заробљеника. Уместо предратне раскоши, његова жена и деца живели су у соби у којој се сада налазио само шпорет.³³⁹ Са домовима нестало је не само оно што је оличавало њихову удобност, већ и оно што је било неопходно у свакодневном животу, попут посуђа, одеће и обуће или пак онога што је могло да омогући његово лакше функционисање, новца и накита. То је наступајућу, суморну и тешку ратну свакодневицу учинило још тежом.

За грађанске жене су поменути проблеми, као и за већину других жена, били само увод у тешкоће са којима су морале да се суочавају под окупацијом. У првим месецима окупације многе грађанске жене биле су принуђене да, упоредо са бригом за мушке чланове који су одведени у заробљеништво или су нестали, страхују за своја радна места у јавној служби. То је на директан начин утицало на њихов животни стандард, као и на стандард грађанске породице. У исто време, на питању јавних послова и запослености грађанских жена виделе су се и прве последице другачијег идеолошког третмана према женама, али и проблеми које је изнедрила ратна стварност. Већ смо нагостили да је конзервативан став, који је наслеђен још из предратног периода, најавио оштар отпор њеном јавном ангажовању и критиковање досегнутих успеха грађанских жена у еманципацији. Један савременик се на почетку окупације околио на самосвесне и друштвено ангазоване грађанске жене из виших грађанских кругова, које су, како каже, „уз чај, по салонима богаташких домова“ плеле чарапе за пољске и француске војнике. Он је с иронијом тражио да тај „отмен“ и „снобовски рад“ у плетењу за „далеке пријатеље“ сада замене са „простим“ радом за „несрећнике“ у ропству, као и бригом о „беди својих одиста ближњих“.³⁴⁰ Један други савременик је у окупацији налазио чак и добру страну, јер је она, сматрао је, из корена променила свет грађански жена, посебно оних које су припадале „свом времену“ тј. биле модерне жене. Ово се односи на оне које су раније одбијале да буду „кућни украс или домаћица“ и радије су се бавиле јавним пословима. Међутим, сада је окупација принудила грађанску жену да се „поново врати породици“ и њу више не занимају, мислио је поменути савременик, ни спорт, ни аутомобили, као ни кафане и сребрне лисице. Он је исказивао наду да је, за разлику од западних жена,

³³⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 165-166, Забелешка од 4. марта 1942.

³⁴⁰ Б., „Наше „даме“ у прошлости и садашњости“, *Општинске новине*, 6. јун 1941, 2.

код српских жена можда ипак сачувана „скривена брига и старање о кући“ и да ће она пронаћи пут којим су ишле њихове мајке и баке.³⁴¹ Неки други гласови су пак тврдили да се после окупације није много тога променило код жена. И даље су оне изгледом и понашањем подсећале, писала је Вера Пешић, на оне из доратног периода (шминкају се, излазе и сл). Због тога се у јавности јавио и врло оштар став који је окривљавао предратну еманципацију жена за ратни пораз и пропаст државе. То је посебно наглашавала управо Вера Пешић,³⁴² сарадница немачке обавештајне службе, која је покренула и расправу о улози и задацима српске жене у окупираној Србији. Она је у више наврата оптужила жене да су због своје окренутости себи и материјалним вредностима, избегавањем рађања и недовољном бригом за децу, као и симпатијама за комунизам, допринеле моралном пропадању мушкараца, што је у крајњем следу имало за последицу ратну пропаст. Ипак, она је сматрала и да жена не треба да се затвори у кућу већ треба да помогне националну обнову, поврати скромност и пружи пуни радни допринос.³⁴³ Други учесници и учеснице полемике одбацивали су одговорност жена за пропаст државе и тражили су од жена, пре свега, неговање породичних вредности, њено просвећивање и посвећивање кући и породици.³⁴⁴

У сваком случају, захтев да жене буду сведене на улогу пре свега добрих мајки, супруга и домаћица, био је оснажен и кроз конкретне потезе домаћих власти у погледу њеног запошљавања. То се посебно односи на жене у државној служби односно чиновнице. Како истраживања показују, у доратном периоду је у

³⁴¹ В.ВЛ. „Наша послератна жена“, *Ново време*, 28. септембар 1941, 7.

³⁴² Вера Пешић је, према досадашњим сазнањима, била и пре рата хапшена због шпијунаже. Под окупацијом је наставила да сарађује са немачким обавештајним органима. Изгледа да јој је од стране Немаца под окупацијом била намењена улога у пропагандном раду међу женама. Неко време је радила на припреми календара за 1942, два часописа, *Нова зора* и *Српска жена*. У првој половини 1943. године сарађивала је са испоставом БДС-а у Лесковцу, али и са представницима народноослободилачког покрета. Међутим, у септембру 1943. године била је ухапшена од стране равнаторских снага на челу са мајором Радославом Ђурићем. Убрзо су између Ђурића и Пешићеве успостављени и интимни односи, што је утицало на њихову судбину. Против Ђурића су устали његови саборци и он је пребегао партизанима, а Пешићева је са мајком стрељана (О томе више у: Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, Београд 2009, 175-213).

³⁴³ Вера Пешић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду“, *Обнова*, 6. јул 1941, 6; Исти, „Проблем наше жене – одговор госпођи Кости Костић“, *Обнова*, 16. јул 1941, 4.

³⁴⁴ Босиљка Костић, „Наша жена и њена одговорност“, *Обнова*, 22. јул 1941, 4; Жена са села, „Наша жена и њена одговорност“, *Обнова*, 4. август 1941, 4; Хр. Магазиновић, „Српска жена и њена будућност“, *Обнова*, 3. септембар 1941, 6; О томе и у: Љубинка Шкодрић, „Друштвена одговорност српске жене за наш Државни слом: женско питање у колаборационистичкој штампи“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944* (приред. Александар Стојановић), Београд 2015, 290-311.

државној служби било запослено око 20% жена.³⁴⁵ Оне су се приликом решавања тзв. чиновничког питања које је, као што смо раније истакли, драматично оптеретило буџет окупиране земље, прве нашле погођене удаљењем из службе. Савет комесара је већ 29. маја 1941. године донео одлуку којом су све удате жене које су имале минимум за егзистенцију пензионисане или отпуштене из државне службе. Тај минимум је, као што већ раније истакли, у Београду, који је припадао првом разреду скупоће, износио је за мужа и жену по 1.250 месечног бруто прихода и 500 динара за свако дете. Слично је поступљено и код неударних жена, удовица и разведених жена са децом, које су живеле у заједничком домаћинству са родитељима или са рођеном браћом и сестрама.³⁴⁶ Њима су се, већ средином јуна 1941. године, придружиле и жене које нису имале бар четири разреда средње школе или њој равне стручне школе, као и жене за чијим је радом, услед реорганизације управе, престала, како се истицало, потреба, па макар и привремено.³⁴⁷ Притом је „редукција“ чиновника, иако неопходна, образлагана ставом да је то враћање жена породици, деци и кући не само „природно“, већ и „по друштво и државу корисно.“³⁴⁸ Али убрзо је домаћа власт под окупацијом схватила да је отпуштањем јавних службеница довела у питање егзистенцију породица чинији су мушки чланови (мужеви, браћа, синови) били одсутни односно у заробљеништву или су убијени и нестали у првим месецима рата и окупације. У неким случајевима готово је онемогућила и функционисање

³⁴⁵ Р. Marković, *Beograd i Evropa...*, 55.

³⁴⁶ Створено је и више разних категорија грађанских жена у зависности од тога да ли имају минимум за егзистенцију, да ли су удате или нису, да ли имају децу или не, да ли су пред пензијом или не, да ли имају додатне приходе од имања или личног рада независног од службе и сл. Као минимум за егзистенцију узет је укупан месечни бруто доходак мужа и жене у зависности од разреда скупоће. Тако је у првом разреду скупоће тај минимум износио по 1.250 динара за жену и мужа (или укупно 2.500) и за свако дете по 500 динара до навршене осамнаесте године живота, у другом по 1.000 за супружнике и по 400 за свако дете и тако редом. А ако је жена била само званичник минимум у првом разреду је био 1.000 динара, а у другом и трећем још ниже. У сваком случају, грађанске жене у државној, бановинској и општинској служби које су заједно са мужем имале приход од имања или личног рада, који већ представља минимум за егзистенцију, отпуштане су ако нису испуниле услов за пензију. У случају да је ипак са отпуштањем грађанских жена доходак пао испод минимума за егзистенцију, жена је задржавана у служби с тим да јој се одузимао износ који је прелазео поменути минимум за егзистенцију (АС, Г 15, ф-1, Одлука о регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 29. мај 1941; Исто, Упутство о примени Одлуке регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 4. јун 1941; ИАБ, ОГБ, Техничка дирекција, 1941, к-495, О регулисању службених односа женског особља у државној, бановинској и општинској служби, 29. мај 1941).

³⁴⁷ *Службене новине*, бр. 81 од 18. јуна 1941, Одлука о службеним односима запослених лица у државној, бановинској и општинској служби, 13. јун 1941; Исто, бр. 105 од 9. септембра 1941, Одлука о допунама прописа.

³⁴⁸ Мр. „Редукција одозго“, *Општинске новине*, 5. јун 1941, 2.

појединих институција.³⁴⁹ Због тога је власт била принуђена да новим одлукама и решењима олакша материјални положај тих грађанских жена и породица. То је значило и ублажавање става у погледу запослености жена. Тако је већ 27. јуна 1941. године дошло је до измене одлуке, па је женама удатим за ратне заробљенике омогућено да ако желе могу да се поново врате у службу. Њихови приходи нису прелазили минимум за егзистенцију, који је сада, без обзира на месни разред скупоће, процењен на износ између 1.000 - 2.500 динара нето у зависности од ранга чиновника. Тако су, на пример, жене генерала или највиших државних чиновника од III до I групе, који су се налазили у заробљеништву примале месечно од редовних прихода 2.500 динара и додатак на свако дете од 300 динара. Другим речима, оне су добијале само разлику између своје плате, ако је она мања, и оног износа који им је био одређен на име плате за заробљеног мужа. Оне јесу задржане у служби и тиме су имале сва права која су проистицала из радног односа, али су у ствари радиле пуно радно време за врло малу накнаду.³⁵⁰ Њихов положај је унеколико побољшан почетком 1943. године одлуком Министарског савета којом су службенице задржане у служби да раде за разлику до минимума за егзистенцију поново почеле да примају пуну плату.³⁵¹ Наравно, ти приходи су били знатно нижи него што су биле стварне плате ратних заробљеника и значајно су снизили пре свега животни стандард жена и породица највиших државних чиновника. Слична ситуација је била и са учитељицама удатим за ратне заробљенике, које је Министарство просвете ставило „на расположење“ без права на плату али уз задржање свих осталих права.³⁵² Међутим, питање учитељица, посебно неодатих учитељица народних школа, којима је отказана служба на сличан начин, показало се сложеним и тешким за Министарство просвете. Наиме, учитељице су одлучиле да се боре за свој опстанак у служби. Уследиле су бројне жалбе како Сталној комисији при Министарству правде тако и Државном савету. Оне су на крају, иако се то питање

³⁴⁹ Б. Мајданац, *Позориште...*, 41.

³⁵⁰ *Службене новине*, бр. 87 од 9. јула 1941, Одлука о исплати припадности породицама које су биле стално настањене пре 6. априла 1941. или су принуђене да се настане на територији под војним заповедништвом данашње Србије, оних активних државних службеника по Закону о устројству војске и морнарице, Закону о чиновницима, Закону о државним саобраћајном особљу, Закону о жандармерији и Закону о граничној трупи, који се налазе у заробљеничким логорима; Исто, бр. 105 од 9. септембра 1941, Одлука о допунама прописа о службеним односима, 20. август 1941.

³⁵¹ ВА, Нда, 68а-5-43, Изванредни комесар за персоналне послове – Председништву Министарског савета, бр. 972, 17. фебруар 1943.

³⁵² *Ново време*, 27. јануар 1942, 3.

дуго потезало (и током 1943), успеле, захваљујући пре свега правној неутемељености одлуке по којој су отпуштене, да се врате на посао.³⁵³ Домаћа власт је касније проширила круг грађанских жена и породица којима је исплаћивала плату и пензију заробљених сродника и на сестре и браћу заробљених државних службеника који су били удовци, неожењени или разведени.³⁵⁴ Њихов положај је такође био лош, јер нису имали друге приходе а водили су домаћинство уз помоћ и подршку својих заробљених сродника. Нису заобиђене ни оне жене које су изгубиле своје храниоце у првим месецима окупације у земљи (умрли или убијени до 10. маја 1941), или су пак умрли у заробљеничким логорима.³⁵⁵ Изван су ипак остале све оне грађанске жене које су имале ванбрачну породицу, за коју, с обзиром да није пред законом призната, није могао бити исплаћиван додатак. Чак се и та ситуација завијала у идеолошко рухо, са објашњењем да су „можда“ меродавне власти тако желеле да их натерају да се „привенчају, како би се брачна заједница у многим случајевима спасла и морално и материјално.“³⁵⁶

Домаћа власт под окупацијом је, поред поменутих, покушала да и неким другим мерама олакша положај грађанских жена чији су сродници били у заробљеништву. Она је, како неки извори показују, после дужег преговарања с окупационим властима, које нису желеле смањење животних намирница у Србији, успела да издејствује дозволу да породице могу да шаљу пакете заробљеним сродницима.³⁵⁷ То је, с једне стране, донекле умањило психичко оптерећење грађанских жена, јер су сада могле да учине нешто за своје мушкарце, али је, с друге, донело је и озбиљно материјалне тегобе, пошто неке жене, због оскудице, нису имале од чега да припреме пакете. Неретко су и саме централне и локалне домаће власти морале да прискоче у помоћ и пошаљу пакете уместо сиромашних грађанских жена. Власт је иницирала, ради лакшег прикупљања прилога, и стварање одбора за заштиту заробљеничких породица који су материјално

³⁵³ АЈ, 63-54, Пресуда Државног савета по тужби Маћедонке Предић из Вршца по решењу Министарства просвете од 3. октобра 1941. године, бр. 1469/42, 7. децембар 1942.

³⁵⁴ *Службене новине*, бр. 13 од 13. фебруара 1942, Регулисање исплата припадности заробљених државних платеника; *Ново време*, 14. фебруар 1942, 3.

³⁵⁵ Исто, бр. 100А, 22. августа 1941, Уредба о исплати помоћи породицама оних хранилаца резервних официра, подофицира, каплара и редова, који се налазе у заробљеништву или су нестали до 10. маја 1941; Исто, бр. 15 од 20. фебруара 1942, Исплата припадности породицама погинулих и умрлих државних службеника.

³⁵⁶ *Ново време*, 27. јун 1941, 4.

³⁵⁷ М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 188.

помагали сиромашне породице, предузимали лечење о свом трошку њихових чланова и сл. За целу земљу је постојао Српски одбор, а по окрузима и срезovima – окружни и срески одбори. Одбори су били састављени, како показује пример Окружног одбора за Округ крушевачки, од богатијих и угледнијих представника српског друштва под окупацијом.³⁵⁸ Створене су касније и „женске секције“ за сарадњу са Одбором у коју су ушле представнице женских друштва у локалним срединама, као и жене ратних заробљеника.³⁵⁹

Треба додати и да су средином 1942. године узете у заштиту и оне грађанске жене и породице, као и жене уопште, чији су храниоци били „национално исправни“ а били су одведени од илегалних организација или су убијени у казним експедицијама или илегалних организација.³⁶⁰ Нешто теже било је доказати „националну исправност“ хранилаца, али је уверење два кредибилна сведока, који су то потврђивали пред полицијским органима, сматрано довољним. Та помоћ била је незнатна, посебно ако се има у виду инфлација, али је домаћа власт под окупацијом желела да бар и симболично призна жртву коју су грађанске жене, као и жене уопште, и њихове породице поднеле у рату и окупацији. Битно је и то да је она била обојена и политичким и социјалним разлозима. Међутим, ти разлози су још уочљивији у случају грађанских жена, чији су мужеви, синови или браћа погинули у редовима органа Јавне безбедности. Оне су „у знак признања за испољено пожртвовање у дужности“ њихових сродника добијале потпуно обезбеђење. Њима је, ако је сродник убијен без права на „пуну пензију“, крајем 1941. године у зависности од

³⁵⁸ Према одлуци окружног начелника у Крушевцу из септембра 1943. године за председника Одбора био је постављен апотекар Крста Новаковић, за потпредседника индустријалац Тихомир Дреновац, за секретара судија Среског суда Добривоје Ђорђевић, а за чланове Одбора банкар Ђорђе Лазаревић, посластичар Марко Пузић, и учитељи Живојин Савић и Радослав Радуловић. Међутим, после шест месеци тај Одбор је разрешен, наводно због приговора и замерки М. Недића и заробљеничких породица, па су за нове чланове изабрани представници политичке власти, као и војна лица у пензији (ВА, Нда, 136-14-15/1, Решење Окружног начелства Округа крушевачког о постављењу чланова Окружног одбора за заштиту заробљеничких породица, бр. 16953/43, 7. септембар 1943; Исто, 136-14-15/3, Решење Окружног начелства Округа крушевачког о разрешењу досадашњих и постављењу нових чланова Окружног одбора за заштиту заробљеничких породица, бр. 1248, 31. јануар 1944).

³⁵⁹ Почетком 1944. године женску секцију Окружног Одбора чиниле су Драга Величковић, председница „Кола Српских сестара“, Милена Стефановић, председница друштва „Кнегиње Зорке“, Зорка Радуловић, председница друштва „Кнегиња Љубица“, као и две жене заробљеника Милица Кнежевић и Даница Стевановић (ВА, Нда, 136-14-15/3, Решење Окружног начелства Округа крушевачког о разрешењу досадашњих и постављењу нових чланова Окружног одбора за заштиту заробљеничких породица, бр. 1248, 31. јануар 1944).

³⁶⁰ *Службене новине*, бр. 38 од 12. маја 1942, Уредба о исплати помоћи породицама национално исправних хранилаца који су одведени од илегалних организација или су убијени од казних експедиција или илегалних организација.

чина официра или војног чиновника „одмах“ исплаћена помоћ између шест и шеснаест просечних чиновничких плата и за свако дете по једна просечна чиновника плата до осамнаесте године живота, а женама које су имале право на пуну пензију, између три и осам плата и пола просечне чиновничке плате за дете до навршене осамнаесте године живота.³⁶¹ Међутим, женама није било лако да докажу, и поред разних уверења, да је њихов супруг као „национално исправан“ био одведен и убијен од припадника илегалних организација или да је страдао у борби са комунистима. Многе од њих, без довољно средстава за живот и оптерећене децом, нису успевале да се добију накнаду или су тек после бројних молби и апела успевале да добију некакву малу новчану и материјалну помоћ.³⁶² Осим тога, било је и оштрих замерки на понашање самих установа и чиновника (Команде жандармерије и Министарства унутрашњих послова) задужених за бављење поменутим исплатама. Тако је у једној молби истицано да жене путују и по неколико стотина километара да би оствариле то своје право, а онда су принуђене да данима иду од једне до друге установе, губе време и преостали новац, често „гладне, голе и босе, чекајући злехуду награду за изгубљеног сина

³⁶¹ Тако је, на пример, жени официра и војног чиновника припадала помоћ од 50.000 динара и за свако дете до осамнаесте године 3.000 динара, а жени наредника водника и наредника 40.000 динара и 3.000 динара за дете, док је жени каплара и редова 20.000 динара и 3.000 динара за дете. У случају да им припада право на пензију, добијале су између 25.000 динара и 10.000 динара у зависности од чина супруга и по 1.500 динара за дете (*Службене новине*, бр. 129, 2. децембар 1941, Уредба о изменама и допунама Уредбе о правима и одговорностима органа у служби Јавне безбедности С.К. Бр. 536 од 9. августа 1941. године и Уредбе о измени исте М.С.БР. 1440 од 16. октобра 1941).

³⁶² Ради илустрације, поменимо само два таква случаја, која речито говоре о проблемима с којима су се грађанске, а и остале жене суочавале у покушају да добију помоћ. Пензионерка Марија Карапашевић је, у немогућности да са малом пензијом издржава себе и дете, тражила накнаду за супруга који је, као бивши војвода Битољски и бивши полицијски поднадзорник агената Управе града Београда, погинуо, по њеном сазнању, у борби са комунистима. Међутим, њена молба је одбијена јер, према мишљењу Министарства унутрашњих послова, она није доказала, а то није ни могла, како је, на који начин и где њен муж погинуо. Другим речима, он, за надлежну власт, „није погинуо у борби противу комуниста“, па за њу није могуће било одобрити новчану накнаду. За разлику од ње, Вида Станковић, супруга Немање Станковића, адвоката из Богатића, који је одведен и стрељан од комуниста почетком септембра 1941. године, добила је позитиван одговор на молбу. Њену молбу подржао је, што је имало значаја и на исход, тадашњи окружни начелник у Шапцу. Она, додуше, није могла, према мишљењу власти, да добије помоћ у склопу донесених Уредби, већ само из Фонда за помоћ избеглицима (Ва, Нда, 20Б-4-80, Молба Марије Карапашевић за доделу новчане накнаде за убијеног мужа – Председнику Владе М. Ђ. Недићу, 23. август 1942; Исто, Реферат о Молби Марије, супруге поч. Василија Карапашевића, бив. војводе Битољског, за новчану накнаду за погинулог мужа 15. октобар 1942; Исто, 94-4-25, Молба Виде Станковић, удове Немање Станковића, за доделу помоћи – Министру унутрашњих послова, 10. октобар 1941; Исто, Реферат о Молби Виде Н. Станковић, бр. 10230/41, 24. октобар 1941; Исто, Председник ОГБ – Помоћнику Министра унутрашњих послова о додели помоћи Види Станковић, 29. октобар 1941).

или мужа који им је био једини хранилац...³⁶³ Због бројних жалби реаговао је и председник владе Милан Недић, који је захтевао „најхитније“ решавање тог питања.³⁶⁴

За разлику од горе поменутих грађанских жена, сасвим посебну групу чиниле су све оне грађанске жене које су због „националне непоузданости“ уклоњене из службе. А под „национално непоузданим“ могле су да се подведу и жене - припаднице „интернационалних организација“ и жене које су имале само симпатије према њима, али и жене које су, како се наводило, склоне корупцији и немарности у служби, као и оне које су шириле „лажне вести“ и реметиле „нормалан развој националних осећања народа“ или биле „морално сумњиве“.³⁶⁵ Оне су са губитком плате остајале без икаквих средстава за живот. То је њихов материјални положај, ако нису имале неке друге приходе мимо плате, чинило изузетно неповољним. Ништа није било боље ни у случају када је из истих разлога остајао без службе и мушки хранилац. Можда овде треба истаћи пре свега професорке, чији је рад са школском омладином сматран посебно осетљивим. Уз то, оне су, ако им је у кривицу стављено да су левичарски оријентисане или да су припадале комунистима, биле и под надзором полиције. За њих су од свих надлежних органа (директора школа, полицијских органа и сл) тражене додатне провере и подаци, а спровођена су и праћења.³⁶⁶ То је додатно оптерећивало њихов живот и живот њихове породице.

У исто време, са променама у свету грађанских жена, нарочито у погледу запослености, заговорници њеног повратка кући и породици нису потпуно одрицали неке њене таленте и способности. То се посебно односило на оне жене које су имале обдареност за рад у педагогији, култури, уметности и сличним областима. Њима су биле, истицало се већ од првих дана окупације, „и даље

³⁶³ ВА, Нда, 20-2-43, Молба Добросава Маслаћа, дипломираног правника и студента Економско-комерцијалне школе – Господину Председнику српске владе, без дат. (вероватно фебруар 1942).

³⁶⁴ Исто, Акт Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту – Команданту жандармерије, бр. 2645, 6. март 1942.

³⁶⁵ *Службене новине*, бр. 95 од 6. августа 1941, Уредба о уклањању национално непоузданих службеника из јавне службе; ИАВ, УГБ СП, к-192/21, Извештај Одељења за средње школе о чиновницима Министарства просвете којима је престала служба – Министру унутрашњих послова, стр. пов. бр. 62, 28. јануар 1942.

³⁶⁶ ИАВ, УГБ СП, к-192/21, Акт Одељења за средње школе Министарства просвете с молбом о спровођењу истраге над лицима стављеним на располагање – Министру унутрашњих послова, пов. бр. 101, 10. фебруар 1942; Исто, Акт Управе града Београда, Одељења Специјалне полиције – Одељењу за средње школе Министарства просвете, бр. 4056/42, 20. март 1943.

отворена врата ка успеху у службовању општем добру.³⁶⁷ Сматрало се да управо због „општег добра свога народа“, она „не сме утишати ту своју способност, него је треба да развије до највишег степена“. Али се истовремено упозоравало да ти таленти не смеју да буду на уштрб њених „права и дужности“ као мајке и домаћице.³⁶⁸ Стога је домаћа и окупациона власт прихватила активно учешће жена које су још у међуратном периоду биле познате по свом раду и стваралаштву у пре свега култури и уметности. И не само њих. То је имало и идејно-политичку употребљивост јер је, с гледишта јавности, јачало њен ауторитет. Подразумева се да су оне биле, како се истицало, „национално исправне“ и да су биле спремне да одговоре на захтеве окупационе политике у поменутих областима. То је омогућило грађанским женама чији је рад зависио од јавности да нађу ухлебљење и брину о себи и породици. Осим тога, помогла им је и чињеница да су, њиховим првим одлукама о отпуштању и пензионисању Народно позориште, Музичка академија и друге установе и институције биле практично пред затварањем.³⁶⁹ Чак је власт крајем 1941. године, и поред забране запошљавања, запослила и извешан број пензионера.³⁷⁰ Оне жене које су пак током окупације одбиле да учествују, на пример, у представама, остајале су без икаквих прихода, што је сиву свакодневицу под окупацијом учинило још гором.³⁷¹

Све у свему, већина грађанских жена, посебно оних чији су храниоци одсутни из ма ког разлога, нашле су се у тешкој материјалној и психичкој ситуацији. Оне су морале да преузму улогу храниоца, и да брину о породици, деци и остарелим рођацима. Задатак озбиљан и презахтеван, тражио је од грађанских жена и успостављање разноврсних стратегија преживљавања. Али пре него што их анализирамо, треба поменути да су грађанске жене у сведочењима савременика једва видљиве. Примера ради, у веома обимном дневнику Драгутина Ј. Ранковића његова супруга и ћерка се само узгредно помињу, уосталом као и друге грађанске жене. Оне се углавном везују за послове у кухињи и спремање

³⁶⁷ Мр., „Редукција одозго“, *Општинске новине*, 5. јун 1941, 2.

³⁶⁸ Н. Савић, „Нови идеал српскиње“, *Обнова*, 6. септембар 1941, 6.

³⁶⁹ Б. Мајданац, *н.д.*, 41, 46.

³⁷⁰ Исто, 48.

³⁷¹ Љубинка Бобић је током зиме 1942. године одлучно рекла представницима окупационе силе да „не жели да засмејава српски народ док се мрзне, гладује и гине од окупатора“. Изгледа да, осим прихода, и материјалних неприлика, није због тога била гоњена од немачких и домаћих власти. Издржавала се продајом вреднијих ствари и слика (Коста Димитријевић, „Није време за игру“, *Вечерње новости*, 24. новембар 2006 (http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.1119.html:278148-Nije-vreme-za-igru))

хране или пак за начине на које се набављају намирнице и прехрањује породица. И разговори забележени између суграђана најчешће су у вези са исхраном и начинима снабдевања.³⁷² Поједини детаљи тек повремено откривају сву сложеност и тежину положаја у којем су се нашле грађанске жене. Поменути Драгутин Ј. Ранковић примећивао да је „највише“ жена у редовима за дрва или друге намирнице, што сведочи, с једне стране, о „одсутности мушкараца“ (заробљени, погинули, убијени, у војним формацијама, на обавезном или принудном раду и сл.), а с друге, говори о њиховој превасходној бризи за основне животне потребе.³⁷³ Занимљиво је и то да се присутност жена на улицама, а „одсуство мушкараца“ чинило и већим јер су мушкарци, због појачаног надзора окупационих и домаћих власти и страха да не буду одведени на принудне радове, а неретко и ухапшени, избегавали да изађу на улице. Један савременик је записао: „Дошло време да људи чувају кућу а жене свршавају послове по вароши. Људи излазе онда само кад баш морају и обазриво“.³⁷⁴ „Одсуство мушкараца“ је било посебно видљиво у градовима у којима је дошло до масовних немачких одмазди у јесен 1941. године. Латинки Перовић, тада девојчици, остао је у сећању родни град Крагујевац као „град жена у црнини у коме се врло тихо говорило“ јер готово да није било куће која није претрпела губитак.³⁷⁵

Поменута сећања, као и други извори, показују правце у којима се кретала активност грађанских жена у погледу очувања сопственог живота и живота породице. А они су били разноврсни и често су текли упоредо. Готово је немогуће анализирати све, али је могуће пратити неколико најчешћих и најважнијих социјално-економских активности. Једна од првих активности многих грађанских жена у првим месецима окупације била усмерена на лишавање помоћи коју им је пружала кућна послуга. Њу можемо назвати и стратегијом одбацивања „луксузних“ потреба. Додуше, у прво време је на то, због ратних догађаја, утицао одлазак кућне послуге у места порекла, која више нису припадала „данашњој територији Србије“. Једноставно речно и оне грађанске жене и породице које су желеле и могле да држе послугу нису имале кога. Смањење је, како је констатовао

³⁷² О томе више у: *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944* (приред. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић), Београд 2011.

³⁷³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 86, Забелешка од 3. децембра 1941; Исто, 124, Забелешка од 25. јануара 1942; Исто, 142, Забелешка од 12. фебруара 1942.

³⁷⁴ Исто, 124, Забелешка од 25. јануара 1942.

³⁷⁵ Група аутора, *Snaga личне одговорности: prijatelji o Latinki Perović*, Београд 2008, 17; Olivera Milosavljević, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Београд 2010, 16.

један од власника бироа за набавку кућне послуге, било 80-90%.³⁷⁶ О томе сведоче и не тако малобројни огласи у којима се траже куварице или бединерке.³⁷⁷ Нешто касније је на отказивање услуга кућне послуге утицала све лошија финансијска ситуација грађанских жена и породица. Оне жене које су у својим кућама имале више чланова послуге биле су приморане да их сведу на једног, док су оне друге које су имале само једног члана у послузи морале да откажу његове услуге.³⁷⁸ Губитак послуге је грађанске жене приморао да преузму све оне послове које су до тада обављале служавке. Тиме су оне статус даме претварале у статус домаћице. Промена је утицала и на измену стила живота. Многе од њих су, ако су имале среће, упоредо радиле као чиновнице, професорке и сл, и имале стални извор прихода. Њихов свет се изменио из корена. Неке од њих које су тек успеле да организују своје домаћинство и да науче како да наређују и усмеравају рад послуге, сада су морале да саме, и у неупоредиво горим условима, воде своја домаћинства. Друге су, будући да су већ као младе навикле на помоћ у кући, имале и тежи задатак. Морале су да науче како се води домаћинство и како да прехране породице.³⁷⁹ Међутим, пропагандисти и идеолози „новог поретка“, поздрављали су ову ситуацију у којој су се нашле жене. За њих је било „главно“ да су оне „опет потпуно посвећене свом домаћинству“.³⁸⁰ Због тога се у једном чланку и слави „вредна београдска домаћица“, која стиже да у току једног дана сама, „у недостатку девојке“, обави све послове у кући.³⁸¹ Истине ради, било је случајева да су служавке остале заједно са својим газдарицама и са њима делиле сва искушења и тешкоће ратне свакодневнице. То се односи посебно на оне породице и домаћинства у којима су служавке постале, после вишегодишњег

³⁷⁶ Д. В., „Откако је Београд без кућне послуге све наше жене су постале примерне домаћице“, *Ново време*, 9. јул 1941, 4.

³⁷⁷ *Ново време*, 3. јул 1941, 9.

³⁷⁸ Д. В., „Откако је Београд без кућне послуге све наше жене су постале примерне домаћице“, *Ново време*, 9. јул 1941, 4.

³⁷⁹ Исто.

³⁸⁰ Исто.

³⁸¹ „Вредна београдска домаћица“, пише сарадник *Новог времена*, „устаје пре мужа и деце и сама ложи ватру и спрема доручак“. За разлику од предратног времена, у коме је јутро проводила у кревету, „безбрижна и лења, или је читала какав салонски роман“, док је служавка обављала куповину, сада је „вредна београдска домаћица“, иронично примећује поменути савременик, научила „лепоту рада“ и сама одлази у куповину, чека у реду за хлеб и трага за намирницама. Слави се и њена вештина да спреми јела, која није ни знала да зна. Исто тако и њена штедљивост, у условима опште оскудице. Јер, она зна да скува ручак са мало дрва. Осим тога, хвали се и њена спремност на жртву, јер она пре купује за мужа и децу потребне ствари, него за себе. После свега, она чак стиже да замени радну кецељу и мараму повезачу, неким елегантнијим комадом одеће и тако отмена и елегантна буде достојна мужа и са њим посети биоскоп (Р. П., „Како вредна београдска домаћица проводи време“, *Ново време*, 14. новембар 1943, 5).

рада, саставни део породице. Међу познатијим примерима је служавка глумице Жанке Стокић, која је са њом прошла све ратне и поратне недаће.³⁸² У другим случајевима, неретко се дешавало да их служавке изневере. Морал је попустио, па су оне најчешће поткрадале или пљачкале своје газдарице. Биле су младе и сиромашне, пореклом углавном, као и пре рата, из нижих слојева друштва. Неке међу њима се нису устручавале да то учине ни после вишегодишње службе, као што показује случај служавке код Наде Вукановић, прве жене адвоката.³⁸³ Овај пример није тако чест, колико примери служавки које су грађанске жене са довољно прихода запослиле у рату. Оне су, већ после неколико месеци рада, доста лако одлучивале на крађе. Али, ни грађанске жене, у датим условима, осим што су, посебно у првој години окупације, тешко налазиле служавке, нису успевале да провере њихову радну и породичну биографију, уче потенцијалне опасности у понашању и сл.³⁸⁴

За грађанске жене је од посебног значаја била је стратегија, увек приметна у кризним временима, која је се односила на коришћење социјалних мрежа (односно социјалног капитала). Једну врсту таквих мрежа чиниле су традиционалне мреже, у којима је главни ослоњ био на сродницима и суседима. Сродници и суседи пружали су грађанским женама помоћ у намирницама, саветима, или неким другим услугама неопходним у свакодневном живљењу. Слично је и кад су у питању друге социјалне категорије и породице. Рођаци који су имали више, или су обрађивали имања у селима, слали су онима који нису имали довољно у градовима.³⁸⁵ Добри суседи су били ту кад је била неопходна брза помоћ. То је нарочито било приметно у случајевима када је грађанским

³⁸² Слушкиња Жанке Стокић, која се звала Магда, остала је уз своју газдарицу и после ослобођења земље, када је она пролазила кроз трауматично суђење и осуду за сарадњу с окупатором. Магда је била та која јој је своју захвалност и љубав изразила и подизањем споменика на Топчидерском гробљу (Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство ...*, 335).

³⁸³ Она је на подстицај другарице покрала газдарицу. Међу покраденим стварима нашла се гардероба, штофови, рубље, али и десет килограма масти. Не тако веште, крадљивице су ухапшене са коферима, а ствари су враћене (*Ново време*, 10. октобар 1941, 5).

³⁸⁴ ИАБ, Окружни суда за град Београд, КЗП, 1942, к-6910, Извештај I кварта – Одељењу кривичне полиције, бр. 14846, 19. децембар 1941; Исто, Записник о саслушању Добриле Марковић у Окружном суду града Београда, КЗП 113/42, 21. фебруар 1942; Исто, к-6930, Пријава Данице Бошковић, 8. јануар 1942; Исто, Саслушање служавке Драгиње Медић у I кварту УГБ, 27. јануар 1942.

³⁸⁵ Ево неколико примера. Славки Анаф су рођаци из Новог Сада повремено слали пакете са сланином, сувим месом и другим намирницама. То је за њу и њеног мужа Марка Анафа, који се скривао читаву окупацију у својој кући у Београду, било важно за опстанак. И Младен Жујовић, који је део окупације провео у Неменкућама у обради имања, доносио је храну својим рођацима у Београд (М. Анаф, *n.d.*, 150; М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 28, 46).

женама било потребно да им неко краће или дуже време причува децу.³⁸⁶ Мада треба поменути и да су рат и окупација, оштра идеолошка и политичка подељеност друштва, нарушили умногоме поверење у несроднике, па и суседе. Међутим, у области сродничке подршке јавља се као карактеристична појава обнављање ширих породичних заједница. Грађанске жене, пре свега оне које су остале саме са децом, удруживале су са својим остарелим сродницима, пре свега родитељима. Стваране су тако вишегенерацијске породице у којима су се чланови повезивали и испомагали. Тако се животна мука боље подносила, као и материјалне недаће. То је приметила, убрзо по окупацији, и домаћа локална власт у Београду, која је истицала да „постоји огроман број породица које у садашњим тешким временима издржавају ближе и даље рођаке...“³⁸⁷ Може се рећи да је због губитка станова и кућа у бомбардовању силом прилика дошло до прихватања чланова породице и удруживања сродника. На то су се надовезале друге недаће, пре свега оскудица и сиромаштво. Карактеристичан пример представља многобројна породица Јована Ђ. Јовановића, директора у пензији. Он је, поред својих седам чланова, водио рачуна и о три снахе и петоро унучади (синови су били у заробљеништву), као и о ћерки која је са троје деце живела у Крагујевцу, а чији је муж био, како пише у једној молби, „жртва наших несрећних прилика“.³⁸⁸ С обзиром на старост њега и супруге, најмлађи син је требало да буде „потпора“ породици, али је често позиван на обавезни рад, кулук и друге радне акције. Због тога је молио да он не буде поново одведен од куће, јер је, као млад и здрав, једино он могао да „издржи све могуће и немогуће штрапце и дреждања пред установама за снабдевање најнужнијим намирницама“.³⁸⁹ И збиља, током читаве окупације, морало се чекати свуда за све и свашта, а то никоме није падало лако,

³⁸⁶ Драгица Јелић је, после заробљавања супруга, велику подршку имала у сусетки, која је, за време њеног боравка у болници, водила рачуна о њеној осмогодишњој ћерки (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-220, Молба Драгице Јелић – Председнику Београдске општине, 6. фебруар 1942).

³⁸⁷ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-210, ф-3-720/41, Предлог Градског поглаварства – Министарству унутрашњих послова, бр. 11062, 8. август 1941; Исто, к-210, ф-5-218/41, Акт Министарства унутрашњих послова – Градском поглаварству, бр. 1451, 4. септембар 1941.

³⁸⁸ Исто, к-228, ф-8-305/43, Молба Јована Ђ. Јовановића – Одбору за збрињавање заробљеничких породица, 27. јун 1943.

³⁸⁹ Исто. И у породици познатог хрватског политичара и бившег министра Јураја Деметровића, који је окупацију провео у Београду, сабрало се „из разлога штедње“ три породице: он са својом породицом, његов зет Звонимир Јановић са својом породицом, као и посинак инг. Владимир Предавец са супругом (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-216, ф-1-442/42, Молба Јураја Деметровића - Драгом Јовановићу, Управнику града Београда и Председнику Градског поглаварства, 8. октобар 1941).

посебно не старим и болесним грађанима.³⁹⁰ Сличну улогу и значај за свакодневно функционисање грађанских жена имао је и други тип социјалних мрежа исказан кроз ослањање на пре свега пријатеље и познанике. Њихова помоћ и подршка често се испољавала кроз пружање савета, информација, размену мисли и сазнања о разним догађајима, али и кроз конкретна дела позајмице или набавке намирница и огревног материјала.³⁹¹ Не треба занемарити ни „обичне“ пријатељске посете, које су нудиле охрабрење и давале снагу у тешким околностима. Међу такве спадају посете старих пријатеља грађанским женама које су остале саме са децом или исказивање бриге за болесне пријатеље.³⁹² Такве врсте пријатељских обилазака биле су плод искреног занимања за живот блиских пријатеља и њихове породице. Оне нису имали непосредну, материјалну корист, већ углавном емотивну и моралну вредност. За грађанске жене и породице се вредност пријатељства и познанства најбоље видела у условима опасних и по живот угрожавајућих ситуација. Поменимо тако обиласке и подршку коју су чинили пријатељи онима који су неко време били у затвору или логору због оптужбе да су комунисти, масони, равногорци или противници „новог поретка“ и окупатора. Још значајнија је њихова интервенција код домаћих власти и окупатора за ухапшене и логорисане пријатеље и познанике, али и помоћ при добијању личних исправа (идентификација), пропусница и решавању других административних послова.³⁹³ Међутим, било је ситуација у којима грађанским женама и породицама није помогло ни припадање кругу породица са, послужимо се речима социолога, „високо диверсификованим социјалним капиталом“.³⁹⁴ Дobar пример представља породица Рибникар. Она је свакако спадала у круг породица које су у предратном периоду, поред значаја и угледа, имале богату и разгранату социјалну мрежу, која је у нормалним условима била и могла да буде значајна помоћ и подршка у решавању разноврсних проблема породице. Међутим, рат и окупација су донели драматичне промене. Широки круг предратних пријатеља и познаника, које је Владислав Рибникар имао као

³⁹⁰ Драгутин Ј. Ранковић пише да му „дојади“ чекање у реду, јер се за „све мора стати у ред и дреждати“ (*Свакодневни живот под окупацијом*, 279, Забелешка од 3. јула 1942).

³⁹¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 121, Забелешка од 18. јануара 1942; Исто, 126, Забелешка од 27. јануара 1942; 127, Исто, Забелешка од 30. јануара 1942; Исто, 164, Забелешка од 2. марта 1942.

³⁹² Исто, 165, Забелешка од 4. марта 1942.

³⁹³ Марко Анаф помиње како су тражили познанике и пријатеље који би могли да интервенишу за његову ухапшену супругу (М. Анаф, *n.d.*, 204).

³⁹⁴ М. Babović, *n.d.*, 259.

представник породице и директор „Политике“, готово је „ишчезао“ после његовог хапшења од стране Гестапоа у јесен 1941. године. Супруга Јара Рибникар се сећала да није успела да сакупи потписе Београђана за његово пуштање нити је могла да нађе некога ко би интервенисао за њега.³⁹⁵ Уз жаљење и, донекле, разумевање констатовала је да они пријатељи и познаници који су могли да реагују нису смели јер су били уплашени.³⁹⁶ Мада, било је и ретких појединаца који су, због добрих веза са представницима домаће управе под окупацијом, смогли храбрости да понуде конкретну помоћ.³⁹⁷

Ситуација је била нешто другачија за оне грађанске жене које нису имале јачи социјални капитал, односно могућност да се ослоне на родбинске и пријатељске везе. Многе међу њима покушавале су да нађу излаз у стратегији неформалног рада и обезбеђења неформалних прихода. Она је често представљала додати рад, који је пратио основну делатност жена. Неке су, не би ли тако надоместиле малу плату или пензију, користиле оскудицу у становима, издавале сваку слободну собу или просторију у стану.³⁹⁸ Неретко се радило и о „бедно намештеним и нехигијенским собицама“, за коју су тражиле да се плати висока цена закупа.³⁹⁹ Некада је то, као што показује случај Милеве Милошевић, стварало више непријатности него немаштина и беда. Она је имала готово непремостиве тешкоће са својим подстанаром, иначе чиновником града Београда, који није поштовао кућни ред, који јој је прљао веш и постељину, ломио ствари, одбијао да прихвати отказ стана и сл. Ако се присетимо да је било тешко купити и наћи сапун за прање и прашак, онда се тек може видети колико је била велика мука ове жене. Чинило јој се да због свађа и сукоба, „живот више неиздржив“.⁴⁰⁰ Друге су пак „трошиле постојеће ресурсе“ сагледиве у продаји драгоцености или ствари из стана. Заправо, та врста стратегије имала је, у зависности од материјалног стања, ограничено трајање. Осим тога, у прво време се за продате ствари могло нешто и добити, а са инфлацијом оне су продаване будзашто или размењиване за намирнице. Додиром са црноберзијанцима представљали су, било

³⁹⁵ J. Ribnikar, *n.d.*, 162.

³⁹⁶ Исто.

³⁹⁷ Исто, 163-164.

³⁹⁸ *Српски народ*, 12. јун 1942, 10; ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-223, Молба Милеве Милошевић – Председнику Општине града Београда, 1. децембар 1942.

³⁹⁹ Б. М – ић, „Шпекулација са становима“, *Српски народ*, 26. јун 1942, 12.

⁴⁰⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-223, Молба Милеве Милошевић – Председнику Општине града Београда, 1. децембар 1942.

да је реч о продаји личних ствари (накит, намештај, одело и сл) или куповини намирница, посебну муку и понижење, али и „неопходно зло“, у преживљавању.⁴⁰¹ Жене које нису имале важније ствари за продају или пак могућност да купе, биле су принуђене како би прехраниле породицу да одлазе ван градова. Често су обилазиле села и куповале или размењивале са сељацима оно што су имале, а друге су тражиле и добијале подршку од рођака и пријатеља са села. Београђанке су одлазиле и у мање градске центре у којима су цене намирница биле знатно јефтиније. То је носило низ опасности (одузимање намирница, плаћање казни и сл.) и захтевало је посебну одважност.⁴⁰² У ствари, грађанске жене, као и жене уопште, често су, без обзира да ли су се саме старале о породици или су са њима били и мушки чланови (мужеви или родитељи), због лакшег добијања дозвола за путовање и слабијег полицијског надзора над њиховим кретањем, одлазиле саме на пут и у набавку намирница. Оне су показивале и посебну врсту сналажљивости у њиховом скривању од контролних органа. Тако су, на пример, многе жене обавијале око појаса сланину и месо и правиле се да су у другом стању како би избегле контролу.⁴⁰³

У исто време, грађанске жене, као и жене уопште, без могућности да нађу посао или пак обезбеде довољно прихода кроз формалан рад, окренули су се црној берзи и црноберзијанству не само као врсти нерегуларног снабдевања, већ и као другој врсти неформалног рада и приходовања. Неке међу њима постале су нека врста професионалних црноберзијанаца. Процењивало се у једном извештају да су се на тај пут отиснуле, поред сиротиње, пре свега жене „без својих домаћина, удовице са шесторо седморо деце“.⁴⁰⁴ Иако су то биле најчешће жене из нижих слојева, свакако је било и жена које су припадале грађанском слоју, посебно жена из редова нижег и средњег грађанства. Да би издржавале себе и своју породицу, оне су се довијале на све могуће начине да дођу до робе и да исту продају на црној берзи. Један референт за цене то врло сликовито приказује следећим речима: „Колико жена из Крагујевца лудо јури за Косовску Митровицу и Нови

⁴⁰¹ Ксенија Атанасијевић је у фебруару 1944. године забележила: „Имати посла са црноберзијанцима, најужаснији је од свих послова...“ (Наведено према: Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, 197).

⁴⁰² *Свакодневни живот под окупацијом*, 440, Забелешка од 29. јануара 1943; АС, БИА, I-155, Пресуда за Лепосаву Форман, професорку, из Крагујевца, због трампе четири метра креп сатена за кукуруз, 5. јануар 1943.

⁴⁰³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 279, Забелешка од 3. јула 1942.

⁴⁰⁴ АС, Г6, ф-213, Извештај референта при Предстојништву привредне полиције (документу недостају стране – вероватно је реч о округу Крагујевачком), 1943.

Пазар, за текстилну робу, чија је продаја забрањена, односно условљена купонима, а коју тамо добијају на неки необјашњив начин...облаче око себе и доносе у Крагујевац..“, где је продају или одлазе у села и често замењују за животне намирнице. На тај начин оне су омогућавале себи и породици да „издрже у прехрани до новог покушаја за зараду“. ⁴⁰⁵ Оне за поменутог референта нису црноберзијанци, иако их неки други контролни органи виде тако, већ лица која иду „трбухом за крухом“. ⁴⁰⁶

Грађанске жене које су нису имале никакву социјалну подршку биле су у врло тешком положају. Често су биле, као и њихова деца, гладне, а у зимским месецима су се и буквално смрзавале. Приликом тражења помоћи неретко су биле вређане и понижаване. Ово се нарочито односи на старије жене, које су остале без синова и мужева, а чија пензија је била толико мала да није задовољавала ни десети део потреба. ⁴⁰⁷ Међутим, изгледа да је однос непоштовања према женама уопште, па и грађанским, за време окупације постао знатно раширен. Због тога је био принуђен да реагује и сам председник владе Милан Недић. ⁴⁰⁸ Он је тражио да се женама укаже дужна пажња у јавности и у друштву. Захтевао је да се женама, посебно онима са малом децом, помогне и да се према њима пристојно понаша како у превозу и на јавним местима, тако и у државним установама. ⁴⁰⁹ Бројне грађанске жене су се суочиле с очајем тек када је требало да пошаљу пакет

⁴⁰⁵ Исто.

⁴⁰⁶ Исто.

⁴⁰⁷ Љубица Марковић, београдска дама у дубокој старости, није имала никога да јој пружи помоћ и подршку. Она је на бојишту у Првом светском рату изгубила два сина, а касније и мужа. Пензија јој је била толико мала да је једва покривала кирију за стан. Због тога се обраћала разним установама за помоћ. Она пише крајем 1941. године да није јела хлеба четири дана и да се смрзава, пошто нема од чега да купи дрва. Чиновници су, кад је тражила помоћ, правили неукусне шале на њен рачун (Она, између осталог пише, да јој кажу „...сама си баба не треба ти дрва, још се подпрдају са мном, нађи деду да те греје.“). Због тога свега је бесно написала генералу Недићу „боље узми ту твоју војску па нас све самице по убијај немој да нас мучиш.“ (ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-216, ф-13-218/41, Писмо Љубице Марковић – Председнику Владе Милану Недићу, 26. децембар 1941).

⁴⁰⁸ Реаговање Милана Недића било је подстакнуто критичким оглашавањем др Милице Богдановић, блиске сараднице домаће управе под окупацијом, која је, као професорка у пензији реактивирана и постављена за асистенткињу на Медицинском факултету. Она је, за разлику од осталих аутора, сматрала да се не треба опирати женској еманципацији и да повратак на старо није могућ. Била је једна од ретких која се отворено побунила против уклањања наставница. Сматрала је то погрешним и изнела је став да жене, иако осећају испуњеност као супруге и мајке, имају и друге потребе и таленте које не треба гушити (Др Милица Богдановић, „О женском питању“, *Наша Борба*, 28. јун 1942, 8-9).

⁴⁰⁹ После јавног изнетог става о улози и положају жена под окупацијом, Милан Недић је послао распис државним установама у којима је захтевао да службеници прекину с праксом непристојног и грубог понашања према женама и захтевао од њих да се с поштовањем односе према њима (Милан Ђ. Недић, „Српска мајка“, *Српски народ*, 25. септембар 1943, 5; АС, БИА, IV-13, Управа полиције у доба рата у Нишу).

заробљеним сродницима. Нити су могле нити су имале шта. Нису имале ни сроднике који би могли да им пруже помоћ. Неке су успевале некако да спреме тек један пакет. За други су пак морале да моле локалне градске власти за помоћ у слању пакета или чак да оне пошаљу пакет уместо њих.⁴¹⁰ Једна прича жене из редова ситног грађанства довољно илустративно говори о великој психичкој и материјалној оптерећености жена, чији су мужеви били ратни заробљеници. Жена, како је савременик забележио, каже: „У кући немам кашику масти...И шта да му пошаљем...нити имам где да купим – нити имам новца... А он не зна шта је код нас. Мислиће да сам га заборавила. (...) И шта да радим? Шта да му пишем...“⁴¹¹ Та свакодневица испуњена немаштином, борбом да се прехране деца, обележена је и стрепњом за брачног друга, коме не може да се помогне, али и коме не жели да преноси муку и бригу око породице у домовини. Осим тога, јасно се уочава и страх жене по судбину емотивне везе са супругом, пошто она истиче да би њен поступак он могао да схвати као могућност да можда у његовом одсуству неко други заузме његово место.

Било је и грађанских жена које су излаз из економски незавидне ситуације нашле у стратегији блиских, односно интимних веза са окупатором. Она се јавља као део процеса стварање нових социјалних мрежа, које је требало да омогуће лакше задовољење основних потреба, пре свега у исхрани. У исто време, оне су и пружале могућност социјалног напредовања или пак задржавања одређеног, већ досегнутог положаја грађанских жена у српском друштву под окупацијом. Љубинка Шкодрић разматра ту појаву под синтагмом „хоризонтална колаборација“.⁴¹² Сусреће се свуда у окупираној Европи током Другог светског рата. Мотиви су мање-више свуда исти. Изгледа да је у друштвима са блажим окупационим системом њихова појава била чешћа, него у друштвима са оштрим окупационим режимом, какво је било српско друштво под окупацијом.⁴¹³ Иако је у највећем броју случајева реч пре свега о женама из нижих слојева српског друштва⁴¹⁴, и изван број грађанских жена успоставио је интимне везе са

⁴¹⁰ ИАБ, ОГБ, Управно одељење, к-224, ф-2-398/43, Молба Радмиле М. Зечевић - Општини града Београда, 20. новембар 1942.

⁴¹¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 325, Забелешка од 13. марта 1942.

⁴¹² Љубинка Шкодрић, „„Horizontalna kolaboracija“ - Intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, br.1, Beograd 2013, 105-121.

⁴¹³ Исто.

⁴¹⁴ Овде се ради најчешће о проституткама, чији је број за време окупације нагло порастао. Повећан је и број кафана, као и јавних кућа које су нудиле ту врсту услуге. Основане су за потребе немачких војника и посебне јавне куће у Београду, Пожаревцу, Ваљеву, итд (Љ. Шкодрић,

немачким окупатором. Неке од њих су биле из виђенијих породица. На савременике је снажан утисак оставила прича о две сестре из угледне београдске породице које су имале интимне везе са „озлоглашеним“ командантом СС-а и полиције Аугустом Мајснером.⁴¹⁵ Чини се и да су, како истраживања показују, грађанске жене са вишим друштвеним угледом и статусом успостављале пријатељске, љубавне или сексуалне везе са представницима окупационе власти вишег ранга.⁴¹⁶ Неретко су, без помоћи мушких чланова, на тај начин обезбеђивале најнужније потребе, попут дрва и других намирница.⁴¹⁷ Било је изгледа и грађанских жена које су чак уз прећутну сагласност мужева и околине одржавале интимне везе са окупатором. То им је омогућавало да стекну заштиту окупатора и да осигурају супругово или сопствено несметано бављење разним пословима.⁴¹⁸ Због компликованих односа који су пратили такве везе, некада је морала да реагује и домаћа власт под окупацијом.⁴¹⁹ Често се дешавало да су у интимне односе ступале оне грађанске жене код којих су се у станове уселили немачки официри. Дељење истог простора, тешкоће у снабдевању, љубазност коју су ти официри показивали повременим нуђењем намирница била је пут за успостављање ближих, па и интимнијих односа. Не треба занемарити и чињеницу да су се између грађанских жена и немачких официра јављале и симпатије и осећања, посебно у оним случајевима где су жене биле без мужева.⁴²⁰ Ту се материјална корист поклапала и са љубавним осећањима. Неке међу њима су из тог односа изводиле и моћ у односу на своје суграђане. Тако су се, како пише прота Бабовић, неке „шабачке даме“ у пратњи немачких војника бахато понашале

„*Horizontalna kolaboracija*“, 110-111; Милош Тимотијевић, „Проституција у Чачку током XX века“, Токови историје 1-2/2007, Београд 2007, 183-184; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја Равногораца чачанског краја* 3, Чачак –Краљево 2004, 240-242).

⁴¹⁵ Maks Erenrajh, „Romansa opasna po život“, 324, u: *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu II*, Beograd 2003.

⁴¹⁶ То је посебно видљиво код грађанских жена које су биле запослене код немачких органа власти. Оне које су радиле као тумачи најчешће су ступале у везе са немачким официрима вишег ранга (Lj. Škodrić, „*Horizontalna kolaboracija*“, 112).

⁴¹⁷ М. Митровић, *Српска национална част...*, 92, 317.

⁴¹⁸ Исто, 326-328, Оптужница против Загорке – Заге Мојашевић, трговца из Шапца Већа Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части; Lj. Škodrić, „*Horizontalna kolaboracija*“, 112.

⁴¹⁹ Примера ради, Министарство унутрашњих послова је имало информације да супруга Давида Јовановића, чиновника среског суда у Ћуприји, одржава интимне везе са немачким и бугарским војницима. Оно што је забрињавало Министарство није тип веза, већ то да се у њиховој кући дешавају туче и други инциденти, па је страховало да не дође до убиства окупаторских војника, „услед чега може да настрада и сама варош“ (ВА, Нда, 136-10-7, Акт Министарства унутрашњих послова – Окружном начелнику Јагодине, пов. бр. 19/43, 14. јануар 1943).

⁴²⁰ Lj. Škodrić, „*Horizontalna kolaboracija*“, 111.

на шабачкој пијаци, узимајући „оно што им треба по цени коју саме одреде“.⁴²¹ То је веома узнемиравало не само сељаке, који су били економски погођени, већ и остале припаднике друштва, који су с негодовањем коментарисали такве везе.⁴²² Оштро противљење интимним везама са окупатором исказивали су и равногорски и партизански покрет. Они су током окупације позивали јавност да, како пише у једном летку, „презру и плуну ове блуднице“, и покажу им „како не сме и не треба да живи и да се понаша права Српкиња“.⁴²³

Посебан значај имала је и стратегија супституције, то јест економске активности која се огледала у самозадовољењу потреба, пре свега у натуралној производњи и самосталном обављању услуга. О њој је такође било говора као нерегуларним облицима снабдевања грађанства. Многе грађанске жене су, као што смо видели, биле принуђене да у својим баштама и двориштима уместо цвећа гаје поврће, чиме су донекле надомешћавале оскудицу у животним намирницама. Сарадник *Српског народа* је наметнуту промену услова живота, коментарисао, додуше са извесном дозом подсмеха, овако: „Београдске даме, нарочито оне из тзв. високих кругова, раније су необично волеле прстење са дијамантима и брилијантима, па су на журовима, пружајући једна другој накинђурене ручице, говориле: – Види шта сам добила! – Ах, обичан солитер! А шта те стаје? – Ситница! 200.000 динара. Данас, кад се отмене београдске даме сретну, пружајући једна другој раскрупљале руке, повичу: – Види шта сам добила! – Ах, обичан жуљ! А шта те стаје? – Ситница! Десет оцака кромпира!“.⁴²⁴ Сличне речи чуле су се и при исмевању предратне буржоазије и њеног начина живота: „По баштама

⁴²¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 364, Забелешка од 4. јула 1942.

⁴²² И припадници домаће власти су исказивали жаљење због тих веза, посебно ако су жене биле у „недозвољеним односима“ са немачким војницима, односно ако су имале веренике или супружнике. То је погађало патријархално виђење породичних односа и улоге жене. Нарочито им је сметало када су жене у „недозвољеним односима“ показивале дрскост и бахатост и утицале на лоше односе између представника домаћих и немачких власти. То је приметно у случају Вере Ђорђевић из Ћуприје, због које је један немачки војник претукао полицијског агента који јој је одузео легитимацију (АС, Г25, ф-16, Обавештење Министарства унутрашњих послова, Команде српске државне страже – Министарству унутрашњих послова, пов.бр.1469, 28. јун 1942).

⁴²³ На једном летку, поред списка са именима 19 жена, била су с леве стране нацртана вешала а на десној страни фигура женске особе – даме (ВА, Нда, 24-1-45, Округно начелство Округа краљевачког – Шефу Српске државне безбедности, Команда јавне безбедности, бр. 22991, 24. септембар 1943). Сачувано је више спискова са именима и презименима, социјалним и породичним стањем и сл. у којима се женама претило да ће бити кажњене за такво понашање под окупацијом. Тако се на једном списку у Краљеву нашло преко 40 жена, на другом у Ужицу 33 особе, углавном девојке, а на трећем 19 жена различитог социјалног статуса (Lj. Škodrić, „*Horizontalna kolaboracija*“, 113-114; ВА, Нда, 24-1-45, Округно начелство Округа краљевачког – Шефу Српске државне безбедности, Команда јавне безбедности, бр. 22991, 24. септембар 1943).

⁴²⁴ *Српски народ*, 12. јун 1942, 10.

лукузних вила имућних Београђана раније су опојно мирисали зумбули, шебоји и руже, тако да су и ноздрве већ биле отупеле. А сада, кад уђете у неку господску београдску вилу, станете као омађијани. – Шта је то? Бели лук! одговара препланула домаћица, па враголасто додаје: – А кад никне и со, зваћемо Вас на мезе!.“⁴²⁵ Било је и оних грађанских жена које су почеле да гаје у својим подрумима кокошке, како би увек имале јаја, а друге су држале свиње.⁴²⁶ Грађанске жене су, осим производње хране, биле принуђене због немогућности да купе одређене услуге, попут одеће или ствари у домаћинству, да се њима самостално баве. Тако су многе од њих морале да науче како да сашију и преправе одећу и обућу и поправе друге ствари у кући неопходне у свакодневном функционисању. Тога нису биле поштеђене ни оне грађанске жене које су у доратном периоду биле високо позициониране у друштву, као што су супруге генерала. И оне су, као и остале морале да преправљају стару одећу, шију од балских костима и хаљина нове комаде гардеробе.⁴²⁷ Неке међу њима су чак научиле да штаве свињску кожу и да праве опанке, које су потом могле да мењају за намирнице или друге неопходне ствари.⁴²⁸ Израду и преправку одеће и других ствари подржала и промовисала од првих дана окупације и штампа разним саветима. Они су једним делом сведочили о стварном стању одевања и начинима да се оно превазиђе, а другим делом и пропагирани нову улогу српске жене, која је требало да буде концентрисана на кућу. Српске жене су одмах на почетку окупације подстицане да узоре у моди и одевању нађу у начину на који се одевала жена у Трећем Рајху. Ваљало је „поћи трагом Бечлике, која је увек била ´шиќ и видно се издвајала својим једноставношћу од париске моде.“ Стога је требало тежити једноставности и практичности, коју је давала „хаљина од крепа, са цеповима и белим дугметима“, као и капут направљен од два стара, који су се могли носити преко целог дана.⁴²⁹ Убрзо су жене, у складу с водећим ставом,

⁴²⁵ *Наша борба*, 13. јун 1942, 4.

⁴²⁶ ИАБ, Окружни суд за град Београд, КЗП, 1942, к-6910, Пријава крађе Станке Сисгорео VIII кварту Управе града Београда, 2. јануар 1942; Исто, Извештај VIII кварта Управе града Београда – Одељењу кривичне полиције Управе града Београда, 3. јануар 1942; *Свакодневни живот под окупацијом*, 171, Забелешка од 11. марта 1942; Исто, 239, Забелешка од 20. маја 1942; Исто, 421-422, Забелешка од 4. јануара 1943; Исто, 468, Забелешка од 6. марта 1943.

⁴²⁷ Тако је Драгица Пандуровић, супруга генерала и ратног заробљеника Драгише Пандуровића, записала у писму супругу да је сашила „мушку кошуљу од дечје сукње од костим бала“ (Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић...*, 301).

⁴²⁸ М. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић...*, 301.

⁴²⁹ *Ново време*, 21. мај 1941, 5.

подсећане да, у време штедње и оскудице „крпеж кућу држи“.⁴³⁰ Сарадник *Новог времена* наглашавао је да кућна хаљина у окупационим условима добила посебну важност јер се „жена у кући много дуже задржава него пре“. Зато, сматрао је, жена не мора да је купује, него може да искористи старе хаљине, која су избледеле и нису за улицу. С друге стране, указивао је да рат и окупација нису време за балове и забаве, те да треба хаљине спремљене за те прилике употребити за пиџаме и спаваћице.⁴³¹ Међутим, пошто жене ипак морају да излазе, онда би требало, савет је једног аутора, да се облаче „што једноставније и што мање упадљиво“.⁴³² То је, по њему, значило да се испод спортских костима и мантила не носе чипку и сличне ствари.⁴³³ Осим тога, питање моде у време окупације сматрано је готово за „излишно питање“, јер се могло носити само оно што се имало. Због тога је поручивано женама да не треба да се осећају непријатно, јер мода под окупацијом заправо „дозвољава све комбинације“, као и „слагање разних боја и материјала“.⁴³⁴ Ишло се још и даље, па је један савет истицао и да „што више комбинованих ствари – утолико сте модернији“.⁴³⁵ Хроничар је оставио и слику новог изгледа београдских дама. Оне су, каже, раније падале у очи „претерано модерним оделом“, којим су „давали тон. И пример.“ Али сада, под окупацијом, оне су се својом појавом у градовима у унутрашњости, издвајале по „поцепаним чарапама са безбројним закрпама и закрпицама (тако да изгледају да су по неком новом и до сада непознатом десену ‘штрикане’), у тешким ципелама са искривљеном штиклем, у пуловеру, скромној хаљини и с марамом на глави а руксаком на леђима...“.⁴³⁶ Поменути опис физичког изгледа београдских дама можда је претеран, али је сведочио не само о осиромашењу београдских дама, већ и о нешто бољем стању одевања грађанских жена у градовима у унутрашњости.

Рат је, како показују неки савети, не само брисао границе између мушке и женке одеће, већ је нудио и прилику за изједначавање полова. И то управо од оних који су заговарали строжу поделу полних улога. Из датих савета је произлазило да треба искористити одећу одсутних мушких чланова породице.

⁴³⁰ Исто, 8. фебруар 1942, 7.

⁴³¹ Б. БЛ., „Штедња је постала парола целог света“, *Ново време*, 7. септембар 1941, 7.

⁴³² *Ново време*, 22. јун 1941, 7.

⁴³³ Исто.

⁴³⁴ Б. БЛ., „Штедња је постала парола целог света“, *Ново време*, 7. септембар 1941, 7.

⁴³⁵ *Понедељак*, 2. март 1942, 4.

⁴³⁶ М. С., „Кад се Шабац претварао у Београд“, *Српски народ*, 24. октобар 1942, 9.

Додуше, они том прилико нису помињани, јер би то повредило осећања супруга, мајки или ћерки, али су нуђене идеје како да се преправе, на пример, мушке кошуље у женске блузе. А ако им је остала и мала мушка крагна, ништа зато, пошто су оне, сматрао је један аутор, практичне.⁴³⁷ Чак је и власт, због велике оскудице у текстилној роби, препоручивала 1943. године отварање курсева за изучавања кројења женског одела и обучавање жена у погледу преправки „старих хаљина“.⁴³⁸ Али током 1943. и 1944. године била је све неповољнија ситуација за такве преправке одеће. У гардероби грађанских жена било је све мање одевних предмета, који су се могли искористити за стварање нових комада одеће. Све што се имало давано је на храну. Наиме, сељаци више нису желели новац, јер за њих нису могли да купе оно што им је требало, као што су на пример одећа, обућа, петролеј. Зато су грађанске жене своје преостале дамске хаљине, блузе, сукње мењале за храну.⁴³⁹

Међутим, грађанске жене су се суочиле под окупацијом са још једном невољом – крађама и преварама. У томе нису учествовале, као што смо поменули, само служавке. Најчешће су то били непознати починиоци, којима се траг губио убрзо после крађе. У појединим случајевима преваранти су били дугогодишњи познаници или су наступали као познаници одсутних мушких чланова породице.⁴⁴⁰ Посебно су лаке мете крадљиваца и превараната свих врста биле оне жене које су живеле саме, односно жене без мужева или синова који су се налазили у заробљеништву, у редовима Недићеве војске, на обавезном раду, или у покретима отпора. Уз то, и саме жене су много одсуствовале из домова ради набавке намирница или ради посла, што је њихов дом чинило добром приликом за крађу. Број крађа и превара је, према неким проценама, значајно увећан у односу на предратно време.⁴⁴¹ Оно што је занимљиво, како сведоче ретки ухапшени

⁴³⁷ *Ново време*, 15. јун 1941, 7; Исто, 22. јун 1941, 7.

⁴³⁸ Отварање таквих курсева имало је за циљ и да се са улице склоне многе ученице које нису биле у могућности да наставе школовање (АС, Г5, ф-2, Акт Министарства народне привреде, Одељења за банкарство, осигурање и унутрашњу трговину – Државном заводу за унапређење индустрије и занатства, бр. 8321, 10. март 1943).

⁴³⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 453, Забелешка од 13. фебруара 1943; Исто, 858, Забелешка од 13. августа 1944.

⁴⁴⁰ ИАБ, Окружни суд за град Београд, КЗП, 1942, к-6912, Саслушање Драгице Јовановић, супруге арт. пуковника Радована Јовановића, 11. мај 1942; Исто, КЗП, 1943, к-7058, Пријава Тинке Трифуновић Одељењу кривичне полиције Управе града Београда, 14. јул 1943.

⁴⁴¹ Командант Дунавског жандармеријског одреда је, у једном предлогу о потреби да се због проблема у раду Преких судова измене поједине одредбе, указивао да „број крађа и крадљиваца знатно је порастао, нарочито на територији Београда“. Узроке је видео у тешким материјалним приликама и отежаном снабдевању животним намирницама. Сматрао је и да је међу сиротињом и

крадљивци, јесте да су они идући улицом упадали готово у пролазу у станове.⁴⁴² Односили су све што им је пало под руку, али најчешће намирнице, гардеробу, новац и сл. Некад од зависности од годишњег доба и потреба и друге ствари, попут дрва. То је грађанске жене стављало у безнадежну ситуацију. Тада је читав њихов труд око обезбеђења потреба породице падао у воду. Нису нестајале само с тешком муком припремљене резерве хране (маст, пршута и сл), већ и са гардеробом или драгоценостима и могућност да их размене и поново набаве.⁴⁴³

Пред грађанске жене, као и жене уопште, постављани су и други захтеви. Наиме, идеолози и пропагандисти домаће управе под окупацијом су тражили од предратних грађански да дају допринос ратним напорима, учествују у раду, и, као што смо видели, славили су се њихови жуљеви, али су, у исто време, од првих дана окупације захтевали од ње да се не запуштају и да воде рачуна о себи. Разлози су сасвим јасни. У условима опште немаштине било је вероватно и да ће знатно порастати број запуштених жена и деце, па и могућности за заразу и болести. Због тога је брига о хигијена тела била више него пожељна. Изгледа да су жене релативно брзо под притиском свеопште ратне, а и приватне невоље престале да обраћају пажњу на свој изглед и хигијену. Међутим, домаћа власт је, путем штампаних медија, истицала велику важност тог сегмента за живот жене. Поручивано је женама да и у условима несташице и скупоће треба да се снађу и брину о свом телу. Јара Рибникар помиње да је убрзо после хапшења супруга Владе у јесен 1941. године била врло неуредна и неугледна, без фризуре, са марамом на глави, и у старој платненој хаљини коју је носила, из дана у дан. Притом, она није била свесна како изгледа док није видела подсмешљиве погледе на себи од стране припадника домаће управе под окупацијом. Подсмех је био израз и злурадости и надмоћи над материјалним и физичким падом некада

избеглицама било највише крадљиваца, које је „нужда и невоља натерује да врше крађе“. Због тога је предлагао да пред Преким судом одговарају само она лица која су извршила „опасна и дрска крив. дела“ (АЈ, 63-54, Акт Команданта Дунавског жандармеријског одреда - Команданту жандармерије, бр. 54, 12. јануар 1942).

⁴⁴² Било је и крајње смелих крађа, док су власнице биле у кући. Добра пример представља чиновница Ружица Веселиновић, о којој су и новине извештавале. Она је покрадена док је прала рубље у стану. Лопов је ушао кроз отворен прозор и покупио све што му је дошло под руку, од хаљина и мантила, дечијих ствари до Дирисове књижице и новца. С обзиром да су она и њена деца остала без икаквих средстава, молила да јој неко помогне. Осим тога, убрзо јој је следило и исељење из стана јер није имала од чега да плати кирију (*Ново време*, 12. децембар 1943, 5).

⁴⁴³ ИАБ, Окружни суда за град Београд, КЗП, 1942, к-6910, Записник пријаве Љубице Главинић у IX кварту УГБ – Одељењу кривичне полиције, 29. децембар 1941; Исто, Записник пријаве Јелене Јовановић у IX кварту УГБ - Одељењу кривичне полиције УГБ, 22. децембар 1942; Исто, КЗП, 1943, к-7058, Саслушање Вере Матић – Живковић у III кварту УГБ, 24. јул 1943.

угледног члана српског друштва и његове супруге. Тек тада јој је било „непријатно што тако изгледа“, јер она је у бризи око ухапшеног супруга „заборавила“, како је касније записала, „како сам излазила пред људе“.⁴⁴⁴

Али нису само трауме око хапшења или страдања најближих биле узрок смањеној бризи за изглед и хигијену. Много већи проблем представљала је несташница сапуна и шампона. Због тога се у новинама могло прочитати и то да нема потребе да жене стављају скупе мирисе у ратним условима, а њих је било тешко и набавити, већ треба да употребе само воду и мало сапуна.⁴⁴⁵ Чини се да прљава коса посебно мучила савременике и да је све већи број жена имао озбиљне проблема са њеним неговањем. Примећивало се да жене придају најмање пажње коси, а она је, према мишљењу сарадника женске стране у *Новом времену*, та која уздиже женску лепоту. Зато је, често је саветовано, треба прати не често него једанпут у две недеље, јер ништа не вреди „лепо лице једне жене“, ако она има косу која је „масна, прљава, сва залепљена“.⁴⁴⁶ Женама су могле да прочитају да у датим условима могу да у кући косу прекрију марамом и тиме је заштите од непријатних мириса и прљавштине, као што је то радила и већ поменута Јара Рибникар, али и да треба што више да је четкају како би уклониле прашину и перут.⁴⁴⁷ Нешто другачије невоље имале су жене које су фарбале косу. Препарати за бојење косе били су скупи, па се догађало да жене морају да купе било какав препарат. Резултат је често био лош, па су жене биле присиљене да понове процедуру још једном или чак двапут. Зато, како су забележили фризерски мајстори, било је све више случајева да даме „нису способне међу свет изаћи“.⁴⁴⁸

У односу на горе поменуте грађанске жене, знатно другачији био је свет грађанских жена које су биле у блиским везама са припадницима домаће управе под окупацијом. Оне су снагу економског и материјалног положаја црпеле из положаја и статуса супруга или блиског сродника у структури моћи домаће управе. Стога су примењивале унеколико другачије социјално-економске стратегије. У већини случајева, нису морале да се лишавају „луксузних потреба“, попут отпуштања кућне послуге, ако су је имале, или продаје драгоцености и

⁴⁴⁴ J. Ribnikar, *n.d.*, 164.

⁴⁴⁵ *Ново време*, 28. децембар 1941, 7.

⁴⁴⁶ Исто, 15. јун 1941, 7.

⁴⁴⁷ Исто.

⁴⁴⁸ АС, Г6, ф-107, Молба Секције берберско-фризерских струка – Комесаријату за цене и наднице, бр. 164, 14. октобар 1942.

кућних ствари.⁴⁴⁹ Оне су бар по формалним одликама задржале статус даме. То се посебно односи на жене највиших представника домаће управе, али и на жене предузетника који су имали послове везе са окупатором. Оне су сада припадале ономе што се може назвати нова елита српског друштва под окупацијом. Заправо, та елита је обухватала невелику групу људи који су, пре свега вољом окупатора, заузели кључне положаје у политици, привреди и култури. Њихове супруге биле су довољно обезбеђене у погледу задовољења основних потреба, због чега нису морале да пролазе, као многе друге грађанке жене, и жене уопште, мучне ситуације набавке намирница и других ствари на црној берзи.⁴⁵⁰ Оне су, као и њихове породице, биле, између осталог, углавном снабдеване преко Специјалног одбора за снабдевање при Председништву Министарског савета,⁴⁵¹ и ДИРИС-а.⁴⁵² Терка Владимира Велмар Јанковића се сећа да је, као и пре рата, за време окупације у њихову кућу долазила неколико пута годишње кројачица, која им је шила све што им је било потребно.⁴⁵³ Додуше, изгледа да није постојала довољна брига око исхране грађанских жена и породица нижих представника власти. Због тога су оне биле приморане да предузму и неке од поменутих стратегија у набавци намирница и осталих ствари. Примера ради, одлазиле су и куповале у мањим градским центрима где је имало робе и где је било јефтиније или код рођака и познаника на село. Зоран Обрадиновић, син судског потпуковника у Српској државној стражи, се сећао да је његова мајка ради снабдевања из Београда одлазила у Ваљево, где су неко време живели и имали рођаке, али и то да су у дворишту држали бројну живину.⁴⁵⁴ Занимљиво је да он у свом дечјем дневнику није забележио да је било када током окупације био гладан или слабо одевен.⁴⁵⁵ Тога се не сећа ни у позним годинама, после сумирања свог ратног искуства.⁴⁵⁶ Истине ради, те грађанске жене, за разлику од већине других грађанских жена, нису имале проблема око дозвола за путовање, нарочито у

⁴⁴⁹ С. Велмар Јанковић, *Прозраци*, 145.

⁴⁵⁰ ИАБ, БдС, Ј-55, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Забелешка од 3. маја 1943.

⁴⁵¹ ВА, Нда, 20-6-27, Обавештење и Наредба Министарства унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту – Свим Окружним начелствима, I бр. 7969, 3. април 1942.

⁴⁵² У несређеном и слабо очуваном фонду ДИРИС-а могу се наћи извештаји у којима је, поред Српске државне страже, издавано месо појединцима и службеницима, на пример, пред Божић 1943. године. Тако су Петронијевић и Јовановић добили 4 килограма, чиновници Управе града Београда сваки по 2 килограма и сл. (ИАБ, ДИРИС, 1942-1944, несређено, Списак издавања меса и масти, 6. јануар 1943).

⁴⁵³ С. Велмар Јанковић, *Прозраци*, 151.

⁴⁵⁴ Зоран Обрадиновић, *Распродаја стварности и збиље*, Београд 2001, 149.

⁴⁵⁵ *Дневника* Зорана Обрадиновића, рукопис у поседу аутора.

⁴⁵⁶ Разговор вођен са Зораном Обрадиновићем у Београду 26. јуна 2012.

периодима када је ограничавано њихово издавање. Међутим, било је и грађанских жена које су под окупацијом успеваале да повећају своја материјална добра. Супруга Драгог Јовановића је, према неким подацима, до средине 1943. године набавила 6-7 бунди.⁴⁵⁷ Осим тога, она се, због положаја супруга, осионо и бахато понашала. Одбијала је да трговцима плати купљену робу, претила им је сталним наглашавањем ко јој је супруг. То је чак у једном тренутку 1943. године, бар како сведоче извори, разбеснело једног обућара, који је захтевао да му она плати а не њен супруг, а када је одбила он ју је, без обзира на могуће последице, избацио из радње.⁴⁵⁸ Уочена је и разметљивост супруге Радосава Веселиновића, министра пољопривреде и исхране, која је одлазила „сваког дана“ службеним аутом на кров Огледне станице у Топчидеру, „ради купања и сунчања“. А базен на станици је дао да се изради њен муж.⁴⁵⁹ Слично су се понашале и неке друге грађанске жене чији су мужеви заузимале високе полицијске или политичке положаје у локалним управама.⁴⁶⁰ Крајем 1941. године, када се већина грађанских жена и породица, нашла у тешком положају због несташице огрева и хране, било је жена које су се спремале за прославу Нове године 1942. године (одлазиле у козметичке и фризерске салоне, припремале хаљине и сл).⁴⁶¹ Известан број грађанских жена који је под окупацијом био, због функције супруга, добро позициониран одлазио је чак на одморе и туристичка путовања не само у земљи већ и у иностранство.⁴⁶² Друге су пак заједно са супругом ишле у иностранство да посете блиске сроднике.

⁴⁵⁷ ИАБ, БдС, Ј-55, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Забелешка од 3. маја 1943.

⁴⁵⁸ Исто.

⁴⁵⁹ ИАБ, БдС, Ј-634, Ј-556, Досије Младена Јосифовића, Белешка од 6. новембра 1942.

⁴⁶⁰ Супруга шефа агената у Предстојништву градске полиције у Чачку је претила локалним трговцима да ће, ако јој не дају робу без бона (мисли се на текстил), да их пошаље на рад у рудник или да „она зна „да је он комуниста, па ће га послати она у лагер“ јер, како она изјављује „он треба да зна да је она жена Шефа агената““ (ВА, Нда, 22-7-57, Акт Обавештајног одсека Команде Српске државне страже о достави о злоупотребама у Предстојништву градске полиције у Чачку – Команданту Српске државне заштите, Кабинет, бр. 1343, мај 1943).

⁴⁶¹ Један полицијски извештај бележи да је у козметичком салону Александре Драгосавац украдена бунда госпођи која је дошла на третман (ИАБ, Окружни суд за град Београд, КЗП, 1942, к-6910, Извештај IX кварта Управе града Београда – Одељењу кривичне полиције Управе града Београда, 31. децембар 1941).

⁴⁶² За то је карактеристичан пример опет супруге Драгог Јовановића и његове породице. Они су пред 1943. годину, у време католичких божићних празника и Нове године, били на путовању и одмору у Будимпешти и Семерингу (ИАБ, БдС, Ј-55, Досије Драгомира Драгог Јовановића, Извод извештаја о ситуацији од 15. до 25. јануара 1943, који је саставио Милан Банић).

Карактеристичан пример представља брачни пар Перић, који је посетио децу у Швајцарској.⁴⁶³

Све у свему, свет грађанске жене у рату и окупацији драматично се променио. Већина њих је остала без подршке мушких хранилаца, који су из разних разлога били одсутни (у заробљеништву, умрли, страдали или пак на обавезном и принудном раду...). Због тога су биле принуђене да преузму нове улоге и брину о породици, деци и остарелим рођацима. Њихова материјална и психичка оптерећеност је била огромна. Није им био наклоњен ни идејно-политички став домаће власти о улози и положају жене, јер је он наглашавао њену улогу мајке, супруге и домаћице, а оспоравао јавно ангажовање и запосленост. У исто време, тражио је од њих сасвим супротно, а то је да дају пуни радни допринос успостављању „нове Србије“ у „новом европском поретку“. У сваком случају, рат и окупација су приморавали жене да сву своју енергију усмере на очување сопственог живота и живота породице. Због тога су грађанске жене биле принуђене да примењују различите социјално-економске стратегије. Нередовне ратне и окупацијске прилике нису дозвољавала ослона само на једну стратегију. Зато су жене углавном комбиновале више социјално-економских активности, како би с мање или више успеха обезбедиле егзистенцију. Неке, које су успеле да сачувају радна места, наставиле су да своју егзистенцију заснивају на формалним приходима у ранијим пословима у просвети, култури, уметности или администрацији. Таква врста стратегије представљала је наставак радне активности на формалном тржишту рада и обезбеђивала је какав – такав стални извор прихода. То није било довољно, па су се неке међу њима окренуле стратегији неформалног рада и обезбеђења неформалних прихода (издавање станова, продају драгоцености и других вреднијих ствари, црноберзијанске активности, али и баштованство и гајење живине), као и стратегији ослона на социјалне мреже. Сасвим посебну категорију чиниле су грађанске жене које су као стратегију одабрале одржавање интимних веза са окупатором, као и грађанске жене у блиским, сродничким везама са припадницима домаће управе под окупацијом.

⁴⁶³ Ради се о правнику и професору Живојину Перићу и његовој жени, који су, уз дозволу немачких власти, отишли на неколико дана да посету децу (АЈ, 103-88-108, Писмо Живојина Перића – Посланику Милораду Јуришићу Штурму, 29. септембар 1942).

„Освета села“: сељаци и грађани

Рат и окупација су наметнули и разноврсне односе између сељака и грађана. Они су једним делом били последица стања предратних односа једних према другима, а другим делом су настали као плод ратних догађања. Истраживачи су већ приметили, као што смо раније истакли, да се под окупацијом између села и града, сељака и грађана, испољила „нова“ и нешто другачија супротност; она је имала и одлике непријатељства али и посебне облике међузависности и сарадње.⁴⁶⁴

Село је у рату и окупацији за грађане било извор хране, место слободнијег и лакшег кретања, могућности да се склоне од неприлика у граду. Али, у исто време, они су се суочавали и са негативним последицама свог ранијег става према селу и сељацима. А у том ставу доминирали су равнодушност и непоштовање према тегобном сељачком животу и његовим проблемима. Било је ту чак и презира према његовој заосталости. Тај однос је пред сам рат стигао, примећује К. Николић, до једне критичне фазе, па је многим изгледало да је између сељака и грађана, села и града, створен „тешко премостив јаз“.⁴⁶⁵ С друге стране, то је утицало на сељаке да се осећају запостављено. Гушио их је стални терет обавеза према држави (порез и разне дажбине), дугови према банкама и разним зеленашима. Сматрали су да држава недовољно подржава и брине о њиховим интересима. Били су мишљења да „господа“ у градовима живе удобно и на њихов рачун.⁴⁶⁶ То осећање, које било снажно, а протезало се још од 19. века, није изменило и сељачко виђење града као места у коме се нуди другачији живот, боље и лакше живи. Зато су и многи, посебно богатији сељаци, школовали своју децу, пружајући им могућности које сами нису имали. Рат и окупација су донекле изменили утисак о надмоћи једних према другима. Сада се грађанима чинило да су сељаци у знатно повољнијем положају него они. То је било истинито, нарочито у погледу исхране. Сељаци нису морали да купују храну или бар нису морали да

⁴⁶⁴ М. Ristović, *Rat i razaranje društva u Srbiji. ...*, 204.

⁴⁶⁵ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 164.

⁴⁶⁶ Исто, 164; О стању на српском селу видети више и у: Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, I, Београд 1996, 44-79; Момчило Исић, *Сељаштво у Србији, 1918-1925*, Београд 1995; Исти, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999; Исти, *Сељаштво у Србији 1918-1941. Социјално-економски положај сељаштва*, књ. 1, том 1, Београд 2000; Исти, *Сељаштво у Србији 1918-1941. Социјално-економски положај сељаштва*, књ. 1, том 2, Београд 2001, итд.

купују сву. Они су и даље борили да у тешким условима на малом поседу обезбеде исхрану за себе и породицу. То није било лако. С једне стране, морали су да највећи део онога што произведу испоруче у разрезаним количинама окупатору, да предају српским властима по малим, прописаним ценама, да хране градове, издвајају за избеглице и све бројније устанике.⁴⁶⁷ С друге стране, устаници су забрањивали сељацима да дају стоку Сточарској централи, да предају вишкове пшенице и кукуруза, као и осталих намирница, спречавали их да износе намирнице на пијацу и сл.⁴⁶⁸ Треба само поменути да је њима, према обавезном откупу пољопривредних производа уведеном још током лета 1941. године, остајало тек нешто мало за сопствене потребе. Могли су да задрже по члану домаћинства до наредне жетве 30 килограма пшенице или другог жита и хлеба или 30 килограма кукуруза или кукурузног брашна, као и одређену количину за исхрану стоке, свиња и сл.⁴⁶⁹ Због тога су и сељаци, као и остали становници, морали да „стежу каиш“, како се средином 1942. године изразио Ф. Нојхаузен, приликом откупа жита.⁴⁷⁰ Њихова исхрана није била богата и квалитетна ни пре рата⁴⁷¹, а у рату је, због веће штедње, постала и још нередовнија и једноличнија.⁴⁷² Али, ту се, како су глад и несташица постајали све присутнији, јављала и могућност да своје производе скупо наплате житељима градова, посебно грађанима. Томе треба додати не само све чешће узимање од разних војски, већ и све израженије репресалије окупатора, али и сукобљених покрета отпора. Међутим, сељаци су у односу на грађане и град били у много тежем положају у погледу обуће и одеће. Они су и пре рата били слабо одевени, а посао им је био такав да им се одећа и обућа много брже цепала него, на пример, чиновницима. Одећа, а посебно обућа, релативно брзо је дотрајала, тако да су они, већ у првим годинама окупације, фактички оголели и обосили. То је додатно продубило јаз између села и града, сељака и грађана, јер су сељаци сматрали да им градови не

⁴⁶⁷ АС, Г9, ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу - Министарству пољопривреде и исхране, 1. јун 1943; К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 166.

⁴⁶⁸ ВА, Нда, 22-2-32, Месечни извештај Округног начелства округа Краљевачког за месец децембар 1942 – Министарству унутрашњих послова, пов.бр. 5/43, 4. јануар 1943.

⁴⁶⁹ Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 244.

⁴⁷⁰ *Zbornik NOR-a*, XII-2, 654, Записник с конференције у Београду код Генералног опуномоћеника за привреду Франца Нојхаузена с немачким војноуправним представницима из Србије о експлоатацији рудника и прикупљању жита, 24. август 1942; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 269.

⁴⁷¹ Љубодраг Димић, *Културна политика...*, I, 57-64.

⁴⁷² АС, Г9, ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу - Министарству пољопривреде и исхране, 1. јун 1943; К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 166.

дају довољно ни одеће ни обуће.⁴⁷³ Због свега тога су село и сељаци били, како су то процењивали окружни начелници већ почетком 1942. године, у „страху“, „потштени“ и „немоћни“.⁴⁷⁴ А како је окупација трајала то је постајало све израженије. Тамо где су једино могли да покажу да имају икакву моћ јесте у исхрани грађана и градова. Ту се видела сва међусобна нетрпељивост, користољубивост, уцењивање, и сл. између сељака и грађана, посебно сељака према грађанима и граду у условима рата и окупације. Сличне појаве забележене су и за време аустроугарске окупације у Првом светском рату.⁴⁷⁵ Може се рећи да су сада сељаци дали одушка сопственом осећању предратне љутње, запостављености и немоћи.

Неке назнаке тога биле су већ видљиве у време априлског слома 1941. године. Коста Николић напомиње да су сељаци испољили равнодушност, па чак и „презир и мржњу“ према Београђанима који су потражили склониште у селима на ободима града.⁴⁷⁶ Савременици су се сећали да су прве појаве тог односа сељака биле за њих „изненађење и разочарење“. Гаврило – Габи Делеон, тада дете, с неверицом и неразумевањем гледао је сељаке који су им „продавали питку бунарску воду“, док је иза горео град.⁴⁷⁷ Други су наплаћивали двеста динара килограм проје и педест динара чашу млека. Они су, према писању окупационе штампе, остали „у најцрњој успоменини“ Београђана.⁴⁷⁸ Убрзо је критиковано и њихово лоше и недовољно снабдевање београдских пијаца јајима и млеком. Истицало се да чекају да грађани изгладне, па да за своје производе добију колико желе. Због тога су прозивани и жигосани као „сељачки саботери“, који „ординарно пљачкају Београђане“. Они су, према писању *Општинских новина*, одбијали да довозе јаја „као да су тамо (села у околини Београда) све кокоши поцркале“, а у млеко су доливали воду због чега је оно било рђавог квалитета, „водњикаво и прљаво“.⁴⁷⁹ Али, нису само сељаци користили прилику да у тим првим месецима зараде. У мањим градовима су тако грађански припадници користили недовољну припремљеност сељака у монополским и индустријским

⁴⁷³ АС, Г9, Министарство пољопривреде и исхране, ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу - Министарству пољопривреде и исхране, 1. јун 1943.

⁴⁷⁴ ВА, Нда, 21-2-29, Конференција чланова српске владе са окружним начелницима, 6. фебруар 1942.

⁴⁷⁵ В. Дворниковић, *н.д.*, 721.

⁴⁷⁶ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 165.

⁴⁷⁷ Gabi Deleon, „Tri puta rođen“, у: *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu 3*, Beograd 2005, 198.

⁴⁷⁸ „Сеоски саботери“, *Општинске новине*, 12. јун 1941, 5.

⁴⁷⁹ Исто.

артиклима и продавали им по вишеструко већим ценама. Шабачки прота Бабовић је с негодовањем већ у новембру 1941. године забележио уцењивање које су грађани спроводили над сељацима. Он помиње случај једног шабачког трговца који је дао шест килограма соли за две ћурке. То је значило да је со наплатио 25-30 динара за један килограм, а она је иначе коштала два и по динара. У том уцењивању једних друге прота Бабовић је видео извор „толике мржње између сељака и грађана“.⁴⁸⁰ Ти примери су током окупације узели још шире размере. Само што су, због оскудице у основним намирницама, грађани били подложнији уцењивању сељака. Сељаци су, као што смо раније поменули, одбијали да износе намирнице на пијацу. Многи међу њима су намирнице носили по градским кућама. Нису желели да их продају по утврђеним ценама, јер им се то није исплатило, а нису смели да их продају скупље.⁴⁸¹ Тада су немачке власти биле принуђене да оштро кажњавају сељаке, а некада примене и колективне казне, као што је случај са сељацима у околини Крагујевца који су неколико недеља одбијали да износе намирнице на пијацу.⁴⁸² А када су сељаци продавали скупље, па таман то било и прескупо, грађани су куповали. Морали су нешто да једу. Чак се дешавало да су сељаци који су имали довољно хране „исмевали господу“ која гладује. Остала је забележена прича о две сељанке које су, видевши дечака са комадом проје, управо купљеног у пекари, са „смешком“ проговориле међу собом, али довољно гласно да се чује:

- Аха, аха, како господа жуљају проју.
- Да, то им је торта, колачи њихови, рече друга.
- Тако, Тако. Нек и они знају за зло.⁴⁸³

Ова прича, истинита или не, на специфичан начин нуди слику сељака као безосећајних људи, посебно сељанки, односно жена које чак немају ни саосећања за гладно „господско“ дете.

Сељаци су чак отворено говорили да износе на пијацу само оно што не може да стоји, а шта може то тек онда када буду хтели или када цена буде

⁴⁸⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 159-160, Забелешка од 6. новембра 1941.

⁴⁸¹ Н. Милићевић, *О исхрани у окупираним Београду...*, 84.

⁴⁸² АС, Г25, ф-16, Извештај Министарства унутрашњих послова, Одељења за државну заштиту – Окружном начелнику Крагујевца, I бр. 18722/1, 26. јун 1942; ВА, Нда, 21-2-54, Извештај Окружног начелства округа Крагујевачког – Министарству унутрашњих послова, стр. пов. бр. 54, 2. јул 1942.

⁴⁸³ Г. Бабовић, *Дневник*, 331, Забелешка од 23. марта 1942.

прихватљива. Тако су, на пример, у августу 1942. године на шабачкој пијаци продавали воће и поједине врсте поврћа, као што је парадајз, купус, али не и пасуљ, кромпир или лук.⁴⁸⁴ Многи други сељаци су одбијали да изложе своје производе на тезге. Они су, примећује, с великом дозом критике, сарадник *Српског народа*, тако, на пример, на београдским пијацама ишли „са торбом на леђима и брижљиво прекривеном корпом испод руке. Свет их сустиже, завирује у торбу и пита: - Има ли шта за продају? – Нема. Већ продато – одговара лукави сељак, а истовремено застаје да би отпочео пазар на основу баснословних цена или још баснославније трампе.“⁴⁸⁵ Можда је још интересантније одбијање сељака да продају чак и за нешто нижу цену грађанима неке намирнице. Били су спремни да пре пунте Немце да им одузму по прописаним ценама него да спусте цену и продају је својим сународницима из града.⁴⁸⁶

Било је примера и да се домаћа локална власт отворено заложила за сељаке а против грађана. Посебно карактеристичан је пример молбе „свију председника општина у срезу Тимочком“ од 20. јануара 1942. године, који је упућен и председнику владе Милану Недићу, али и другим носиоцима власти под окупацијом. Она је одржавала и једна општи став у српском друштву о односу сељака и грађана. Наиме, председници општина су се побунили због утврђене квоте у стоци коју је, по налогу Централе за стоку и Министарства пољопривреде и исхране, требало да да свако село за исхрану немачке војске и градског становништва. Они су истицали не само да је квота превелика већ и да не могу „силом одузму од народа радну стоку – воловска грла“, јер ће села остати без радне стоке, а то значи и „без хлеба“.⁴⁸⁷ Иначе, око превеликог разреза, који је тражен на недељном нивоу, а раније није тражен ни на годишњем, бунили су се без успеха и окружни и срески начелници Лесковачког и Нишког округа, указујући на исте последице.⁴⁸⁸ Међутим, без обзира на то, свесни су, као и

⁴⁸⁴ Исто, 271, Забелешка од 10. августа 1942.

⁴⁸⁵ *Српски народ*, 1. новембар 1942, 11.

⁴⁸⁶ Тако је, на пример, један шабачки грађанин нудио почетком 1943. године сељаку за петла 400 динара уместо 450 колико је тражио сељак. И пошто сељак није хтео да прода, жандарм му је рекао да се може десити да му га Немци одузму по 25 динара, али је он рекао нека узму јер „јела би господи меса а неће да плате“, па, каже, нека га узму (Г. Бабовић, *Дневник*, 436, Забелешка од 12. јануара 1943).

⁴⁸⁷ АС, Ж28, ф-7, Записник са седнице свију председника општина у срезу Тимочком, округа Зајечарског – Председнику Владе, Министру пољопривреде и исхране, Начелнику округа Зајечарског, Начелнику Среза Тимочког, Андрејевац, 20. јануар 1942.

⁴⁸⁸ ВА, Нда, 21-2-29, Конференција чланова српске владе са окружним начелницима, 6. фебруар 1942.

сељаци, да се за потребе немачке, окупаторске војске „треба и мора дати“, али да се за исхрану градског становништва „не даје па макар шта се десило, јер то градско становништво могу да хране њихови градски милионери и богаташи“.⁴⁸⁹ Образлажући своје одбијање да дају стоку за исхрану градова, истицали су да ће то направити „нов понор између села и градова“. Јер сељак није био, сагласни су председници поменутих општина, ни сам „у благостању“, а „најглавније је да иду босоноги пошто им градови неће да даду ни коже од принудно купљене стоке.“ Страховали су да ће то имати „опасне последице“ по завршетку рата на односе између села и града, сељака и чиновника. При том, указивали су да одузимањем нису погођени „варошки мултимилионери и богаташи“ јер они немају стоке, али имају „многе милионе и кадри су да купе 40% стоке целог округа па да то не осете“. Због свега тога су закључили да „испада да сиромашна села морају да хране градове, па и ове богаташе“.⁴⁹⁰

Заправо, председници општина су процењивали да са поменутих одузимањем радне стоке, која је ионако била мала на број становника, неће бити могуће произвести пшеницу на коју је, иронично су истицали, „бацило око сво градско становништво и чиновништво“. Због тога су додатно образлагали величину „пљачке“ села од стране градова односно, сељака од градског становништва. Према њиховој рачуници, већ је одузета пшеница од ујма за градове била превисока, пошто је откуп био по 350 динара за 100 килограма пшенице. Сељаци за те паре нису могли, истицали су, да купи ни један цео пар опанака, него само „један једини опанак“. А ако се одузме стока, онда је прорачун локалних органа власти био још поразнији. Стока одузета принудим путем је плаћана знатно ниже него што су стварне цене. Тако би за једно грло просечне тежине од 300 килограма по прописаној цени сељаци добили 3.000 динара, или пет пари сељачких опанака. Другим речима, требало им је 60 килограма меса живе ваге за један пар опанака, јер их они по максимираној цени нису могли добити.⁴⁹¹ Због свега тога су, са великим жаљењем констатовали, да су чиновници „пошли у хајку у села на хлеб и месо а не на богат свет и индустријалце у варошима“. Тиме је створен велики јаз између чиновника и сељака, јер сељак у

⁴⁸⁹ АС, Ж28, ф-7, Записник са седнице свију председника општина у срезу Тимочком, округа Зајечарског – Председнику Владе, Министру Пољопривреде и исхране, Начелнику округа Зајечарског, Начелнику Среза Тимочког, Андрејевац, 20. јануар 1942

⁴⁹⁰ Исто.

⁴⁹¹ Исто.

чиновнику види човека који хоће да му директно или индиректно узме и хлеб и месо, а чиновник гледа у сељаку оног који има све и живи у благостању. Али, то није тачно, наглашавали су, пошто у селима има тек мали број богатијих људи, а они и да расподеле оно што имају не би моли да подмире оне који немају довољно. Све у свему, били су мишљења да докле се води борба између сељака и чиновника, дотле трговци, индустријалци и други „гомилају на сваки милион три“. Осим тога, са одузимањем радне стоке, која је основни капитал сељака, на губитку су били сви - и сељаци и грађани.⁴⁹²

Поменути извор је можда на најбољи начин приказивао стање односа сељака и грађана, међусобне проблеме и виђења, као и постојеће отпоре сељака и локалних органа власти наметима на сељаке. Није било лако ни представницима Централне за стоку, како је то излагао њен представник др Ђаја на конференцији с окружним начелницима почетком фебруара 1942. године, јер Немци нити су хтели да смање разрез а нити су их занимале цене.⁴⁹³ Међутим, треба указати и да су локални органи власти неретко својим самовољним поступцима појачавали непријатељство сељака према чиновницима и грађанима уопште. Тако су, на пример, поједини срески начелници, „под видом неког анационализма“ искључивали читава села од примања монополских артикала и текстила, које су потом делили „по неким личним симпатијама“, или су пак на исте стављали разрез за Црвени крст, заробљенике и избеглице, и сл, и продавали их по много вишим ценама него што су им биле одређене, а задржавали разлику у новцу.⁴⁹⁴ Иако је централна власт реаговала опоменама и наредбама, она није, на пример, поменуте чиновнике смењивала, већ је предлагала успостављање правичнијих начина расподеле.⁴⁹⁵ У новообразованим комисијама за расподелу налазили су се, сходно наредби, као председници комисије и срески начелници који су незаконито радили.⁴⁹⁶ Сељаци су због тога остајали вишеструко незадовољни.

⁴⁹² Исто.

⁴⁹³ ВА, Нда, 21-2-29, Конференција чланова српске владе са окружним начелницима, 6. фебруар 1942.

⁴⁹⁴ АС, БИА, I-13, Наредба Окружног начелства округа Пожаревачког – Среском начелнику у Голупцу о подели робе и монополских артикала, бр. 4244/44, 9. август 1944.

⁴⁹⁵ Исто.

⁴⁹⁶ За расподелу индустријских и монополских артикала били су задужени срески начелник и стручни референти. Међутим, често се дешавало да се само један од њих бави овим питањем. Због тога је домаћа власт под окупацијом наредила да се образују комисије које су чинили срески начелник (као председник комисије), стручни референт и представници трговачких, занатлијских и радничких удружења. Расподела је вршена не према неком посебно израђеном правилнику, већ према „најбољој својој савести“ (АС, БИА, I-13, Наредба Окружног начелства округа

Нити су стизали до преко потребне робе, нити су имали јасно видљиве знакове да се кривци кажњавају. То је још више појачало напетости између сељака и власти, сељака и грађана. Изгледало је да се, као и у предратно време, у понашању чиновника према њима ништа није променило. Напротив, ситуација је из сељачког угла била још гора. Једино што им је преостало јесте да зараде продајући скупо своје производе грађанима и градском становништву и обезбеде своје снабдевање на „црном тржишту“. У сваком случају, то питање је мучило колико представнике власти и сељаке, толико и грађане. Кроз њега се преламала и борба за опстанак сељака и грађана под окупацијом.

Било је, као што смо видели, и локалних органа власти, пре свега оних најнижег нивоа, који су, због сталног и непосредног додира са сељацима, указивали на сукоб села и града, сељака и грађана и предлагали решења да се он или ублажи или превазиђе. За највише представнике домаће управе под окупацијом, посебно њихове идеолошке пропагандисте, то питање постаје једно од примарних од почетка 1942. године. Тако је једна „акција“ групе јавних радника и привредника тражила да се у Београду оснује „Сељачки дом“, који је требало да омогући сељацима да када дођу у главни град имају место где да се одморе и преспавају, али и прилику да упознају „право лице“ града „у ком су се они већ толико пута дубоко разочарали“. ⁴⁹⁷ Од краја марта 1942. године, када је званично отворен, до краја јуна 1942. године кроз њега је прошло око 700 сељака, који су, по претходном одабиру и позиву, дошли на разговор са председником владе Миланом Недићем. ⁴⁹⁸ Та појава доласка и разговора сељака са председником владе настављена је до краја окупације. Била је саставни део борбе у придобијању подршке сељака за политику Владе. Организовани су и различити зборови у селима и варошима, на којима су говорили представници власти и разни интелектуалци, организовани су алфаветски течајеви, течајеви за земљораднике и друге мере народног просвећивања. ⁴⁹⁹ С доношењем плана о планској пољопривредној производњи почетком 1942. године тражено је и од сељака и од грађана, од села и града интензивније учешће у испуњавању плана сетве. Поред

Пожаревачког – Среском начелнику у Голупцу о подели робе и монополских артикала, бр. 4244/44, 9. август 1944).

⁴⁹⁷ *Обнова*, 31. децембар 1941, 6.

⁴⁹⁸ *Српски народ*, 26. јун 1942, 12.

⁴⁹⁹ Др Милорад Недељковић, „Сељак у новој Србији“, *Ново време*, 16. мај 1942, 3; О томе и на више места у: *Моравски округ у листу Ново време 1941-1944*, (приредили Добривоје Јовановић - Дејан Танић), Јагодина 2008, 197, 198, 200, 237, 263...

стручњака (сеоских и градских економа, пољопривредних референата, инспектора и сл),⁵⁰⁰ значајна улога у унапређењу пољопривреде придавана је и припадницима грађанства. И то не само у обради башта у градовима, већ и њиховим активнијим учешћем у сеоским пословима. Било је бројних написа који су објашњавали постојећи сукоб на релацији село – град, сељаци – грађани (небрига власти, демагогија политичара, однорођавање интелигенције пореклом са села, и сл.),⁵⁰¹ али је било још више оних, који су кроз идеолошку-политичку визуру владе Милана Недића, тражили превазилажење сукоба и инсистирали на успостављању „солидарности интереса села и града“.⁵⁰² Министар привреде Милорад Недељковић је захтевао да се „ледени односи“ између њих замене „срдчним братским односима“.⁵⁰³ Други су предлагали да се организују одласци грађана на село приликом којих је требало да уче пољопривредне радове, али и својим знањем да подижу хигијенски и културни ниво села и сељака. Тај одлазак треба да буде, писао је један сарадник *Српског народа*, „права мала сеоба“. Он је истицао: „Мора се сељаштву данас помоћи и то стварно, личном сарадњом, и на лицу места, у његовом селу и његовој кући, у његовом живинарнику, у његовој башти и воћњаку, по киши, по сунцу и по блату. Он треба да осети присуство градског човека код њега на селу, онда када му је најтеже и када залива својим знојем сваку стопу своје земље“.⁵⁰⁴ Не сме се, поручивао је, очекивати да само „село даје“, већ сада мора да град да селу. Организован одлазак на село користио би, између осталог, и грађанској деци, да се „окрепе и освеже и исхране млечним производима, поврћем и свежим воћем“. Ради тога, препоручивао је властима, треба продужити одсуства чиновницима и намештеницима приликом летњег одмора на селу. „Стварни додир“ градских житеља са селом омогућио би, био је уверен писац чланка, да се развеју и многе заблуде које варошани имају о селу и сељацима, попут оне да на селу „тече мед и млеко“, док се они злопате у граду, нарочито у погледу исхране. С друге стране, схватили би и колико је тежак

⁵⁰⁰ Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 246 - 253.

⁵⁰¹ Др Милорад Недељковић, „Сељак у новој Србији“, *Ново време*, 16. мај 1942, 3; М. М. Милошевић, „Нова Србија на сељачким темељима. Тешка оптужба села против политичара и заслепљених идеолога“, *Српски народ*, 12. јун 1942, 2.

⁵⁰² Др Милорад Недељковић, „Сељак у новој Србији“, *Ново време*, 16. мај 1942, 3.

⁵⁰³ Исто.

⁵⁰⁴ Д., „Како да се прехранимо преко лета. Како да обезбедимо зимницу“, *Српски народ*, 12. јун 1942, 9.

сељачки рад и са „више поштовања и уважавања“ односили би се према сељацима, што нису радили у прошлости.⁵⁰⁵

Међутим, и представници домаће власти су подлегли општем мишљењу, посебно мишљењу градског становништва, да сељаци имају пуно новца, да живе, у односу на грађане, у „благостању“. У исто време, они су и помогли ширењу тог мишљења. У новинама су редовно излазили „напади“ на сељаке - црноберзијанце, објављивана су њихова имена, наглашаване негативне појаве у понашању сељака попут „саможивости“, „грамзивости“ и сл.⁵⁰⁶ У сваком случају, због тога су средином 1943. године и тражили да се спроведе анализа куповне моћи сељака при Министарству пољопривреде и исхране.⁵⁰⁷ Међутим, она је показала да је, и према грубим калкулацијама, куповна моћ сељака изузетно ниска. У случају да сељак 60% својих производа продаје по прописаним ценама а 40% по стварним и да купује 10% својих потреба по прописаним и 90% по стварним, онда би куповна моћ била 0,21%, тј. свега једну петину предратне куповне моћи. Често су поменути параметри у обрачуну ишли још више на штету сељака (на пример, продаја по прописаним ценама и сл), па је куповна моћ била још неповољнија. А ако се узме у обзир да сељак, осим хране, коју није морао да купује, све остало куповао по стварним ценама, пре свега индустријске производе за личне потребе (одећу, обућу, со, петролеј и др.), али за производњу (оруђа за рад, плави камен и др.), онда положај сељака био ванредно тежак. Цене производа које је сељак продавао су биле много мање од цена производа које је куповао. Осим тога, производни трошкови су се у односу на предратно стање 1943. године повећали по прописаним ценама за двадесет и два пута, а по стварним ценама за седамдесет и шест пута. Све у свему, уверење да сељаци имају пара је, сматрали су стручњаци, потицало углавном само из „појединих случајева који штрче, а таквих има и у вароши“. Ти који „штрче“ су прави црноберзијанци којих није било много. Њима је, указивали су, свуда било исто. Они су добро живели и у селу и у граду. Али зато није било добро, примећивали су, за највећи број сељака. Они су

⁵⁰⁵ Исто.

⁵⁰⁶ М.М.М. „Позив на сарадњу села и града“, *Српски народ*, 7. август 1942, 3.

⁵⁰⁷ АС, Г9, ф-1, Извештај Комисије при Секретаријату за планску пољопривредну производњу - Министарству пољопривреде и исхране, 1. јун 1943. Секретаријат за планирање пољопривредне производње основан је посебним актом и требало је да обавља административне послове Савета за планску пољопривредну производњу при Министарству пољопривреде и исхране, да припрема реферате и извештаје за руководиоца планске пољопривредне производње, обезбеди материјале за рад и сл. (О томе више у: Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 255).

трошили не само цео свој годишњи доходак, него су трошили и од свог производног капитала. Тако су многи међу њима постепено распродавали стоку, и зато је код неких било привремено „обилје новца“, али га они нису улагали у своје имање, поправку зграда, замену оруђа. При томе су били, како то примећују и стручњаци и савременици, све лошије одевени и обувени. Они су хтели или не, морали су да животне намирнице мењају „за одложене и поцепане варошке дроње“. Према мишљењу стручног тима Министарства, ако такво стање буде потрајало оно ће изазвати и приметно смањење пољопривредне производње. Сељаци неће имати са чим да обрађују земљу, а самим тим неће бити ни пољопривредних производа. Препоручено је, стога, да се прописане цене пољопривредних производа повећавају у просеку два пута или, ако се укључе и порези, скоро осам пута и да се организује снабдевање сељака по прихватљивијим ценама.⁵⁰⁸ И једна друга анализа је дала сличан одговор, указујући да се то стање „не може сматрати нормалним, а још мање привредно корисном појавом.“⁵⁰⁹

Поменуте препоруке стручњака било је тешко спровести. И даље су цене откупа пољопривредних производа биле ниске, као и 1942. године, а количине жита са којом су сељаци могли слободно да располажу врло ограничене. Сада не само због издржавања окупационе војске, исхране становништва, већ и због повећаног извоза из земље. При томе је узиман и један проценат за избеглице и два процента за домаћу сиротињу. Сељаци су се, додуше, као и увек, довијали; избегавали су да пријаве произведене количине и скривали су своје производе где год су стигли.⁵¹⁰ Треба поменути и да је „сељаке беда натерала“ да продају и оно мало стоке. Они нису имали довољно кукуруза за њихову исхрану, па су морали да их дотерују на пијацу и тако ризикују да им стока буде одузета од немачких или српских власти. То су примећивале приликом инспекцијског надзора и немачке окупационе власти. Тако се, на пример, у једном извештају средином 1943. године бележи да је обреновачка пијаца пуна стоке, и да се „сасвим мршаве краве“ продају за 25.000 динара.⁵¹¹ С друге стране, потпуно неорганизовано снабдевање артиклима које су сељаци куповали и високе цене на илегалном тржишту, терале су их да сналазе. Радили су једино што су могли а то је да своје

⁵⁰⁸ Исто.

⁵⁰⁹ АС, Г6, ф-234, Преглед куповна цена и куповне моћи земљорадничке породице у првој половини 1943.

⁵¹⁰ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 129.

⁵¹¹ АС, Г6, ф-268, Конференција одржана у Привредном вођству 12. мај 1943. године са немачким представницима др Фишером, др Фестом, др Фелдхусом, Цимерманом, Визјаком и др Хлавачком.

производе продају по изузетно високим ценама или да их мењају за производе који су им били потребни.⁵¹² Зато су се бунили грађани и сами погођени нередовним снабдевањем пре свега у животним намирницама. Али су због оскудице морали да купују. Углавном су били принуђени да одлазе у села и директно купују од сељака, јер ови други су све мање износили на пијацу као место размене добара. С обзиром да су сељацима долазили чак и у кућу, они су могли да одреде цене које желе или да их мењају за оно што им је потребно од индустријских артикала. Практично је контрола и кажњавање сељака од стране немачких и домаћих власти, а од лета 1942. године и новоосноване привредне полиције, изостајало, јер нико од њих није смео а није ни хтео да зађе у села. Разлог се налазио у страху да, како је то, истакнуто у једном извештају о раду привредне полиције крајем 1942. године, „од неког преокрета или стања које је било у овом крају (Нишки округ) прошле године“.⁵¹³ Наравно, било је и других страхова, пре свега оних везани за присуство устаника, а онда и разбојничких група, због којих није било лако ни самим сељацима.⁵¹⁴ Покушавала је, према четничким изворима, да се против високих цена и „шпекуланата“ бори и команда Југословенске војске у отаџбини, али без неког нарочитог успеха.⁵¹⁵ За сељаке и грађане је натурална размена, која је у већој или мањој мери заступљена од почетка окупације, постала је током 1942. а посебно од 1943. године готово једини облик трговине. Због несташице индустријских производа и високе инфлације није имало смисла продавати. Сељацима није био потребан новац, већ оно што нису имали и што нису могли да нађу на тржишту, а то су одећа и обућа, гас, шећер, зејтин и сл. Јавиле су се и песме које су сведочиле о лошем стању одевености сељака. Једна од њих гласила је:

„Краљу Петре дођи до Паланке,

⁵¹² Исто, ф-234, Преглед куповна цена и куповне моћи земљорадничке породице у првој половини 1943; Исто, ф-249, Извештај Начелства округа Крушевачког – Комесаријату за цене и наднице, бр.1073, 14. јануар 1943.

⁵¹³ АС, Г6, ф-64-II, Извештај окружног начелства округа Лесковачког – Министарству народне привреде, Комесару за цене и наднице, бр. 26547, 8. новембар 1942; Исто, Извештај о раду управних органа по пријавама органа привредне полиције – Комесаријату за цене и наднице, бр.88, 16. новембар 1942.

⁵¹⁴ Живко Топаловић се сећао једног сељака из села Вича који је, пошто је био изабран од председника општине да са неколико других сељака званично посети Дражу Михаиловића, исказао велики страх од јавног сврставања. Он је, после доста двоумљења, отишао, али је настојао да буде готово неприметан, правећи се да ради нешто око коња и да за случај потребе има изговор да оде (Живко Топаловић, *Србија под Дразом*, Београд 2004, 174-178).

⁵¹⁵ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 147.

Да ти видиш твоје Србијанке
Како носе дрвене опанке
Код тебе су носиле итифлета
А сад иду подераних пета.⁵¹⁶

Према једном сведоку, најбоље су у последњој години окупације пролазили они грађани који су имали у гардероби још старих одела, пошто су могли да „живе добро од њих“ и замене их код сељака за намирнице.⁵¹⁷ Грађани су били свесни тешке ситуације и за њих али и за сељаке. Иако је у том процесу размене било и прецењивања робе, надмудривања, а у случају других невоља грађана чак и, како је то писало у једном извору, „страховитих уцењивања“ о стране сељака,⁵¹⁸ свако је морао да брине своју муку и преживи окупацију. И за сељаке и за грађане је одузимање намирница од домаћих и окупационих власти било равно трагедији. То је можда грађанима падало још теже, јер одузимање намирница сељацима значило да и они неће имати шта да једу. Међутим, то не умањује чињеницу да се до краја окупације водила ипак једна доста тешка „борба“ између сељака и грађана. Ево још неких примера. Савременици сведоче да су сељаци, приликом блокаде шабачке пијаце пред Божић 1944. године од немачких власти, одбили да продају по максимираним ценама оно што су до тада практично полулегално продавали по реалним ценама и побацали са кола прасиће и печенице у дворишта грађана. Сматрали су да нема смисла продавати у бесцење, јер прасе које је коштало до тада између две и три хиљаде одједном је пало на сто и двеста динара. Неки сељаци су, како сведочи прота Бабовић, чак „издаљине“ гледали како се грађани, као и остали становници, „отимају за њихову муку“. Било је, истиче он, и примера за осуду, али и за дивљење. Тако су неки грађани узимали две-три печенице које су бачене, а други нису на тај начин хтели да дођу до меса, због чега су провели Божић без печенице.⁵¹⁹ Можда је још теже изненађење наступило за поједине грађане после ускршњег бомбардовања Београда. Тада су сељаци у унутрашњости или околини града издавали под кирију

⁵¹⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 314, Забелешка од 7. фебруара 1943.

⁵¹⁷ АЈ, 103-160-582, Прилог Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова Краљевине Југославије, пов. бр. 253, 6. јун 1944.

⁵¹⁸ Исто.

⁵¹⁹ Г. Бабовић, *Дневник*, 551, Забелешка од 5. јануар 1944.

станове не само непознатим невољницима, већ и својим рођацима.⁵²⁰ То нерасположење села према граду и сељака према грађанима приметио је и шеф британске мисије код партизана, Џон Хеникер Мејдор (John Hanniker Major). Он је истицао да је оно одраније снажно изражено у Србији и да је појачано током окупације. Због тога се, како је навео у једном извештају, приликом ослобођења Лесковаца и Ниша, октобра 1944. године, осећала код грађана и „извесна nelaгодност“, да ће партизани, које углавном сачињавају сељаци, „искористити прилику да се свете градовима за које сматрају да их и у мирнодопско време варају и пљачкају“.⁵²¹

Међутим, у исто време, између села и града, сељака и грађана постојала је и солидарност. Захваљујући управо помоћи и подршци српских сељака сачувани су и многи животи ратних невољника из градова. То је посебно било изражено у случајевима пружања помоћи српским Јеврејима. Истраживања проф. Милана Ристовића, али и сећања преживелих јеврејских грађана, сведоче о великој храбрости и пожртвованости српских сељака.⁵²² Некада је у чувању бегунаца учествовало цело село.⁵²³ Тако је, међу разним примерима, занимљив случај јеврејске породице Аврамовић, која се, после бекства из Београда, крила у селу Југовац у близини Прокупља. Њени чланови су се, обучени у сељачка одела и са промењеним идентитетом, издржавали обрађујући земљу и одлазећи у надницу. Цело село је знало ко су и стало је у њихову одбрану када су припадници Недићеве војске дошли, вероватно после неке пријаве, да их ухапсе. Због стицаја срећних околности нису ухапшени, већ су наставили ту да живе, иако их нису мимоишли други проблеми (хапшење ћерке од стране Немаца и њено краће затварање, сумње и одвођења оца од стране партизана и сл.).⁵²⁴ За српске сељаке је скривање прогоњених лица, посебно Јевреја, представљало велику одговорност и опасност, али је представљало и акт отпора и протеста против мера окупатора. То је још битније, ако се има у виду да је за пружање помоћи Јеврејима и другим прогоњеним лицима запрећена и врло строга казна. У сваком случају, сељаци и

⁵²⁰ К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 147.

⁵²¹ М. Павловић, В. Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца...*, 233.

⁵²² Милан Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, уред. Јован Мирковић, Годишњак Музеја жртава геноцида, Београд 2008, 169-208; Исти, *У потрази за уточиштем*, 67-68.

⁵²³ М. Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници*, 190.

⁵²⁴ Silvija Uskoković, „U napuštenoj seoskoj štali“, u: *Mi smo preživeli: Jevreji o holokaustu* 1, Beograd 2001, 278-279.

грађани, село и град су, поред испољавања „непријатељства“, хтели или не морали да живе заједно и да деле заједничке бриге. Они нису могли једни без других; међусобно су размењивали добра, пружали једни другима уточиште у тешким ратним и окупацијским данима. На сличан начин и сељаци и грађани су доживели и проживљавали угроженост, неизвесност, страх и патњу. У српска села и међу сељаке од 1941. године зашле су стотине хиљада избеглица из Независне Државе Хрватске, Македоније, Косова и Метохије, бројни ђаци и студенти, официри и чиновници. То је умногоме променило и социјални састав српског села. Нови становници су се својом појавом, облачењем, начином говора, образовањем, навикама и идејама издвајали у сељачкој средини.⁵²⁵ Живко Топаловић је записао да је долазак његове жене у село у близини Чачка где је био Штаб Драже Михаиловића изазвао посебно интересовање младих сељанки. Оне су се интересовале за њен изглед, одевање, доживљај села и сељачког живота, али и „низ других ситница“. То је свакако произлазило и из чињенице да врло младе сељанке нису ишле даље од граница свог села. Долазак једне грађанке отворио могућност да се она упозна и од ње сазна нешто корисно и другачије.⁵²⁶ У сваком случају, њихов боравак међу сељацима пружао је прилику да се размене искуства и често успостави боље разумевање. Тиме је, иако у ратним и окупацијским условима, подстакнута својеврсна модернизација села.

Грађани у јавном простору: видљиве и невидљиве „границе“

Под притиском рата и окупације мењао се садржај, доживљај и виђење свакодневног живота српског грађанства у јавном простору. Он није био више простор потпуно слободног кретања, сусретања, размене добара и мисли. Тај простор добија под окупацијом бројне видљиве и невидљиве „границе“, које су одредиле дозвољено и недозвољено свакодневно понашање грађана, као и осталих слојева друштва. Њиховим наметањем окупатор је покушао да организује освојени простор и да га преобликује, прилагоди себи и контролише. Успостављене „границе“ у свакодневном животу грађана у јавном простору у рату биле су не само физичке, политичке, идеолошке, духовне, административне или

⁵²⁵ В. Petranović, *Srbija...*, 139.

⁵²⁶ Живко Топаловић, *Србија под Дразом*, 119.

нормативне, већ и временске и симболичке.⁵²⁷ Оне су, каже Пјеро Занини (Piero Zanini), и „разграничење између онога што се може знати, учинити, казати, и онога што није дозвољено; између онога преко чега може да се пређе, и онога чему не сме ни да се приближи; између реда, с једне стране, и нереди, с друге.“⁵²⁸ Неке од њих су, у складу с потребама окупатора, мењане током година окупације. То је грађане држало у стању сталне несигурности и тражило од њих да се суоче с многим непознаницама у њиховим свакодневним активностима. Увођење само једне „границе“ у јавни простор попут ограничења у слободи кретања захтевало је од већине грађана бројне корекције у свакодневном функционисању. Примера ради, грађани нису могли више да слободно одлучују када ће да изађу из куће, куда ће да се крећу, када ће да путују и колико ће да се задрже на путу и сл. За сваку ту радњу била им је неопходна дозвола. Кршење наметнутих „граница“, односно ограничења понашања, у јавном простору могло је да угрози, а често и јесте, физички опстанак грађана. У другим случајевима је спремност или храброст да се заобиђу омогућавала да се спасе сопствени или туђи живот. У исто време, „границе“ која је окупатор наметао индиректно и директно су подстицале рушење, неких, углавном скривених и другима непознатих „граница унутрашњег простора“ грађана. Грађани су, под притиском очувања сопственог живота и живота породице, предузимали и радње којих су се раније стидели. Један савременик је примећивао да се људи не стиде да „носе џакове главним улицама и да се наједу бела лука...“⁵²⁹ То је сведочио на директан начин о измени њиховог друштвеног положаја и, крајњем следу, њиховог предратног идентитета.

Иако јавни простор означава бројна места јавног окупљања, сусретања и комуникације, попут кафана, цркви или пијаца, о чему је због неких других њихових аспеката у свакодневном животу грађана било речи или ће тек бити, одабрали смо да кроз изазове прихватања и превазилажења „граница“ у два јавна простора, прикажемо разноврсне садржаје свакодневног живота грађана под окупацијом. Први се односи на грађане у простору улице, као типичном јавном урбаном простору и други, на грађане у простору путовања, која су због своје природе повезивала или пак раздвајала грађане и остале чланове друштва у јавном

⁵²⁷ О питању граница више у: Pjero Zanini, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Clio, Beograd 2002.

⁵²⁸ P. Zanini, *n.d.*, 16.

⁵²⁹ А. Михаиловић, *н.д.*, 55, Забелешка од 8. марта 1943.

простору.⁵³⁰ Ниједан од та два простора не може се замислити без кретања и наметнутих „граница“ које се превазилазе и, неретко, „руше“.

Простор улице Свакодневица грађана у простору улице, као и у случају других окупираних држава, одређена је присуством окупаторских војника на улицама. То присуство сведочило је ко господар заузетог простора и ко намеће правила свакодневног живљења. У првим данима окупације грађанима се чинило да су њихове улице и градови „пренатрпани“ немачком војском.⁵³¹ Шабачки прота Бабовић је забележио: „Уопште нико се не воли без потребе кретати улицама, јер су их прекрили немачки војници, а као нама нико не брани.“⁵³² Првобитан страх грађана постепено је попустио, али није нестао и потрајао је целу окупацију. За Иву Андрића страх је крајем 1942. године још увек свеprisутан. Он пише: „Страх је свуда и несаница општа. Мало ко зна заправо чега се боји, а у већини случајева тај страх је неоправдан или претеран, али поред свега тога људи иду са унезвереним погледом, бирају споредне улице и ноћу дрхте пре него заспу и буде се у тами, пре времена, сувих уста, са јауком и са осећајем да су са обе ноге у клопци.“⁵³³ Али, истине ради, треба поменути и да је било, посебно на почетку окупације, супротних осећања и понашања. Грађани, као и већи део становништва, одбијали су да се приликом кретања улицама склоне немачким војницима и официрима и тако им укажу поштовање. Они, писале су *Општинске новине*, не само да то не чине већ „чак шта више дрско (им) закрчава пут.“ Због тога је било и јавних упозорења становништву.⁵³⁴ Постепено је почело и упознавање с непријатељем. Један савременик је записао и прве утиске у којима Немце види као „фин и културан свет“,⁵³⁵ док је други примећивао њихову младост, која их је „изненадила“.⁵³⁶ У сваком случају, „огромна немачка војска“ је, одласком на Источни фронт, већ до јуна 1941. године знатно смањена. Међутим, успостављена је „граница“ између окупатора и окупираних, између

⁵³⁰ Подстицај за анализу свакодневице грађанства у поменутим јавним просторима, поред радова историчара о приватном животу, пружили су нам и радови културолога, етнологa и антрополога. Поменимо овом приликом Džoa Mогана, *Ћитанје svakodnevice*, Beograd 2011, Roh Sulima, *Antropologija svakodnevice*, Beograd 2005, Srđana Radovića, *Grad kao tekst*, Beograd 2013, итд.

⁵³¹ АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, пов. бр. 257, Лондон, 19. новембар 1941.

⁵³² Г. Бабовић, *Дневник*, 55, Забелешка од 17. априла 1941.

⁵³³ „Две бележнице Иве Андрића (Бележница бр. II и Мали нотес цветних корица)“, приредио Бранимир Живојиновић, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 20/2003, Beograd 2003, 13.

⁵³⁴ *Општинске новине*, 23. мај 1941, 3; Исто, 24. мај 1941, 3; Исто, 25. мај 1941, 3.

⁵³⁵ Наведено према: К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 16.

⁵³⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 52, Забелешка од 15. априла 1941.

немачке и српске власти, између српске власти и становништва, која се преко бројних забрана и ограничења видела у свакодневном животу грађана у простору улице.

Велику промену у свакодневици грађана у простору улице донело је увођење „временске границе“ у слободи кретања. Она је уведена одмах на почетку окупације и сагледива је кроз разна ограничења у слободи кретања у јавном простору. Била је, као и свуда у Европи, на снази током читавог периода окупације и важила је готово за све становнике без обзира на статус или друштвени положај. Одмах на почетку окупације, поред завођења немачког рачунања времена с једним сатом унапред, забрањено је становницима излажење из кућа и кретање улицама од седам сати увече до пет сати ујутро. У исто време, није било дозвољено ни сељацима задржавање у градовима између четири сата после подне и пет сати ујутро.⁵³⁷ Грађани нису могли да се, као раније, нађу на улици после одређеног времена, да се затекну у кафани или на неком другом јавном месту које није било њихова кућа. Због тога је и већина грађана морала да све своје свакодневне активности прилагоди дневном ритму живота. Може се слободно рећи да је простор улице био простор у коме су грађани „живели само дању“ и да је дом био простор у коме су „живели ноћу“. Међутим, нити је први, као раније, омогућавао несметано одлажење на посао или путовање, извршавање свакодневних обавеза, уживање у шетњи или пак само просто посматрање призора уличног живота, нити је други обезбеђивало удобност, одмор и заштиту. Чини се да је свакодневица грађана у простору улице, због изложености грађана изненадним и неконтролисаним ситуацијама, носила драстичније последице. Мада треба указати на чињеницу да под окупацијом нема оштре раздвојености ова два простора, јер је свако веће кршење наметнутих „граница“ у понашању у једном простору утицало на живот грађана у другом простору.

„Граница“ за слободно улично кретање током окупације није била у свим градовима иста, и зависила је од тренутне војно-безбедносне процене окупаторских власти у неком подручју и граду. Свако угрожавање окупатора у градовима повлачило је, поред завођења оштријих мера заштите безбедности окупатора и њихових сарадника из српских редова, као и замишљеног општег мира и реда, и скраћивање времена за слободно кретање. То је окупатору, а и

⁵³⁷ „Наредба команданта немачких трупа у Београду“, *Општинске новине*, 24. април 1941, 2; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 22; К. Николић, *Страх и нада у Србији...*, 104.

домаћим властима, омогућавало да контролишу простор улице, као и остале урбане јавне просторе, и лакше се обрачунају са онима који нарушавају безбедност. Грађани су тешко доживљавали свако скраћивање времена за слободно кретање улицама. Када је у августу 1941. године, због лажне вести о нападу комуниста, скраћено време у Шапцу са пола десет на пола девет, савременик је с очајем забележио „читав час су нам ускратили слободе“.⁵³⁸ „Временска граница“ за слободно кретање је, очекивано, погоршана у време устанака. Довољно је навести да су грађани Аранђеловца, због присуства четника, морали да у лето 1941. године обаве планиране послове и активности већ до 17 часова.⁵³⁹ Крајем године, а посебно почетком 1942. године, када је стање нормализовано, а устанак угушен, „граница“ је померена на девет-десет увече, како у ком граду.⁵⁴⁰ Поменуте границе у слободи кретања морали су да поштују сви становници, осим жандарма, окупаторских војника, као и лица са специјалним пропусницама, којима је било дозвољено ноћно кретање.⁵⁴¹ Они који нису имали дозволе углавном су затварани и кажњавани новчаном казном и присилним радом.⁵⁴² Мада, треба истаћи да је било примера, посебно у току прве године окупације, да су појединци и убијани.⁵⁴³ Због тога су простори улице ноћу били

⁵³⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 100-101, Забелешка од 12. августа 1941; Исти, *Летопис Шапца*, 100.

⁵³⁹ Поменимо још неколико примера. Грађанима Београда је првобитно дозвољено слободно кретање улицама до 19 часова увече, онда је продужено до 22, да би после саботаже у Гробљанској улици 26. јула 1941. године, када је дигнута у ваздух гаража „Форда“, поново скраћено на 20 часова. Грађани Јагодине су у почетку могли да се слободно крећу до 21 сат, два месеца по окупацији до 23 сата, а у јесен 1941. године слобода кретања улицама је сведена на време од 6 ујутру до 18 увече (АЈ, 382-1-3, Извештај Краљевског посланства у Лисабону о приликама у Југославији - Министарству иностраних послова КЈ, Лисабон, 25. септембар 1941; „Проглас в.д. Председника града Београда Београђанима“, *Општинске новине*, 24. април 1941, 2; *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941-1944*, (приред. Добривоје Јовановић-Дејан Танић), Јагодина 2005, 64, Извештај Начелства среза Беличког о приликама и делатностима у срезу Беличком за месец новембар 1941. године – Банској управи Моравске бановине II Управном одељењу, пов. бр. 204/41 од 24. новембра 1941).

⁵⁴⁰ *Ново време*, 2. април 1942, 4; Исто, 21. октобар 1942, 5; Исто, 31. децембар 1942, 3.

⁵⁴¹ ИАБ, УГБ СП, инв.бр/2773, к-591, Наредба за ноћне дозволе Команде места Београд, 10. јануар 1942; *Лист уредаба Заповедника Србије*, бр 29 од 1942, Уредба о ноћним објавама за кретање од 25. фебруара 1942.

⁵⁴² АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, пов. бр. 257, Лондон, 19. новембар 1941; *Лист уредаба Заповедника Србије*, бр 29 од 1942, Уредба о ноћним објавама за кретање од 25. фебруара 1942; ИАБ, УГБ СП, инв.бр/2773, к-591, Наредба за ноћне дозволе Команде места Београда, 10. јануар 1942.

⁵⁴³ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 414, Извештај команданта Фелдкомандатуре 599 - Команданту Србије о војно-политичкој ситуацији у Београду од 9. до 18. септембра 1941. године, 18. септембар 1941; Г. Бабовић, *Дневник*, 134, Забелешка од 16. септембра 1941. Према једном другом извору, у првих неколико недеља после окупације због кршења дозволе о забрани кретања после полицијског часа, налажени су лешеве по улицама са прикаченим цедуљама на којима је писао „Закаснио 2 до 3 минута“. Међутим, мишљења смо, јер то не поткрепљују други извори, да су такве вести израз претераног страха и да су препричавањем добиле екстреман вид. Ни немачка документа, у којима

углавном пусти. Чинило се, како описује Иво Андрић, почетком фебруара 1943. године, да после почетка полицијског часа „варош изумире, већина људи се затвори у куће, као на силу покојници, а мањина, тј. Немци и они од наших који имају немачки аусвајс, пролазе улицама као зле и срамотне авети, оштро им одјекује корак, а у бахатости тих корака осећа се снебивање и скривена несигурност.“⁵⁴⁴ Још гора ситуација била је на улицама градова у време рестрикција струје, која се готово сваке зиме понављала. Утисак савременика је да су градови и улице, због мрака, пружали „јадан изглед“. У мањим градовима гасила се улична расвета, осим на раскрсницама, док је у великим градовима упаљена била свака десета лампа.⁵⁴⁵ Већина домова шакачких грађана, као и домова осталих становника, била је, сведоче извори, у мраку или се једва из њих назирала светлост сијалица мале јачине (чак петнаест, па и десет вати) или светлост свећа.⁵⁴⁶ У домовима београдских грађана првобитно штедња електричне енергије је наметала употребу само једне сијалице у стану мале јачине, а у већим две слабе сијалице.⁵⁴⁷ Касније су преузете и оштрије мере које су обухватиле и искључења. Тако је током зиме 1943. године осветљење искључивано око пола седам ујутро а укључивано у зависности да ли су ближе центру или даље од њега. У домовима ближе центру осветљење је укључивано између четири и пет поподне, а у оним даље тек између осам и девет увече.⁵⁴⁸ Осим тога, требало је водити рачуна да се не прекорачи дозвољена потрошња, која је често била недовољна за потребе домова грађана, посебно оних са великим бројем чланова.⁵⁴⁹ Зато се често боравило у мраку или се морала употребити свећа, која је

се врло прецизно бележило свако убиство, не потврђују тачност ових сазнања (АЈ, 103-27-177, Извештај о стању у Југославији после окупације инг. Бранка Шаина - Милетића, Лисабон, 14. децембар 1941).

⁵⁴⁴ Наведено према: Радован Поповић, *Андрићева пријатељства*, Београд 2009, 152.

⁵⁴⁵ Г. Бабовић, *Дневник*, 529, Забелешка од 16. децембра 1943; А. Михаиловић, *н.д.*, 55, Забелешка од 8. марта 1943.

⁵⁴⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 529, Забелешка од 16. децембра 1943.

⁵⁴⁷ *Ново време*, 30. октобар 1941, 5.

⁵⁴⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 654, Забелешка од 20. новембра 1943.

⁵⁴⁹ Одлука о максималној потрошњи електричне енергије у Београду одређена је на основу потрошње у септембру 1941. године. Донесена је крајем септембра 1941. године. Она није водила рачуна о потребама претплатника, њиховом породичном стању, величини стана, као и чињеници да је у једном стану било и по две породице. Тражено је и спроведено, после бројних жалби, да енергија за осветљење до осам киловата не подлеже ограничењима ни казнама. Ограничења су се понављала и у току каснијих година окупације. Током 1943. године, немачке и српске власти су тражиле да се потрошња струје ограничи на 50% у односу на ранију потрошњу (ИАБ, ОГБ, Административно одељење, к-215, ф-12-336/41, Извештај Дирекције трамваја и осветљења – Председнику Београдске општине, бр. 59221, 18. новембар 1941; Исто, Извештај Председника Општине града Београда– Председнику Министарског савета Милану Недићу, бр. 22158, 3.

била врло скупа.⁵⁵⁰ Насупрот њима, тамо где су становали Немци било је другачије. Прозори су у тим кућама били добро осветљени и замагљени од тоpline, а чули су се гласно и радио-апарати.⁵⁵¹ Грађани су, без могућности да изађу из својих кућа, рано ишли на спавање. Неки су били мишљења да се „више спава него икада пре рата“ и да су „људи отупели од дугог спавања“.⁵⁵² Ипак, рани одлазак на спавање, није за многе значио и право спавање. Дејан Медаковић се сећао ноћи са испрекиданим спавањем, мучним несаницама, некаквог „полусна“, буђења на „сваки шушањ, као да ће сваког тренутка неко банути да ме хапси и одведе у непознато.“⁵⁵³

У сваком случају, грађани су морали да све своје свакодневне активности у простору улице прилагоде дану. Али и дозвољено кретање улицама по дану није увек било ни једноставно ни лако. Неке улице или делови улица добили су „границе“ и били су забрањени за кретање или су их сами грађани обилазили. То се посебно односи на просторе испред зграда које је немачка власт узела за средишта својих установа. Грађани Београда нису смели да пролазе, на пример, поред Народне скупштине, где се налазио Немачки војни заповедник, Ратничког дома где је био смештен Гестапо, итд. Улица Змај Јовина, која се пружала поред Ратничког дома, била је потпуно забрањена за пролаз грађанима, као и осталим становницима града.⁵⁵⁴ Сличан случај је и са Улицом Бријановом, која се простирала од Краља Александра до Косовске. Она је била, како сведочи савременик, „сва обрасла травом“ јер је био забрањен сваки пролаз.⁵⁵⁵ Поред тога, били су ограђени летвама или бодљикавим жицама и тротоари улица испред поменутих зграда, као и испред установа или зграда значајних за немачку власт под окупацијом.⁵⁵⁶ Испред истих постављени су бункери, као и на другим местима битним за безбедност и одбрану освојене територије.⁵⁵⁷ На истоветан

децембар 1941; Исто, Управно одељење, к-232, ф-12-276/43, Распис Председника Општине града Београда, - Свим дирекцијама и свим самосталним службама, бр. 23312, 17. децембар 1943; „Наредба Федкомандантуре 599“, *Ново време*, 4. децембар 1943, 3).

⁵⁵⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 148, Забелешка од 16. фебруара 1942.

⁵⁵¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 529, Забелешка од 16. децембра 1943.

⁵⁵² А. Михаиловић, *н.д.*, 55, Забелешка од 8. марта 1943.

⁵⁵³ Д. Медаковић, *Ефемерис II*, 47-49.

⁵⁵⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 100-101, Забелешка од 24. децембра 1941.

⁵⁵⁵ Исто, 300, Забелешка од 30. јула 1942.

⁵⁵⁶ Исто, 456, Забелешка од 17. фебруара 1943.

⁵⁵⁷ Исто, 355, Забелешка од 14. октобра 1942; Исто, 404, Забелешка од 24. децембра 1942.

начин је окупациона власт поступила и са просторима улица у мањим градовима.⁵⁵⁸

Мора се поменути да је између грађана и окупатора у уличном простору постављена „граница“ и у погледу саобраћајних средстава. Немачка власт је на почетку окупације реквирала све аутомобиле.⁵⁵⁹ Тако да се може рећи да је она имала, уз припаднике домаће власти, право на ту врсту превоза. Али неки аутомобили су остављани на употребу српским грађанима. У питању су били грађани који су их користили у пословне сврхе или „у хитним и важним случајевима, где се ради о јавном и општем интересу“. На пример, могли су да их имају лекари или предузетници који су имали значај за привреду. Међутим, нису смели да их употребљавају у приватне сврхе, као ни у „циљу разоноде, шетње и сл.“.⁵⁶⁰ На тај начин је окупатор могао да се служи заплешеним аутомобилима и другим моторним возилима, а да, с друге стране, донекле буде сигуран да она неће бити искоришћена против њега. Уместо аутомобила, грађани су све више почели да се користе бицикле. Убрзо су се појавиле и фотографије које су истицале да је бицикл „постао омиљено превозно средство многих Београђана“, било да иду на посао или у шетњу.⁵⁶¹ Чак се изводила и рачуница половином јуна 1941. године да отприлике сваки двадесетпети Београђанин има бицикл.⁵⁶² У вези с контролом у простору улице је и инсистирање немачке власти да, ради своје безбедности, становништво поштује саобраћајне прописе. Због тога су на улици у првим месецима окупације постављени и специјални делегати немачке војске са саобраћајним сигналом у руци, који су бринули о реду на улици и „упућивали“ грађане, као и остале становнике, Београда „како се треба држати прописа да не би дошло до саобраћајне незгоде“.⁵⁶³ Захтевало се од грађанских припадника да прелазе улицу на прелазима који су за то предвиђени, да се не задржавају „непотребно“ на тротоарима, посебно на угловима улица и сл. Истине ради, та врста захтева немачког окупатора била је и у интересу српског становништва. И

⁵⁵⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 108, Забелешка од 19. августа 1941.

⁵⁵⁹ „Наредба о уређењу цивилног моторног саобраћаја“, *Ново време*, 17. мај 1941, 4; АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, Лондон, пов. бр. 257, 19. новембар 1941; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 49.

⁵⁶⁰ „Објава о уређењу цивилног моторног саобраћаја на подручју Београда, Земуна и Панчева“, *Ново време*, 4. јун 1941, 6; *Опитинске новине*, 13. јун 1941, 7; АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, Лондон, пов. бр. 257, 19. новембар 1941.

⁵⁶¹ *Ново време*, 6. јун 1941, 6.

⁵⁶² Исто, 14. јун 1941, 5.

⁵⁶³ *Опитинске новине*, 30. април 1941, 3; Исто, 2. мај 1941, 3; Исто, 22. мај 1941, 3.

пре рата, југословенска власт је покушавала да у тој области заведе ред, али без нарочитог успеха. Грађани су одбијали да се склоне с коловоза, па су српске власти, под притиском немачких, биле принуђене да више пута опомену и запрете пешацима.⁵⁶⁴ Београдска полиција је само у периоду од 26. маја до 12. јуна 1941. године казнила новчаном казном због недозвољеног преласка улице преко две хиљаде лица.⁵⁶⁵ Изгледа да је у томе имала успеха, пошто је број кажњених ипак опао у септембру 1941. године.⁵⁶⁶ Међутим, иако се ситуација донекле побољшала, током наредних година окупације саобраћајне незгоде су биле редовна појава у којима су страдала лица свих слојева српског друштва. Немачки камиони и аутомобили јурили су улицама, а пешаци нису били довољно пажљиви, тако да се број несрећа повећавао. Примера ради, у јесен 1943. године готово да није било дана да се није десила нека незгода са тешким последицама. Лица су углавном имала тешке телесне повреде, али било је и смртно страдалих. Међу њима било је деце, пензионера, домаћица, али и трговаца итд.⁵⁶⁷

Створене су „границе“ у свакодневном понашању грађана и окупатора и унутар превозних средстава. Она се посебно уочава у трамвајима, тамо где су они постојали, као на пример у Београду и Нишу. У трамвајима предњи делови, раније намењени за чиновнике, били су под окупацијом резервисани искључиво за Немце. Чиновници су изгубили посебан третман, па су, као и остали становници, морали да се возе у задњем делу трамваја.⁵⁶⁸ Осим тога, трамвајски саобраћај нису могли да користе Јевреји, као састави део грађанства. Међутим, успостављена „граница“ је често нарушавана управо од Немаца. Неретко се догађало да је део предвиђен за Немце остајао празан или полупразан, док су немачки војници улазили на задњу платформу и заузимали место осталим путницима.⁵⁶⁹ Чак су, тврди један извор, показали велику бахатост јер су из пуног трамваја истерали

⁵⁶⁴ „Наредба о придржавању у свему саобраћајних прописа“, *Општинске новине*, 22. мај 1941, 3;

„Саобраћајни прописи за пешаке“, *Општинске новине*, 26. мај 1941, 3.

⁵⁶⁵ Према прецизним подацима, казна је од 10 динара обухватила је 2.049 лица, који су ту казну платили на лицу места (Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 169). Међутим, за оне који то нису урадили, или нису хтели да ураде, а прекршили су саобраћајне прописе, претило се повећањем казне и то између 52 и 550 динара или од 1 до 15 дана казне затвора (*Општинске новине*, 30. мај 1941, 3).

⁵⁶⁶ Полиција је за девет дана у септембру 1941. године казнила, углавном новчаном казном, 616 лица због прекршаја саобраћајних прописа (*Zbornik NOR-a*, XII-1, 414, Извештај команданта Фелдкомандантуре 599 - Команданту Србије о војно-политичкој ситуацији у Београду од 9. до 18. септембра 1941. године, 18. септембар 1941).

⁵⁶⁷ *Ново време*, 5. новембар 1943, 4; Исто, 20. новембар 1943, 4, Исто, 15. децембар 1943, 4.

⁵⁶⁸ *Општинске новине*, 30. април 1941, 3; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 55.

⁵⁶⁹ ИАБ, ОГБ, к-215, ф-12-614/4, Извештај Дирекције трамваја и осветљења - Кабинету Господина председника Општине града Београда, бр. 26904, 13. јун 1941.

грађане који су живели на Топчидеру и „заузели га за себе“. То је доживљено од грађанских припадника као понижење и изазвало је углавном вербални револт.⁵⁷⁰ Мешање немачких војника и београдских грађана стварало је бројне проблеме у међусобним односима. Трамваји, чији је број за половину смањен у односу на предратни број, били су препуни.⁵⁷¹ Путовање њима је умножавало тешкоће у свакодневном животу грађана Београда. Често нису успевали ни да уђу у трамвај. На великим трамвајским станицама били су дуги редови, па је чак и полиција морала да води рачуна о њиховом одржавању. „Ни на једној станици не изгледа да неко хоће да се скине, али се на свакој пењу нови путници“ забележио је хроничар.⁵⁷² Стога је свако улажење у њих праћено „страховитим гурањем“. Излажење је било још горе, јер су грађани били „изгужвани и често и поцепани“.⁵⁷³ Осим тога, путници су били свакодневно „угњављени и покрадени“.⁵⁷⁴ Треба додати и да су становници у жељи да уђу у трамвај, ускакали у њега у покрету, висили на папучи трамваја и на свакој другој избочини трамваја. Власт је реаговала постављањем жандарма, као и новчаним и затворским кажњавањем прекршилаца, међу којима су и лица из грађанских слојева. Већ у септембру 1941. године кажњени су затвором од петнаест дана Београђани др Драгољуб Јовановић, лекар и др Душан Јовановић, директор банке.⁵⁷⁵ Сваке године су казне повећаване, али није прекинута пракса небезбедних вожњи трамвајима.⁵⁷⁶ Слично се дешавало и код нишког грађанства. Тамо је због ускакања у трамвај крајем новембра 1942. године погинуо трговац Божидар –Бата Билкић.⁵⁷⁷ Јављали су се и други проблеми. Било је и случајева да су немачки

⁵⁷⁰ АЈ, 103-27-177, Извештај Краљевског посланика при Светој столици – Министарству иностраних послова, Лисабон, 23. новембар 1941.

⁵⁷¹ Београд је пред рат имао у редовном саобраћају 80 трамваја и 45 аутобуса, а после бомбардовања је остало 40 трамваја и ниједан аутобус (ИАБ, ОГБ, к-215, ф-12-614/4, Извештај Дирекције трамваја и осветљења - Кабинету Господина председника Општине града Београда, бр. 26904, 13. јун 1941; Исто, к-213, ф-10-379/41, Извештај Дирекције трамваја и осветљења - Председнику Градског поглаварства, бр. 48863, 27. септембар 1941).

⁵⁷² „Београдски трамваји“, *Општинске новине*, 17. јун 1941, 3,

⁵⁷³ АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, Лондон, пов. бр. 257, 19. новембар 1941; *Свакодневни живот под окупацијом*, 279, Забелешка од 3. јула 1942; Исто, 440, Забелешка од 29. јануара 1943.

⁵⁷⁴ *Ново време*, 18. децембар 1941, 5; *Свакодневни живот под окупацијом*, 111, Забелешка од 2. јануара 1942.

⁵⁷⁵ *Ново време*, 3. септембар 1941, 5.

⁵⁷⁶ Новчане казне су са 10 динара у 1941. години, повећане од 400 до 1000 динара крајем 1942. године. У просеку је полиција кажњавала око сто лица дневно (*Обнова*, 17. јануар 1942, 11; Исто, 5. децембар 1942, 6).

⁵⁷⁷ *Ново време*, 26. новембар 1942, 4.

војници, кад су хтели, избацивали путнике из трамваја.⁵⁷⁸ С друге стране, и припадници српске оружане силе, попут добровољаца и четника, улазили су у предњи трамвајски простор предвиђен за немачку војску. Они су тако покушавали да „превазиђу“ постављену „границу“, али су, у исто време, приближавали себе окупаторској сили и издвојили се од становништва. Тада су највише трпели саобраћани службеници, које су вређали и претили им. Чак је један наредник добровољац, уз непристојне речи, ударао пушком о под и истицао да кочничара „може убити, а да ником не одговара“, што је довољно говорило и о бахатости, али и осећају надмоћи који је имао као припадник српске оружане силе.⁵⁷⁹ Осим тога, свака зима је коришћење трамвајског саобраћаја доводила у питање. Трамваји често, због рестрикција струје и снега, нису радили. Већина грађана, као и осталих становника, морала је да иде пешке, што је онемогућавало или успоравало обављање свакодневних активности. Они који нису имали довољно новца морали су да ходају, а они који су га имали и били у журби користили су фијакере. То је повећало број легалних али и илегалних фијакера на београдским улицама. Није мали број грађана који су, због живота у предграђима, почели да користе и локалне возове.⁵⁸⁰ У сваком случају, београдски грађани су могли да само с резигнацијом гледају како се немачки војници и официри превозе „њиховим“ аутобусима и трамвајима до места становања на Топчидеру и Дедињу.⁵⁸¹

У исто време, немачка власт и српска власт под окупацијом уметала се и разбијала свакодневицу грађана у простору улице и преко разних средстава информисања и пропаганде. Већ на почетку окупације забрањено је, осим за немачку и домаћу власт, на јавним или приватним зграда лепљење, као и исписивање, свих врста објава, плаката, парола и других саопштења приватне или друге садржине.⁵⁸² Тада је власт започела, и до краја окупације није престала, лепљење на зидовима зграда, стубова, бандера или излога плаката, објава, карата и сл., које су грађани, хтели или не, виђали при сваком кретању улицама

⁵⁷⁸ АЈ, 103-27-177, Извештај о стању у Југославији после окупације Краљевског посланика при Светој столици - Министарству иностраних послова, Лисабон, 23. новембар 1941.

⁵⁷⁹ ИАБ, ОГБ, Административно одељење, к-215, ф-12-151/41, Акт Дирекције трамваја и осветљења о изгредима добровољаца у трамвајима - Председнику градске општине, бр. 57483, 11. новембар 1941; Исто, к-214, ф-11-286/41, Захтев Градског поглаварства, Правно одељење о сукобима четника у трамвајима - Главном штабу четника, бр. 19610, 24. октобар 1941).

⁵⁸⁰ *Ново време*, 17. септембар 1941, 5; Исто, 20. новембар 1941, 5.

⁵⁸¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 703, Забелешка од 22. јануара 1944.

⁵⁸² *Опитинске новине*, 18. мај 1941, 5.

градова.⁵⁸³ У сваком граду, на зидовима лако уочљивих зграда, било је исписано велико слово „V“ (Victoria/Победа) и осликан кукасти крст. И улица је коришћена. На асфалту су масоном белом бојом исписане разне пароле. Грађани Шапца су сваки час ходали преко неке пароле која је „красила“ њихове главне улице. На пример, у време годишњице мартовских догађања 1943. године газили су преко написа „25. март прави домаћин, 27. март роб туђину, 25. март пружио си руку суседу, 27 март ударио му нож у леђа и 25. март подизање 27 март пад, 25. март борио си се за интересе Србије, 27. март борио си се за интересе непријатеља...“ а већ у априлу исте године преко парола против комунизма („Комунизам је отров“, „Комунизам разара породицу“, „Комунизам је терор“ и сл), итд.⁵⁸⁴ Плакатиране су и све железничке станице, које су као прометни јавни простори, били лако видљиви великом броју грађанима.⁵⁸⁵ У сваком случају, разне пропагандне поруке често су дуго биле у видном пољу грађанских припадника и, у зависности од садржаја (списак стрељаних, забране, објаве, карта стања на фронтима), шириле су страх, претиле, тражиле покорност, указивале на надмоћ немачке силе и изругивале се савезницима и сл.⁵⁸⁶ То примећује и шабачки прота Бабовић крајем јула 1941. године. Он каже да је Шабац сав „искићен“ плакатима које нико „не сме“ да поцепа, јер „дању се не може, видели би, а ноћу нико не сме ходати улицом. Тачно пазе да грађани у 9 и 30 буду у кућама, а у јутру у 5 тек да се сме изаћи. И тако плакати стоје“.⁵⁸⁷ Али, било је током свих година окупације исказа отпора њиховом постојању. Као што смо раније поменули, присталице отпора су храбрим иступима цепали их или исписивали своје пароле.⁵⁸⁸ Много бучнији били су звучници инсталирани у разним деловима града, који су се због јачине звука, чули у његовим ширим зонама (Ваљево⁵⁸⁹, Београд⁵⁹⁰ и сл), као и немачки

⁵⁸³ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 127; ВА, НА, 60-5-11, Обавештење Пропагандног одељења „Југоисток“ Крагујевац – Федкомандатури Чачак и Крајсконачелству Крушевац о новом материјалу у сликама за излоге, 27. новембар 1943.

⁵⁸⁴ Б. Бабовић, *Дневник*, 452-453, Забелешка од 29. март 1943; Исти, *Летопис Шапца*, 174, Забелешка од 12. априла 1943.

⁵⁸⁵ Према распису требало је на свакој железничкој станици да се постави по пет плаката, тренутно „излазећих“, који су могли да се виде „из свих возова који долазе и одлазе“ (ВА, НА, 60-5-11, Распис Пропагандног одељења „Југоисток“ Крагујевац – Окружној власти, пропагандом одељењу о плакатирању свих железничких станица у окрузима 1. мај 1943).

⁵⁸⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 94, Забелешка од 30. јула 1941; *Свакодневни живот под окупацијом*, 446, 4. фебруар 1943; О томе више и у: Коста Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова 2000.

⁵⁸⁷ Г. Бабовић, *Дневник*, 94, Забелешка од 30. јула 1941.

⁵⁸⁸ Б. Божовић, *Специјална полиција*, 112-113.

⁵⁸⁹ У Ваљево су постојала два звучника постављена на разним странама града. Преко њих су, поред обавештења, два пута недељно, а по потреби и чешће, као у случају одржавања антикомунистичке

аутомобили с радио-апаратом и звучником („аутокар“), који су, уз често застајање, ишли улицама.⁵⁹¹ Они су, као средство пропаганде, обавештавали грађане и остале становнике о немачким успесима, демантовали вести савезника, упозоравали на важност одржавања реда и мира и сл.⁵⁹² У исту сврху искоришћени су и добошари који су се, уз звуке добоша, кретали међу грађанима и објављивали, између осталог, и измене у правилима њиховог свакодневног функционисања (наредбе, забране, и сл). Иако нису били новина окупације, добошарима је због важности онога што су „добовали“, односно имали да обзнане, придаван од стране грађана, и уопште становништва, далеко већи значај него пре рата. Један савременик истиче да је пре рата „тек понеки најближи застане кад је близу њега залупа добош“, али да под окупацијом „свет трчи кад зачује добош.“⁵⁹³ Догодило се и да су два и по месеца по окупацији одлукама градских власти, на неким улицама, као у Јагодини, утихнули. Њих су заменила писана саопштења, која су лепљена на за то предвиђена места.⁵⁹⁴

Српска власт је, под надзором немачке окупационе власти, поставила разлику у кретању улицом између млађих и старијих становника. Наиме, она је током 1942. године забранила омладини, па тако и грађанској, шетњу улицама и одлазак на корзо. Корзо је и даље представљао за омладину оно што је био и пре рата, место сусрета и размене мисли и информација, али је у виђењу представника српске власти био место „бескорисних шетњи“ и нерада. Због тога га је требало ограничити, ако не и укинути. За оне који су кршили забрану претило се затвором и принудним радом.⁵⁹⁵ У *Српском народу* је већ половином 1942. године забележена жељена слика београдског корзоа. По њој, уместо некадашње

недеље, одржавана предавања у дужини од 15-20 минута (ВА, Нда, 22-8-36, Извештај Окружног начелства округа ваљевског о општем стању у округу за април месец 1943 – Шефу Српске државне безбедности, пов.бр. 1423/43, 4. мај 1943.

⁵⁹⁰ Звучници су у Београду постављени код споменика кнеза Михаила, пред Народном скупштином, на Теразијама (пред палатом „Атина“, пред палатом „Албанија“, код „Руског Цара“, на Зеленом венцу, на Славији, на железничкој станици и Бајлонијевој пијаци (*Свакодневни живот под окупацијом*, 212, Забелешка од 4. маја 1942).

⁵⁹¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 145, Забелешка од 13. фебруара 1942.

⁵⁹² Исто, 145, Забелешка од 13. фебруара 1942; Г. Бабовић, *Дневник*, 387, Забелешка од 16. октобра 1942.

⁵⁹³ Г. Бабовић, *Дневник*, 128, Забелешка од 13. септембра 1941.

⁵⁹⁴ „У Јагодини је укинут општински добошар“, *Ново време*, 9. јул 1941, 4.

⁵⁹⁵ Корзо није забрањен у исто време у сваком граду. Примера ради, у Крагујевцу је забрана „бесмислених шетњи“ уведена у јануару 1942. године, у Београду у марту 1942. године и то у периоду између 11.30 и 13 и 17.30 и 20 сати, у Шапцу, такође, почетком марта 1942. године, а у Крушевцу у децембру 1942. године, где је забрана изласка на корзо обухватила све становнике (*Обнова*, 16. јануар 1942, 8; *Ново време*, 8. март 1942, 7; Исто, 20. децембра 1942, 4; Г. Бабовић, *Летопис Шапца*, 132; Б. Божовић, *Специјална полиција*, 138).

„налицкане младежи са рекетима у руци“, сада „промичу опаљени омладинци с мотикама и грабуљама у руци“, који говоре: „Журим на будак – партију“.⁵⁹⁶ У ствари, власт је, после доношења одлуке о обавезној националној служби, односно неопходности рада за опште добро, покушала да дисциплинује и контролише омладину, али и њихове родитеље у простору улице. Контрола је подразумевала, с једне стране, смањивање могуће опасности великог броја младих на улици, а са друге стране, утицај комунистичких идеја и јачање антиокупаторског расположења кроз разговоре и дружења. Међутим, омладина није, како се надала власт, престала да посећује корзо, и поред честих рација полицијских патрола и спроведених кажњавања. Она се, углавном, досетила, па је из једне улице прелазила у другу улицу.⁵⁹⁷ Мада, треба истаћи и да горња слика никако није била празна прича. У готово сваком већем граду грађани су гледали омладинце како, као обвезници Националне службе за обнову Србије, поређани у радне честе, пролазе градом и одлазе на радове. Већ у јуну 1942. године било их је око 7.000. У Нишу, Зајечару, Јагодини, Ваљеву, Шапцу и другим градовима изводили су привредне радове. У Београду су радили, на пример, у општинском расаднику на Бањици или на археолошком налазишту на Калемегдану и сл.⁵⁹⁸

Међутим, слободно кретање грађана, као и осталих становника, у простору улице преко дана посебно је нарушавано честим полицијским проверама њиховог идентитета. „Граница“ овде није уочљива на први поглед, али постоји и о њој се може говорити као о „граница идентитета“. Она је, с гледишта окупационе и домаће власти, кроз доказ о идентитету, односно лична документа, раздвајала „исправне“ од „неисправних“ грађане. Обавезно поседовање личне карте („легитимације“) и пријаве боравка није увела окупациона ни домаћа власт под окупацијом, већ су били саставни део грађанског живота и пре рата. Оно што се променило под окупацијом је велики значај који су та документа сада добила у животу грађана. О томе пишу сви савременици. Без њих они нису могли да изађу из куће, па ни да задовољење основне свакодневне потребе. А и онда када су их имали често се догађало да их не штите од могућих проблема. Грађани су, као и остали становници, неко време после окупације користили старе, предратне личне карте. Првобитно је окупациона и домаћа власт тражила да, и пре устанка у лето

⁵⁹⁶ *Српски народ*, 12. јун 1942, 4.

⁵⁹⁷ Г. Бабовић, *Летопис Шапца*, 132; Забелешка од 4. марта 1942.

⁵⁹⁸ *Српски народ*, 6. јун 1942, 5; Исто, 26. јун 1942, 5.

1941. године, сви становници Србије, „аријевског порекла“, старији од 16 година замене старе новим личним картама.⁵⁹⁹ Прописано је и како треба да изгледају.⁶⁰⁰ Власт је тако покушала да спроведе контролу становништва и осигура сопствену безбедност. После устанка то питање постало је ургентно. Требало је што пре одвојити учеснике устанка и потенцијално сумњива и, по окупациони поредак, опасна лица од мирних становника. Или, боље рећи, хтела је, с обзиром на то да је знала да су се бројни комунисти, Јевреји и друга лица, скривали иза лажних идентитета, томе стане на пут.⁶⁰¹ Међутим, због недостатка материјала за штампање, замена је могла да се спроведе само у мањем обиму и то у Београду, док је осталом делу Србије спроведена ревизија, односно контрола, постојећих личних исправа. За оне који нису заменили или ревидирали своју личну исправу, сматрало се да је ни немају.⁶⁰² Грађани, међутим, ни тада нису могли да буду сигурни да ће им оне обезбедити несметано обављање намераваних свакодневних активности. Немачке и српске полицијске патроле су, у потрази са сумњивим лицима, често пресретале грађане на улици и захтевале преглед личних исправа. Према једном упутству о проверама с краја 1941. године, полицијске патроле су морале да обрате посебну пажњу на сва лица која су изгледом („брадат, прљав, упадно ослабео, измученог изгледа, дугом косом“) или својим понашањем побуђивале сумњивост. Нису смели да пусте ни оне који су носили било какве

⁵⁹⁹ Немачка окупациона власт је већ почетком јуна 1941. године тражила да становници Београда, „аријевци“, старији од шеснаест година оба пола имају личне карте, изузев старих лица и лица неспособних за кретање. Убрзо је издат и правилник о издавању личних карата. Управник града Београда је тражио да се посао око издавања личних карата обави од 2. августа до 2. септембра 1941. године у квартовима, а касније код Централне пријавнице Управе града Београда (ИАБ, ОГБ, Административно одељење, к-2, бр. 406, Наредба Управе града Београда од 3. јула 1941; Исто, к-2, Правилник о издавању личних карата, 27. јул 1941; *Ново време*, 29. јул 1941, 3; Исто, 30. јул 1941, 3; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 140, 161-162; Г. Бабовић, *Дневник*, 113, Забелешка од 22. августа 1941).

⁶⁰⁰ Лична карта је била од картона зелене боје. На предњој страни налазили су се основни лични подаци, а на полеђини фотографија и отисак прста власника карте (Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 140, 161-162).

⁶⁰¹ О томе више у: Б. Божовић, *Специјална полиција у Београд 1941-1944*, Београд 2003.

⁶⁰² Замена која је планирана да се обави у октобру 1941. године у Београду делимично је спроведена. Због тога је почетком 1942. године морала да се изврши ревизија личних карата. У осталом делу Србије планирано је да замена буде готова до почетка 1942. године. Међутим, због немогућности Државне штампарије да набави материјал за израду личних карти, извршена само ревизија издатих личних карти. Становницима је, према наређењу министра унутрашњих послова, дат потребан рок, који је требало да буде ипак „што краће време“ (ВА, Нда, 91-1-11, Наређење Министарства унутрашњих послова бр. 12801 од 1. децембра 1941 о ревизији личних карата – Среском начелнику; *Ново време*, 5. октобар 1941, 6; Исто, 21. јануар 1942, 6; Исто 8. март 1942, 6).

предмете, кофере, пакете и сл, а да не провере њихов садржај.⁶⁰³ Због тога се дешавало да, како помиње један сведок, патроле заустављају поједине становнике по више пута на дан.⁶⁰⁴ На мети су били, осим лица која су својим изгледом и понашањем будила подозрење, и они које су виђени као беспосличари и нерадници, а нашли су се у шетњи улицом или седели у летње време у баштама кафана. Власт је беспослене, а њихов број није био мали, већ од првих дана окупације прозивала и кажњавала затвором и слањем на јавне радове. Првобитно је углавном реч била о људима из радничке класе, и то углавном избеглицама, мада су повремено кажњавани и људи из ситног грађанства (пре свега занатлије). Касније су им се придружили и бројни отпуштени чиновници, ситни предузетници и сл. Савременици бележе и да су немачке власти пресретале на улици и оне грађане који су имали лична документа а били су способни за обављање појединих послова у градовима или у њиховој близини. Тако су једног дана покупили на улици и једног бившег министра.⁶⁰⁵ Власт је на тај начин захтевала да сви, после окупације, дају допринос обнови земље. На томе инсистирала и поменути принудим путем. Осим тога, постизала је и други циљ, а то је разбијање окупљања и дружења по кафанама која су, због размене мишљења и критике, могла бити и опасна и изродити активан отпор. Због тога је један грађанин констатовао: „Дошло време да човек не сме из куће да изађе“.⁶⁰⁶

Осим личне карте, грађани су морали да имају и пријаву боравка.⁶⁰⁷ Проблем је био што су супружници били на једној пријави, а обоје је нису могли имати у исто време када су излазили. Зато је један седео кући, док је други излазио и обављао планиране послове.⁶⁰⁸ С друге стране, догађало се и да се одузму легитимације, нарочито омладини, која се нашла на корзоу. Да би их поново добили морали су да њихови родитељи плате казну или да их пуне да оду у затвор на тридесет дана и на принудне радове.⁶⁰⁹ Често се помиње прича о вереницима који су са улице обоје одведени или раздвојени одвођењем вереника.

⁶⁰³ ВА, Нда , 59-5-5, Упутство Управе града Београда, Одељења полицијске страже, стр. пов. бр. 10/41 од 9. јануара 1941. године за сузбијање комунистичке и друге разорне акције - Свим јединицама полицијске страже Управе града Београда.

⁶⁰⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 174, Забелешка од 14. марта 1942.

⁶⁰⁵ Б. Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, 311-312; *Свакодневни живот под окупацијом*, 123, Забелешка од 22. јануара 1942.

⁶⁰⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 278, Забелешка од 2. јула 1942.

⁶⁰⁷ *Ново време*, 21. јануар 1942, 6.

⁶⁰⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 174, Забелешка од 14. марта 1942.

⁶⁰⁹ Исто, 470, Забелешка од 8. марта 1943.

Она се савременицима чинила превише мучном, јер је реч о младим људима који су тек желели да почну заједнички живот. У једној верзији, веренике су раздвојили немачки војници док су ишли у цркву да се пре венчања „испитају“;⁶¹⁰ док у другој покупили су обоје док су стајали на „једном углу“ улице и одвели на принуди рад.⁶¹¹

Посебан проблем за грађане, као и остале становнике, у обављању свакодневних активности у простору улице наступао је са сваким актом против окупаторске и српске власти. Тада им ништа нису значили докази о идентитету, а ни „исправно држање“. Немачка и српска власт су вршиле детаљне провере у потрази за кривцима. Ако их нису нашли, узимали су за таоце сваког ко се нашао у близини места догађаја, било да је реч о саботажи, нападу на немачке војнике, представнике српске власти, итд. У исто време, упадали су у домове и тиме нарушавали какву - такву сигурност коју је он пружао грађанским припадницима од спољних догађаја. Бројни су такви примери под окупацијом, па их нећемо овде наводити, осим да нагласимо да је та врста ратне трауме реметила успостављену ратну свакодневицу грађана у простору улице. Неретко се она завршавали трагично како за ухапшеног, тако и за породицу. Нешто другачије је врсте траума која је мењала живот целог града и његових становника, као у случају Шапца, Краљева или Крагујевца у време устанка. Била је саставни део борбених дешавања. Она није изменила свакодневне активности, али им је дала једно ново значење.

У непосредној вези са границама идентитета је и успостављање видљивог идентитета кроз присуство „расне границе“ у простору улице. С њом су се припадници српског грађанства сусрели већ првих дана окупације. Она је, у складу са расном политиком окупатора, издвојила, као друштвено непожељне елементе, припаднике јеврејске и ромске заједнице. Окупатор им је, као и другде у Европи, наметнуо, као знак физичког распознавања, обавезно ношење жуте траке са натписом „Јеврејин“ и „Циганин“.⁶¹² Овде је жута трака била и „граница срамоте“ и њихова „лична карта“, која их је лишавала свих права које су имали остали српски становници „аријевци“. Јевреји су, за разлику од Цигана који су се

⁶¹⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 514, Забелешка од 12. октобра 1943.

⁶¹¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 287, Забелешка од 15. јула 1942.

⁶¹² О томе више у: Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004; Исти, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд 2003; Milovan Pisari, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd 2014.

налазили на друштвеној маргини, припадали српском грађанству, и у предратном периоду били су интегрисани у политички и друштвени живот земље. Нису се ни по чему, осим по вероисповести, издвајали од осталих српских грађана. Међутим, нацистичка окупација их је, као што смо рекли, искључила из редова становника Србије и грађанства, као „аријеваца“. Већина српских грађана је успостављање ове „расне границе“ доживела с великом узнемиренешћу, јер је реч и о људима с којима су били у политичким, економским, пријатељским и сродничким везама. С великом тескобом гледали су их како, распоређени у радне батаљоне, „под ударима кундака и војничких чизама“, чисте улице од рушевина у Београду, извлаче лешеве, чисте канале и нужнике или обнављају порушено Смедерево.⁶¹³ И то сви мушкарци од шеснаест до шездесет година. Нису их могли видети у редовима пред продавницама, на пијаци јер су могли да купују намирнице тек после свих и сл. Посебно тешко подало им је њихово малтретирање на улицама, забрана да се не само друже се њима као „неаријевцима“, већ и да се са њима „разговарају и поздрављају“.⁶¹⁴ Постепено су их све ређе виђали, док крајем 1941. године нису нестали са улица српских градова. Припадници српског грађанства примећивали су и одсуство Рома на улицама. Савременици су с тугом описивали празнину коју је њихов нестанак учинио свакодневном животу грађана у простору улице. Шабачки прота Бабовић је оставио забелешку о томе како је сада била другачија прослава Ђурђица 1941. године. Он каже: „Још нам мањка једна ствар из минулих лепих свечарских дана – а то су наши Цигани свирачи. Нема их више да свирају. Или су побијени или у лагеру. Пријашњих дивних дана о славама крстаре улицама, гледају где је свећа и улазе. Из свих улица разлеже се кроз ладни ваздух свирка“.⁶¹⁵

Потребно је указати и на појачане захтеве немачких и домаћих власти у свакодневном живљењу грађана на делу уличног простора испред њихових домова или пословних објеката. Они посебно речито сведоче о промени њиховог положаја под окупацијом. Од грађанских припадника се тражило да одржавају прилазе, односно тротоаре све до средине коловоза њихове улице. Може се рећи да су тротоари испред домова грађана били нека врста јавно-приватног простора

⁶¹³ О томе више у: Zoran Janjetović, „U skadu s nastalom potrebom...“, 70-77.

⁶¹⁴ АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, Лондон, пов. бр. 257 од 19. новембра 1941; АЈ, 370-17-56, Извештај наредника-пилота Симе Миливојевића о стању у Југославији, Цариград, 13. мај 1941; Исто, 370-17-56, Извештај Врховног рабина др И. Алкалаја о последњим догађајима у Југославији, Анкара, 14. јул 1941.

⁶¹⁵ Г. Бабовић, *Дневник*, 167, Забелешка од 16. новембра 1941.

за које су били задужени. Тај захтев није се јавио под окупацијом, већ је део предратне културе живљења. Грађани су тада углавном унајмљивали људе за тај посао, или је то уместо њих радила послуга. Међутим, под окупацијом у већини домова остали су старији мушки чланови, жене и деца, а послугу су, када су финансијски могли да је задрже углавном чиниле жене. Стога су грађани морали сами то да раде или пак да некоме скупо плате, јер се небрига о том делу уличног простора строго кажњавала, пре свега новчаним казнама. Било је и претњи оштријим казнама, ако би се десило да падне немачки војник, као што су јавно батинање и принудни рад.⁶¹⁶ Нарочито је то било изражено у зимским периодима окупације, када је захтевано да се добро очисти снег и лед. Тада су сви узимали лопате и пијукe у руке, без обзира да ли је реч о чиновницима, адвокатима, професорима, женама или мушкарцима. Посебно тешко било је у зиму 1941/42. године, када се температура спуштала и до двадесет степени испод нуле. Један савременик је забележио „начистили смо се тротоара и снега по тој зими; нема ко да помогне или треба страшно платити, а ако не очистиш сваки дан, одмах казне.“⁶¹⁷ У случају да то није добро очишћено, а често и није, с обзиром да су зиме биле изразито хладне, а лед врло чврст, шабачки грађани су кажњавани у распону од 100 до 500 динара.⁶¹⁸ Међутим, београдски грађани су знатно теже прошли. Тако је у једном тренутку у фебруару 1942. године кажњено 160 београдских кућевласника на затвор и принудни рад од месец дана због непоштовања наредбе о чишћењу снега и посипању пепелом тротоара испред кућа и зграда.⁶¹⁹ Због тога су они сада, заједно са беспосличарима, крадљивцима и другим кажњеницима, под пратњом стражара, одведени на чишћење других улица, тамо где је власт сматрала да треба. Међу кажњенима помињу се и неки врло угледни људи, попут власника кафане „Код два сокола“, „Акваријума“, „Лондона“ и других. Пролазници су, забележио је сарадник *Новог времена*, „застајали и са највећим запрепашћењем“ посматрали поменуте кажњенике који, истицано је, „нису имали савести да спрече несрећу неког пролазника, који ће се оклизнути, пасти и сломити руку или ногу“.⁶²⁰ Њихово изједначавање с

⁶¹⁶ *Ново време*, 9. фебруар 1942, 6; Исто, 15. фебруар 1942, 5; Г. Бабовић, *Дневник*, 311, Забелешка од 2. фебруара 1942.

⁶¹⁷ АЈ, 103-27-177, Извештај Краљевског посланика у Лисабону – Министарству иностраних послова КЈ, Политичком одељењу, Лисабон, пов. бр. 92, 12. март 1942

⁶¹⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 314, Забелешка од 7. фебруара 1942.

⁶¹⁹ *Ново време*, 9. фебруар 1942, 5; Исто, 15. фебруар 1942, 5.

⁶²⁰ Исто, 15. фебруар 1942, 5.

неугледним и друштвено осуђеним лицима садржавало је и јавно срамоћење и опомену свима који се оглуше о поменута наређења. Те прве зиме под окупацијом било је оних који су могли да плате да то неко уради уместо њих, али већ следећих зима то је било све мање могуће. Треба додати да су мушкарци, осим чиновника, поред чишћења испред својих домова и пословних зграда, морали да, у оквиру обавезног рада, чисте снег на железничким станицама и другим јавним површина.⁶²¹ Ипак треба поменути и да се дешавало да понеки жандарм из пратње такве „господе“, услед њихове старости, познанства или напросто неугодности коју је стварало њихово понижавање том врстом рада, узме лопату од њих и бар на кратко их замени. Једна таква слика је веома узнемирила помоћника команданта Штаба добровољачке команде. Он је тражио да се то озбиљно испита јер, сматрао је, нарушава углед чиновника српске власти.⁶²² За све Београђане је 19. новембра 1942. године уведена обавеза кулука у чишћењу снега на улицама града. Већ од следећег дана с лопатом у рукама на улици нашло се у групи од 150 лица и грађана лекара, инжењера, занатлија, трговаца, али и обалских радника и сл.⁶²³ Грађани Неготина су, по наредби локалних српских власти, један дан у недељи били „дужни да посвете чистоћи“ личних простора, дворишта и улице. За оне који се нису придржавали наредбе било је предвиђено упућивање на принудни рад.⁶²⁴ Слична ситуација понављала се и идућих зима, све до краја окупације.

Одабрани призори свакодневице грађана у простору улице одликовали су се, као што то показује анализа, бројним и разноврсним „границама“. Некада су оне лакше а некада теже савладаване. Често је изазов превазилажења „границе“ у виду забрана, наредби и сл. носио опасност по живот грађана. Увођење разних „граница“ у слободи кретања, поготово „временске границе“, принудили су грађане да прилагоде свакодневни живот дневном ритму. На њу су се надовезивала и „друге границе“, видљиве и мање видљиве, које су мењале доживљај и садржај свакодневног живота грађана на улици. Наравно, овде нису могли бити обухваћени сви аспекти свакодневних активности грађана у простору улице. Изван посматрања остали су и многи други попут односа грађана према

⁶²¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 316, Забелешка од 16. фебруара 1942.

⁶²² ВА, Нда, 20А-5-55, Извештај Штаба добровољачке команде, Обавештајно одељење о поступку жандарма број 955 – Министарству унутрашњих послова, бр. 579, 28. фебруар 1942.

⁶²³ *Ново време*, 20. новембар 1942, 4.

⁶²⁴ Исто, 19. јануар 1943, 5.

промени назива „њихових“ улица током 1943. године, ставу према радовима на сређивању простора улице, посебно на измени регулационих планова у условима окупације и, сходно томе, измени уличног амбијента, те виђењу и доживљају разних масовних активности власти на улици (призори деце и одраслих који су прикупљали прилоге Зимске помоћи, принудно присуствовање грађана, посебно чиновника, на конференцијама и манифестација, призори јавног вешања на улици или јавног батинања привредника због шпекулације и сл.). Неке од тих појава делимично су дотакнуте у другим деловима рада.

Простори путовања Путовања грађана рату и окупацији била су, као и у међуратном периоду, важан део њихове свакодневице. Она су сада била много тежа, захтевнија и неизвеснија. Тражила су и дуже припреме и превазилажење бројних ограничења и „граница“. Поменимо само неке од њих као што су материјалне могућности грађана, војно-безбедносна ситуација, политичке и административне границе, режим контроле кретања и сл. Услове путовања грађана, као и осталих становника, настојала је да регулише окупаторска и домаћа власт преко контроле кретања грађана, контроле саобраћајних комуникација и превозних средстава и сл. Стога је и само путовање грађана, као и осталих становника, било, без обзира да ли је реч о путовању у унутар земље или о путовању у иностранство, под строгим надзором. Путовало се највише унутар простора који је обухватала Србија под окупацијом, али се одлазило и у иностранство. Обе врсте путовања су, као и пре рата, имале своје специфичности, с тим што су оне у ратним условима постале још наглашеније. Због тога ћемо их посебно анализирати.

Поменуте препреке нису спречиле грађане да путују у рату нити су угасиле њихову жељу и потребу за путовањем. Извесно је да грађани на пут нису ишли без јаког разлога. А они су, на први поглед, слични онима пре рата, а опет и другачији. Неки грађани путовали су због посла, други да би набавили храну, трећи ради лечења, а четврти да би побегли испред немачких или српских полицијских потера, пети да би се склонили на безбедније место сл. Чинило се чак да су путовали и много више него пре рата. Повремено је изгледало да је цела земља у покрету. Један савременик је истицао да су возови током лета 1941. године толико „препуни, тако да се мешају немачке трупе и скидају сувишне путнике, који кадикад висе по возовима као оно некад о трамвајима у

Београду“.⁶²⁵ Можда се објашњење налази у чињеници да се, због контроле саобраћаја и кретања грађана, много више о томе говорило и писало. Разни и разноврсни извештаји, новински чланици, сећања, редовно помињу како су возови, бродови и друга превозна средства била испуњена путницима.⁶²⁶ Неке фотографије, које су настале у августу 1943. године, сведоче о великој гужви на београдској железничкој станици. Многобројни путници чекали су превоз, а велики број њих са пртљагом се налазио чак и на крововима теретних вагона. Међу путницима је било сељака обучених у сељачку ношњу, грађана у грађанском оделу, али и окупаторских официра у униформама.⁶²⁷

Грађани, као ни други становници Србије, током читавог периода рата нису очекивали да могу несметано и безбедно да путују. Та несигурност је била посебно очекивана код путника који су били на путу или су морали на пут у време устанка у лето и јесен 1941. године. Тада су путовања била ометана и угрожавана нападима припадника покрета отпора на све саобраћајне комуникације. Немачка окупациона власт је, на неко време, зарад обезбеђења својих војних и привредних циљева, забранила путнички саобраћај у корист теретног на српским железницама.⁶²⁸ Мери је правдала и српска власт, означавајући комунисте као главне кривце. Читаоци новина су у оквиру појединих важних чланака могли да прочитају уоквирену поруку следеће садржине: „Ако не можеш да обиђеш фамилију у провинцији, кривица је комуниста, јер они отежавају нормалан саобраћај“.⁶²⁹ Бројне саботаже утицале су да, осим главне пруге, која је радила само с времена на време, други правци не раде. Готово да није постојала веза између Београда и унутрашњости. Нарочито је дуго била у прекиду железничка пруга између Београда и Ваљева, на којој је тек од средине октобра 1941. године донекле био могућ саобраћај, као и путовање.⁶³⁰ Слично је било и на линији од Београда према Чачку и Ужицу, која је била дуже од два месеца под контролом

⁶²⁵ АЈ, 103-158-574, Извештај Делегата Краљевске владе за Блиски и Средњи исток о стању у земљи – Потпредседнику владе Слободан Јовановићу, Цариград, 27. октобар 1941.

⁶²⁶ „Путнички и теретни саобраћај успостављен са унутрашњошћу“, *Ново време*, 18. децембар 1941, 5; М. С., „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, 24. октобар 1942, 9.

⁶²⁷ Биљана Станић, *Фотографије Путе Марјановића 1941-1944*, Београд 2011, 165.

⁶²⁸ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 558, Дневни извештај Обавештајног одељења Команданта оружаних снага на Југоистоку од 1. новембра 1941 - Врховној команди Вермахта о борбама против партизана у Србији и Босни и о обостраним губицима, 1. новембар 1941.

⁶²⁹ *Ново време*, 20. октобар 1941, 3; *Понедељак*, 3. новембар 1941, 4.

⁶³⁰ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 569, Извештај 342. пешадијске дивизије од 1. новембра 1941 - Опумоћеном команданту у Србији о војно-политичкој ситуацији код партизанских снага и код четника Драже Михаиловића у рејону Ваљево - Лозница, сарадњи са четницима Косте Пећанца и заробљеним немачким војницима, 1. новембар 1941.

устаника. Срушени су били бројни мостови. Тако су страдали мостови на Морави, код Мале Крсне, код Сталаћа, Јагодине, као и бројни мостови на линији Београд – Сарајево, али и објекти на прузи Сталаћ - Ужице.⁶³¹ Извођени су препади на железничке станице и возове. Било је напада и на путничке возове, па су грађанима који су се нашли у њему били угрожени животи.⁶³² Ни друмови нису били безбедни. И они су рушени. Због тога је, према сазнањима једног савременика, немачком артиљерском пуку требало чак десет дана да стигне од Младеновца до Београда, а то је свега педесетак километара.⁶³³ Није било препоручљиво путовати ни бродовима. Устаници су прво под притиском ватре приморавали путнике да напусте бродове, а онда су их потапали.⁶³⁴ Грађани који су морали да путују или су желели да напусте крајеве који су били под контролом устаника сналазили су се како су знали и умели. Дobar пример представља путовање Стевана Жутића, в.д. начелник финансијског одељења у Ужицу. Он је више пута покушао да напусти територију под контролом устаника и да се врати у Београд, али је сваки пут заустављан и хапшен и од партизана и од равногораца. А хапшења су подразумевала и испитивања и доказивања идеолошко-политичког става, а само путовање и низ опасности које су угрожавале живот. У једном тренутку је почетком октобра 1941. године стигао што возом што пешке до места између Чачка и Крагујевца. Тада је ухапшен од равногораца, па је поново спроведен у Ужице, које је напустио тек после слома устанка, крајем новембра 1941. године.⁶³⁵

⁶³¹ АЈ, 103-116-433, Запажања при путу од Београда до Цариграда, 1942; О томе више у: *Zbornik NOR-a*, XII-1, 419-422, Петнаестодневни извештај Војнопривредног штаба Југоистока од 19. септембра 1941 - Врховној команди Вермахта о железничком, речном и путном саобраћају на територији Србије, Земун, 19. септембар 1941.

⁶³² *Zbornik NOR-a*, XII-1, 569, Извештај 342. пешадијске дивизије од 1. новембра 1941 - Опунемоћеном команданту у Србији о војно-политичкој ситуацији код партизанских снага и код четника Драже Михаиловића у рејону Ваљево - Лозница, сарадњи са четницима Косте Пећанца и заробљеним немачким војницима, 1. новембар 1941.

⁶³³ АЈ, 103-116-433, Запажања при путу од Београда до Цариграда, 1942. Поменутом савременику се чинило да је раздаљина између ова два места већа и да износи око осамдесет километара (Исто).

⁶³⁴ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 346-347, Дневни извештај Обавештајног одељења Команданта оружаних снага на Југоистоку од 1. септембра 1941 - Врховној команди Вермахта о акцијама партизана на територији Србије и о противмерама, 2. септембар 1941; Исто, 419-422, Петнаестодневни извештај Војнопривредног штаба југоистока од 19. септембра 1941 - Врховној команди Вермахта о железничком, речном и путном саобраћају на територији Србије, Земун, 19. септембар 1941.

⁶³⁵ ВА, Нда, 20-4-44, Записник саслушања Стевана Жутића, вишег секретара Министарства финансија и в.д., начелника финансијског одељења Банске управе Дунавске бановине у Ужицу од 24. децембра 1941.

Путовања грађана обновљена су са нормализовањем саобраћаја после слома устанка крајем 1941. године.⁶³⁶ Било је и касније ометања саобраћаја, путовања и нарушавања безбедности путника од стране разних група устаника и поједених разбојничких групица, али више никада у таквом обиму као у јесен 1941. године. Грађани су и даље морали да се носе са зебњама и тегобама путовања. О удобности се најмање мислило. Важно је било стићи тамо где се упутило, обавити оно што се замислило и безбедно се вратити. Звонимир Вучковић је забележио страховања путника у возовима које су равногорци нападали између Београда и Чачка у другој половини 1942. године. Није се само радило о страху од равногораца, већ о страху од репресалија окупатора, због могућег одвођења или повређивања немачких војника. Како се то није десило, већ је немачким војницима само одузето наоружање, а они пуштени, путници су доживели олакшање („лакнуло“ им), јер су схватили да се ни њима неће ништа десити.⁶³⁷ У другим случајевима, дешавало се и да се остваре бојазни путника. Тако је у оружаном нападу, овог пута, групе комуниста на путнички воз који је ишао из Ниша за Зајечар, дошло је до рањавања једне жене која је путовала за Зајечар.⁶³⁸ Муке су имали и они грађани који су путовали аутомобилом. Иако је као превозно средство био удобан, он није био безбедан, јер су га често, због тога што су га, поред окупатора, користили грађани блиски окупатору (функционери власти, привредници и сл), нападали припадници покрета отпора. То су у првим месецима окупације осетила и браћа Теокаревић, на које је пуцано док су се возили аутомобилом.⁶³⁹ Не треба заборавити и да су грађани на путовањима били, после изласка из воза или аутобуса, нападани и од разних разбојничких група.

Нису само напади на саобраћајне комуникације стварале тешкоће грађанима приликом путовања. Велике муке имали су они грађани које су нове политичке и административне границе Србије одвојиле од дотадашњих начина путовања. Грађани Шапца, примера ради, нису могли после повлачења границе са Независном Државом Хрватском да путују возом за Београд, јер је он полазио из

⁶³⁶ „Путнички и теретни саобраћај успостављен са унутрашњошћу“, *Ново време*, 18. децембар 1941, 5.

⁶³⁷ З. Вучковић, *Сећања из рата*, 246-247.

⁶³⁸ *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски 1943-1944*, 2 (приредио Божидар Благојевић), Неготин - Зајечар 2007, 163, Државни телеграм Команде СДС, Зајечар – Команданту СДС (Опште одељење - Отсек ЈБ) - Београд, Команданту Нишке области СДС - Ниш, Зајечар, 11. август 1943.

⁶³⁹ АЈ, 103-5-51, Извештај Милоша Секулића о стању у Југославији – Комитету Министара за пропаганду, Лондон, пов.бр. 257, 19. новембар 1941.

Кленка, који је, као део источног Срема, припао НДХ. Зато су били принуђени да током окупације путују теретном лађом. У случају ниског водостаја, ишли су колима преко Обреновца, која су већ од почетка окупације врло скупо плаћали.⁶⁴⁰ Сваки прекид саобраћаја између Београда и Шапца није значио само недобијање новина, немање информација и других потрепштина, већ је значио и својеврсну изолацију града, која је подстицала бујање гласина и непроверених вести. У исто време, Београђани који су се задесили у Шапцу остајали су дуже него што су планирали и плаћали додатно за свој боравак, што је још више тањило њихову материјалну основу.⁶⁴¹ С проблемима су се суочавали и они грађани који су желели да пређу из Београда у Земун. Њима су већ у лето 1941. године биле уведене граничне карте, а од октобра 1941. године када је Земун припао НДХ, и пограничне карте у облику сталних и дневних објава за службена путовања, трговину или за породичне посете и сусрете. Њих су издавале, уз сагласност немачких органа, српске власти. Могло се прећи возом, пешке, али и лађом и сплавом.⁶⁴² Тешкоће су имали и грађани који су прелазили административну границу са Банатом. Они су морали да иду пешке преко понтонског моста или су користили лађе, које су по неколико пута дневно прелазиле Дунав. Дозволе за прелаз давале су немачке власти, а за кретање пешке мостом српске полицијске власти.⁶⁴³ Грађани су временом, у жељи да чешће обилазе имања, допремају намирнице и избегну сталне контроле, почели да користе и илегалне прелазе преко Дунава.⁶⁴⁴

У сваком случају, после гушења отпора, немачка окупациона и српска власт су знатно поштриле услове путовања. Уведене су мере чишћења терена у дужни од петсто метара око железничких пруга, чување пруга, контроле саобраћаја од српске полиције, а на главним пругама, по вагонима и возовима намештени су митраљеви, и уз њих немачка посаде.⁶⁴⁵ Заштиту железнице јужно

⁶⁴⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 68, Забелешка од 15. маја 1941; Исто, 123-124, Забелешка од 10. септембра 1941.

⁶⁴¹ Исто, 128, Забелешка од 13. септембра 1941.

⁶⁴² *Лист уредаба заповедника Србије*, бр. 21, 10. октобар 1941, Уредба о привременом уређењу малог граничног промета између пограничне зоне Београд са једне и пограничне зоне Земун, односно зоне Источног Срема с друге стране, 9. октобар 1941; *Ново време*, 10. октобар 1941, 4.

⁶⁴³ *Ново време*, 20. јун 1941, 6.

⁶⁴⁴ Уочено је шест главних прелаза: код Вишњице, Великог села, Винче, Ритопека, Гроцке - више прелаза, и између Гроцке и Смедерева - више прелаза (ИАБ, УГБ СП, к-141/17, Извештај V кварта УГБ – Управи града Београда, Одељењу специјалне полиције, 25. фебруар 1943).

⁶⁴⁵ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 358, Месечни извештај Оперативног одељења Команданта Србије од 5. септембра 1941. о акцијама партизана и дејствима сопствених јединица на територији Србије, 5.

од Ниша преузеле су бугарске снаге.⁶⁴⁶ За грађане који су путовали, као и остале становнике, уведене су, поред личне карте, и дозволе за путовање („специјалне објаве за путовање“). Првобитно су грађани могли да путују само са личним исправама и дозволама за пролаз.⁶⁴⁷ Међутим, почев од 1942. године више нико није могао да крене на пут без дозволе. Са тешкоћама су се суочавали и грађански припадници који су допутовали после полицијског часа. Они нису смели да напусте железничку или аутобуску станицу без дозволе за пролаз. У првим месецима окупације проводили су ноћ на станици или су пак добијали дозволе од немачких власти при станицама, да могу, ако су живели у том месту, да оду кући.⁶⁴⁸ Објаве за путовање уведене су почетком 1942. године, после сламања устанка, као вид поштреног режима кретања. За већину грађана који су желели да пређу границе општине издавале су је управне и полицијске власти у средиштима општина, а за оне који су хтели да напусте границе среза дозволу је давао срески начелник.⁶⁴⁹ Али до ње нису стизали лако, пошто им је претходно била неопходна и потврда о разлогу путовања и дужини пута. Тако је Драгољуб Ранковић, пензионер, више пута био одбијен у полицији када је за разлог путовања из Београда навео набавку намирница у унутрашњости Србије.⁶⁵⁰ То је практично значило да без ње грађани нису могли да пређу административне граница своје општине или среза. Знатно једноставнија и лакша процедура била је за грађане који су радили као чиновници. Они су добијали објаве од стране установа у којима су радили. Нису имали ни проблема када су у питању приватни разлози и приватна путовања. Осим тога, они су имали, као и пре рата, повластице

септембар 1941; АЈ, 103-158-574, Извештај Краљевског делегата за Блиски и Средњи исток – Председнику Владе, Цариград, 21. октобар 1941; АС, Г5, ф-2, Уредба која се односи на заштиту саобраћаја на саобраћајним путевима и железничким линијама, 6. новембар 1941; ВА, Нда, 28-5-30, Извештај Министарства унутрашњих послова, Команда Српске државне страже, Одељење безбедности – Команданту Београдске области, бр. 2161, 4. август 1942; Д. Алексић, *Привреда...*, 222-223.

⁶⁴⁶ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 616, Седмодневни извештај оперативног одељења Опунемоћеног команданта у Србији од 10. новембра 1941 – Команданту оружаних снага на Југоистоку о војно-политичкој ситуацији у Србији, 10. новембар 1941; Д. Алексић, *Привреда Србије...*, 223.

⁶⁴⁷ *Општинске новине*, 8. мај 1941, 3.

⁶⁴⁸ Исто, 18. јун 1941, 3.

⁶⁴⁹ ВА, Нда, 91-1-5, Наредба Министарства унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту – Среском начелнику, бр. 11995, 19. новембар 1941; Исто, Наредба Министарства унутрашњих послова о објавама за путовање, бр. 14736, 22. децембар 1941; *Обнова*, 25. децембар 1941, 7.

⁶⁵⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 174, Забелешка од 14. марта 1942; Исто, 203, Забелешка од 20. априла 1942, Исто, 322, Забелешка од 28. августа 1942; Исто, 594, Забелешка од 25. августа 1943

за путовање железницом, које су обухватале и чланове њихових породица.⁶⁵¹ Трговци су нешто другачије добијали дозволу. Њима је, уз претходну потврду о сврси путовања, коју је давало удружење чији су чланови били или Комора, дозволу издвала надлежан полицијска установа.⁶⁵² Они су имали могућност да „путну објаву“ добију за вишеструка путовања и са роком до три месеца.⁶⁵³ Додуше, она се није, бар формално, могла употребити за приватна путовања, већ је за њих морала бити тражена нова дозвола директно од надлежних српских полицијских управа.⁶⁵⁴ Међутим, било је периода и градова у којима грађани, као ни остали становници, нису уопште могли да добију дозволе, па ни да путују. Тако су грађани Београда у другој половини 1942. године добили обавештење да полиција неће издавати дозволе, осим у „специјалним, хитним случајевима и под врло тешким условима“, што је, на пример, многе грађане терало да иду на пут и када нису планирали само да би са постојећим дозволама завршили неке послове.⁶⁵⁵ У другим случајевима, велике проблеме задавале су бугарске војне власти, које нису признавале дозволе за путовање издате од српских власти. Тако грађани Куршумлије нису могли да уђу у воз нити да напусте место, ако им дозволе за путовање нису издале бугарске власти, које опет нису, према договору с немачким властима, имале задатак да врше полицијску власт.⁶⁵⁶

Највећи број грађанских припадника ишао је на путовања која су имала приватни карактер. У ту врсту путовања спадали су набавка намирница за личну употребу, посећивање рођака и породице у селу или неком другом градском центру, обилажење имања, одлазак у бање на лечење или одмор и сл. Она су, ако

⁶⁵¹ Државни службеници имали су, према прописима који важе за повластице у возњи државним железницама, право на неограничен број путовања у току пет година, док су њихове породице имале право на повлашћену возњу за 24 путовања. Дневничари и хонорарни службеници су имали право на шест путовања, као и чланови њихових породица (АС, Г1, ф-2, Акт Дирекције државних железница - Председништву Министарског савета, 12. новембар 1942).

⁶⁵² ИАБ, Удружење трговаца кожом 1942-1943, ф-64, Распис и Упутство Трговинске коморе о путним објавама – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 1. септембар 1942; Исто, Саопштење Трговинске коморе – Свим удружењима у Београд, бр. 14570, 8. септембар 1942.

⁶⁵³ Трговинска комора и Специјална полиција УГБ су дуго преговарали око услова за добијање тих објава. На крају је издато доста опширно Упутство у коме је побројано ко све може да добије ове објаве за путовање с роком важења од три месеца. Примера ради, могли су да их добију чланови Управних одбора, заступници предузећа или радње, пословође и намештеници и итд (ИАБ, Удружење трговаца кожом 1942-1943, ф-64, Распис и Упутство Трговинске коморе о путним објавама – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 1. септембар 1942).

⁶⁵⁴ ИАБ, Удружење трговаца кожом 1942-1943, ф-64, Саопштење Трговинске коморе – Свим удружењима у Београду, бр. 14570, 8. септембар 1942.

⁶⁵⁵ М. Жујовић, *Ратни дневник*, 2, 44, Забелешка од 24. августа 1942.

⁶⁵⁶ АС, Г25, ф-16, Управа полиције у Нишу – Министарству унутрашњих послова, Одељењу државне заштите, 26. мај 1942.

је судити на основу извора, била врло бројна и честа. Међу њима се посебно истичу путовања ради набавке намирница. Чак и онда када је главни циљ пута био неки други, било приватни или пословни, набавка намирница добијала првенство. Уосталом, то је у условима оскудице и немаштине, као што је досадашња анализа показала, била неодложна потреба. Или, како је објашњавао виски чиновник у Министарству саобраћаја, услед немогућности редовног снабдевања најпотребнијим намирницама у Београду, „био сам приморан врло често да у слободно време путујем у унутрашњост“ како би исте и прибавио.⁶⁵⁷ Стога, свако ко је имао прилику да путује, користио је могућност да истовремено купи и донесе неопходне намирнице. Али то није промакло немачким полицијским властима које су, због честих службених путовања чиновника за обављање приватних послова, пре свега набавке животних намирница, оштро укориле домаће власти.⁶⁵⁸

Путовања често нису била нимало пријатна. Младен Жујовић је забележио средином септембра 1942. године да му је било „право мучење путовати“ возом, „јер се гуши од света претовареног луком, шљивама, кромпиром, пасуљем и понеким килограмом скривеног брашна“.⁶⁵⁹ Још горе је било на малим приватним лађама и бродовима који су ишли са дереглијама.⁶⁶⁰ Оне су редовно биле претрпане путницима, тако да је било тешко на њима проводити и по дванаест сати, колико је, на пример, требало да се пређе пут између Београда и Шапца.⁶⁶¹ А некад се дешавало и да се теретни бродови насуквају. Тада је пут постајао још дужи. Повратак је за Београђане, који су га најчешће и посећивали викендом, био знатно тежи, јер су сада носили кесе, руксаке и торбе напуњене намирницама, а простора је било још мање.⁶⁶² Неки грађани који су преваљивали пут од Обреновца ка Београду били су смештани у сточне вагоне, у којима су се, у зимским периодима, просто смрзавали од хладноће.⁶⁶³ Али ту није био крај тегобама и замкама таквих путовања. Требало је и пре пута, у току и после пута

⁶⁵⁷ Ва, Нда, 20А-6-46, Молба инг. Драгутина В. Марића – Министру саобраћаја, 3. јун 1942.

⁶⁵⁸ АС, Г5, ф-разно, Акт Министарства народне привреде – Одељењу за индустрију и занатство, пов. бр. 143, 14. септембар 1943.

⁶⁵⁹ М. Жујовић, *Ратни дневник*, 2, 57, Забелешка од 15. септембра 1942.

⁶⁶⁰ Оне су биле значајне за путнике који су ишли у, на пример, Земун, Шабац, Панчево, Смедерево, Дољи Милановац (*Ново време*, 16. мај 1941, 6; Исто, 17. мај 1941, 6; Исто, 9. октобар 1941, 5).

⁶⁶¹ М.С., „Кад се Шабац претвара у Београд“, *Српски народ*, 24. октобар 1942, 9; М. Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (прир. Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 14. новембра 1943.

⁶⁶² Исто.

⁶⁶³ Г. Бабовић, *Дневник*, 308, Забелешка од 27. јануара 1942.

пребринути разне врсте контрола. То је, нарочито, при повратку знало да траје сатима, јер су дозволе за путовање и количину намирница проверавале, поред српских „трошаринаца“, и немачке власти.⁶⁶⁴ Неретко су, после тога, путници остајали и без намирница и без новца за нова путовања. Грађанске припаднике вребале су и друге опасности, јер се никад није знало ко седи у близини и ко може да чује недовољно опрезан разговор са сапутником. На сцену су тада ступали превише ревносни полицијски агенти или неки други грађани наклоњени влади Милана Недића, који су исте пријављивали.⁶⁶⁵ Некад се дешавало да грађани присуствују на железничким станицама или у возу инцидентима између припадника Српске државне страже, добровољаца и четника, који су знали и да потегну оружје. То је изазивало код њих, а и осталих путника, страх и панику по сопствени живот.⁶⁶⁶ И грађани који су путовали из службених или пословних мотива, осим у погледу контроле кретања и путовања, имали су слична искуства. Овде донекле треба издвојити обиласке земље од стране припадника власти, посебно оних који су заузимали високе положаје у домаћој управи под окупацијом, пошто су и политички мотивисана и обављала су се углавном аутомобилом.

Грађани су, као и пре рата, одлазили на пут и ради одмора и лечења. Та врста путовања зависила је и од финансијских могућности грађана. Управо зато су они најчешће ишли на село код рођака или пријатеља. То је било и јефтиније и најкорисније. Нешто ређе су посећивали, и то ипак само они који су морали или имали новца бањска одмаралишта и лечилиштима у земљи. У јавним гласилима чак су промовисане поједине бање и истицана њихова важност за одмор и лечење појединих болести. Сарадник *Новог времена*, истицао је, свестан да можда није прикладно да се говори о туристичким путовањима и туризму у окупационим

⁶⁶⁴ ВА, Нда, 59-5-5, Упутство Управе града Београда за службу полицијских стражара у циљу сузбијања комунистичке и друге разорне акције – Свим јединицама полицијске страже Управе града Београда, стр. бр. 10/41, 9. јануар 1942; М. Жујовић, *Ратни дневник*, 2, 57, Забелешка од 15. септембра 1942.

⁶⁶⁵ Полицијски агент Мирко Ђикић је, због неповољног коментара о личности Милана Недића, пријавио Браниславу Шутић из Београда. Она је, према пријави, кад је у новинама видела слику председника владе Милана Недића, наводно рекла: „Када овога човека видим никада среће немам“. Због тога што је омаловажила личност председника српске владе била је од стране Одељења специјалне полиције кажњена са десет дана затвора (ВА, Нда, 131-3-4, Пријава против Мирка Ђукића, 10. јануар 1943; Исто, Записник саслушања Браниславе Шутић у Одељењу специјалне полиције УГБ, 16. јануар 1943; Исто, Пресуда Одељења специјалне полиције УГБ против Браниславе Шутић, бр. 390, 16. јануар 1943).

⁶⁶⁶ ВА, Нда, 26-10-2, Извештај командира Одељка страже железничке безбедности из Крушевца о изазивању панике у путничком возу пуцањем из пушака од стране добровољаца – Председништву Министарског савета и Команданту јавне безбедности, 12. октобар 1943.

условима, да је то корисно за „државу“ и становништво. Сматрао је да њих не треба доживљавати као „бес и луксуз“, који су упражњавали богати појединци, већ као потребу за одмором „радног човека“ од свакодневних послова и напора и племенит начин разоноде у слободно време. Требало је, вели, само пратити како је то у Немачкој, у којој се систематски популарише преко организације „Снага кроз радост“ („Kraft durch Freude“) важност путовања, одлазака у друге крајеве и одмор.⁶⁶⁷ Управо због навођења немачког случаја, наметање ове теме у српској јавности није необично, иако у први мах може завести истраживача. Каспар Мазе (Kaspar Maase) је у анализи масовне културе томе посветио доста пажње. Он каже да су нацисти преко поменуте организације, која је, поред других активности, организовала путовања и излете по приступачним ценама за сиромашне раднике и чиновнике, створили важан инструмент контроле и индоктринације појединаца који, до тада, нису имали приступ том начину организовања слободног времена.⁶⁶⁸ Сличну ствар је требало применити и у Србији под немачком окупацијом. Убрзо су се појавиле и рекламе неких бања као туристичких дестинација. Једна од њих је нудила посетиоцима „најугоднији“ боравак у познатом хотелу „Сотировић“ у Врњачкој Бањи.⁶⁶⁹ Иначе, крајем јуна 1941. године било је седам пута мање посетилаца у Врњачкој Бањи него претходне године.⁶⁷⁰ С обзиром на политичке и друге прилике које су владале у Бањи, то је било разумљиво. А услови нису најповољнији, указивао је аутор прилога о овом одавно познатом и популарном туристичком месту, посебно не уколико се упореде с претходним годинама. Понуда за разоноду је била слаба. Није било као раније провода уз музику до касно у ноћ, већ су владали тишина и мир. За оне који су ипак желели да дођу и одморе се или се пак лече, остајале су посете библиотеци и биоскопу.⁶⁷¹ Већ у септембру 1941. године, и то баш у тренутку устаничког замах, изгледа да је, ако је судити по огласу, понуда у Врњачкој Бањи постала много боља, од услова за лечење преко обезбеђене исхране и доброг смештаја до добрих саобраћајних веза.⁶⁷² Иако донекле изненађује његова појава, она можда сведочи и о тежњи да се јавност не узнемирава и не подстиче у антиокупаторском расположењу. Следеће године, са смиривањем ситуације, Бања је опет стекла популарност и

⁶⁶⁷ Инж. Ратомир Стефановић, „Организовање туризма у Србији“, *Ново време*, 17. јун 1941, 3.

⁶⁶⁸ Kaspar Mase, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture 1859 -1970*, Beograd 2008, 139-144.

⁶⁶⁹ *Ново време*, 29. јун 1941, 7.

⁶⁷⁰ То је значило да је било отприлике нешто преко 500 посетилаца (Исто).

⁶⁷¹ Исто.

⁶⁷² *Ново време*, 4. септембар 1941, 7.

повећала број посетилаца.⁶⁷³ Посебна пажња посвећена је Нишкој и Соко Бањи, као местима за одмор и лечење. Једна извештај из јула 1942. године показује да су Нишка и Соко Бања, и поред велике скупине, „пуне гостију“, а и да су „гости препуни пара“. Она је тада угостила „много бивших, па и садањих високих функционера српске државне власти“, који су се понашали доста разметљиво. Није их занимало што су својом понашањем утицали на „невероватан скок“ цена намирница. То је узнемирило службенике надлежне за сузбијање црне берзе. Чак је од њих тражено „да се прогледа кроз прсте“ тој појави док траје сезона.⁶⁷⁴ Негде у то време у Соко Бањи на лечењу и одмору били су књижевници Иво Андрић и Раде Драинац. У свом дневнику Иво Андрић је забележио да му тај крај ублажава проблеме са очима, костима и крвотоком.⁶⁷⁵ За разлику од њега, песник Раде Драинац, који је имао тежак облик туберкулозе, био је принуђен да дуго борави у центру за лечење ове болести на Озрену.⁶⁷⁶

Не треба изоставити ни путовања грађана који су се из разних разлога скривали од потера немачких и српских власти и бежали на сигурније место или одлазили у „шуму“ и придруживали се партизанском и равноргорском покрету отпора. Овде немамо намеру да их детаљно разматрамо, јер је о њима писано, посебно о малобројним грађанским припадницима јеврејског порекла,⁶⁷⁷ који су се бежали из градова. Треба нагласити и другу, невелику групу грађана, познату немачким окупационим и српским властима по комунистичким и левичарским идејама.⁶⁷⁸ Међутим, овде желимо да укажемо да је њихов доживљај организације самог путовања и пута био другачији у односу на раније споменуте грађане. Њима је живот био угрожен пореклом или одраније познатим или препознатим идеолошким опредељењем, а само путовање је био начин да се преживи и настави борба. Они на пут нису могли да крену без лажних личних исправа и промене идентитета, нити су могли да уђу и изађу из путничког воза. Могло се десити да их неко препозна или да не прођу контролу докумената. Стога је свака с успехом

⁶⁷³ Исто, 31. мај 1942, 6.

⁶⁷⁴ АС, Г6, ф-119, Преглед окружних начелника о стању надзора над ценама и цене берзе у месецу јулу 1942.

⁶⁷⁵ Предраг Палавистра, „Андрићев дневник из Сокобање“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 14/1998, Београд, 1998, 19-25.

⁶⁷⁶ Исто.

⁶⁷⁷ О томе више у: Милан Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници*, 169-208; Исто, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998.

⁶⁷⁸ Изванредна опис атмосфере у земљи кроз путовање возом у 1941. години дао је Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник* 2/2010, Београд 2010, 115-117.

пређена провера и пролазак била тренутак када је страх прелазео у олакшање и буђење нове наде у спас. У исто време, улазак у воз је оптерећен и мислима о онима који се остављају. Митра Митровић тако размишља да је можда њена мајка неће видети више живу, а Гојко Николиш мисли о трудној супрузи и браћи и сестрама.⁶⁷⁹ Комунисти су свесни да одлазећи у борбене одреде излажу своје најближе могућности хапшења као таоца, али и да их можда никада неће видети више. Али било је и начина да побегну из градова „споредним каналима“ и избегну провере власти. Неке станице нису имале полицијске контроле. Стога се из возова излазило ту и даље ишло пешке, па онда опет улазило тамо где их нема. У центру пажње домаће власти је Београд, као најмногуљуднији град, у коме је зато било лакше и скривање. Тако су комунисти и њихови симпатизери, али и сви грађани који су желели да избегну контроле, користили за неопажени излазак односно улазак у Београд железничке станице Сењак и Топчидер. Слично је било и у другим градским центрима. Изгледа да је и контрола у локалним возовима била минимална. У мањим градским центрима то је била нека од страница пре уласка воза на главну станицу.⁶⁸⁰ Међутим, постојали су и други „канални“, да грађани комунисти без докумената отпутују из Београда. Један „прилично сигуран“, који је употребио брачни пар Рибникар, водио је преко Чукарице, где су се укрцавали у сточне вагоне. Иначе, теретни возови нису потпадали под контролу, па су често употребљавани за пренос намирница и бежање „национално неисправних“ и „друштвено опасних“. Путовали су до следеће станице, а онда настављали пешице, преко Саве и Срема и придруживали се партизанима.⁶⁸¹

Путовања грађана у иностранство разликовала су се по свом карактеру од путовања у окупираној Србији. Они који су одлазили морали су да прелазе преко нових граница окупационих зона, да имају потребна документа, довољно новца, сналажљивости и личне среће. У првим недељама окупације земље изван број припадника српског грађанства, пре свега, јеврејског порекла, склонио се у области под италијанском, бугарском или мађарском окупационом зоном, где је владао нешто блажи окупациони режим. За њих су убрзо, по доношењу уредби против Јевреја, биле сужене могућности да напусте немачку окупациону зону. Али је зато та могућност, уз све административне, материјалне и безбедносне

⁶⁷⁹ П. Ристановић, *н.д.*, 117.

⁶⁸⁰ АС, Ж28, ф-6, Акт Начелства среза Јасеничког – Окружном начелству округа Београдског, пов. бр.203, 6. мај 1942.

⁶⁸¹ J. Ribnikar, *н.д.*, 60-61.

препреке, постојала и даље за оне српске грађане који су из разних разлога бежали или одлазили из земље (тражење сигурнијих места за живот, успостављање веза са владом, здравствени разлози и сл). Додуше, устанак је, због рушења саобраћајних комуникација и напада на возове, приморао поједине грађане да планирани пут одложе за време када то буде безбедније. Постојала су два правца путовања. Један правац водио је на запад преко Независне Државе Хрватске према Италији, Шпанији, Португалији и, посебно, Швајцарској, и други, источни правац, који је преко Бугарске ишао ка Турској, Египту и даље.⁶⁸² Те земље су, као и у случају јеврејских избеглица, биле, да се послужимо речима проф. Милана Ристовића, „успутне станице“, које су грађани желели да брзо напусте, што често није био случај.⁶⁸³ Путовања су у оба случаја повезана са бројним проблемима, који у први мах грађани нису ни препознали, а доводили су их у разне компликоване ситуације.

Изгледа да су се, после окупације, грађани чешће одлучивали да путују источним правцем. Он је, сматрали су, био нешто безбеднији и нудио је бржи излазак из земље и бржи долазак у сигурније подручје. У односу на западни правац, где је требало прећи више окупационих зона и граница, и за сваку се морала набавити дозвола прелаза, источни је захтевао прелажење из немачке у бугарску окупациону зону и улазак у неутралну Турску. Но, ако су желели да стигну до Велике Британије, онда је пут био заобилазан. На почетку окупације нису, осим објава за пролаз издате од немачке команде, тражене, како је забележио Исак Алкалај прелазећи из Србије у Бугарску „никакве исправе нити возне карте“ никаква документа, чак ни возне карте.⁶⁸⁴ Убрзо је политика изласка из земље заострена.

Сам пут је тражио посебне и врло пажљиво разрађене припреме које су могле да потрају и више месеци. После одлуке куда поћи, највише времена,

⁶⁸² Милан Терзић указује на „западни“ и „источни канал“, преко којих су стизале југославенској влади у Лондону информације о стању у земљи. „Западни канал“ чинила су југословенска дипломатска представништва у Ватикану, Португалији, Шпанији, Швајцарској, па и Шведској, а „источни канал“ представништва у Турској и Египту. А опет те информације су, између осталог, прикупљане и захваљујући и припадницима српског грађанства од којих је, при доласку и контакту с дипломатским представницима, тражено да изнесу своја сазнања о дешавањима у земљи (О томе више у: Милан Терзић, *Југославија у виђењу Краљевске владе и Намесништва 1941-1945 (Пропаганда и стварност)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2004).

⁶⁸³ М. Ристовић, *У потрази за уточиштем*, 161.

⁶⁸⁴ Милан Ристовић, „Извештај врховног рабина Југославије др Исака Алкалаја о догађајима у Југославији од краја марта до краја јуна 1941. године“, *Токви историје*, 1-2/1997, 192.

енергије и новца одузимало је прибављање свих неопходних докумената, пасоша, виза и сл. Бројни грађани су се већ крајем 1941. године суочили са преварантима, који су обећавали да ће за одређену, и не тако малу, суму набавити потребна документа, а да то нису учинили.⁶⁸⁵ Приметно је и ницање бироа, који су продавали фалсификована документа за излазак из земље. Неки од огласа у другој половини октобра 1941. године нудили су помоћ у попуњавању формулара и пасоша за путовања. У једном је писало „Пасоши за све државе – попуњавање формулара, обавештења, упутства. Чекања нема“, а у другом, који је нудио и формуларе, „Пасоше за путовања попуњавамо“.⁶⁸⁶ Било је грађана који су то време били спремни да плате и неколико десетина хиљада динара које су тражили ти бирои за фалсификована пасоше са потребним визама.⁶⁸⁷ Међутим, та документа су, како сведочи један савременик, у већини случајева била „неправилна чак и по форми“, а неретко су особе, које су таква документа продавала, биле у исто време и агенти Гестапоа. Грађани тада нису губили само паре, већ су завршавали и у затвору.⁶⁸⁸ Планирани пут тако се завршавао и пре него што је почео. У сваком случају, било је неопходно наћи поуздане посреднике, са добрим везама у немачким установама. Најчешће су то били адвокати или друга лица у служби Немаца. Може се рећи да се развио врло уносан и разгранат посао око издавања таквих документа. Већ крајем 1941. године сума коју је требало издвојити кретала између 100.000 и 200.000, да би се у првој половини 1943. године усталила на око 200.000 динара.⁶⁸⁹ За те паре могла је да се у јесен 1941. године купи половина осредње куће са једним станом и плацем (400 м²) у Булевару Димитрија Туцовића, а у појединим случајевима и чак цела кућа са три стана на периферији Београда.⁶⁹⁰ Осим тога, то је била и просечна четворогодишња зарада чиновника. Стога је јасно да је веома мали број грађана

⁶⁸⁵ АЈ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића - Министарству иностраних послова, Лондон, 15. март 1943.

⁶⁸⁶ *Ново време*, 18. октобар 1941, 9.

⁶⁸⁷ Лажни турски пасош са потребним визама коштао је тада 80.000 динара (АЈ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића - Министарству иностраних послова, Лондон, 15. март 1943).

⁶⁸⁸ АЈ, 103- 186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића - Министарству иностраних послова, Лондон, 15. март 1943.

⁶⁸⁹ ВА, ЕВ, 162-1-21, Извештај Врховног команданта, Начелника штаба, армијског ђенерала Богуљаба Илића - Председнику Краљевске владе Д. Симовићу, Каиро 31. децембар 1941; АЈ, 103-158-574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. фебруар 1942; Исто, 103-5-56, Телеграм Краљевског Посланства у Каиру - Председништву Министарског савета, 10. јул 1943.

⁶⁹⁰ *Ново време*, 26. децембар 1941, 7-8.

могао да обезбеди толику количину новца само за документа. Због тога су се на такав пут одлучивали пре свега богатији грађани, који су, поред јаких друштвених веза, имали и могућност да сакупе довољно новца како би платили адвоката и подмитили немачке службенике, али и за само путовање. За све учеснике, а посебно за грађане-путнике, било је боље или лакше уколико су поседовали и неки документ који је показивао да су у међуратном периоду имали пословне и друге везе са Немцима. Наравно, томе треба додати и дозу храбрости, увек неопходну да се издрже разна искушења на путу. Међу путницима налазили су се адвокати, новинари, индустријалци, крупнији трговци, виши чиновници, али и официри, као и понека жена. Треба поменути и то да је пре добијања виза, сваки грађанин морао набави уверење Управе града Београда да није „сумњивог држања“, а оно се добијало подношењем докумената о „исправности“ које је давала нека установа или удружење (на пример, Трговинска комора). У исто време, проверу је вршила и сама полиција Управе града Београда, која се на терену распитивала о лицу које путује. Тек после тога су грађани могли да затраже немачку дозволу за излазак из земље и визе других земаља кроз које су пролазили.⁶⁹¹ Чак су могли, у случају да, на пример, нису добили турску визу у Београду исту затраже у Софији. За њу им је опет био неопходан нови посредник, кога су морали да додатно плате.⁶⁹² За грађане који су носили етикету да су „сумњиви“, од великог је значаја управо била улога поменутих посредника. Поменимо, илустрације ради, адвоката и резервног ваздухопловног официра Драгоша Павлићевића, који је више пута био хапшен и активно је сарађивао са покретом отпора Драже Михаиловића. Он није могао без помоћи поузданих и, у окупационом систему, добро позиционираних лица да добије потребна документа.⁶⁹³ Индустријалац Милан Дојчиновић представља пример некога ко је релативно лако и брзо, за само три месеца, добио све дозволе да изађе из земље. Он је, осим добрих веза и новца, по природи свога занимања имао и неке раније пословне односе са немачким фирмама. То је код немачких власти стварало уверење да није антинемачки оријентисан и олакшавало је процедуру добијања документа.⁶⁹⁴ Слично су пролазили и они који су имали прилику да оду у

⁶⁹¹ АЈ, 103-158-574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. фебруар 1942.

⁶⁹² Исто, 103-5-56, Телеграм Краљевског Посланства у Каиру - Председништву Министарског савета, 10. јул 1943.

⁶⁹³ Исто.

⁶⁹⁴ АЈ, 103-158-574, Препис извештаја из Каира о приликама у земљи, Лондон, 27. фебруар 1942.

иностранство на лечење, попут др Владислава Стакића, или су пак били пореклом странци у брачним везама са српским држављанима и живели су у Србији, попут жене Стојана Аралице. Први су, поред докумената, достављали и лекарско уверење, док су други успели да обезбеде интервенцију дипломатских представника своје земље.⁶⁹⁵ Било је и оних грађана који су искористили своје порекло (муслиманско, турско или пак бугарско), а српски су, односно југословенски држављани. Тако је Сабахадин Хоџић, академски сликар и карикатуриста „Ошишаног јежа“, уз помоћ турског конзула и тврдњу да као Турчин хоће да се исели у Турску, издејствовао сва неопходна документа за одлазак.⁶⁹⁶ Занимљиво је да је управо грађанима који су легално, без плаћања посредника и фалсификованих документа, напустили земљу, „скренута пажња“ да би „индискреција“ с њихове стране и давање евентуалних изјава о стању у земљи, могла да има „тешке последице“ по њихове сроднике и блиске рођаке који су остали у земљи.⁶⁹⁷ Због тога су они приликом сусрета и давања информација о стању у земљи са југословенским дипломатским представницима, и тражили да се не помиње њихово име. Иначе, путовали су возовима из Београда према Софији који су ишли само дању. Били су, како сведоче неки грађани, крајем 1941. године „препуни путника“, због чега су морали да купе карту дан раније. Возови су, после гушења устанка, били осигурани немачким војницима који су били распоређени на почетак и на крај воза и наоружани митраљезима, малим топовима и бомбама. Сам преглед на граници, како бележе савременици, није био, строг, већ само се „пасош овлаж погледа“.⁶⁹⁸ Из Софије се ишло даље према Цариграду и Анкари, а онда и у Каиро, одакле су са бродом неки ишли даље и, уз британску дозволу, стизали у Лондон.

Грађани који су одлучили да користе западни правац били су у незавиднијој ситуацији, јер су морали да имају како би стигли до, на пример, неутралне Швајцарске или Португалије дозволе за прелазак више окупационих

⁶⁹⁵ Исто, 103-160-582, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. март 1942; АЈ, 103-8-72, Писмо др Владислава Стакића - Председнику Министарског савета, Милошу Трифуновићу, Женева, 20. јул 1943.

⁶⁹⁶ ВА, ЕВ, 162-1-21, Извештај Генералног конзулата у Цариграду КЈ – Председнику Краљевске владе, армијском ђенералу Душану Симовићу, 31. децембар 1941.

⁶⁹⁷ АЈ, 103-160-582, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. март 1942; АЈ, 382-1-3, Извештај Краљевског посланства у Стокхолму – Министарству иностраних послова КЈ, 15. март 1942.

⁶⁹⁸ ВА, ЕВ, 162-1-21, Извештај Генералног конзулата у Цариграду КЈ – Председнику Краљевске владе, армијском ђенералу Душану Симовићу, 31. децембар 1941.

зона. Али ако су хтели да путују у Италију неопходно им је било да, поред немачке, имају и специјално одобрење италијанског Министарства спољних послова и војног команданта окупиране зоне, преко које се пролазило. А уз то, и хрватске пропуснице коју је издавао дипломатско представништво НДХ у Београду.⁶⁹⁹ Слично је било и са немачким окупационим подручјем у Француској, за које је била потребна и дозвола војних власти. У сваком случају, доступни примери показују да се на запад путовало са одобрењем немачке власти (немачким пасошем), ради лечења и опоравка, али и других разлога. Неки попут др Војислава Стакића су прво у Италији, а онда у Швајцарској лечили тежак облик туберкулозе,⁷⁰⁰ док су други, као Радмила Ђукић, ћерка генерала Панте Ђукића, одлазили у швајцарска лечилишта.⁷⁰¹ За разлику од тешко оболелог Стакића, Радмила Ђукић имала је намеру да пут искористи и домогне се Велике Британије. Међутим, југословенска влада је одбила да јој помогне, јер је страховала да то не угрози не само њене сроднике, него и немачко одобрење за све остале грађане који касније буду желели да дођу на лечење и опоравак.⁷⁰² Интересантно је и да њени контакти са југословенским дипломатским представником нису остали непримећени. Немачке власти су тражиле да се она, по повратку, „добро претресе“.⁷⁰³ Изгледа да је, због тога што је путовала са немачким пасошем, била и праћена од тамошњих немачких представника. Када се то зна, онда ни не чуди да је Живојин Перић, који је у Швајцарску допутовао да види децу, одбио да се састане са послаником Јуришићем. Он је то образложио и једним врло опширним писмом пуном правних тумачења његовог садашњег статуса.⁷⁰⁴

У сваком случају, грађани, као и остали становници Србије, наставили су да путују и под окупацијом. И то много. Путовања су им омогућавала и сусрете, упознавања и дружења, али и размену информација, робе и услуга. Преко њих грађани су прелазили, као и пре рата, разне јавне просторе - железничке и аутобуске станице, возове, путеве и сл - али и урбане и неурбане целине. За

⁶⁹⁹ АЈ, 103-186-653, Извештај о путу од Београда до Лондона секретара Министарства иностраних послова Војислава Божића - Министарству иностраних послова, Лондон, 15. март 1943.

⁷⁰⁰ Исто, 103-8-72, Писмо Војислава Стакића - Милошу Трифуновићу, председнику Министарског савета, Женева, 20. јул 1943.

⁷⁰¹ Исто, 103-8-72, Телеграм Председништва Министарског савета – Министарству иностраних послова, Лондон, пов. бр. 1063/IX/42.

⁷⁰² Исто.

⁷⁰³ ИАБ, БдС, Д-449, Досије Радмиле Ђукић.

⁷⁰⁴ АЈ, 103-88-336, Писмо Живојина Перића – посланику Јуришићу, 19. септембар 1941.

грађане путовања су, по свом карактеру, била много захтевнија и сложенија од свакодневних активности у простору улице. Ко год се одлучио да путује морао је да рачуна на суочавање и превазилажење бројних ограничења и граница како би стигао на жељено одређиште (материјалне могућности, дозволе за кретање, војно-безбедносна ситуација, политичке и административне границе, режим контроле кретања и сл). Међу мотивима, који су разни и разноврсни, издвајају се путовања ради набавке животних намирница. Она су добијала првенство и у случају да су циљеви путовања били неки други. Занимљиво је и да нису одустајали од туристичких путовања. Ишло се и у одраније позната одмаралишта и лечилишта. Путовало се највише унутар простора који је обухватала Србија под окупацијом, али се одлазило и у иностранство. Једном речју, путовања грађана су била прилика да живот у рату сагледају изван места живљења, упознају се са проблемима, недаћама или пак радостима других људи. То је стварало осећај повезаности и утицало на размену и уједначавање искустава у борби са свакодневним искушењима.

Дружења и окупљања

Без обзира на све проблеме са којима су се припадници српског грађанства суочавали у свакодневном животу под окупацијом, они су настојали да очувају неке од форми грађанског живота и обичаја из времена пре рата. Међу њих спадају посете пријатељима и рођацима, интелектуална дружења, слављење крсне славе, те разне врста окупљања с поводом. То није значило само одржање привида нормалности, већ је представљало и потребу да се у разноврсним сусретима са пријатељима и рођацима размене мисли, изрекне и подели мука, сазна оно што би могло да буде корисно, као на пример где се може шта купити или продати или најпросто да се, бар за кратко време, „побегне“ од свакодневних тешкоћа.

Посете су, због полицијског часа, биле углавном ограничене на сусрете преко дана. После почетка полицијског часа, који је како где почињао у зависности од војно-безбедносне ситуације, првобитно од седам, па од осам часова, а касније од девет или десет увече, посете су се сводиле искључиво на оне

пријатеље или рођаке који су живели у истој згради.⁷⁰⁵ Није била ретка појава, нарочито у зимским данима, да они који нису имали огрева оду код оних пријатеља који га имају, да се огреју.⁷⁰⁶ Посетиоци су се примали углавном у „кујни“, јединој просторији која се грејала у стану.⁷⁰⁷ Иста та просторија, због недостатка огрева, загревала се углавном тек после подне.⁷⁰⁸ Због тога се касно устајало и рано одлазило на спавање.⁷⁰⁹ У већини случајева, дешавало се да нема ништа за послужење, а онда када га је било, то су били кафа, као и чашица ракије или пак шоља чаја.⁷¹⁰ Посета рођака са села или рођака који је, највећи део ратне свакодневице, живео у селу, уметала се и реметила је ту уобичајену слику посета и дружења у граду. Тада је за укућане, а и све они који су навратили, наступао дан, када су могли боље да се почасте, али и да нешто понесу својој кући.⁷¹¹ У разговорима су доминирале три основне теме: прва се односила на здравље њих самих и њихових ближњих, друга је истицала бригу око тога како пребродити несташицу основних животних намирница и огрева, док је трећа пратила општи ток рата, стање на фронтима и предвиђања краја рату. Кроз њих се исказивала брига и патња за другог, развејаво страх, успостављала и ширила солидарност, подстицао оптимизам и нада да ће недаћама убрзо доћи крај.

У односу на класичне посете, интелектуална дружења, која су се уобичајила од пре рата, окупљала су културне посленике различитих интересовања и усмерења. Књижевница Исидора Секулић је и даље позивала и примала пријатеље четвртком.⁷¹² Филозофкиња Ксенија Атанасијевић је исти дан одабрала као један дан у недељи када јој гости могу доћи ненајављени. Она је водила рачуна да, и поред тешких услова, увек има нешто за послужење. То су најчешће били чај од пољског биља, а понекад, и суве шљиве.⁷¹³ Дејан Медаковић сведочи о бурним разменама мисли између Петара Коњевића, Милана Кашанина, др Душан Ј. Поповића, др Богдана Прицу, др Петара Зеца и др, који су се редовно

⁷⁰⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 119, Забелешка од 14. јануара 1942.

⁷⁰⁶ Исто, 478, Забелешка од 26. јануара 1943.

⁷⁰⁷ Исто, 117-118, Забелешка од 11. јануара 1942; Исто, 154, Забелешка од 21. фебруара 1942.

⁷⁰⁸ Исидора Секулић, *Писма*, књ. 14, Сабрана дела, Нови Сад 2004, 419-420, Исидора Секулић - Јели Савић-Спиридоновић, 30. октобар 1941.

⁷⁰⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 137, Забелешка од 8. фебруара 1942.

⁷¹⁰ Исто, 852, Забелешка од 7. августа 1944; Наведено према: Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, 197.

⁷¹¹ М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 28-29, Забелешка од 24. јула 1942.

⁷¹² Исидора Секулић, *Писма*, књ. 14, Сабрана дела, Нови Сад 2004, 419-420, Исидора Секулић - Јели Савић-Спиридоновић, 30. октобар 1941.

⁷¹³ Наведено према: Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005, 197.

састајали суботом у пет у салону његових ујака Јована и Лазара Рајића.⁷¹⁴ За разлику од њих који су госте примали код своје куће, књижевник Аритон Михаиловић се „вечером“ састајао код „Руског цара“ и „Два јелена“ са др Милошом Ђурићем, др Бранком Поповићем, Душаном Николајевићем, Миланом Димовићем, Годором Манојловићем и другима.⁷¹⁵ Та дружења нису само изражавала пријатну потребу за разговором, већ су у ратној свакодневици нудила и једну врсту „духовног бега“.

Нису се наставила само дружења старијих припадника грађанства. И грађанска омладина је покушала да у окупационим условима одржи неке од предратних облика дружења и забављања. Већина од њих, без обзира на озбиљност ситуације, типична је за младост. У њима се види, бар како сећања бележе, и потреба да се задовољи радозналост духа и искаже природа, али и младалачка жеља за забавом. Међу њима треба поменути да су млади, али не и само они, радо одлазили у биоскопе и позоришта. Неки су тада први пут упознали свет филма и стекли навику одласка на културне манифестације. Били су спремни да сатима чекају у реду како би купили карте за поподневне представе у биоскопима „Уранија“. Није их много бринуло што је сваки филм пажљиво одабран с јасним и одређеним идеолошки профилисани садржајем, који је требало да младе васпита у новом духу.⁷¹⁶ Много више слободе пружало је им је учешће у спортским активностима попут утакмица или скијања.⁷¹⁷ Неки млади људи су створили сопствене интелектуалне кругове у којима су размишљали о прочитаним књигама. Владета Јеротић сведочи да је „као у бунилу“ читао дела Достојевског, Сјенкјевича, Вајнингера, Шопенхауера и Платона, и о њима расправљао са својим пријатељима, „до дубоко у ноћ“.⁷¹⁸ Други су, као Милан М. Пајевић, открили свет цеза и створили своје прве аматерске оркестре.⁷¹⁹ Ни њима, као ни другим припадници млађег грађанства, нису били страни ни журеви, а ни, како бележи

⁷¹⁴ Дејан Медаковић, *Ефемерис* II, 35.

⁷¹⁵ А. Михаиловић, *н.д.*, 80, Забелешка од 21. октобра 1943.

⁷¹⁶ Референт при Министарству просвете прегледао је све филмове и позоришне представе и давао препоруку о њиховој штетности по национално и морално васпитање омладине (АС, ГЗ, ф-764).

⁷¹⁷ *Свакодневни живот под окупацијом*, 91, Забелешка од 11. децембра 1941; Исто, 430, Забелешка од 18. јануара 1943, Исто, 533, Забелешка од 30. маја 1943; З. Обрадиновић, *н.д.*, 168; „Први смучари на Кошутњаку, Раковици и на Авали“, 19. јануар 1942, 10; „Нишки спортисти одушевљавају се смучањем“, *Ново време*, 31. јануар 1942, 6; *Ново време*, 20. јануар 1943, 4.

⁷¹⁸ Милош Јевтић, *Постојаности Владете Јеротића: Постојбина душе - Одбрана живота - Адресе времена*, Београд 2004, 27.

⁷¹⁹ Milan M. Pajević, *Jedna mladost u Beogradu. Sećanja i osvrti 2*, Beograd 2013, 57.

један извор „некакве чајанке“.⁷²⁰ Они су се одржавали ноћу, уз песму и музику, а због полицијског часа остајало се до раних јутарњих часова.⁷²¹ Према Милану Пајевићу, у припреми журева учествовали су и родитељи који су спремали сендвиче, малине и лимунаде. Нису изостајала ни алкохолна пића. Дешавало се да су сами, мутећи јаја, шећер и етил-алкохол који је неко од другова узимао из очеве апотеке, правили тзв. ајер коњак.⁷²² Међутим, одржавање журева није било нимало лако, с обзиром да је полиција с посебном пажњом мотрила на било какво веће окупљање омладине. У њима је редовно виђена прилика за илегалне комунистичке састанке.⁷²³ Још ако су се одржавања поклапала са наступањем празника, а углавном јесу, као на пример крајем 1943. и почетком 1944. године, онда је то изазивало појачану активност полиције и носило је ризик за учеснике.⁷²⁴ Младост је тежила дружењу и забави, иако је међу старијим припадницима грађанства било незадовољства таквим понашањем омладине у ситуацији која тражи озбиљност и ревносан патриотизам.⁷²⁵ Зоран Обрадиновић је те младалачке изворе забаве, које је и сам упражњавао, касније дефинисао као „опсену окупације“ или „терапију привременог заборав“, која није мењала њихову мржњу према Немцима ни веровање у победу Савезника.⁷²⁶

Међу важне облике окупљања и дружења грађанских припадника, као и осталих слојева друштва, спада и обележавање крсне славе. Оно је, за разлику од предратног периода, сада било знатно скромније. Славило се у најужем породичном кругу и уз присуство малог броја пријатеља. Поједини свештеници констатују, приликом посете, да у многим кућама нема домаћина. Они су били или у заробљеништву, или пак у затворима или логорима, док је немали број

⁷²⁰ ИАБ, УГБ СП IV-91/1, к-356, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције, пов. бр. II 3248 – Свим квартовима и комесаријатима управе града Београда, 10. децембар 1943; Исто, III-56/5, к-157/41, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, пов. I. бр. 3737 – Управи града Београда, Одељењу специјалне полиције, 29. фебруар 1944.

⁷²¹ ИАБ, УГБ СП III-56/5, к-157/41, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, пов. I. бр. 3737 – Управи града Београда, Одељењу специјалне полиције, 29. фебруар 1944.

⁷²² М. Рајевић, *n.d.*, 58.

⁷²³ Специјална полиција је тако 8. јануара 1942. године на једном журу који се одржавао у улици Кнеза Павла (29. новембра) ухапсила 35 омладинаца и омладинки, чланова и симпатизера СКОЈ-а (Б. Божовић, *Специјална полиција*, 155).

⁷²⁴ ИАБ, УГБ СП III-56/5, к-157/41, Министарство унутрашњих послова, Одељење за државну заштиту, пов. I. бр. 3737 – Управи града Београда, Одељењу специјалне полиције, 29. фебруар 1944; Исто, Записник саслушања Василија Живкова одржаног у Ортскоманди - Смедерево 4. марта 1944.

⁷²⁵ *Свакодневни живот под окупацијом*, 363, Забелешка од 29. октобра 1942; Исто, 366, Забелешка од 1. новембра 1942; Исто, 426, Забелешка од 11. јануара 1943;

⁷²⁶ З. Обрадиновић, *n.d.*, 170.

страдао (убијени, умрли и сл). А онда и када су приликом славског обреда у кући и затекли домаћина, примећивали су да, „кроз оно свечано расположење, не провирује радост, као некада, него сета“.⁷²⁷ Није било, као ранијих година, ни, како је то забележио шабачки прота Бабовић, за Св. Николу 1941. године, масних ручкова и вечера, нити ноћног ходања, смејања и песме кроз град, нити „богатих послужења најразноврснијих и луксузних“, као ни рибе, дебелих шарана и сомова „да сав сокак на њу мирише“.⁷²⁸

За већину грађана је већ набавка славске свеће и припрема славског жита представљала велику муку, док је спремање свечаног обеда било прави подвиг. То је трајало више месеци. Славске свеће су се тешко налазиле и биле су врло скупе. Сваке године биле су све скупље и све лошијег квалитета. Ако се и десило да су успели да их набаве, плаћали су за њих пред Св. Николу 1942. године по 250 динара, а пред Ђурђевдан 1943. године већ између 350 и 500 динара.⁷²⁹ При том оне нису биле од чистог воска, већ претежно од парафина који је брзо горео. Неки су били принуђени да искористе оно што је преостало од прошлoгодишњих свећа.⁷³⁰ Још гора ситуација је била са израдом славског жита, за који су били неопходни шећер и ораси. Код црноберзијанаца шећер се могао купити за 700-800, а очишћени ораси за 400 динара, што је представљало једну трећину чиновничке пензије или једну петину плате професора факултета.⁷³¹ Ретки су били примери у којима је обележавање славе личило на она од пре рата, са нешто богатијим обедом и бројнијим гостима. Међу њима истиче се прослава Св. Николе 1943. године у дому др Милоша Московљевића, на којој је било присутно преко двадесет гостију.⁷³² Управо због тога што је припрема прославе захтевала велика материјална одрицања, неки су одустајали од слављења славе. У већини случајева истицало се да „не могу“, и „да неће“, примати посете. Тако су Петар Ивковић, трговац, и његова жена Меланија обавестили пријатеље „да неће

⁷²⁷ Г. Бабовић, *Дневник*, 167, Забелешка од 16. новембра 1941.

⁷²⁸ Исто, 187, Забелешка од 19. децембра 1941.

⁷²⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 400-401, Забелешка од 19. децембра 1942; Исто, 512, Забелешка од 6. маја 1943.

⁷³⁰ Исто, 377, Забелешка од 21. новембра 1942; Исто, 400-401, Забелешка од 19. децембра 1942.

⁷³¹ Исто, 390, Забелешка од 12. децембра 1942; Исто, 402, Забелешка од 21. децембра 1942.; Исто, 425, Забелешка од 11. јануара 1943; М. Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (прир. Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 27. децембра 1942.

⁷³² М. Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4, (прир. Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 19. децембра 1943.

славити“ своју славу Св. Стевана.⁷³³ Исто је поступио и професор Тодор Самарџић, када је одлучио да не може да слави Ђурђевдан.⁷³⁴ Други су, као доктор Петровић, јављали да неће бити тог дана у Београду.⁷³⁵ Било је и другачијих разлога за одустајање од слављења крсне славе. Међу оним чешћим навођени су смрт у породици или болест.⁷³⁶ Одлука да се не обележи слава оштро је нападана од стране присталица и идеолога „Недићеве Србије“, који су се залагали за очување обичаја српског народа. Она је сматрана за „грех“, који није био у духу „српства“, јер слава је „видно обележје Србина“. Због тога је истицано: „...срамота је за све нас и велики грех на дан славе бежати, потуцати се од немила до недрага, скривати се по периферијским кафаницама, код даљних рођака или у оближњим селима“.⁷³⁷ Препоручивано је да „ваља славити па ма и наскромније“ и при томе треба се угледати на српске сељаке, који „ни у једном тренутку“ нису „бежали од крсног имена и нису остављали неупаљену славску свећу“.⁷³⁸

За разлику од њих, изгледа да је дошло и до супротне појаве. Известан број грађана, иако до тада није, почео је да слави. Прота Бабовић забележио је већ њихово присуство међу шабачким верницима за Св. Николу 1941. године.⁷³⁹ Међутим, то се понављало и касније, па је тако он истакао да су за Св. Николу 1942. и Св. Арханђела 1943. године славили и „који то никада до сада ваљда нису.“⁷⁴⁰ Можда је то условила потреба за дружењем, а можда и још више потреба да се у тим смутним временима породица заштити од недаћа и уз помоћ свеца као кућног заштитника.

Треба поменути и да се догађало, додуше сасвим изузетно и, углавном, у првој години окупације, да богатији припадници српског грађанства дан славе прославе са непознатим избеглим суграђанима. Тако су браћа Милан и Јова Пупић, о којима је известила и штампа, у својој гостионици у Београду за Св. Николу 1941. године угостили шездесетак најсиромашнијих избеглица. Ручак је, с обзиром на залихе намирница, још увек био „обилан и изврстан“, са говеђом и

⁷³³ *Ново време*, 9. јануар 1943, 9.

⁷³⁴ Исто, 6. мај 1943, 5.

⁷³⁵ Исто, 9. јануар 1943, 9.

⁷³⁶ Исто, 6. мај 1943, 5.

⁷³⁷ *Српски народ*, 7. новембар 1942, 6.

⁷³⁸ Исто.

⁷³⁹ Г. Бабовић, *Дневник*, 187, Забелешка од 19. децембра 1941.

⁷⁴⁰ Исто, *Дневник*, 423, Забелешка од 20. децембра 1942; Исто, 524, Забелешка од 22. новембра 1943.

пилећом супом, гулашем од кромпира, као и ћурећим, пилећим печењем. На тај начин манифестована је солидарност и саосећање са онима који су остали не само без дома, чланова породице, већ и без икаквих материјалних могућност да на достојан начин прославе славу.⁷⁴¹ Заправо, преко овог примера који је требало да „служи за углед и другима“, промовисано је пожељно понашање и апеловано на хуманост грађана.⁷⁴²

Рат није прекинуо ни окупљања у црквама поводом хришћанских празника. Изгледа да су се, у односу на предратни период, посете тим храмовима духовности и заједништва повећали. Осим чињенице да су грађани као појединци настојали да у вери, бар за кратко време, пронађу утеху и наду за бројне недаће са којима су се сусретали, важна је била и потреба да у том „страшном времену“ физичке несигурности осете повезаност и блискост са другима. Добар показатељ таквог стања јесте и посета шабачких грађана на бдењу и литургији Св. Параскеве (26. октобар 1941), када је за два дана продато свећа у вредности пола предратног годишњег прихода.⁷⁴³ Али, треба знати да је око месец дана пре празника ухапшено, у знак немачке одмазде, скоро све мушко становништво Шапца и околине, и да је нешто више од хиљаду њих изгубило и живот.⁷⁴⁴ Шабачки прота Глигорије Глиша Бабовић је ту појавио сликовито изразио кроз речи: „Без невоље - нема богомоље“.⁷⁴⁵ Слична слика понављала се и наредних година. Готово да није било недељних литургија и већих празника који нису пунили цркве грађанима - верницима и онима који су тек постајали верници.⁷⁴⁶ Сарадник *Новог времена* је приметио да „велики број“ Београђана посећује цркве сваке недеље.⁷⁴⁷ Шабачки прота је забележио да је за Св. Николу 1943. године продато свећа у висини скоро седам предратних годишњих прихода.⁷⁴⁸ Ако се томе дода и чињеница да бројни грађани нису купили свеће у цркви већ су их донели, онда је

⁷⁴¹ М. Мр, „Кафеџија на дан славе приредио ручак за 60 избеглица“, *Ново време*, 21. децембар 1941, 5.

⁷⁴² *Обнова*, 17. децембар 1942, 4.

⁷⁴³ За два дана црква је приходовала само за свеће 3000 динара, док је пре рата годишњи промет износио пет-шест хиљада динара (Г. Бабовић, *Дневник*, 153, Забелешка од 28. октобра 1941).

⁷⁴⁴ Немци су у одмазди, због устанка, крајем септембра и почетком октобра 1941. године спалили више насељених места, ухапсили 21.500, а стрељали 1.1130 лица (Небојша Цвејић, „Шабачки крај у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, бр. 35/2011, Ужице 2011, стр. 411)

⁷⁴⁵ Г. Бабовић, *Летопис Шапца*, 116, Забелешка од 27. октобра 1941; Исти, *Дневник*, 153, Забелешка од 28. октобра 1941.

⁷⁴⁶ „Београђани све више посећују цркве“, *Ново време*, 7. јун 1942, 5; О томе више у: Григорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1944*, Шабац 2005.

⁷⁴⁷ „Београђани све више посећују цркве“, *Ново време*, 7. јун 1942, 5.

⁷⁴⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 530, Забелешка од 19. децембра 1943.

јасно да је број Шапчана који су ишли у цркву био много већи него у предратном периоду. Због тога су се, како помиње прота Бабовић, верници „гушили“ у облаку дима од запаљених свећа.⁷⁴⁹

Грађани су наставили да се окупљају и поводом венчања. Рат и окупација су изменили неке стране венчања, бар што се тиче градских средина. Није више било великих свадбених славља и гозби, посебно видљивих раније код богатијих грађана. Није било, како бележи један извор, „ни аутомобилских ни фијакерских низова за колима младенаца, ни смокинга и белих венчаница“.⁷⁵⁰ Али, ипак грађани су се венчавали. Чак је, ако је веровати писању штампе, која је, у складу с идеолошким погледима владе Милана Недића, истицала традиционалну улогу породице, порастао број венчавања после окупације.⁷⁵¹ Само у Београду после окупације је стало пред црквени олтар 7.500 парова. Изгледа да је највећи број венчања обављен у првој години окупације (3.350 парова), док је касније опадао (1942 - 2.400 парова, 1943 - 1.750 парова).⁷⁵² И шабачки прота Бабовић истиче да је од средине године 1941. године, када је прорадила црква, па до Божићнег поста, обавио „поприличан број венчања“.⁷⁵³ Врло је вероватно да је у првој години окупације, због несигурне будућности и потребе за емоционалном и физичким повезивањем, заиста и дошло до већег броја венчавања. За већину њих карактеристично је да су то венчања са малим бројем гостију и без весеља. То се види и на сачуваним фотографијама. Младенци не носе свечана одела, нити млада има белу хаљину. Напротив, обучени су сасвим обично, прикладно за снег, који се види у позадини слике. Слично је обучено и десетак гостију. Да млада није насмејана и са цвећем, као и да понеки гост не носи цвеће, не би се могло са сигурношћу рећи да је у питању венчање.⁷⁵⁴ Али, било је фотографија из средине 1943. године, додуше снимљених у фото-студију, које су откривале да су младенци свечано обучени, како је предвиђено за ту прилику. Млада је била у белој хаљини а младожења у свечаном оделу, са широким осмехом на лицу,

⁷⁴⁹ Исто.

⁷⁵⁰ *Обнова*, 7. новембар, 1942, 7.

⁷⁵¹ Исто.

⁷⁵² *Ново време*, 21. децембар 1943, 4.

⁷⁵³ Г. Бабовић, *Дневник*, 176, Забелешка од 28. новембра 1941; Исто, 310, Забелешка од 2 фебруара 1942.

⁷⁵⁴ Приватна архива Милоша Јуришића, Збирка фотографија, На дан венчања 16. 12. 1941. Мишљења смо да фотографија није могла настати у времену као што је датирана. За то је неколико разлога. Најпре, то је време Божићнег поста, а и у то време је у Београду, где је снимљена, био велики снег, који се не види на фотографији. Врло је вероватно да је она нешто пре поста 1941. године или касније, у првим месецима 1942. године.

око окружени цветним аранжманом. На другој, која је припадала истим младенцима, виде се, иако не у великом броју, и окићени гости.⁷⁵⁵ Током прве године окупације, али често и касније, готово да се није чуо ни сватовски узвик, ни песма ни свирка. После венчања, младенци су одлазили на малу закуску, а често је тај чин остајао без ичега.⁷⁵⁶ Догађало се неретко и да су се младенци и сведоци после венчавања разилазили свако својим послом.⁷⁵⁷ У односу на градске средине, чији становници, како пише један сведок, „стрепе и дрхте, како ће дочекати зиму без дрва, јер је хват 12-14 хиљада, а чиновник има плату од 3-4.500 динара“, село је, чини се, ако је судити на основу неких примера, продужило да прославља свадбе, онако како је научило, уз богату гозбу, игру и песму. Посебно је у јавности одјекнула свадба у кући богатог сељака у селу Бели Поток близу Београда средином 1942. године. Она је, због броја гостију, припремљене хране, дужине трајања (девет дана), изгледала готово нестварно и наспрам градских свадбарских веселја, али и оскудице која је погађала највећи део становништва земље.⁷⁵⁸ Слично је било и у селима око Шапца. Према једном савременику, свирачи су у сватовима у другој половини 1943. године зарађивали много новца - између двадесет и двадесет пет месечних чиновничких плата - али му је, због инфлације, вредност била мала.⁷⁵⁹ Осим тога, било је и бахатог понашања, па су пијани гости цепали новчанице од 500 динара.⁷⁶⁰

Другачије врсте била су окупљања на сахранама и поменима. Њих је сам живот наметао. У њима се одавала почаст појединцу, његовој личности и делу. Она су била и прилика да се окупљени виде, поразговарају, присете онога који је оставио трага у њиховом животу или у животу друштва. Тако је група политичких истомишљеника сваке године одлазила на гроб Љубомира Давидовића, предратног вође Демократске странке. Они су чак, у условима опште немаштине, сакупили новац и уредили његово гробно место, а преузели су и кораке да оно буде свакодневно брижљиво одржавано. Током маја и јуна 1942. године није само

⁷⁵⁵ Приватна архива Милоша Јуришића, Збирка фотографија, Венчање, август 1943.

⁷⁵⁶ Исто.

⁷⁵⁷ *Обнова*, 7. новембар 1942, 7.

⁷⁵⁸ *Ново време*, 19. мај 1942, 5.

⁷⁵⁹ Тако су, на пример, у Добрићима зарадили 60.000 динара, а у Мрђеновцу 80.000 (Г. Бабовић, *Дневник*, 519, Забелешка од 29. октобра 1943). Милош Московљевић помиње да је свадба једне њихове рођаке у селу Варна код Шапца „била богата, управо раскошна, док ми овде немамо шта да једемо.“ Према његовој процени, свадба, мираз („спрема“) и готов новац „изнели су неколико стотина хиљада“ (М.Московљевић, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (прир. Момчило Исић), рукопис, Забелешка од 21. новембра 1943).

⁷⁶⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 519, Забелешка од 29. октобар 1943.

та група старијих поштовалаца овог политичара и државника одлазила на његов гроб, већ и млађих људи, следбеника идеја и политике које је он оличавао.⁷⁶¹ Они су, његови блиски пријатељи и поштоваоци, како је то забележио Драгутин Ј. Ранковић приликом одржавања парастоса поводом трогодишњице његове смрти, осећали у времену „опште пометености“ колико им је „он сада био потребан.“ Сматрао је да управо то што су осећали колико им недостаје, потврђује колика била „његова вредност, његова величина, његов ауторитет“.⁷⁶²

За разлику од окупљања приликом помена која су спајала историју и садашњост, окупљања на сахранама носила су печат у којима се тек одређивала права снага и величина онога који је постајао прошлост. Она су била тренутак за опроштај, последњи поздрав и одавање почести преминулом од стране блиских пријатеља, колега, познаника или пак поштовалаца његовог живота и рада. Њих је, ако изузмемо насилне смрти, било у Србији за време ратних година прилично много. Због тога је један савременик имао утисак да се готово води „...нека утакмица између погибије на фронтима и умирања у Београду“.⁷⁶³ Тако је од свих генерала и адмирала Краљевине Југославије који су страдали или умрли за време рата њих 27 или око 40% умрло, после болести, природном смрћу.⁷⁶⁴ Бојан Ђорђевић је установио да се на дугачком списку културних радника који су умрли под окупацијом налазило и петнаестак књижевника.⁷⁶⁵ Књижевнику Аритону Михаиловићу се чинило да се „значајни људи одвајају све брже од живих и са радошћу одлазе у гроб“.⁷⁶⁶ Међу њима налазили су се глумац, новинар и дечји писац Брана Цветковић и песник Раде Драинац. Њихове сахране изазвале су посебну пажњу јавности. Иако је први активно учествовао у јавном животу, а други се из њега повукао, обојица су сахрањени о трошку Београдске општине.⁷⁶⁷ И док је сахрана Бране Цветковића окупила, поред бројних поштовалаца његовог дела и талента, и представнике власти, дотле је сахрана Рада Драинца била скромна и окупила је људе који су га волели и поштовали из разних сталежа.

⁷⁶¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 235, Забелешка од 24. маја 1942; Исто, 273, Забелешка од 28. јуна 1942.

⁷⁶² Исто, 454, Забелешка од 14. фебруара 1943.

⁷⁶³ А. Михаиловић, *н.д.*, 64-65, Забелешка од 4. маја 1943.

⁷⁶⁴ О томе више у: Mile S. Vjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004.

⁷⁶⁵ Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008, 96.

⁷⁶⁶ А. Михаиловић, *н.д.*, 65, Забелешка од 4. маја 1943.

⁷⁶⁷ Б. Ђорђевић, *Српска култура...*, 101-111.

Према једном очевицу, људи на песниковој сахрани били су, због његовог бунта и одбране „понижених и увређених“, „протест, бунт и нада за будућност“.⁷⁶⁸

„Свакодневно приповедање“

Контрола и цензура окупатора и домаћих колаборационистичких власти над информацијама, непоузданост вести с фронта, општа несигурност и осећај угрожености, приморали су припаднике српског грађанства, као и остале чланове друштва, да на другачији начин задовоље своју потребу за разним вестима, које су биле неретко од великог значаја за голо свакодневно преживљавање. Због тога се насупрот званичној, службеној и диригованој комуникацији преко јавних гласила, штампе и радија, код грађана успоставила и усталила неформална, усмена и директна комуникација. Та свакодневна комуникација, коју Клаус Рот назвао „свакодневно приповедање“, јављала се у виду гласине, шаљиве приче, анегдоте, вица, ироничне и сатиричне приповести, досетке, предказања и пророчанства и сл.⁷⁶⁹ Она је, као и увек у ратна времена, одражавала очекивања, страхове и потребе грађана.⁷⁷⁰ У њој је ратна свакодневица, као и у другим тоталитарним друштвима, тумачена, приказивана и савладавана „препричавањем“, односно непрестаном разменом информација „лицем у лице“ између самих грађана, као и осталих чланова друштва.⁷⁷¹ Она је захтевала блискост и поверљивост саговорника, с обзиром на то да су окупационе и домаће власти претиле санкцијама за оне који шире, по њиховом мишљењу, „неистините гласове“. У томе су виделе могућност угрожавања успостављеног окупационог реда и мира и, зато, чак запретиле и озбиљним казнама.⁷⁷² Један савременик бележи да се о три

⁷⁶⁸ А. Михаиловић, *н.д.*, 35-37, Забелешка од 21. и 22. новембра 1942; Исто, 62-64, Забелешка од 3. и 4. маја 1943.

⁷⁶⁹ К. Rot, *н.д.*, 65.

⁷⁷⁰ К. Rot, *н.д.*, 69-70; Hans-Joachim Nojbauer, *Fama: istorija glasina*, Beograd 2010, 14.

⁷⁷¹ К. Rot, *н.д.*, 70.

⁷⁷² „Наредба о полицијској власти команданта места“, *Општинске новине*, 25. април 1941, 3; Б. Божовић, *Београд под комесарском управом* 1941, 36, 194. Војни заповедник у Србији је у фебруару 1942. године поновио забрану донесену на почетку окупације о слушања страних, непријатељских вести преко радио-станица и њихово ширење. За то је запретио казном робије, а у тежим случајевима, и смртном казном. Због честих лажних оптуживања, тражио је да се у поступку доказивања истовремено обезбеде два сведока. Управник града Београда Драги Јовановић је у новембру 1942. године, због учесталих случајева слушања страних радио - станица, тражио, позивајући се на немачко наређење, оштрију контролу сваког пријављеног случаја (ИАБ УГБ СП IV-38а, к-258/28, Препис наредбе Војног заповедника у Србији о слушању непријатељских емисија, 27. фебруар 1942; Исто, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције, пов. II бр. 2423 од 23. новембра 1942. године о слушању забрањених радио - станица од стране појединаца -

теме није смело јавно разговарати: о вестима Радио Лондона, о политичким догађајима на фронтима, осим ако су повољни по Немачку и о личним аферама тадашњих српских и немачких „величина“.⁷⁷³ Због тога су грађани, као и остали чланови српског друштва под окупацијом, били принуђени да се о њима, али и о многим другим темама, обавештавају разним и различитим каналима. Неки су, и после одузимања радио - апарата на почетку окупације, задржали свој и имали могућност да чују стање на фронтима, па да онда препричају шта су чули, те да томе дају своје тумачење. После тога, оно што се чуло ширило се и преносило даље. Други су имали своје поверљиве људе у домаћим и окупационим структурама власти. Трећи су, пак, случајно нешто видели и то преносили, итд. Због тога се у приликом бележења таквих вести истицало „прича се“, „допиру гласови“, „прносе се гласови“, „каже ми“, „чује се“ и сл. Велики број грађана је због анонимних пријава слушања забрањених радио - станица Лондона и Москве,⁷⁷⁴ морао да се правда пред иследницима Специјалне полиције и Гестапоа. Па чак и онда када нису имали радио - апарате, већ преносили само оно што су чули, могли су да одговарају због ширења „алармантних и обеспокојавајућих вести“.⁷⁷⁵ Стога се можемо сложити с мишљењем Ханса–Јоахима Нојбауера који

Свим Надлештвима Управе града Београда; Исто, Управа града Београда, Одељење специјалне полиције, пов. 2423-III/3 од 27. новембра 1942. године – Шефу Српске државне безбедности, Команданту јавне безбедности).

⁷⁷³ АС, БИА, II-5, Мемоари једног Недићевог сарадника који се налази у Аустрији, а које је поклатио неком америчком официру (фотокопија).

⁷⁷⁴ Било је дозвољено, поред немачких радио - станица, слушање Радио Београда, као и још мали број радио-станица. Од краткоталасних станица биле су дозвољене радио - станица Земун, Праг, Брно, Моравска Острва, а од великих станица „Дунав“, „Висла“, „Луксембург“, „Фрисланд“, радио - станица Варшава и Краков и Радио Париз (*Лист уредаба Војног заповедника у Србији*, бр. 6, 30. мај 1941, Наредба о забрани слушања емисионих станица, 27. мај 1941; *Ново време*, 3. јун 1941, 2; ИАБ УГБ СП IV-38а, к-258/28, Препис наредбе Војног заповедника у Србији о слушању непријатељских емисија, 27. фебруар 1942; Исто, Управа града Београда Одељење специјалне полиције, пов. II бр. 2423 од 23. новембра 1942. године о слушању забрањених радио станица од стране појединаца - Свим Надлештвима Управе града Београда).

⁷⁷⁵ Неки су, после доказивања да је оптужба лажна, ослобађани, а други су, ако нису успели да се оправдају, на краће време (месец дана) или дуже време затварани. Најчешћи вид пријаве таквих лица биле су доставе, које, поред имена окривљеног лица и дела које је починио, нису садржавале „скоро никад“ имена сведока. Првобитно су таква лица кажњавана затвором до тридесет дана или новчаном казном без обзира да ли су криви или не. Тако је неколико чиновника Управе државних монопола саслушано и кажњено затвором, иако „нису (се) утврдили наводи пријаве“. Неки су после неколико дана пуштени, док су други, према процени власти, задржани „још мало у затвору“ да би се постигло „морално дејство“ да више не преносе вести. Међутим, сматрало се да су у појединим случајевима такве казне благе, па је, ради превенције, Управа града Београда тражила сагласност од Гестапоа да се висина казне повећа (ИАБ, УГБ СП IV-119, к-122/5, Притворена лица Управе државних монопола; Исто, УГБ СП IV-38а, к-258/28, Управа Града Београда о слушању радио - емисија Лондона и Москве и ширењу „алармантних и обеспокојавајућих вести“, – Гестапоу, без. датума и год). У више наврата објављивана су и имена лица која су ширила „алармантне вести“. Тако је у новембру 1942. године кажњено 21 лице. Међу њима, осим три

је посебно пажљиво проучавао гласине, да су, поред гласина, и други поменути видови „свакодневног препричавања“ представљали „стратегију за превазилажење комуникативних препрека“, коју је стварала цензура.⁷⁷⁶ Практично су створене незваничне, комуникацијске мреже ширења „информација“,⁷⁷⁷ које је требало да помогну у лакшем савладавању тежине свакодневног живота под окупацијом. Тога су биле и свесне немачке окупационе власти. Оне су констатовале да се лажне вести, гласине и слични облици приповедања шире „шапутањем“. Сматрале су да је њихово порекло потицало из „државних уреда“, чиме је повећавана њихова веродостојност. Посебно значајну улогу, тврдили су представници окупационе власти, имали су полицајци јер „желе да се покажу као нарочито обавештене и важне личности“.⁷⁷⁸

Анализа свакодневне комуникације српског грађанства под окупацијом показује да су најчешћи видови „приповедања“, односно размене информација, били исказани у виду гласина, „вести“ или „информација“, сујеверних прича (пророчанства и предказања), шаљивих или страшних прича, вицева или ироничних песма. Оне су некада, због брзине ширења, имале општи карактер, и сусрећу се код грађана који живе у разним деловима земље, док су у другим случајевима имале, или пак добијале, чисто локалну боју. Поменимо тако да су припадници грађанства у Шапцу, због близине Независне Државе Хрватске, често размењивали „вести“ и гласине о дешавањима у Босни и Срему, као и о њиховим евентуалним последицама по Шабац. Оне су додатно подстицане готово непрестаним пролазом немачке или српске војске (добровољцима, одредима Српске државне страже, четнички одредима мајора Дангића и сл) кроз град.⁷⁷⁹ Једна од њих је исказивала бојазан да би било која четничка акција у Босни (Ј. Дангићева или било која друга) могла да донесе репресалије од стране Хрвата. Они су ипак немачки савезници, па би, истицало се, у том случају напали прво Шабац.⁷⁸⁰

радника, сви су остали припадали разним слојевима грађанства, као што су адвокати, трговци, новинари, кафеџије, чиновници и сл. (*Обнова*, 14. новембар 1942, 5).

⁷⁷⁶ Hans-Joachim Nojbauer, *n.d.*, 123.

⁷⁷⁷ K. Rot, *n.d.*, 70.

⁷⁷⁸ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 247, Извештај Абвера у Београду од 31. јула 1941. Команданту оружаних снага на Југоистоку о расположењу становништва у Београду, 31. јул 1941.

⁷⁷⁹ О томе више у: Григорије - Глиша Бабовић, *Дневник 1941-1944*, Шабац 2005.

⁷⁸⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 321, Забелешка од 26. фебруара 1942.

Често су гласине и представе које се стварају на основу њих имале ток који је у опреци са постојећом стварношћу. Посебно је то случај са предсказањима, које по њиховој суштини одликује непоузданост. С друге стране, оне могу да, уколико је њихова снага и сугестивност велика, утичу на ставове и уверења људи и подстакну мењање њихових свакодневних пракси.⁷⁸¹ То је посебно карактеристично за ратна времена која одишу општом несигурношћу, репресијом, страхом за физички опстанак, оштром социјалном и економском угроженошћу. Тако је, после тешких искуства у лето и јесен 1941, велики страх међу грађанима Београда у октобру 1941. године изазвала гласина о томе да ће Немци „да раселе све Србе у Сибир“. Гласина је, како се истицало у једном извору, потицала из немачких кругова. Према њој, утврђен је и почетак расељавања за месец јануар 1942. године.⁷⁸² Иако су, како истраживања показују, постојали неки планови о „пресељењу“ са саобраћајног тока Дунава,⁷⁸³ гласина се, као што је познато није обистинила, али је, после тешких репресалија окупатора, носила призивок озбиљне претње, којој су грађани морали да посвете пажњу. Гласине о „устанку великих размера,“ на пролеће 1942. године су својом снагом утицале и на понашање окупатора и домаћих власти под окупацијом,⁷⁸⁴ а и на припаднике грађанства. Оне су, с обзиром на устанак из лета 1941. године, представљале и реалну могућност. Због тога су, између осталог, окупационе и домаће власти под окупацијом, извеле на прелазу 1941/1942. године низ промена у систему безбедности и контроле окупационог подручја Србије.⁷⁸⁵ Једна од тих гласина, за коју Немци нису веровали да ће се „обистинити“, а и није, истицала је да устанак у Србији треба да избије 15. марта 1942. године.⁷⁸⁶ Припадници београдског грађанства су током њених интензивних периода, попут горе поменутог или оног у јулу 1942, када се

⁷⁸¹ Hans-Joachim Nojbauer, *n.d.*, 14.

⁷⁸² АЈ, 103-27-177, Извештај инг. Бранка Шаин-Милетића о стању у Југославији после немачке окупације, Лисабон 14. децембар 1941; Milan Koljanin, *Srbija u nemačkom novom poretku...*, 80.

⁷⁸³ М. Ristović, *Nemački novi poredak...*, 60.

⁷⁸⁴ *Zbornik NOR-a*, XII-1, 247, Извештај Абвера у Београду - Команданту оружаних снага на Југоистоку о расположењу становништва у Београду, 31. јул 1941.

⁷⁸⁵ М. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 1, 286-292; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 155-160.

⁷⁸⁶ *Zbornik NOR-a*, XII-2, 254, Извод из месечног извештаја оперативног одељења Команданта оружаних снага на Југоистоку о војно-политичкој ситуацији у Србији, Хрватској, Босни и Херцеговини и о припреми немачко-италијанско-ушашке операције „Трио“ против НОП и ДВ Југославије у Источној Босни, 31. март 1942.

говорило о могућим немирима у унутрашњости земље, одустајали од планираних одлазака на село код родбине или у набавку намирница.⁷⁸⁷

Највећи број гласина садржавао је и одражавао је разне страхове и бриге, припадника грађанства, као и осталих становника, у ратној свакодневици. У њима се страховало да ће увођење нових и строжих мера ионако тешко стање свакодневног живота учинити још горим. У том смислу важну улогу имале су гласине које су наговештавале смањење ионако малих количина основних намирница или пак забрану увоза појединих намирница у градове. Међу њима, можда највише пажње, бриге и узбуђења изазвала је она о забрани уноса брашна и уопште житарица, меса, сланине, масти и прерађевина од меса у Београд 1942. године. Она је неколико дана била за све грађане Београда основна мисао с којом су одлазили на спавање и са којом су се будили. Гласина је постала стварност средином маја, када је забрана и заиста постала стварност не само за припаднике грађанства, већ за све Београђане.⁷⁸⁸ Слична ситуација морила је и припаднике грађанства у свим градовима у којима су, због повећаних потраживања Немаца у пшеници 1942. године, уведене или су увођене забране увоза пшенице.⁷⁸⁹ Често су гласине биле истините, као што је случај са горе поменутом. Њих је некада сама власт пуштала да би преко њих наговестила шта намерава да учини. Тако је, с једне стране, становништво или један његов део на који се нека мера односила, припремала на промену, док је с друге стране, проверавала је њихово расположење. У другим случајевима, просто се дешавало да се процуре информације о некој припреманој мери, а да се она не уведе или да се уведе с временским одлагањем. Примера ради, уживаоце дувана је забринула гласина коју су чули већ почетком 1943. године да ће се, већ постојећим купонима за све и свашта, придодати и купони за цигарете. Према гласини, то је требало да се деси већ у фебруару, али је одложено до августа 1943. године када је и уведено.⁷⁹⁰ С друге стране, поједини органи власти били су принуђени и да демантују неке

⁷⁸⁷ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu*, Zagreb 1995, 157-158, Izvešće iz Srbije dr. Ante Nikšića od 22. srpnja 1942.

⁷⁸⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 217, Забелешка од 9. маја 1942; Исто, 218-219, Забелешка од 11. маја 1942.

⁷⁸⁹ Тако је, на пример, због повећаних немачких потраживања у пшеници у другој половини 1942. године, био забрањен увоз у Шабац. Страх од могуће глади је био главна тема разговора. У почетку се међу грађанима нагађало колики је разрез и колико дуго ће забрана бити на снази, да би убрзо стигао и одговор: док се разрез од 1200 вагона не обезбеди, а почетком септембра 1942. године испуњена је тек половина од одређене количине, забрана увоза ће трајати (Г. Бабовић, *Дневник*, 381, Забелешка од 6. септембра 1942).

⁷⁹⁰ *Свакодневни живот под окупацијом*, 433, Забелешка од 22. јануара 1943.

гласине које су изазвале опште узбуђење. Тако је Пољопривредни радни одбор Општине града Београда морао у више наврата да побија вест да планира да одузима 20% од свих пољопривредних производа са обрађених имања у Београду.⁷⁹¹ Исти је случај и са гласином да се обвезници радне службе шаљу на рад у Грчку⁷⁹² или нека друга места ван Србије. Она је изазвала посебно велико узбуђење и бригу, пошто се тицала готово свих, а пре свега обвезника и њихових породица. Иако је власт одлучно одбацивала да је гласина тачна, указујући да јој је циљ „уношење забуне међу становништво“, она је неко време уносила велики немир међу становнике Србије.⁷⁹³

Било је гласина које су у исто време изражавале страх и наду. Једна од њих везана је за, од становништва омрзнуту установу, Дирекцију за исхрану становништва града Београда (ДИРИС). У њој се говорило да би она крајем августа 1943. године требало да буде укинута и да ће процес снабдевања становништва града преузети у своје руке Немци.⁷⁹⁴ За укидање ове установе становници Београда залагали су се практично од њеног оснивања у лето 1941. године, јер су сматрали да не испуњава свој главни задатак – бригу о снабдевању становништва прехранбеним и другим артиклима. Међутим, озбиљну бојазан изазивало то што ће она у том случају прећи у руке окупатора. На њу се надовезивала и гласина о убиству директора ДИРИС-а Илије Параноса.⁷⁹⁵ Мотив његовог убиства била је наводно „велика пљачка“, што је било сасвим у складу с виђењем ДИРИС-а као установе која није радила на корист становништва, већ појединаца. Истине ради, поменуте гласине нису биле истините. Нити је ДИРИС укинут до краја рата, нити је Илија Паранос убијен. Напротив, директор ДИРИС-а је дочекао ослобођење и, после одслужене петогодишње казне затвора, емигрирао у Париз.⁷⁹⁶ Илија Паранос је, према једној другој гласини, „дигао девет вагона

⁷⁹¹ *Ново време*, 28. јун 1942, 5.

⁷⁹² Д. Ранковић помиње да је чак чуо да је група сељака, одређена од среског начелника да дође у Београд у госте председнику владе Милану Недићу, ушла у воз на станици Влашко Поље 15. фебруара 1943. године послата у Грчку (*Свакодневни живот под окупацијом*, 455, Забелешка од 16. фебруара 1943).

⁷⁹³ *Ново време*, 18. фебруар 1943, 3

⁷⁹⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 587, Забелешка од 16. августа 1943.

⁷⁹⁵ Исто, 777, Забелешка од 17. маја 1944.

⁷⁹⁶ Б. Божовић, *Специјална полиција...*, 67.

брашна“.⁷⁹⁷ Она је представљала саставни део претходне, и нудила је објашњење шта се подразумевало под „великом пљачком“.

Међутим, није само Илија Паранос био на мети разних коментара припадника српског друштва под окупацијом. И многе друге личности, које су заузимале важне положаје, коментарисане су и оцењиване, углавном негативно. Врло често су се, због све већег сиромашења грађана, испредали гласови о њиховом богатству и начину како су га стекли. Тако су колале приче да су секретари Милана Аћимовића, Пера Николић и Живко Вићентијевић, „зарадили милионе“ мењајући паре, „у име заробљеника“, после рока који је био предвиђен.⁷⁹⁸ Око јавног и приватног живота Драгог Јовановића, управника града Београда, председника Београдске општине и шефа Српске државне безбедности, било је много говоркања. Неки, доста бројни гласови, видели су га као личност спремну да „за новац све учини“, али и да је од пре рата био немачки сарадник. Истицало се да има пуно новца, да се у куповини намирница не устеже, иако народ гладује, да његова млада жена показује велику бахатост и у београдским радњама купује луксузне ствари а да не плати и сл.⁷⁹⁹

Било је, мада не и у већем обиму, и „вести“ о Димитрију Љотићу. Можда то има везе и с чињеницом да није заузимао важнији положај под окупацијом. Иако је његово герамнофилство свима сметало, није се доводила, изгледа, у питање његова брига за српство. Гласине су у зависности где су се јавиле имале и другачији садржај. Једна, која се преносила у Шапцу у јесен 1942. године, истицала је да је Д. Љотић „под присмотром, чак да је затворен, јер је протествовао код немачких власти због ужасног убијања Срба у Срему од Хрвата“, ⁸⁰⁰ а у другој, која се ширила у Београду, да је затворен јер се „отворено“ сукобио с немачким властима око одузимања жита.⁸⁰¹ Много више „вести“ сведочио је о расположењу његових присталица. Међу њима истицале су се оне које су исказивале наду да ће Немци дати прилику Љотићу да састави владу.⁸⁰² Тада би

⁷⁹⁷ АС, БИА, II-5, Мемоари једног Недићевог сарадника који се налази у Аустрији, а које је покљонио неком америчком официру (фотокопија).

⁷⁹⁸ Исто.

⁷⁹⁹ ИАБ, БдС, J-55 и J-55а, Досије Драгог Јовановића.

⁸⁰⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 388, Забелешка од 20. септембра 1942.

⁸⁰¹ А. Војиновић, *n.d.*, 181, Извешће др Анте Никшића, 22. рујан 1942.

⁸⁰² Исто, 125- 126, Тједно извешће из Србије, 30. свибань 1942.

он искоренио многе негативне појаве, попут корупције или пак разних струја, па чак и Недићеву.⁸⁰³

Председник Владе Милан Недић био је личност о чијем деловању се највише говорило у редовима грађанства. То је и разумљиво, с обзиром да је био и најистуренија личност тадашњег српског друштва. Многе вести и гласине о њему имали су за подлогу истините догађаје, које је већина грађана, али и осталих слојева друштва, преносила и тумачила на свој начин. Мањи број поменутих облика приповедања имали су негативно значење и изражавали су разочарење и огорченост његовим деловањем. Тако је због говора на Видовдан 1942. године, у којем је оштро напао југословенске и српске политичаре, официре и друге истакнуте личности у емиграцији, тврдећи да су издали земљу за новац и рачун Енглеза, да их је брига што народ пати и сл,⁸⁰⁴ проглашен у српским круговима немачким „плаћеником“. Истицало се да је коначно „раскринкан“ и да му његово „србовање“ за немачке паре више неће помоћи.⁸⁰⁵ Ипак су знатно чешће биле вести и гласине које су будиле наду и олакшавале суморну свакодневицу. Према једној од њих, која се јавила у време бугарског преузимања делова српске територије на прелазу из 1941. у 1942. годину, причало се да је М. Недић, „хтео дати (или ће дати) оставку“, пошто ће српске градове које напусте претходно сви немачки војници, заменити бугарски и италијански.⁸⁰⁶ Бугарске трупе јесу делимично замениле немачке, али само у простору југоисточне Србије, док Милан Недић, иако је претио, није дао оставку, нити је могао, јер, према немачком мишљењу, српска влада „има да слуша а не да даје оставку“.⁸⁰⁷ Посета председника Недића Берлину, о којој је писала и штампа, била је повод грађанима, као и осталим слојевима друштва, да о њој размишљају и указују на њена значења. Према неким, која су одисала претераним оптимизмом, мислило се да ће Немци потпуно напустити територију Србије и препустити је М. Недићу. У мање оптимистичним виђењима истицало се да ће Србија да прошири своје границе, али уз надзор Немаца. Песимистичка предвиђања сматрала су да ће председник Недић „морати да мобилише војску и пошаље (је) на источни

⁸⁰³ Исто.

⁸⁰⁴ Милан Ђ. Недић, „Посланица нашим бегунцима у туђини, 28. јун 1942“, 71-72, у: *Моја реч Србима. Говори Милана Ђ. Недића 1941-1944*, Београд 1944.

⁸⁰⁵ А. Војиновић, *n.d.*, 138, Извешће из Србије др Анте Никшића, 2. српањ 1942.

⁸⁰⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 296, Забелешка од 7. јануара 1942.

⁸⁰⁷ *Zbornik NOR-a*, XII-2, 2078, Борба против устаничког покрета на подручју Југоистока од јуна 1941. до августа 1942 године.

фронт“.⁸⁰⁸ Најдуже су трајали и опстали гласови о проширењу Србије. Они су већ од почетка 1942. године повремено били тема разговора међу припадницима грађанства.⁸⁰⁹ Њих је подстицао је и сам М. Недић у говорима током 1942. и 1943. године,⁸¹⁰ али и Д. Љотић и његове присталице на бројним предавањима.⁸¹¹ Постали су посебно значајни после Недићеве посете Берлину. Тада је он стварно и покушао да издејствује проширење, али без успеха.⁸¹² Гласови о проширењу Србије пружали су наду у слабљење немачког окупационог режима, голицали су машту и подстицали осећање поноса и величине које грађани у стварности нису имали. У једном тренутку је, чак, помало иронично, констатовао савременик, да су резултати о проширењу Србије на састанку у Берлину „свршени“ и да је Хитлер „*галантан*“ (подвучено у оригиналу – прим. Н.М.). Нове границе Србије биле су више него дуплиране, што је требало, како су веровали савременици, убрзо да буде и обзнањено.⁸¹³ Међутим, гласина је, како су рокови за проглашење „Велике Србије“ стално померани, изгубила на снази и замењена неком новом, која је у датом тренутку више интересовала грађане.⁸¹⁴ Било је и гласина које су имале врло мало шта са стварним догађајима. У једној су немири у Босни и Срему били прилика да се председнику Милану Недићу да већа моћ него што је има или може да је има. Он је, према тој гласини, која је очигледно представљала производ жеља српских избеглица из НДХ, био „позван“ од Немаца да се повеже са А. Павелићем и да омогући враћање прогнаних. У нешто измењеном облику у другој су Немци „понудили“ М. Недићу да са својом војском направи ред у Хрватској.⁸¹⁵ Тада је он одговорио да ће то учинити ако добије власт над Хрватском као и над Србијом.⁸¹⁶

Поменути гласови о немирима у Хрватској упорно су одржавали и због чињенице да су се стварно догађали (Срем, Босна и сл). О њима се непрестано

⁸⁰⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 508, Забелешка од 21. септембра 1943.

⁸⁰⁹ Г. Бабовић, *Дневник*, Забелешка од 4. фебруара 1942; Исто, 383, Забелешка од 7. септембра 1942.

⁸¹⁰ М. Недић је, поред говора, проследио више меморандума о територијалном проширењу Србије највишим немачким представницима у земљи, али и директно Берлину (М. Војковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 225-232).

⁸¹¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 529, Забелешка од 16. децембра 1943.

⁸¹² М. Војковић, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 2, 233.

⁸¹³ Србија би, према тим „вестима“, обухватила Срем до Даља и Славонију до Брода, затим Бачку до канала краља Петра, Македонију иза Скопља, Босну до реке Врбаса, па на Метковић у Далмацији, Херцеговину, Црну Гору (Г. Бабовић, *Дневник*, 511, Забелешка од 1. октобра 1943).

⁸¹⁴ Г. Бабовић, *Дневник*, Забелешка од 5. октобра 1943; Исто, 514, Забелешка од 15. октобра 1943.

⁸¹⁵ А. Војиновић, *n.d.*, 177, Извешће из Србије др Анте Никшића, 26. колхоз 1942; Г. Бабовић, *Дневник*, 359-360, Забелешка од 15. јуна 1942.

⁸¹⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 359-360, Забелешка од 15. јуна 1942.

приповедало. У себи су обједињавали наду, посебно код српских избеглица, да је усташка власт на измаку, али и подстицали жељу за отпором. Већ смо поменули оне у којима је главни актер М. Недић. Било је и других верзија о немирима. Неке међу њима су биле израз жеље да се догоди међусобни обрачун самих Хрвата, док су друге сведочиле о постојећем отпору усташкој власти. Тако су се у једној верзији тукле Мачекове и Павелићеве присталице у градовима,⁸¹⁷ у другој су се водили „крвави окршаји“ усташа са партизанима,⁸¹⁸ а у трећој се говорило о „оштрим сукобима“ између Италијана и усташа.⁸¹⁹ У вези с немирима у Хрватској, посебно у Босни, доста је гласина везаних за личност мајора Дангића. Он је био популаран и зато што се, истицао је шабачки прота Бабовић, „борио против Хрвата“ а њих „сматрамо већим непријатељима него Немце који су их на нас напујдали“.⁸²⁰

Вести о краљу Петру II и влади у избеглиштву су тек с времена на време биле предмет распедања међу припадницима грађанства. И то, углавном, онда када су се они преко радио Лондона обраћали српској јавности. С друге стране, они су, посебно влада у избеглиштву, заузимали велики простор у пропаганди окупационе штампе. Треба издвојити да су припадници грађанства доста негативно прихватили вест о женидби краља Петра. Прота Бабовић сведочи да је вест примљена „хладно“, јер „томе није време“.⁸²¹ Чак је женидба тумачена, као покушај да се млади краљ, „изигра и онемогући“.⁸²² Није се истицало од кога, али вероватно се мислило како на људе који су га окруживали, тако и на Енглезе.

Интересантно је, међутим, указати да се две кључне личности отпора, Дража Михаиловић и Јосип Броз Тито, као и њихова војска, не помињу тако често у „свакодневном приповедању“ колико би се то очекивало с обзиром на њихов значај. Разлози су бројни. Понајпре је реч о самим изворима, бар оним у којима смо могли да пратимо ово питање, а да су њихови творци грађани који нису учесници покрета отпора или њихови директни помагачи. Управо ти грађани су живели у градовима и нису имали прилике да сусретну припаднике отпора који су се кретали и настањивали планинске и сеоске области, углавном удаљене од саобраћајних комуникација. Сељаци су били ти који су се нашли између ова два

⁸¹⁷ Исто, 148, Забелешка од 24. октобра 1941; Исто, 354, Забелешка од 28. маја 1942.

⁸¹⁸ А. Војиновић, *n.d.*, 159, Извешће из Србије др Анте Никшића, 22. септањ 1942.

⁸¹⁹ Исто, 169, Извешће из Србије, 31. септањ 1942.

⁸²⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 311, Забелешка од 2. фебруара 1942.

⁸²¹ Исто, 566, Забелешка од 22. марта 1944.

⁸²² Исто.

покрета отпора и били принуђени да се према њима одређују и одређују. Тога су били свесни и грађани, који су као сведочанство „наших несрећних прилика“ заблежили њихове муке. Можда најбољи пример представља шаљива прича која је, с малим променама у препричавању, била доста распрострањена. Према њој, један сељак је приликом сусрета са наоружаним људима претпоставио да се ради о четницима, па када су га питали за кога је он је одговорио за „Краља и Дражу“. За тај одговор је, пошто су то били партизани, добио двадесет пет батина, али је био пуштен. После неколико дана, ситуација се на исти начин поновила, али са партизанима. И опет је сељак погрешно и добио батине. Међутим, прича је у току препричавања добила два различита краја. Тако је, према једном, који је можда настао раније, или је барем забележен раније, сељак, да не би погрешно у одговору за кога је, ставио преко чела траку са натписом: „Покоравам се свакој оружаном сили“, ⁸²³ док је према другој сељак одмах подигао руке и викнуо: “Не питајте ме ништа, већ одмах ударите двадесет пет батина“. ⁸²⁴ Али, ова наизглед шаљива прича била је поучна за грађане, јер их је припремала за неке можда сличне ситуације. У сваком случају, грађани су припаднике покрета отпора могли да сретну само када су напуштали градско окружење и одлазили у набавку намирница или неким другим важним послом у унутрашњост. Сусрети су, као и у случају сељака, били најчешће обележени међусобним неповерењем и неретко трауматични, пошто се радило и о наоружаним људима. Наравно, могли су их сусрести и у градовима, у којима их је свакако било и у којима су се неретко скривали, али су градови обезбеђивали и њихову анонимност. Такви сусрети, осим са веома блиским и поверљивим пријатељима, нису препричавани познаницима, јер се могло десити да то чује неко ко има везе са домаћим властима и да грађани буду испитивани, па и хапшени. Последице су могле да буду и теже, пошто је, према једној Уредби о преким судовима крајем 1941. године, забрањено смртном казном за све оне који су знали да је неко члан „оружане комунистичке банде“. ⁸²⁵ Томе треба додати и чињеницу да партизани на челу са Титом, изузев малобројних снага, после јесени 1941. године и слома устанка, напуштају простор Србије. Међутим, припадници грађанства прате ситуацију, исказујући наклоност за једног или другог вођу отпора, односно њихове војске. То је одређивало начин

⁸²³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 644, Забелешка од 6. новембра 1943.

⁸²⁴ Г. Бабовић, *Дневник*, 579-580, Забелешка од 12. маја 1944.

⁸²⁵ *Службене новине*, бр. 132 од 12. децембра 1941, Уредба о допуни Уредбе о преким судовима, 5. децембар 1941.

тумачења вести или гласина. Национално опредељени грађани у Титу и партизанима гледају „авантуристе“, „анационалне типове“, „несвесне агенте немачке“ који нападају представнике окупационе или домаће власти и изазивају страдање српског народа. Њих не занима, писао је један савременик, што ће српски народ да буде „што брже истребљен“. Неретко је њима приписана свака таква акција која је, сматрали су, улудо односила српске жртве.⁸²⁶ Тито је за њих „разбојник“, а његова војска је „банда“.⁸²⁷ Сасвим супротно је од истих доживљаван је Дража Михаиловић, који као део југословенске владе у избеглиштву био легалан војни представник у земљи. Истицали су, многи грађани, да је „пааметно“ што је неактиван у односу на окупатора, јер тако чува српске животе. Међутим, промена савезничке политике и подршка Титу многим грађанима чинила се неозбиљном („све то посматрамо као детињарију“),⁸²⁸ али их је, с друге стране, доводила до збуњености па и до очаја. Током 1944. године, посебно друге половине, бројност „вести“ и гласина се мењала из дана у дан. С једне стране, подстицале су их вести Радио Лондона, а с друге, стаје у земљи. Према једнима, причало се крајем августа 1944. године, да је краљ Петар већ абдицирао, али и да ће се „добровољци и дражиновци (шумци) ујединити“,⁸²⁹ а према другима, у време чувеног говора краља Петра у септембру 1944. године у којем позива Дражу Михаиловића и четнике да се стави под Титову команду, да ће чак „за неколико дана стићи код Драже на авиону“ и сл.⁸³⁰ Савремени хроничар се у тој маси противречних информација збуњено запитао: „И ко то да доведе у везу?“⁸³¹

У свакодневном приповедању припадника грађанства под окупацијом, као и осталих чланова друштва, важно место припадало је и страшним причама. Оне су одржавале најдубљи страх од тешких ратних недела. Тако је у причи о великом тровању намирницама у којој је било и умрлих приписана негативна улога Хрватима. Тровање се заиста и догодило у јуну 1942. године у београдском насељу Чукарица. Званична интерпретација је тровање приписала бацилу у

⁸²⁶ *Свакодневни живот под окупацијом*, 575, Забелешка од 31. јула 1943; Исто, 772, Забелешка од 9. маја 1944.

⁸²⁷ *Свакодневни живот под окупацијом*, 686, Забелешка од 30. децембра 1943.

⁸²⁸ Исто, 782, Забелешка од 22. маја 1944.

⁸²⁹ Г. Божовић, *Дневник*, 612, Забелешка од 28. августа 1944.

⁸³⁰ Исто, 622, Забелешка од 13. септембра 1944.

⁸³¹ Исти, 623, Забелешка од 13. септембра 1944.

намирницама из посластичарнице,⁸³² а незванична Хрватима, који су уместо сахарина послали стрихнин, односно у сахарин су ставили и стрихнин.⁸³³ С обзиром на дотадашња сазнања о терору Хрвата према Србима, било је лако и у овој причи приписати кривицу Хрватима. Они су виђени као „грдни зликовци“, који су спремни да трују Србе и у њиховој „држави“, тако што ће им продати шећер у који су ставили отров. Треба знати и то да је између Београда и Земуна била развијена трговина и да су Београђани често одлазили у Земун у набавку намирница које су им недостајале. Другачије врсте је страшна прича о наводном клању деце и прављењу кобасица од њих.⁸³⁴ У њој није, као у неким другим сличним причама о масакрима, главну улогу имао непријатељ-окупатор,⁸³⁵ ни „браћа“ Хрвати, који су виђени као „већи непријатељи“ него окупатор,⁸³⁶ већ неодређена група која се означава као „злочиначка дружина“. Она је, зато, могла бити не само непријатељског већ и домаћег порекла. Такви гласови су првобитно схватани неозбиљно. Међутим, када су наставници у школама упозорили децу да воде рачуна да не узимају ништа од непознатих лица и да им не чине било какве услуге, и када се за то чуло у ширим круговима становника Београда, дошло је не само до страха, већ до панике.⁸³⁷ Гласина је, као што следи из примера, имала одређени ток и опстала је извесно време. То значи да су у њу поверовали нешто шири кругови. Наравно, ова страшна прича није била истинита, али је одражавала и страх од бруталности рата. Осим тога, може се претпоставити и да је садржавала, гледајући српско друштво под окупацијом, и мотив о спасењу угроженог српства кроз бригу за најмлађе нараштаје.

Међу гласинама доста простора су заузеле оне које су се односиле на стање на фронтима. Колика је важност придавана тој врсти информација сведочи и прича проте Г. Бабовића. Он пише да је у септембру 1942. године, и поред тешких брига око исхране и лоших гласова о могућој подели Србије између суседа, „најважније за огромну већину Шапчана питање да ли је пао Стаљинград?“⁸³⁸ Питање је у исто време пружало одговор. Не само да су борбе око Стаљинграда

⁸³² *Ново време*, 12. јун 1942, 3; Исто, 2. јул 1942, 5.

⁸³³ *Свакодневни живот под окупацијом*, 259, Забелешка од 14. јуна 1942.

⁸³⁴ Исто, 521, Забелешка од 18. маја 1943.

⁸³⁵ Ханс-Јоахим Нојбауер помиње пример у коме су се Немци и Пољаци оптуживали међусобно да бацају бебе из авиона (Hans – Joachim Nojbauer, *n.d.*, 123).

⁸³⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 311, Забелешка од 2. фебруара 1942.

⁸³⁷ *Свакодневни живот под окупацијом*, 521, Забелешка од 18. маја 1943.

⁸³⁸ Г. Бабовић, *Дневник*, 187, Забелешка од 18. септембра 1942; Исто, 388, Забелешка од 20. септембра 1942.

грађани видели као кључане за однос снага у рату, већ су полагали наде у победу Совјета. Без те победе, мислили су, нема ни назнака крају рата, коме су се сви надали. Малобројни власници радио-апарата, који су преостали после одузимања, снабдевали су готово свакодневно информацијама суграђане о току савезничких операција. Свака вест о успеху савезника била је повод за радост. Исто тако је, ако је била лоша, била је повод за тугу. Дobar пример представља искрцавање Енглеза у граду Днепу у Француској. Вест се, пише један сведок, брзо „пронела“. И додаје: „То се шептало једно другом, где год се познати сретну“. Жене су се, кад су чуле вест, љубиле од радости, у нади да је крај рата близу. Али, пошто се прочуло да су Енглези морали да се повуку, савременик је прибележио: „Сви смо се покуњили“.⁸³⁹ Хрватски дипломатски представник у Србији је примећивао да су због тога Београђани пали готово у „депресију“.⁸⁴⁰ Чак су и деца стално ишчекивала напредовање савезника. За атмосферу тог времена занимљива је и прича једног ученика гимназијалца који је рекао да не може да учи јер „само чека да падне Тунис“.⁸⁴¹ А онда када је освојен, то је дало подстрека за нове прогнозе о брзом крају рата.⁸⁴² Слично је са сменом Б. Мусолинија. Она је већ виђена као капитулација Италије и увод у ослобођење.⁸⁴³ Разумљиво, међу гласинама су доминирале нарочито оне које су се бавиле простором Балкана и отварањем другог фронта, питања о коме се дуго размишљало међу савезницима. Посебна улога у многобројним гласинама дата је Турској, која је у рату имала неутралан статус. Током 1942. говорило се да ће Бугари, као савезници Немачке, ударити на Турску и да ће то бити повод за нови фронт,⁸⁴⁴ али и да ће Турска објавити рат Немачкој, чиме би Турска практично прешла на стану савезника.⁸⁴⁵ На то се надовезивала и гласина о уласку савезника на Балкан преко Турске.⁸⁴⁶ У њима се чак одређивао и тачан датум напада на Турску. У једном случају то се очекивало 12. октобра 1942, а у другом 30. маја 1943. године и сл.⁸⁴⁷

⁸³⁹ Исто, 375, Забелешка од 20. августа 1942; А. Војиновић, *n.d.*, 177, Извешће из Србије др Анте Никшића, 26. колдовоз 1942.

⁸⁴⁰ А. Војиновић, *n.d.*, 177, Извешће из Србије др Анте Никшића, 26. колдовоз 1942.

⁸⁴¹ Г. Бабовић, *Дневник*, 464, Забелешка од 29. априла 1943.

⁸⁴² Исто, 467, Забелешка од 8. маја 1943.

⁸⁴³ Г. Бабовић, *Дневник*, 495-496, Забелешка од 26. јула 1943; А. Михаиловић, *n.d.*, 73, Забелешка од 26. јула 1943.

⁸⁴⁴ *Свакодневни живот под окупацијом*, 343, Забелешка од 26. септембра 1942.

⁸⁴⁵ Исто, 350, Забелешка од 8. октобра 1942.

⁸⁴⁶ Исто.

⁸⁴⁷ Исто, 350, Забелешка од 8. октобра 1942; Исто, 533, Забелешка од 29. маја 1943.

Упоредо са гласинама, важну улогу у ратној свакодневици грађанских припадника, као и осталих становника Србије, имала су пророчанства разних и различитих врста. Она су била веома бројна. За разлику од гласина у којима су се често исказивали страхови и бриге, пророчанства су била углавном испуњена оптимизмом и надом да ће убрзо доћи до крај рата и да ће завладати мир. Тиме се манифестовало и схватање да је окупација привремено стање. Она су омогућавала људима да лакше преброде проблеме са којима су се суочавали у свакодневном животу. Ту њихову корисност констатовао је и један савременик, који је забележио да њихово постојање утиче да расположење буде „стално ведро“. Он је сматрао да чак и ако не дође до њиховог остварења, „ништа зато“, појавиће се неко ново, са истим ефектом.⁸⁴⁸ Аритон Михаиловић је приметио да је окупација време када пуно посла имају врачаре и видовњаци. Сматрао је да су они постали важни, нарочито, код оних људи који су изгубили наду и исказали страх. Они су непрестано прорицали „чудновате ствари и одређивали рок завршетку рата“.⁸⁴⁹ Међутим, књижевника Аритона Михаиловића је то прилично нервирало. Истицао је, после искуства двогодишње окупације, да човек не може да „поседи дуже у једном друштву а да не слуша глупости тих пророка и о врачарама“.⁸⁵⁰

Ако за Аритона Михаиловића та пророчанства можда јесу била „глупост“, за највећи број грађанских припадника она то нису била. Они су радо и с великом пажњом пратили њихов садржај. Није их занимало само шта ти самозвани и извикани пророци и врачаре имају да кажу о политичким и војним дешавањима, крају рата и сл. Занимало их је и да их сами приупитају о својим личним и породичним невољама. Поменимо тако да је у готово свакој локалној грађанској средини постојао један или више познатих пророка и врачара који су, бесплатно или за новац, прорицали будуће личне и колективне догађаје.⁸⁵¹ Коришћене су, као и одувек, познате методе, попут гледања у шољу или карте, разговори с мртвима, падање у транс и сл.⁸⁵² Услуге врачара и пророка нису користили само Срби, већ и Немци. Тако су припадници немачке војне силе одлазили код Десанке Димић, познате и као „Мадам Дипон“, али и код Десимира Марковића званог

⁸⁴⁸ Исто, 334, Забелешка од 12. септембра 1942.

⁸⁴⁹ А. Михаиловић, *н.д.*, 65, Забелешка од 9. маја 1943.

⁸⁵⁰ Исто, 65, Забелешка од 9. маја 1943.

⁸⁵¹ ИАБ, УГБ СП III - к - 145/23, Досије Офелије Божићевић, „Фемке“ из Београда. Поред Офелије Божићевић, познате су биле Милеса Михочиновић, Анка Марковић.

⁸⁵² Исто, Досије Офелије Божићевић, „Фемке“ из Београда

„Десан-Нуне“.⁸⁵³ Њихова прорицања будућих политичких и ратних дешавања, која су углавном била лоша по Немце, ширила су се, како је то забележио један извор, „невероватном брзином од уста до уста“, и подстицала наду у скори крај окупације, као и личних недаћа појединаца и народа.⁸⁵⁴

Потреба да се зна како ће се и када завршити рат дала је нови импулс и одржавању спиритуалистичких сеанси одраније присутним у вишим грађанским круговима.⁸⁵⁵ Велику пажњу изазвале су сеансе код угледне госпође Гођевац. Она је, по приповедању њених пријатеља, говорила крајем 1941. и почетком 1942, у време немачке офанзиве на Источном фронту, да види „велика поља леда, велика ледена брда и лед на све стране“, али и да ће у том леду „пропасти Немачка“. То никако се није допало немачким властима, па је један од њих прокоментарисао прорицање речима: „Нека се она сама смрзне у свом глечеру“.⁸⁵⁶

У некима од тих пророчанстава, која су била веома раширена, говорило се о „значајним небеским приликама“ које су наговештавале будућа дешавања. Не зна им се извор, али се може претпоставити да потичу од сељачког света и учесника прошлог рата. Не треба занемарити ни искуства преношена усменим путем са генерације на генерацију. Током 1942. године истицано је да се „Зорњача загрева као оно 1918“ или да се Месец „сада једе наопако“, што је требало да значи да ће рат ускоро бити завршен.⁸⁵⁷ Посебно је било раширено једно италијанско пророчанство из 1939. године чији се аутор појављује под именом Барба Хера или Барабанеро (али и Бараба Неро).⁸⁵⁸ По њему, у току друге половине 1942. године требало је да се деси неколико важних догађаја који ће на

⁸⁵³ ИАБ, УГБ, СП III-16/45, к-145/23, Извештај о Десанки Димић, званој мадам Дипон, 15. март 1943; Исто, Извештај о Десимиру Марковићу, 15. март 1943.

⁸⁵⁴ У првој половини 1943. године познате београдске врачаре су се нашле на мети полиције, па су и похапшене. По наређењу Управника града Београда кажњене су слањем у концентрациони логор у трајању од најмање шест месеци (ИАБ, УГБ, СП III-16/45, к-145/23, Акт Управе града Београда, Одељење Специјалне полиције – Одељењу Криминалне полиције Управе града Београда, III бр. 3771- III/1, 29. март 1943).

⁸⁵⁵ О томе више у: Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и првој половини 20. века*, Београд 2009.

⁸⁵⁶ ИАБ, БдС, Г-2016, Гођевац, жена, Достава о гђи Гођевац, 23. јануар 1942.

⁸⁵⁷ М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 54, Забелешка од 6. септембра 1942.

⁸⁵⁸ У дневничким забелешкама Драгутина Ј. Ранковића италијански пророк се помиње под именом Барба Хера, док у дневничким забелешкама Младена Жујовића је он Барабанеро. Слично име се јавља и у забелешкама шабачког прете Глигорија Глише Бабовића. Склонии смо да прихватимо Ранковићеву верзију, пошто он, за разлику од Жујовића и Бабовића, поред свог коментара, прилаже и папир (летак) на коме је исписано пророчанство (*Свакодневни живот под окупацијом*, 319, Забелешка од 23. августа 1942; Исто, 326, Забелешка од 2. септембра 1942; М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 54, Забелешка од 6. септембра 1942; Г. Бабовић, *Дневник*, 386, Забелешка од 17. септембра 1942).

крају године донети завршетак рата. Међу тим догађајима издвајао се онај од 27. јуна који је предсказивао несрећу која је „одложена неким чудом“ или онај који је све узнемирио, али је ишчекиван и с надом, а везан је за 16. септембар 1942. године, када је требало да се деси „рушење нечег великог“.⁸⁵⁹ Припадници грађанства у Шапцу су мислили да ће тог дана „можда“ пасти Стаљинград.⁸⁶⁰ У сваком случају, ти догађаји и они који је тек требало да се догоде до краја 1942. године најављивали су успостављање мира и среће међу народима засноване на социјалној правди.⁸⁶¹ Пророчанство је у виду летка растурано је како међу Србима, тако и међу Немцима.⁸⁶² То је било важно и с психолошког становишта. Код српског становника подстицана је нада, а код окупатора малодушност и узнемиреност.

Међу пророчанствима било је и оних у којима је било игре бројевима. Према једном таквом, изводила се рачуница да рат треба да се заврши 16. новембра 1942. године. До њега се дошло сабирањем године када је почео рат и претпоставке да је требало да траје годину дана. То је изгледало отприлике овако: $19+19/39+40=38/79$ односно 11 и 16, при чему је први број месец, а други дан. На крају су се сабирале само јединице и додавале на годину почетка рата, чиме се, поред датума, добила година њеног завршетка. Ради уверљивости, извршено је и поређење са Првим светским ратом, његовим трајањем и завршетком.⁸⁶³ У другим верзијама, поменутом пророчанству је чак додат почетак и крај и пруско-француског рата 1871. године.⁸⁶⁴ Трећа верзија, која се ширила цело пролеће кроз Шабац, налазила је крај рата у збиру година почетка и краја Првог светског рата и почетка Другог светског рата и множила их са два. Из тога је крај рата требало да се догоди 11. маја 1942. године. Уз то, тај датум се подударало и са даном када су један дан падала три празника, односно на дан Духова, недеља и Свети Ћирило и Методије.⁸⁶⁵ Посебно је било занимљиво пророчанство, настало после савезничких успеха у Африци и освајања Туниса и Бизерте 1943. године. Тада се,

⁸⁵⁹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 326, Забелешка од 2. септембра 1942; Исто, 334, Забелешка од 12. септембра 1942; Младен Жујовић, *Ратни дневник 2*, 54, Забелешка од 6. септембра 1942.

⁸⁶⁰ Г. Бабовић, *Дневник*, 386, Забелешка од 17. септембра 1942.

⁸⁶¹ М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 54, Забелешка од 6. септембра 1942.

⁸⁶² *Свакодневни живот под окупацијом*, 326, Забелешка од 2. септембра 1942

⁸⁶³ М. Жујовић, *Ратни дневник 2*, 54, Забелешка од 6. септембра 1942; *Свакодневни живот под окупацијом*, 331, Забелешка од 7. септембра 1942.

⁸⁶⁴ Г. Бабовић, *Дневник*, 377, Забелешка од 25. августа 1942.

⁸⁶⁵ То је изгледало овако: $(1914+1918+1939) \times 2 = 11542$ или 11. мај 1942 (Г. Бабовић, *Дневник*, 352-353, Забелешка од 24/11. маја 1942).

пored прогнозе о завршетку рата за месец или два, или, пак у току те године, јер је „година јако понела“, што је сигуран знак за крај рата, јавило и пророчанство које је имало везе са немачким поздравом. Наиме, пошто је поздрав имао симбол шаке, тј. отвореног длана са усправним прстима, рачунало се да је крај рата близу и да сваки прст означава једну годину. У тој рачуници, 1939. је била година немачког напредовања, 1940. година успона, док је 1941. била година још већег успона, а 1942. година почетка пада, да би 1943. представљала пад до краја. Ипак, сматрао је шабачки прота Бабовић, да је пророчанство, могло да се и „боље протумачи“, те да се на палац метне 1941. година. Међутим, то тумачење није носило велики оптимизам, јер би се по логици броја прстију рат завршио две године касније, 1945. године. Стога је прота Бабовић, да не би умањио наду суграђанима, могао само да своја реалистичнија размишљања сачува за себе и забележи од заборавља.⁸⁶⁶

Осим пророчанстава која су имала за циљ завршетак колективних недаћа, било је и предсказивања појединачних судбина. Уз врачаре и видовњаке, важно место у томе припало је астролозима. Они су се рекламирали и јавно нудили своје услуге. „Астролошки биро Радосављевић“ је у свом огласу истицао да „...популарно познати истраживач из области „Астролошких наука“ чини бесплатно велика и значајна прорицања Ваше судбине...“.⁸⁶⁷ Он је, у условима када су сви били ратом погођени, нудио сваком углавном предсказивање „успеха и среће у будућности, прошлости, садашњости, каријери, служби, науци, богаћењу, љубави, браку, лутрији, путовању, наслеђу, здрављу, миразу, судским споровима, спекулацијама, изненадним добитцима...“. Ова веома разграната понуда добрих и срећних догађаја била је веома сведена за оне непријатније. Тако су негативне ствари, које и нису биле нужно негативне, подразумевале „тајне Ваших великих пријатеља и непријатеља“, али и предвиђање разних опасности, несретних случајева и сл.⁸⁶⁸

Веома значајну улогу у свакодневној комуникацији припадника грађанства имали су, поред горе поменутих, и разне врсте шaljивих прича (анегдоте, вицеви, ироничне и сатиричне приповести, досетке). Ако су гласине грађане често опомињале, узнемиравале и нудиле излаз, предсказања и пророчанства давале

⁸⁶⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 468, Забелешка од 8. маја 1943.

⁸⁶⁷ *Ново време*, 3. јануар 1943, 6.

⁸⁶⁸ Исто.

наду и оптимизам, хумор је омогућавао смех и забаву, ослобађао од накупљеног страха и напетости и пружао тренутно олакшање, преко потребно да се издржи свакодневица окупације.⁸⁶⁹ У исто време, шаљиве приче су представљале и став према актуелној стварности. Тај став је заправо нека врста духовног отпора и немирења с окупацијом и њеним последицама.

У шаљивим причама карикирала се стварност, исмевао окупатор и његови припадници, представници домаће власти под окупацијом, економске и политичке мере, идеје и тежње које су се званично представљале и промовисале и сл. Већина тих шаљивих прича у вези је са политичком и војном ситуацијом, док се нешто мањи број односи на свакодневне несташнице. Оне су се брзо шириле и углавном су препричаване у уском кругу људи у које се имало поверење. То су најчешће били чланови породице и рођаци или блиски пријатељи. Другачије није било ни могуће, пошто је окупатор претио оштрим казнама за оне који чак и у приватној преписци покажу непоштовање и вређање немачке окупационе силе.⁸⁷⁰ А било каква полујавно исказивање подсмеха или ругања би се управо тако и схваћено. Међутим, било је извесних полујавних (у реду, испред продавнице, на улици, у возу или кафани) шаљивих и ироничних коментара, али у њима је углавном предмет подсмеха опште стање, а не окупатор. И поред смеха које изазивају, свака од шаљивих прича, анегдота, духовита опаска и сличан облик свакодневног приповедања, крила је веома озбиљне свакодневне ситуације.

У неким шаљивим причама врло често су предмет сами грађани и свакодневне ситуације у којима се налазе. Неколико таквих анегдота и духовитих коментара најбоље приказују свакодневну стварност највећег броја припадника српског грађанства, и осталих чланова друштва, под окупацијом.

Прва: „Разговарају данас двојица о теми шта је то ред. Један је дао овакву дефиницију:

- 1) За све што ти треба мораш сатима стајати у реду.
- 2) Што мислиш, задржи за себе. Интимно разговарај само са најпоузданијим пријатељима.
- 3) Купуј што чујеш, али пази коме ћеш продати.
- 4) Води рачуна о свему, јер и зидови имају уши.

⁸⁶⁹ К. Rot, *n.d.*, 64-65.

⁸⁷⁰ *Ново време*, 23. мај 1941, 4.

5) Ред је да будеш гладан, да си свега жељан, да идеш бос и поцепан, да све, што можеш набавити, плаћаш баснословно скупо, или да трампљаваш; и

6) Ред је обрнуто свему ономе што је било пре овога рата“.⁸⁷¹

Друга: „Кад се дуго стоји пред продавницом чује се свашта. Један је питао „Зашто се не одобрава унос у Београд меса, масти и сланине?“ Одговорише му: „Зато што бисмо се много угојили па би нам могло шкодити“.⁸⁷²

И трећа: „Приметих једног пријатеља коме одело на њему виси. Он кожа и кост. Питам га зашто је тако ослабио а он исто питање постави мени.

- Гладан сам, - одговорих.

- Исто и ја.“⁸⁷³

У шаљивим причама нашли су се и Цигани. Њихово присуство у њима је било наставак већ раније развијене традиције, али је сада у измењеним идеолошким и политичким приликама, то имало сасвим другачије значење. У једној од њих добио је место и познати етнолог др Тихомир Ђорђевић, који се прославио својом студијом о Циганима. Она иде отприлике овако:

„ - Знаш ли да је ухапшен Др. Тихомир Ђорђевић, проф. Универзитета и кратко време министар у влади Недићевој?

- Е? А зашто?

- Па, ваљда, зато што је писао о Циганима.“⁸⁷⁴

Овде је важно неколико ствари. Најпре, сам др Ђорђевић није учествовао у влади Милана Недића. Напротив, он је, заједно са великом групом интелектуалаца, био ухапшен и кратко време заточен у логору Бањица. Међутим, управо је његово бављење Циганима, који су сматрани, „нижом расом“ у нацистичкој идеологији, било предмет духовитих и ироничних, па и критичких примедби Београђана. Осим тога, у то време Цигани су, заједно с Јеврејима, хапшени, а многи и страдали у постојећим логорима.

Нешто другачија је шаљива прича о Циганим и Немцима. Она је била врло раширена, па је имала више верзија. Суштина јој је свуда остала иста, осим

⁸⁷¹ *Свакодневни живот под окупацијом*, 525, Забелешка од 23. маја 1943.

⁸⁷² Исто, 249, Забелешка од 4. јуна 1942.

⁸⁷³ Исто, 262, Забелешка од 18. јуна 1942.

⁸⁷⁴ Исто, 94, Забелешка од 16. децембра 1941.

измењене сценографије дешавања. Определили смо се да прикажемо верзију која је наглашавала драматичност.⁸⁷⁵ У њој су Немци осудили неког Циганина на смрт, али, пошто су сазнали да се бави врачањем, понудили су му ослобођење, ако каже ко ће из рата изаћи као победник. У наставку: „Цига пристане и затражи један динар. Дадоше му и он тада рече:

- Гледајте! Бацићу динар увис. Ако падне на круну, победиће Енглези; ако падне на број, победиће Руси; ако остане у ваздуху, победиће Немци. Цига је стрљан!“⁸⁷⁶

Велики број прича са хумористичким садржајем односио се на суседе „Недићеве Србије“ и немачке савезнике. Међу њима најбројније су оне о Независној Држави Хрватској. У званичној пропаганди под окупацијом морало је да се лепо пише и говори о немачким савезницима. Због тога су изостали негативни прикази Независне Државе Хрватске и њене политике према Србима, као и усташки злочини над њима.⁸⁷⁷ То није променило ни бројчано присуство на десетине хиљада избеглица и прогнаника, као и њихове приче о сопственом и туђем страдању. У сваком случају, припадници грађанства, као и остали становници Србије, нашли су и други начин, да кроз шаљиву причу „незванично“ или „полузванично“ покажу и прикажу и препричају стварност. Поменимо два примера у којима се ругало усташама и Немцима, а Срби су представљени као кривци и онда када то нису били. За други пример је важно напоменути, осим што је регистровао промене расположења међу самим Хрватима и Немцима, и да је настао што под утиском тешког стања у Хрватској по саме Хрвате, што због притиска сазнања о стању на фронтима, посебно на источном где су пропали немачки планови да брзом офанзивом у лето 1942. године освоји Стаљинград и избегне руску зиму.

⁸⁷⁵ У мање драматичној форми, у овој шаљивој причи постојао је и сведок који је видео како Цигани слободно врачају (Г. Бабовић, *Дневник*, 479, Забелешка од 10. јуна 1943). Могуће је да је ово прва верзија приче (о чему сведочи и њен мало ранији запис), а да је касније, у препричавању, добила садржај који смо и навели.

⁸⁷⁶ Г. Бабовић, *Дневник*, 479, Забелешка од 10. јуна 1943; *Свакодневни живот под окупацијом*, 541-542, Забелешка од 11. јуна 1943.

⁸⁷⁷ Видети више и у: Наташа Милићевић, „„Јавност“ у Србији о Независној Држави Хрватској 1941-1944“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 89, Нови Сад 2014, 73-89. Бошко Костић се сећао да је, после свог повратка из Турске, био саслушан од стране Гестапоа и да је био озбиљно опоменут да није смео да прича о злочинима усташа јер је „то вршење пропаганде“ (Boško Kostić, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Lil 1949, 90).

Први пример:

„Када неки усташа буде убијен, онда му се одржи усмен, или писмен некролог и на крају се заврши: „...увек ће бити са нама“, т.ј. у њиховој успомени. У једном биоскопу загребачком, у неком филму, играло је псето „фифи“ које је на крају погинуло. У тој, завршној сцени, када је псето пало и почело да издише, неко је са галерије повикао:

-И Фифи је са нама.

Наста гужва, биоскоп се затвори, поче истраживање ко је то рекао и најзад кола се сломише над Србима“ .⁸⁷⁸

Други пример:

„Једном Србину у Хрватској досадило у страху живети и каже жени: Идем да се убијем, не могу више ово стање да издржим.

А жена му каже:

-Немој се сам убијати. Иди па реци штогод неповољно Хрватима и одмах ће те убити...

Он пође по граду. Сретне полицајца и викне: *Живео Краљ Петар!* Овај се обазре десно и лево па му полугласно рече:

-Немој тако викати...није још време.

Србин се зачуди томе и иде даље. Наиђе на усташу и викне исто тако. И овај, уместо да га убије, насмеши се и понови исти узвик: *Живео Краљ Петар!*

Србин се још више зачуди. Крене даље и сретне немачког војника. Да би му се удворио викне: *Хајл Хитлер!* Али чим он то викну, немачки војник пун огорчења истрже револвер и уби Србина...“⁸⁷⁹

Али, треба поменути да је у шаљивим причама о НДХ можда највећи број био посвећен управо Анти Павелићу, као симболу независности хрватске државе и кривцу за терор и прогон Срба. Он се јавља у готово свим облицима шаљивих прича, попут вицева, досетки, сатиричних и ироничних приповести, песама. Чак

⁸⁷⁸ *Свакодневни живот под окупацијом*, 200 - 201, Забелешка од 16. априла 1942.

⁸⁷⁹ Г. Бабовић, *Дневник*, 399, Забелешка од 25. септембра 1942.

се дешавало, и то неретко, да су се о њему певале подругљиве песме у јавним просторима, кафанама и возовима.⁸⁸⁰ Једна од њих гласила је:

„Павелићу, жалосна ти мајка,
не’ш се дуго Поглавником звати,
Све због твога крвавог терора,
Што га Србин претрпети мора.
Србин знаде осветити брата,
јачи тада је од двеста Хрвата!
Боље, да се сами повјешате,
Нег’ Србина живи дочекате.
Циганка је породила бика,
Глава му је ко у Поглавника!“⁸⁸¹

Једна друга анегдота говорила је о Хитлеровом односу према Независној Држави Хрватској као према савезнику. Према њој, Немачка је тражила преко Швајцарске, која је била у рату неутрална, да се са Енглеском споразуме за мир и поведу заједничку борбу против бољшевика. Том приликом Енглеска је поставила три услова Хитлеру:

- 1) Да се одрекне национал-социјализма
- 2) Да узме Јеврејку за жену и
- 3) Да прими хрватску хиљадугодишњу културу

Према тој причи, Хитлер је прихватио два услова, али трећи „апсолутно не може“, што је утицало да се прекину преговори.⁸⁸²

Бројне су анегдоте и вицеви о стању на фронтovima. Званична верзија је углавном приказивала успехе Немачке и њених савезника. Међутим, грађани, као и остали становници Србије, успевали су да и, поред строге забране слушања

⁸⁸⁰ А. Војиновић, *n.d.*, 108, Извешће главног конзула др Анте Никшића о приликама у Србији, 18. свибањ 1942; Исто, 124, Извештај вицеконзула Винцетића, 28. свибањ 1942; Исто, 145, Извешће др. Анте Никшића из Србије, 4. српањ 1942.

⁸⁸¹ А. Војиновић, *n.d.*, 108, Извешће главног конзула др Анте Никшића о приликама у Србији, 18. свибањ 1942.

⁸⁸² Г. Бабовић, *Дневник*, 344, Забелешка од 5. маја 1942.

емисија Радио-Лондона, сазнају како је стање на фронту. У том нескладу између две врсте информација с фронта, јавиле су се шаљиве приче које су тумачиле тренутне положаје Италије и Немачке на Источном и Афричком фронту.

Две такве приче могу да послуже као пример за многе друге. У првој, која се појавила крајем октобра 1942. године, подсмевало се неуспеху немачких планова да брзом офанзивом у лето 1942. године освоје Стаљинград и избегну руску зиму, али се, у исто време, прижељкивао њихов неуспех, који је и сачекан у фебруару 1943. године: Она гласи:

„1) Стаљинград пао – у заборав.

2) Немци купе столице по Београду.

-Шта ће им? питају

-Да седе код Стаљинграда пошто ће тамо презимити“.⁸⁸³

Друга је забележена почетком 1943. године у време слома Немаца и Италијана на афричком фронту. Наиме, главнокомандујући немачких снага фон Ромел је после пораза код Ел-Аламејна у јесен 1942. године, у бици која се сматра прекретницом на афричком фронту, био принуђен на повлачење и предају савезницима Египта, Триполитаније и Киренаике. Прича је настала на сасвим другом месту и брзо се проширила међу становницима Београда, захваљујући повратку српских заробљеника у земљу. Према њој: „У француском заробљеничком логору један Француз пита немачког официра како се зове командант њихових трупа у Африци. Овај одговори: фон Ромел. Француз порече то и изјави да се зове фон Цурик“.⁸⁸⁴

Међутим, треба поменути да је међу духовитим досетака било и оних које су, поред немачког окупатора и његових савезника, дотицале и српско држање у рату. Према једној, рат је „*демантовао*: хрватску културу, немачку цивилизацију, српску храброст, бугарско крволоштво и грчки кукавичлук“ (подвучено у оригиналу – Н. М).⁸⁸⁵ Изгледа све прилично јасно. Можда треба само поменути да су се Грци много дуже борили него Срби, као и да су накратко прешли у офанзиву

⁸⁸³ *Свакодневни живот под окупацијом...*, 360-361, Забелешка од 25. октобра 1942.

⁸⁸⁴ Исто, 455, Забелешка од 16. фебруара 1943.

⁸⁸⁵ Г. Бабовић, *Дневник*, 368, Забелешка од 23. јула 1942.

у Албанији.⁸⁸⁶ За разлику од њих, Срби су због брзине војног слома изгубили, како то самопрекорно указује досетка, славу храбрих ратника. Посебно је занимљиво схватање бугарског држања у рату. Оно је, чинило се савременицима, у поређењу с Првим светским ратом, било с мање оштрине и свирепости.⁸⁸⁷

Живот у „изолацији“

Мањи број припадника српског грађанства је био принуђен да ионако тешку ратну свакодневицу проживи у изолацији. Живот у изолацији се, због специфичних проблема, разликовао од праксе ратне свакодневице уобичајене за већину становника Србије. С једне стране, садржајно је био, као што и сам назив каже, врло сведен, и лишен готово сваке друштвености, док је с друге, био врло драматичан. Живот у изолацији се јављао и као последица наглог рушења тек успостављене ратне свакодневице. Његово стварање је вршено кроз принудну самоизолацију и изолацију грађана. Због тога се може говорити, мада вероватно то нису и једини, о два карактеристична искуства изолације: први је представљао живот грађана у склоништима (свакодневицу склоништа), док је други обухватао живот у затворима (затворску или заточеничку свакодневицу). У првом случају грађани су морали да изаберу живот у склоништу не би ли склонили од потера власти и сачували живот, а у другом су, после хапшења, смештани у затвор, као друштвено и политички опасни. У оба случаја реч је о грађанима и њиховим породицама којима је била тешко угрожена лична безбедност, па самим тим и свакодневни живот. То искуство ратне свакодневице је било временски одређено

⁸⁸⁶ О томе више у: Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 122-125; М. Hejstings, *n.d.*, I, 152-155.

⁸⁸⁷ Мишљење савременика о бугарском понашању потврдила су и каснија истраживања историчара. Довољно је навести да су Бугари током трајања Топличког устанка 1917. године убили око 20.000 Срба, а да је у бугарској окупационој зони на територији Србије у Другом светском рату страдало готово исто толико, око 20.000 лица. Међутим, нису само у питању бројеви, који несумњиво сведоче, о размерама терора, већ и начин обрачуна који је био нешто блажи, односно са мање суровости у односу на Први светски рат. Историчари често помињу податке о великој бруталности убистава и пре Топличког устанка, о чему је, с великом узнемиреностишћу извештавао и бугарски начелник округа Врање помињући убиства у Сурдулици и сл. Примера тешких убистава било је у Другом светском рату, попут села Бојник и Драговац и сл.. Ипак, изгледа да је запамћена окрутност испољена у претходном рату била много теже доживљена од савременика, него случајеви њеног испољавања у Другом светском рату (Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 373-374, 444; Miroslav Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1989, 166, 169).

и одиграло се на ограниченем и изолованом простору. У извесном броју случајева живот у изолацији је могао да траје и готово читаву окупацију. Осим тога, свакодневица у склоништима могла је, ако је нарушена, да буде замењена неповољнијим искуством свакодневице у затворима.

Свакодневица склоништа Треба рећи да живот грађана у склоништима није ретка појава ратне свакодневице. Приметан је свуда у Европи у току Другог светског рата. Свакако је најпознатији приказ како је он изгледао оставила Ана Франк у свом *Дневнику*.⁸⁸⁸ У ратној свакодневици Србије живот у склоништима јавио се практично већ од првих дана окупације. На њега су приморани сви они становници Србије који су били угрожени мерама окупационе политике. Међу грађанским припадницима то су пре свега грађани јеврејског порекла, грађани који су били антиокупаторски расположени, као и припадници покрета отпора. Првобитно, осим можда грађана јеврејског порекла, нико од њих није имао намеру да скривање у склоништима постане свакодневна пракса живота под окупацијом. Заправо, најчешће се дешавало да скривање, као и сам живот, у склоништу трају неко краће време док не прође непосредна опасност од потера власти и док се не стекну услови да грађани, међу којима је било и Јевреја, напусте склониште и оду у партизанске јединице на терен.⁸⁸⁹

Свакодневица коју живе грађани у склоништима је испуњена другачијим проблемима и осећањима него свакодневица коју живе остали становници. Она је најпре тајна, јер је и њихово постојање тајно. Често је зависила од других, који су помагали њеном одржању и који су могли да живе уобичајеним ритмом живота за те услове. Они су били и веза са спољним светом. Али, зависила је и од понашања и прилагођавања осталих учесника који су живели у изолацији. Она је, да би опстала, захтевала брутално раскидање с ранијим навикама и прилагођавање новом режиму живљења. То најбоље одсликавају сведочанства преживелих грађана живота у склоништу, који су, на пример, провели читаву окупацију у склоништу. Они су изузетно ретки, па су стога и посебно важни за нашу тему. У такве спадају сећања Марка Анафа и Рели Алфандари Пардо. Много су бројнија

⁸⁸⁸ Ана Франк, *Дневник Ане Франк: од 12. јуна 1942. до 1. августа 1944.*, Београд 2007.

⁸⁸⁹ Тако је, на пример, неколико истакнутих припадника комунистичког покрета упознало свакодневницу склоништа док су се скривали у кући Марка Анафа у Београду. Краће време ту су боравили Милован Тилас, Спасенија Бабовић, Благоје Нешковић и други, а нешто дуже, око три месеца, и Иван Рибар (О томе више у: Марко Анаф, *Тајна мансарде на Неимару*, Београд 1985). О учешћу Јевреја у антифашистичком партизанском покрету више и у: Јаша Романо, *Јевреји у Југославији 1941-1945. Жртве геночида и учесници народноослободилачког рата*, Београд 1980.

сећања оних грађанских припадника јеврејског порекла који су, уз подршку српских сународника, са лажним именима и документима, били принуђени да често мењају склоништа, као и средине. То значи да су били у једном готово сталном покрету, приликом којег су сусретали разне и различите људе, разговарали, а неретко и радили да би се прехранили и сл. Иако се не зна тачан број оних који су на тај начин преживели окупацију, постоје мишљења да је реч о неколико стотина.⁸⁹⁰ Њихов живот је био, иако препун страха и опасности, испуњен бројним и разноврсним садржајима. О томе је доста и писано.⁸⁹¹ Међутим, боравак неколико година у једном простору, што нас занима, приморавао је на одређени тип функционисања и понашања, те утицао на духовни и емотивно живот и сл. Успомене Марка Анафа већ су одавно познате стручној и широј јавности, али нису посматране из овог угла, док су сећања Рели Алфандари тек недавно постале предмет занимања јавности. И Марко Анаф и Рели Алфандари су били Јевреји, који нису видели други излаз, осим да се скривају и тако преживе. Марко Анаф је био, осим тога, и официр који је одбио да се преда, али и левичар, близак комунистима, док је Рели Алфандари била тек дванаестогодишња девојчица, која је, после депортације родитеља, остала сама и на бригу блиским рођацима. За разлику од других грађанских припадника јеврејског порекла, који се скривали у унутрашњости Србије или у другим окупационим зонама, они припадају оној малој групи Јевреја која је „уточиште“ нашла у Београду. Марко Анаф се скривао у склоништу које је направио на мансарди своје куће, док Рели Алфандари рођаци смештају у оставу стана код њој непознатих људи.

У склоништима које су постали простор њихове свакодневице, главну улогу имала је брига за безбедност. Она је одређивала све активности. Ниједним

⁸⁹⁰ Према истраживању Милана Ристовића, који наводи једну сасвим слободну процену, у Београду се скривало око 50 породица, од којих је преживео само мањи део, док је у унутрашњости Србије од око 1.000 Јевреја само половина успела да дочека крај рата (Милан Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници*, 178).

⁸⁹¹ Међу бројним радовима навешћемо неколико: Милан Ристовић, *У порази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998; *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 1, Београд 2001; *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 2, Београд 2003; *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 3, Београд 2005; *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 4, Београд 2007; *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 5, Београд 2009; Јаша Алмули, *Живи и мртви. Разговор с Јеврејима*, Београд 2002; Милан Ристовић, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокауста*, (уред. Јован Мирковић), Годишњак Музеја жртава геноцида, Београд 2008, 169-208; Milan Fogel, Milan Ristović, Milan Koljanin, *Pravednici među narodima – Srbija*, Београд 2010, 224-250; Бранислав Божовић, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004.

неопрезним поступањем није се смела довести у питање његова тајност, јер би тада и живот свих учесника у склоништа био доведен у опасност. У исто време, склониште је доживљавано као заштита, али и као својеврстан „затвор“ из кога се није могло и смело изаћи. Марко Анаф је записао да се осећао као „мишоловци“.⁸⁹² У сваком случају, брига за безбедност захтевала повећану опрезност у понашању, коју није било лако увек одржати у дужем временском периоду. У исто време, немогућност да се раде сасвим обичне радње наглашавала је њихову важност. Рели Алфандари сведочи колико је било тешко за једну дванаестогодишњу девојчицу то што је по цео дан морала да буде у простору оставе у којем није могла ни да се усправи. Из њега није смела да излази између осам сати пре подне и четири после подне, чак ни у тоалет, да је не би видео и чуо адвокат коме су издате собе у стану за канцеларије.⁸⁹³ Али није било ниша лакше ни старијим житељима у склоништима. Чак је можда њима било и теже, јер је било тешко одрећи се навика које су се деценијама упражњавале. Примера ради, мајка Марка Анафа није могла да прихвати да не сме да прилази прозору на мансарди где се налазило склониште и да промера завесу, нити да, без обзира колико јој је тешко, не може да гласно и кукањем изражава свој бол због погибије најмлађег сина Соломона Анафа, борца Космајског партизанског одреда, у јесен 1941.⁸⁹⁴ Још гора ситуација је наступала у ситуацијама када такве особе нису биле под надзором, као у случају краткотрајних промена склоништа. Тада су оне у обичним разговорима с непознатим лицима повређивале тајност склоништа и откривале детаље које нико није смео да зна или су излазиле напоље.⁸⁹⁵ Због тога се дешавало да се живот у склоништима претвори у једну тешку емоционалну и психичку драму, испуњену конфликтима. Марко Анаф се сећао да је, због тога, као и других проблема, свакодневица у његовом склоништу постала једна „перманентна криза“.⁸⁹⁶ То није било ништа необично. Одавно је у психологији познато да, без обзира на спољне опасности, дуг боравак у затвореном простору, принудна непокретност, стално провођење времена и међусобна упућеност особа могу да покрену и снажна неслагања, расправе и свађе.⁸⁹⁷ Конфликти јесу могли да угрозе тек успостављену праксу живота у склоништима, али су они често врло

⁸⁹² М. Анаф, *n.d.*, 104.

⁸⁹³ Рели Алфандари Пардо, *То је био само пикник*, Београд 2014, 157.

⁸⁹⁴ М. Анаф, *n.d.*, 135-137.

⁸⁹⁵ Исто, 110.

⁸⁹⁶ Исто, 140.

⁸⁹⁷ Nikola Rot, *Psihologija grupa. Prvenstvo malih grupa i organizacija*, Београд 1995, 288-289.

брзо ублажавани, ако не и решавани. Некада су они само потиснути ради вишег циља, као у случају Марка Анафа и његове мајке, а некада, осим непријатности по присутне, нису имали теже последице.⁸⁹⁸

Припадници грађанства су се тешко носили и са чињеницом да су морали да негују и лажни идентитет. Многи су користили прилику огромног прилива српских избеглица из разних крајева бивше југословенске државе да за нови идентитет узму неки који би им и пред српским окружењем и властима омогућио утапање у тај социјални миље.⁸⁹⁹ Иако су били свесни да им он пружа заштиту нису га волели, јер су често морали да га понављају како не би у случају полицијске провере рекли нешто што би довело у опасност скривени живот у склоништу. Старији припадници грађанства су то лакше прихватили него млађи. То показује и пример девојчице Рели Алфандари. Она мрзи што мора да се зове Рада Јовановић. А тако је зову сваки дан људи који је чувају. Рада јој јесте пружала заштиту, али је због ње морала да потисне Рели. Она јој је удаљена и мрска, јер нема ништа заједничко с ликом измишљене девојчице која је избегла из Хрватске и која, као ванбрачна кћер њеног тече, мора да живи код његових познаника. Рада је и сведок тешкоћа кроз које пролази, одсуства породице и пријатеља и сл. Зато јој је Рели још ближа, иако не сме да је јавно покаже. Осим тога, Рели је подсећа на то да некад била срећна са породицом, да је ишла у школу, да се дружила, играла и сл.⁹⁰⁰

Живот у неким склоништима је много више нарушаван и угрожаван повременим, краћим или дужим, скривањем припадника покрета отпора, комунистичке или национале оријентације. Свако њихово неопрезно или неодговорно понашање било је претња опстанку живота у изолацији. У исто време, он је и обогаћиван тим сусретима и разговорима са истомишљеницима или партијским друговима. Треба поменути и да су ти разговори стварали дилеме, баш онакве које су имали сви они који нису могли да се укључе у борбу. Чак су се повремено чула и пребацивања. Марко Анаф је, као присталица комунистичке

⁸⁹⁸ Рели Алфандари је била сведок дуготрајних брачних свађа у породици која ју је чувала, а које повремено дотичале питање њеног скривања. Свађе су биле непријатне, али нису угрозиле њен опстанак у склоништу (Р. Алфандари Пардо, *н.д.*, 171-175).

⁸⁹⁹ Милан Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници...*, 180-181.

⁹⁰⁰ Р. Алфандари Пардо, *н.д.*, 165.

идеје, био посебно изиритиран виђењем да они који су пружали заштиту припадницима отпора нису били довољно активни борци.⁹⁰¹

Међутим, кључни елемент опстанка живота у склоништу је ипак солидарност, односно међусобна спремност свих учесника да подрже његово очување. Најчешће су је пружали чланови уже и шире породице, а учествовали су и пријатељи, суседи и познаници, као и антиокупаторски расположени појединци и групе.⁹⁰² Поуздани познаници обезбеђивали су везе у полицији и оверу лажних легитимација, пријатељи и рођаци су слали храну и сл.⁹⁰³ Марку Анафу и осталим учесницима живота у његовом склоништу највећи ослонац била је супруга, а помоћ су повремено пружали и партијски другови. Супруга је, као и раније, наставила да води рачуна о кући, брине о њеној чистоћи, одржава везе с пријатељима и рођацима, али и да води рачуна о исхрани.⁹⁰⁴ Исхрана је у тим условима, уз безбедност, несумњиво била један од главних фактора опстанака грађана у свакодневици у склоништима. Тога су били свесни и грађани. Један од њих записао је много година касније да би сваки проблем у исхрани довео до „неспоразума и разлаза заједнице“.⁹⁰⁵ У заједници Анафових то је избегнуто захваљујући штедљивости и залихама купљених пре окупације, које су повремено допуњаване новим набавкама.⁹⁰⁶ Али, у неким другим склоништима исхрана је била повод за расправе.⁹⁰⁷ Грађани су у склоништима, за разлику од, на пример, грађана у затворима или у војним јединицама, могли и да са више редовности одржавају хигијену, да се купају, спавају у кревету. То им је омогућавало да одрже и своје здравље.

У таквој свакодневици било је и навика које су могле да се одрже, чак су биле и пожељне како би се лакше поднела једнолична стварност. Старији и млађи припадници грађанства наставили су са слушањем музике, читањем књига и

⁹⁰¹ М. Anaf, *n.d.*, 104-105.

⁹⁰² Ретки истраживачи овог проблема закључили су да је тешко дефинисати критеријуме по којима се могу разврстати „помагачи“. Заправо да их нема, јер су „помагачи“ припадали идеолошки и политички, осим можда чланова покрета „Збор“ Димитрија Љотића, свим струјама, да су неки учествовали у окупационој власти, али и да су били у отпору, да су социјално и образовно били разнолики и сл. Можда се једино може са сигурношћу тврдити да је то лични чин сваког појединаца да учествује у помоћи прогоњеним лицима (О томе више у: Milan Ristović, *Jevreji u Srbiji u Drugom svetskom ratu*, 241-145; Милан Ристовић, *Прогоњени и њихови саучесници...*, 181-201).

⁹⁰³ М. Anaf, *n.d.*, 95.

⁹⁰⁴ Исто, 100, 140.

⁹⁰⁵ Исто, 150.

⁹⁰⁶ М. Anaf, *n.d.*, 149-150.

⁹⁰⁷ Р. Алфандари Пардо, *n.d.*, 162, 167.

новина, праћењем вести забрањених радио-станица, играњем карата и сл.⁹⁰⁸ Оне су подстицале духовне узлете и нудиле психичко опорављање од интензивних периода страха и забринутости. За младу Рели Алфандери књиге су, како је касније записала, биле могућност да заборави рат, Немце, страх и да живи животе јунака из књига. Али књиге су јој пружиле и виђење Јевреја као лоших и злих које она није могла тада да разуме. Зато је пуно размишљала о Јеврејима, о себи и својој породици у тежњи да схвати, онолико колико су то јој године дозвољавале, али и стечена сазнања, због чега мора да пати.⁹⁰⁹ Било је и покушаја да писањем побегне од тежине коју је носила стварност. Рели Алфандери прави прве кораке у поетском изражавању. Тада настају и њене песме о мржњи и слободи, које има потребу да, као и свако дете, некеме изрецитује. Али уместо одобравања, добила је прекор од жене која ју је чувала, да њиховом тематиком угрожава и себе и њих. Тиме је једна девојчица заустављена у стваралачкој тежњи.⁹¹⁰ Други, попут Марка Анафа, пишу дневник. Он, према сведочењу, не пише о догађајима у склоништу, већ о Источном фронту после пораза Немаца после Стаљинграда. Писање је започео јер му је оно пружало, како је забележио, „некакво олакшање“; с дуге стране, нудило је, истицао је, и „уживање“ над немачким поразима.⁹¹¹

Све у свему, живот грађана у склоништу није био нимало лак. Он је готово у потпуности зависио од подршке споља и свакодневне сарадње станара унутар простора склоништа. Због дуготрајне изолованости био је испуњен и тензијом, емоционалним и психичким кризама. У дужим или краћим периодима успевао је да оствари своју намену, а то је да обезбеди физички опстанак угроженим категоријама припадника српског грађанства, посебно грађанима јеврејског порекла.

Заточеничка свакодневица У односу на свакодневицу у склоништима, свакодневица у затворима и логорима је битно различита. Она је још сведенија и још неповољнија у односу на свакодневицу коју су живели грађани у склоништима. Упознали су је многи припадници грађанства који су се противили новоуспостављеном окупацијском поретку или су схваћени као опасни за њега. Њихова, често још недовољно изграђена, пракса ратне свакодневице нарушена је траумом хапшења и логорисања. Грађани су се практично нашли „убачени“ у

⁹⁰⁸ М. Anaf, n.d., 98-99; Р. Алфандари Пардо, n.d., 162-165.

⁹⁰⁹ Р. Алфандари Пардо, n.d., 163-165.

⁹¹⁰ Исто, 169-170.

⁹¹¹ М. Anaf, n.d., 152.

један сасвим нови слој ратне свакодневице, коју можемо назвати и затворском односно заточеничком. Она је просторно била ограничена, сведена на заточеничку собу. Она није нудила, попут свакодневице у склоништу, грађанским припадницима осећање привидне безбедности и релативне удобности. Била непријатна, тешка и испуњена борбом за голи физички опстанак.

О затворској односно заточеничкој свакодневици има доста радова. Ње се дотичу сви који су писали о логорима и страдању, а постоје и бројна сећања.⁹¹² Овде желимо само да укратко укажемо на тај слој свакодневног живота припадника српског грађанства, који је само у логору Бањица, од 23.288 лица колико је прошло кроз логор, искусило око 40% грађана.⁹¹³ То је далеко више него што је њихов проценат у укупној структури друштва. Осим тога, њихов број је свакако и већи, јер је, према једној процени, кроз логоре у окупираној Србији прошло око 100.000 лица.⁹¹⁴ Многи од њих били су прво у затворима, а онда су пребацивани у логоре. Други, који су имали среће, после саслушања и разних малтретирања, пуштани су кућама. А затвора и логора је било много. Поменимо да су постојали у сваком већем градском центру, а у неким и више њих, као у Београду. Поред главних у Београду, Нишу и Шапцу, било је и других мањих логора у, на пример, Крагујевцу или Крушевцу.⁹¹⁵

Свакодневица грађана – заточеника била је одређена режимом затвора односно логора. Грађани на њено обликовање нису имали или су имали врло мало утицаја. Зато је она била испуњена великом несигурношћу и неизвесношћу. У њој се није много тога знало. Неки нису знали ни због чега су ухапшени, док су други знали; једни и други су страховали да ли ће издржати честа и изненадна саслушања. Многи су покупљени у бројним рацијама или су пак усред ноћи одведени из својих кућа, а да најближи нису знали где се налазе. Примера ради, Делфа Иванић је покупљена из стана у пола два после поноћи. Био јој је, као

⁹¹² Наводимо само неке важније наслове: *Logor Banjica: Logoraši (knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944)*, I–II, Beograd 2009; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992; Милан Кољанин, „Од губитка приватности до губитка живота“ у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (приред. М. Ристовић), Београд 2007, 796-638; Sima Vegojić, *Logor Banjica 1941-1944*, 1-2, Beograd 1989; Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд, 1983; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1970, 132-157.

⁹¹³ S. Vegojić, *Logor Banjica 1941-1944*, 1, 88-90.

⁹¹⁴ В. Глишић, *Терор...*, 57.

⁹¹⁵ Сви већи затвори у Србији су почетком 1943. године претворени у мале логоре. А било их је, поред поменутих, и у Смедеревској Паланци, Зајечару, Лесковцу, Чачку и другим местима (В. Глишић, *Терор...*, 155-157).

оптужујућа ствар, подметнут један комунистички памфлет. Њени суседи и пријатељи тражили су је „свуда од хапсе до хапсе“ док је нису нашли у затвору у згради Суда Београдског у Александровој улици.⁹¹⁶ Други су били заточени због чланова породице који су били у покретима отпора. Међу таоцима били су, на пример, Јаша Продановић због сина Боре, који је отишао у партизане, Петар Никезић због сина Марка, истакнутог скојевца, али и мајка Коче Поповића, као и супруга Драже Михаиловића, супруга и ћерка Драгише Васића.⁹¹⁷ А било је свакако и заточених грађана, талаца у ширем смислу речи, који су ухапшени зарад подмирења квоте у случај одмазде. Њима припадају и ухапшени интелектуалци и угледни грађани у јесен 1941. године.⁹¹⁸ Они често нису знали колико ће бити задржани, нити да ли ће икада бити пуштени или ће им живот ускоро бити завршен. Свакога је мучио страх за сопствену судбину и судбину најближих чланова породице, који су остали напољу. Стога је нова заточеничка свакодневица нудила нове и тешке проблеме и изазове и тражила прилагођавања. А од прилагођавања зависио је и сам живот. Уз то, она су била више него мучна. Једну врсту прилагођавања тражили су стражари и чувари, као и иследници, а сасвим другу, људи као и они, други заточеници. Први су представљали непријатељско окружење, од којих нису очекивали ништа добро. Други су били сапатници с којима су делили сличне бриге и страхове. Они су могли бити и пријатељски али и непријатељски настројени у зависности од услова у којима су боравили и типа личности. Прилагођавања су постепено обезвређивала и потирала индивидуални, физички и морални интегритет заточеника. Време су проводили у пренатрпаним собама или баракама, у којима се повремено налазило и више десетина људи. Тада они, као у случају бањичких логораша у појединим периодима, нису могли „ни да се слободно окрену у сну“.⁹¹⁹ У већини случајева спавали су на голом поду или на даскама постављеним дуж зидова.⁹²⁰ Пратила их је стална глад, јер је логорска или затворска храна била лоша и недовољна (парче проје од буђавог брашна за доручак и слаба и неукусна чорба за ручак). Нису били од веће помоћи ни пакети које су слале породице, јер су претходно при прегледу

⁹¹⁶ Делфа Иванић, *Успомене*, (приред. Јасмина Милановић), Београд 2012, 232-235.

⁹¹⁷ S. Begović, *Logor Banjica 1941-1944*, 2, Београд 1989, 34; ВА, Нда, 20Б-3-53, Извештај одређене комисије за испитивање стања у концентрационом логору Управе града Београда – Министру унутрашњих послова, Милану Аћимовићу, 21. август 1942.

⁹¹⁸ S. Begović, *Logor...*, 2, 33.

⁹¹⁹ S. Begović, *Logor...*, 2, 79.

⁹²⁰ Исто.

од затворске управе пљачкани. Али пакети су омогућавали и својеврсну комуникацију између грађана – заточеника и фамилије, која је била забрањена. Преко њих се углавном знало, мада не и увек, да ли је заточеник жив.⁹²¹ Грађани су, пошто се ретко, само у јутарњим часовима, излазило из собе били практично осуђени и на некретање и целодневни боравак у малом простору. У таквим условима нису могли ни да одржавају личну хигијену, због чега су често побољевали. Неретко су делили свакодневни простор са достављачима и провокаторима, што је додатно компликовало ионако тежак положај.⁹²² Тај свакодневни животни ритам грађана у затвору, односно логору био је разбијан саслушањима и бруталним пребијањима иследника. Поменута слика заточеничке свакодневице је била мање – више слична у свим затворима или логорима. Мада у неким је била некада и тежа.⁹²³ А некада је у оквиру истог логора, као у случају 192 интелектуалаца, који су ухапшени и заточени у јесен 1941. године на Бањици, она била лакша.⁹²⁴ Они су, осим на почетку, када су третирани као и остали, спавали на креветима, излазили на умивање и у тоалет према потреби, слободније су могли да се крећу по ходницима, а била им је допуштена и дужа „шетња“ по затворском дворишту и сл.⁹²⁵ Имали су статус талаца, који у време када су вршена свакодневна стрељања заточеника значио и да се сутра могу наћи у реду за стрељање.

Осим наведених искушења, у тој дуготрајној затворености на малом простору са много људи и много слободног времена, грађанима није било дозвољено да воде било какве политичке разговоре, да певају а ни да бучније испољавају своје емоције. Они нису смели да поседују књиге и новине и да их читају, као ни да држе хартију и писаћи прибор и сл.⁹²⁶ То је требало да грађане,

⁹²¹ Исто, 82, 92-94, 171.

⁹²² Исто, 158-159, 164-165.

⁹²³ Услови живота су, на пример, у логору Сајмиште били, знатно тежи него на Бањици. У њему су били првобитно смештени грађански припадници јеврејског порекла, пре свега жена и деца, које је требало физички ликвидирати. Касније су ту довођени припадници, сарадници и симпатизери Народноослободилачког и Равногорског покрета (О томе више у: Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Београд 1992).

⁹²⁴ Ранија истраживања помињу број од 189 ухапшених интелектуалаца. Међутим, накнадно су ухапшена још тројица, тако да је број затворених интелектуалаца досегао 192. Иначе, првобитно је било планирано да се ухапси 700 интелектуалаца. Трбало је да они „својим животом“ гарантују „за безбедност на српског простору“ (Наведено према: Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica“, у: *Logor Banjica: Logoraši (knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944)*, I, Београд 2009, 47).

⁹²⁵ S. Begović, *Logor Banjica*, 2, 69-70; *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таоцким собама 3, 25 и 26* (приредио мр Саво Андрић), Београд, 2003.

⁹²⁶ S. Begović, *Logor Banjica*, 2, 98.

као и остале заточенике, исцрпе и сломи, не само физички, већ и психички и духовно. Али, физичка изолација није значила и духовну изолацију, јер дух није било могуће укротити. То су показали на разне начине и грађански припадници разних политичких и идејних оријентација супротстављајући се непрекидном сивилу заточеничке свакодневице. Неки су, и поред забране, дискутовали о политичким темама, држали предавања, рецитовали стихове, приређивали скечеве, превали песме, држали курсеве језика, учили језике, учествовали у кружоцима, али и играли шах, карте, домине и сл.⁹²⁷ Тако је професор Ђуровић држао курс руског језика, предратни револуционари професор Милан Смиљанић и др Петар Драговић политичка предавања.⁹²⁸ Слично су се понашали и заточени интелектуалци разних политичких усмерења, међу којима су се налазила и тридесет двојица професора. Они су покушали да тешку свакодневицу логора превазиђу настављајући да раде свој научни и наставни посао и тако одрже привид нормалности. То су чинили држањем предавања из области којима су се бавили. Један савременик сведочи да је за време трајања њиховог заточења одржано преко шездесет предавања. Лингвиста др Александар Белић говорио је о српском језику, историчар др Никола Вулић о величини и паду римске царевине, историчар уметности др Бранко Поповић о уметности, историчар др Васо Чубриловић о муслиманском племству у Босни и ускоцима, др Милош Ђурић о грчкој трагедији и грчкој митологији. Реч је о тежњи да се покаже да над физичким заточеништвом постоји, како је то истакао проф. Љубодраг Димић, „премоћ духа цивилизације и културе“. Поред предавања, њихова заточеничка свакодневица била је испуњена и поетском сатиричношћу у којој су предмет били сами они. О тој виталности духа сведоче и шaljиви тонови у текстовима „Вести“ и „Малих огласа“. У „Реформисаном календару“ је готово свако од заточеника нашао своје место. Тако је у њему Јаков Бајлони стављен у среду 19. новембра и назван „Св. Врцајло испосник са Брогија“, док је Александра Белић с Душаном Ристићем назван „Св. Алексије Академик двапут претестерисан и зет му Ристорије“ и стављен у четвртак 20. новембар, итд.⁹²⁹ У сваком случају, њихов стваралачки рад је у себи обједињавао и покушај „бега од стварности“

⁹²⁷ Исто, 153-213.

⁹²⁸ Исто, 156, 161.

⁹²⁹ О томе више у: *Дневник Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Банјици у таоцима собама 3, 25 и 26* (приредио мр Саво Андрић), Београд 2003; Ристо Грђић, *Успомене*, (приред. Милош Спајић), Ваљево – Београд 2002, 278-283.

одржавањем привида нормалности и својеврсни духовни отпор у тако наметнутој свакодневици.

Свакодневни живот српског грађанства у рату и окупацији претрпео је, као што је анализа показала, драматичне промене. Није постојала ниједна област живота која је била бар на изванредан начин поштеђена њиховог разорног утицаја. Грађанима, посебно старије генерације, није помогло ни то што су у свом искуству имали сећање на аустроугарску окупацију у Првом светском рату. Оно их можда јесте на изванредан начин припремило за недаће у животу под нацистичком окупацијом, али није олакшало њихово подношење. Стога су припадници грађанства, као и остали слојеви друштва, у суочавању са свакодневним искушењима под окупацијом предузимали разне и различите стратегије, односно социјалне и економске активности у зависности од области живота. Оне су биле начин да преживе и опстану. Многи грађански припадници су имали проблем да задрже посао или да га нађу, а самим тим и да обезбеде редовне изворе прихода. Неки су били принуђени да промене ранији посао и каријеру, други су се, упоредо са редовним послом, бавили и додатним и тиме обезбеђивали приходе (на пример, тзв. стратегија супституције, односно самопроизводња и самоуслуживање) и сл. Државни чиновници су се, због малих плата и сталног притиска поузданости, нашли у веома тешком положају. Страх и несигурност су били пратећи елементи тог положаја. У исто време, највећи број приватних чиновника се, са престаном рада приватних фирми и других организација, суочио са масовним губитком посла. То је утицало да практично до краја рата нестану са историјске позорнице и структуре друштва. Предузетници су у условима дириговане привреде изгубили своју ранију улогу и доведени су на ивицу опстанка, изузев појединаца који су успели да обезбеде добре послове с Немцима и домаћом влашћу. Недовољни приходи, контролисано и лоше снабдевање одмах су се одразили и на животни стандард. Само ретки, високи припадници домаће управе и предузетници, успели су да одрже стандард, а неки чак и да га побољшају. Остали су живели на ивици беде, у сталној борби за храну, принуђени да се прилагођавају како су значи и умели, и то углавном редукујући своје потребе. Живот је сведен на супсистенцијални ниво, односно ниво голог одржања живота. То је водило нивелисању друштвене структуре, у којој је грађанство губило у материјалном и економском погледу неке елементе свог посебног друштвеног и економског положаја. То су примећивали и савременици;

економске и остале недаће утицале су на изједначавање класа („народна несрећа изравнала је све класе“).⁹³⁰ Али, у исто време, припадници грађанства су, иако изложени сталној контроли, од режима кретања преко комуникације до дружења, налазили начин да одрже неке форме свог предратног стила живота и да пронађу „оазе“ за слободнији разговор и дружење, и то углавном у приватним просторима. У том процесу дошло је до једне шире појаве која се може назвати регресија у свим областима живота, односно ретрадиционализација. Види се подједнако добро у области социјалних мрежа (окретање традиционалим типовима мрежа (сродници) насупрот модерним (пријатељи и познаници) или у области снабдевања, где су примат добили традиционални облици привреде (нерегуларно снабдевање - црна берза, трампа, обрада башти и гајење живине у градовима). То је оставило и неке шире последице на живот припадника српског грађанства, као и на њихово окружење. Ако је залажење грађана у села приближило грађанина сељаку и селу, онда је обрада башта и гајење животиња за исхрану у граду, најдиректније довела село и сељачки начин живота у град. Оно што је до тада опстајало у ограниченој мери на периферији градова, сада се ширило и унутар градова, у његове централне зоне. На тај начин одигравао се и процес рурбанизације, односно процес посељачења градова, приликом којег је бар за извесно време „умирао“ и градски и грађански начин живота.

⁹³⁰ АЈ, 103-113-417, Извештај о стању у Србији у месецу септембру 1942.

ГЛАВА ШЕСТА

ШТА ЈЕ ТО СРПСКО ГРАЂАНСТВО 1944/45?

На почетку рада смо показали какав је прелом била 1941. година у грађанском животу. Три године касније, 1944. године, не долази до повратка у предратни живот. Комунистичка парола „нема повратка на старо“ није била само пропагандна фраза. Српско грађанство се нашло на још једном раскршћу, које ће, како ће се убрзо испоставити, бити последње у његовој краткој и бурној историји. Велики део, не само обичних грађана, већ и политичара, није био свестан дубине историјских промена и „новог света“ који се рађао. У политици, привреди и целокупном друштвеном и јавном животу, грађанство почиње да нестаје као посебна друштвена категорија. У тренутку ослобођења, многи верују, да ће се, као после Првог светског рата, наставити предратни мирнодопски живот.

„Грађани без компаса“

Борилав Пекић је приметио да су припадници српског грађанства на крају рата 1944/45. године нису били свесни времена у коме су се нашли, нити промена које су се десиле, нити шта могу да очекују.¹ Ту појаву је означио као непостојање „компаса“, несхватања ситуације, новог поретка ствари који је рат изнедрио, нових односа који су се рађали. Можда у томе има и оштре критике понашања грађанства, али свакако да има и много истине. На то је утицало више разлога, али поменимо само неке. Можда је најважнији онај који је поистицао из чињенице да су револуционарне циљеви и промене којима је грађанство било изложено биле „прикривене“, што због нутрашњих односа што због и односа међу савезницима. То је био случај како у рату у којем су „прикриване“ народоослободилачком а после рата народнофронтском фразеологијом. А циљ је увек био исти: потискивање грађанства као класе, рушење грађанског друштва и капитализма. И

¹ Borislav Pečić, *Godine koje su pojeli skakavci II*, Beograd 1989, 167.

мере које дониси нова комунистичка власт, такође су извођене не у форми отвореног класног обрачуна већ у процесу бробоје против остатка фашизма и чишћења друштва од сарадника окупатора, противника нове власти и противника изградње „новог друштва“. Та својеврсна мимикрија природе мера и промена које су их пратиле утицала је на схватање да је њихов тренутни положај представљао пролазно стање, које ће се брзо завршити вољом пре свега западних Савезника који не желе рушење демократије и успостављање комунистичке диктатуре. С друге стране, српско грађанство није имало довољно снаге да се бори за сопствене вредности и своју визију друштва. Рат и окупација су оставили велике последице. Малобројно и слабо укореењено, српско грађанство је у рату знатно ослабљено што физичким губицима и присилним исељавањима, што револуционарном пресијом и емигрирањем, али и остајањем у емиграцији. Према неким подацима, ван земље у емиграцији је остало око 150.000 Југословена, међу којима се налазио и знатан број припадника српског, односно југословенског грађанства.² Известан број грађана који је сарађивао са окупатором повукао се на крају рата са с њим или је разним путевима успео да избегне из земље. Примера ради, тако се обрео у емиграцији Владимир Велмар Јанковић, члан владе Милана Недића. Осим тога, из корпуса југословенског и српског грађанства, трајно је избачено преко 80% Јевреја. Треба констатовати и да су се припадници немачке етничке заједнице, иако су тек у малом проценту улазили у састав српског грађанства, на крају рата или повукли с немачким трупима или су заробљени од народноослободилачких снага.³ Такође, немали број је страдао на различите начине у рату и на његовом крају. С друге стране, материјалне и економске последице рата знатно су га осиромашиле. Већ смо раније поменули да су неки били принуђени да распродају ствари из кућа да би преживели окупацијске дане. У сваком случају, у ратни и поратним догађајима грађанство је, без обзира на све разлике, остало без довољног броја и снаге да се супростави снагама које су желеле његово потискивање. Тога је био свестан и Милан Грол када је, средином 1944. године, у Лондону, истицао да су грађанске политичке снаге „ситне, разбијене“, „растурене“ без спремности „за аганжман у тешкој борби“. Из тога је следио и

² М. Pavlović, „Dokumenta Jugoslovenskog narodnog odbora o režimu u Jugoslaviji 1945/46. godine,“ *Istorija* 20, 1-2/1991, Beograd 1991, 195.

³ Према попису из 1934. године од око пола милиона Немаца 45% било је сељака, 30% припадало је радницима, 18% занатлијама, 3% трговцима и 2% интелектуалцима (Ј. Димић, *Културна политика...* III, 8-9).

тежак закључак: „С тим се не може рачунати у ситуацији која тражи, од првог часа, људе и број.“⁴ Осим тога, српско грађанство је због својих оштрих идеолошких, политичких, материјалних, моралних подела остало и без упоришта у борби са револуционарним снагама које су желеле његов нестанак. Српски грађански представници нису имали ни подршку стварних снага какву су им могли пружити монархија и војска, са којима су се у прошлости знали и сукобљавати. Монархија је била слаба, оличена у краљу Петру II, који је био, како су то забележили неки савременици, „дете с титулом краља, а без зрелости“ а самим тим и без снаге да се носи са тешким одговорностима које је наметала окупација земље и избеглиштво.⁵ Она на крају рата није имала довољно угледа и ауторитета да постане иоле значајнији фактор утицаја на политичка дешавања. У прилог јој није ишло ни опште расположење у свету према монархији. Монархија је, као облик владавине, изнова, као и после Првог светског рата, била обезвређена и уступала је место републици као демократичнијем уређењу. Она не само да је против себе имала левицу, која јој је традиционално супротстављена, већ је и, због понашања њених представника у предратном и ратном периоду, смањила број ранијих присталица.⁶ Војска, којој је на челу био Дража Михаиловић, била је већ од 1943. године компромитована у очима светске антифашистичке коалиције и убрзо је потиснута као чинилац с којим се могло рачунати да у будућности буде противтежа партизанском покрету. Победу је однела народноослободилачка стратегија КПЈ и парола „нема повратка на старо“. С друге стране, и у круговима српског грађанства није било пуно поборника „повратка на старо“, бар не у облику у ком је друштво егзистирало пре рата; ограничена демократија тридесетих испуњена бројним политичким, друштвено-економским супротностима није нудила задовољење у рату повећаних очекивања ни друштва а ни српског грађанства.⁷ Уз то, српско грађанство је било оптерећено предратним неуспесима у решавању друштвених и политичких питања, дубином идејно-политичке издељености и конфронтације, да би се у рату наново поделило

⁴ М. Grol, *Londonski dnevnik...*, 620; Забелешка од 8. августа 1944.

⁵ Milan Grol, *Londonski dnevnik...*, 404, Zabeleška od 28. juna 1943; О томе више у и у: Бранислав Глигоријевић, *Краљ Петар II Карађорђевић у врстлогу британске политике или како је укинута монархија у Југославији*, Београд 2005.

⁶ За разлику од земаља западне Европе, у којима је монархија успела да се одржи, додуше уз знатна ограничења или је укинута зависно од земље, у источној Европи је она са победом комуниста потиснута и замењена републиканским обликом владавине.

⁷ В. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija...*, 2, 58-80,

на „равногорце“, „недићевце“, „љотићевце“, „партизане“ и на бројну групу групу неопредељених. Уз међусобно супротстављену и чак недовољну борбу с гледишта савезничких планова, оно је на крају рата остало не само поражено већ и без моралних и политичких аргумената за поновно успостављање свог концепта државног и друштвеног организовања а борбу за своје интересе препустило западним савезницима који су деловали само донде докле су им то снаге и интереси налагали и међународна констелација. Српски грађански припадници једно су могли да рачунају на подршку и помоћ спољних фактора, пре свега Велике Британије, и мање Сједињених Америчких Држава, као бранитеља грађанског друштва, парламентарне демократије и капитализма. Међутим, западне демократије су у свом мешању ишле само донде докле су им омогућавале снаге, налагали сопствени интереси и међународна констелација. Оне су спровеле, а у договору и уз подршку Совјетског Савеза, одређени притисак на револуционрне снаге који се огледао у виду наметања демократских захтева. Ти захтеви уткани су, с једне стране, у споразуме између савезника, а с друге, у споразуме између представника краљевске владе у емиграцији Ивана Шубашића и представника НОП-а Јосипа Броза Тита.⁸ Њих су револуционарне снаге прихватиле као неопходне уступке како би олакшале свој међународни положај и омогућиле међународно признање. Због тога је политички систем имао, како су то већ приметили истраживачи, дуалне одлике видљиве у обнављању плурализма (грађанске снаге и групе), учешћу грађанских снага у Привременој власи ДФЈ, АВНОЈ-у, односно Привременој народној скупштини, па чак и у ставарању Намесништва.⁹ Међутим, револуционарна власт није желела поделу власти са грађанским снагама, али као да многи од њих тога нису били свесни. Стога вратимо се на Пекићеву констатацију с почетка рада. Пример једног таквог грађанског „губитка компаса“ је радикалски политичар М. Милосављевић. Он је совјетском посланику И. В. Садчикову упутио 8. јула 1945. године писмо у коме га обавештава о неопходности да се Привремена влада ДФЈ замени у коалициону, која би одговарала жељама свих народа и партија. Милосављевић не разуме ништа су Совјети, ништа је нова власт. Он моли Садчикова да утиче код савезника, и објашњава да се обраћа у договору с радикалима и демократама (Миланом

⁸ О томе више у: Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941-1945*, Београ 1998; Ђоко Триковић, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945-1948*, Београд 1990.

⁹ Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу 1944-1950*, Подгорица, 1998, 10.

Гролом и Мишом Трифуновићем). И нова власт је у почетку одржавала привид парламентарне демократије. Фасада нормалног парламентарног живота је коначно одбачена после разлаза са Драгољубом Јовановићем.¹⁰ Он је припадао грађанским политичарима са левеце, као и Јаша Продановић, вођа републиканаца, који су увеликој мери прихватили ново стање. Али су још увек веровали у неке грађанске вредности као што слобода избора, слобода штампе, слободна расправа у Парламенту. Зато су после краткотрајног покушаја сарадње у народнофронтској фази били потиснути. Суђење Драгољубу Јовановићу означило је и крај легалне политичке опозиције у Југославији, чиме је завршен период „фиктивне коалиције“, и легалног политичког отпора грађанских снага. И не само отпора, већ и аутономне политичке делатности. Од тада они више нису самостални политички субјект.¹¹

Грађани су не само у политици, већ и у другим областима живота, покушавали су да наставе тамо где су стали, несвесни чињенице да су као друштвени слој на ивици нестајања. Српско грађанство је већ у рату започело своје осипање, да би га комунисти на крају рата и после њега докрајчили као посебну друштвену категорију. Непосредну по ослобођењу грађанство се суочава са револуционарном пресијом. Многи грађански припадници су страдали у правом таласу обрачуна, посебно непосредно после ослобођења. У том првом таласу, који је трајао од ослобођења 1944. до краја августа 1945. године¹², грађани су били суочени са оптужбама за сарадњу са окупатором и са оптужбама ратног злочина. Они одговарају пре војним судовима, где често добијају као пресуду смратну казну, одговарају пред судом за суђење злочина против српске националне части, али и страдају и у вансудском насиљу. Не зна се тачан број страдалих грађана у послератни читакам, али се претпоставља да их је неколико хиљада. Једна истраживање показује да је у Србији после рата страдало око 30.000 лица, међу којима је и припадника грађанства.¹³ У исто време су, преко донесених политичких законат дискредитовани и политички активни грађани, без обзира

¹⁰ *Советскиј фактор в Восточној Европе...*, Т. 1., 215-216 (Док. Бр. 63); Писмо лидера радикалне партије Методиј Милосављевића посланику СССР у Југославији И. В. Садчикову, 8. јула 1945.

¹¹ Н. Јовановић, *Слобода од страха...*, 362-381; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, 119-120.

¹² Закон о уређењу и надлежности војних судова у Југословенској армији (*Службени лист ДФЈ*, бр. 65, 31. августа 1945).

¹³ О томе више у: Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, 237-406; Srdan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd 2006.

дали су били против комуниста или су сарађивали са њим. До одређеног попуштања тј. ублажавања казнене политике дошло је већ у првој половини 1946. године, после важних политичких догађаја попут избора и доношења Устава, а онда и хапшења Драже Михаиловића. Посредни извори указују да је у том смислу постојала и одређена партијска директива.¹⁴

Други вид сукоба је економско развлашћивање, које подразумева и скоро потпуну друштвену и политичку маргинализацију. У најгорем положају су били политичари и привредници, као носиоци предратне „експлоатације“ и „великосрпске хегемоније“. И једни и други су у већини случајева имали само нешто што би, после материјалног и економског сиромашења, могли рећи да је голо право на имовину. Они су, најчешће под видом осуде за сарадњу са окупатором, губили и то право, али и политичка, као и нека друга права. Промењено вредновање својинских односа ставило је грађанство у проблематичну ситуацију. Поседовање имовине, односно богатства, представљало је предност у грађанском друштву и носило је са собом „уважавање и сигурност“.¹⁵ У новом друштвеном окружењу после рата, оно је, због измењеног вредносног погледа на приватну својину, утицало на другачији третман припадника грађанства; некадашња предност претворила се у ману која је поред губитка имовине повлачила многе непријатности. Комунистичка власт доноси бројне мере којима економски развлашћује грађанство, мења систем својинских односа и у складу с тим положај припадника грађанства. Они су потпуно „збрисани“ из друштвене структуре. Поменимо да је економско развлашћивање изведено у неколико кругова и да је трајало скоро пет година. Довољно говори податак да је преко 80% државног власништва створено преко конфискација, која се редовно јављала као споредна казна у укупном кажњавању грађанских припадника за њихово понашање у рату.¹⁶

Сукоб није једини начин опхођења нове власти према грађанству. Постоји и сарадња са њим, то јест интеграција његових припадника. Образовани и стручни припадници грађанства су на неки начин интегрисани у ново друштво, као

¹⁴ Према једном извору из маја 1946. године о непријатељском раду у Ваљеву дословце се каже: „Наш став да се смањи број кажњавања људи, да се кажњавају већином инспиратори дела, реакција жели да искористи, тврдећи да ми ту попуштамо из страха, пошто ће се променити поредак“ (АС, ЦК СКС, Агит-проп управа, к-21, Билтен за мај 1946. године: непријатељски рад).

¹⁵ Д. Ђорђевић, *Ожигљаци и опомене* I, 11-22.

¹⁶ М. Митровић, *Изгубљене илузије: прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд 1997, 73; Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство...*, 129-236.

појединци не као друштвена група („поштена интелигенција“). Путеви интеграције били су различити и сви су започињали процесом акултурације. Свака интеграција подразумевала је прилагођавање, уступке, компромисе и с једне и с друге стране; разумљиво, прилагођавање грађанства било је веће и потребније, али је евидентно и да је нова југословенска власт предвођена комунистима постепено мењала однос према њима. У том процесу интеграције грађана у „ново друштво“ били су испреплетани и толеранција победника, али и друштвено економска нужда. Треба поменути да се већ у јесен 1944. године захтевано Петар Стамболић истицао важност употребе „буржоаских страчњака“. Он је на заседању Велике антифашистичке скупштине, истакао да ће се при изградњи државе „наћи стручњаци делом у чиновницима старог апарата“. Он је сматрао да би за развитак нове државе било „штетно“ када би се „ одrekli оне помоћи коју изградњи и обнови наше земље могу да пруже квалификовани кадрови, нарочито техничка интелигенција, лекари, професори, учитељи, итд.¹⁷ На тај начин је у ново друштво укључен велики број грађанских припадника. У суштини, после револуционарних мера сукоба, једини ресурс који је остао грађанству био је културни капитал. Он им је омогућио да поврате право „грађанства“ и опстану у „новом друштву“ које није рачунало са грађанством. Грађани су наставили да трају као појединци, чак и заузимају важне положаје, поготово у културном, научном, паи привредном животу. Али, као и у политици, не постоји више „грађанство“ као посебна друштвена категорија.

¹⁷ Велика антифашистичка народноослободилачка скупштина народног ослобођења Србије (9-12. 11.1944), Београд 1944.

ЗАКЉУЧАК

Други светски рат је означио почетак краја српског грађанства. Не постоји у српском друштву ниједна друштвена категорија која је у рату и окупацији доживела тако драматичне промене. Српско грађанство је и пре рата било малобројно, са невеликом традицијом и slabим коренима у српском друштву. Било је и релативно слабо, више економски него политички. Своју моћ је углавном црпило из везе са државом и њеним институцијама. Зато је, између осталог, слом државе у кратком Априлском рату 1941. године задао тако тежак ударац српском грађанству. А то није био први велики ударац. Балкански ратови а посебно Први светски рат довели су српско грађанство до ивице опстанка. Међуратне економске и државне кризе су га додатно ослабиле. Иако га је економска криза осиромашила, оно се релативно брзо опоравило. Тешко је, међутим, доживело урушавање демократије и парламентаризма, националне расправе, односно сударе и сукобе око уређења државе са хрватским грађанством. У погледу друштвеног легитимитета, српско грађанство је било стална мета напада како крајње левице, тако и крајње деснице. Националисти из редова других народа, пре свега хрватског, као и комунисти, у српском грађанству су видели главног кривца за све невоље земље. И једни и други су оптуживали српско грађанство за експлоатацију несрба; у идеолошкој визури говорило се о „великосрпском хегемонизму“. Српски десничари су у српском грађанству видели кривца за квариње српског „духа“, напуштање традиције и издају националних вредности. Сам град и урбана култура су на овом крају идеолошког спектра сматрани „грехом“ српског грађанства, а село место „моралног препорода“ и „расно-биолошке, духовне и економске снаге народа“ и будућег напретка српског друштва. Левичари су имали свој списак оптужби, добро познат. Највећи део српског грађанства био је опоредeљен за неку врсту либерално-демократских вредности, које су у целој Европи биле доведене у питање успоном две анти-либералне (али и антиграђанске) идеологије. Ове идеолошке поделе су се само продубиле и појачале у рату.

Већ постојећа криза егзистенције, идентитета и легитимитета претворила се у потпуни слом 1941. године. Српско грађанство, које је толико уложило у југословенску државу, пре свега, небројене људске жртве и сопствену државу, одједном се нашло као на ледини. Као да је историјски земљотрес срушио целокупну „грађевину“ државе и друштва. Не само да је нестала држава, већ је друштво било по дубини потресено и напукло. Целокупни друштвени ред и поредак су постали уместо стабилан „нови поредак“, што је желео немачки окупатор, неред и „антипоредак“. Активирали су се сви унутрашњи и спољни непријатељи српског народа и српског грађанства са сопственим амбицијама и територијалним претензијама. Српско грађанство је, као и српски народ, проглашени су од Немаца и њених савезника главним „реметилачким фактором“; према њему је владало неповерења, а сваки акт отпора је сурово кажњаван. Обрачун окупатора са рушиоцима „окупационог поретка“ носио је бруталност и безобзирност; српско грађанство, посебно његова елита, под притиском колективног кажњавања и страдања, суочило се са новим потресима, деобама и страдањима; све то је утицало на његову снагу, број, састав. Слом 1941. године постао је година прелома, после које ништа више није било исто. Он је поделио историју, време и сећање српског грађанства, као и читавог српског (југословенског) друштва на време пре и после 1941. године. Отпочела су преипривања око одговорности, пропуштених шанси, могућности, спроводила су се нова опредељивања, као и, задуго времена, поређење „епоха“.

Српско грађанство се у рату и окупацији нашло на историјским раскршћима, принуђено да прави тешке изборе. Први и најсудбинскији такав избор је био онај између отпора и колаборације. На први поглед је стратегија отпора окупатору најистраженија тема југословенске/српске историографије, али изблиза ако погледамо огромна већина радова посвећена је организацији, карактеру, тактици Народноослободилачког покрета и покрета Драже Михаиловића, а нема ниједан рад о о отпору друштвених група, у овом случају српског грађанства. Међутим, то је доста компликовано, јер су грађани подељени и по питању отпора, као и по питању колаборације. Већина грађана је привидно избегла овај избор и није се јавно опредељивала ни за колаборацију, нити за покрете отпора. Априлски слом 1941. године и сурове репресалије, суочавање са могућношћу истребљења великог дела српског народа, подстакло их је на стратегију чувања голог живота и ишчекивања. Они су ишчекивали расплет,

свесни да се ће се он одиграти мимо њих, негде на светским фронтovima. Старији грађани, пре свега они политички активни, су се заваравали искуством Првог светског рата. Веровали су да ће окупација проћи и да ће победа Савезника успоставити предратни поредак. Међутим, та стратегија је, с гледишта грађана који су одбарали колаборацију, била ипак опредељивање, јер самим тим што нису били уз њих, били су против њих. Због тога су је звали „ћутање“, „апстиненција“, „равнодушност“; било је и подвођења тог понашања грађана под моралне квалификације, па је оно означавано као „чистуство“, а наспрам њега налазила се „прљавост“ коју је доносила колаборација. Чак се догађало да колаборационисти под, на пример, појмом „апстиненције“ виде сасвим јасно отпор. Анализа је показала да се у стратегији ишчекивања расплета крију и најразличитије форме пасивног отпора и исказивања немирења са стањем окупације (слушање забрањених радио станица, „преношење непријатељских вести“, певање песма у част Драже Михаиловића, шаљиве и сујеверне приче у којима су окупатор или домаћа власт мета ругања, хумор, одбијање да се ради и сл). Оне су се до сада у историографији ретко помињале, посебно у оној социјалистичкој о НОБ-у, која је стратегију ишчекивања расплета схватала као саставни део колаборације, или бар прећутне подршке колаборацији. Осим тога, сва пажња те историографије, али и оне о равногорском покрету била усмерена како на оружани отпор, тако и на друге облике активног отпора. Практично је та врста немирења остала у сенци, па стога није схваћена ни њена важност као отпора и као стратегије преживљавања у свакодневном животу. Реч је најчешће о личним чиновима, који можда и нису били видљиви другима, али су значајни за саму особу или њено најближе окружење, пружали су јој осећај самопоуздања и храбрости да се истраје, а потискивали апатију, разочарење и сл.

Известан број грађанских прпадника, међу којима је доста млађих људи, определио се за активни отпор. Михајовићева стратегија после 1941. године се такође у великој мери заснивала на ишчекивању (или атантизму), на шта су утицали бројни разлози, понајпре савезниче поруке и велико страдање становништва у одмаздама и на просторима бивше југословенске државе. Комунистички део се определио за отпор по сваку цену и за револуционарни преобржај друштва. Сукоб између ове две стратегије отпора, претворио се у борбу за првенство у отпору окупатору и, у исто време, прерастао је у братоубилачки и грађански рат, у коме је могао превладати само један. Чинило се после прве

године рата да је то Равногорски покрет и Дража Михаиловић. Међутим, последња година рата је клатно пребацила на другу страну. Народноослободилачки покрет је, због бескомпромисне борбе против окупатора и програма обнове Југославије на бази равноправности, задобио подршку савезника и однео победу у грађанском рату. На другој страни су се налазили они опредељени за колаборацију. Међу њима је мањина била идеолошки опредељена за сарадњу са окупатором. Већина колаборациониста се правдала неминовашћу и бригом за голи опстанак српског народа и државе. Међутим, било је и других, много приземнијих мотива, који нису имали много везе са опстанком народа. Често су то били крајње приземни мотиви за колаборацију од којих многи немају везе са идеологијом. Поменимо лична разрачунавања, политичку и финансијску корист и сл. Ваља поменути и то да је посебну категорију међу колаборационистима чинила група денунцијатора и сарадника немачких служби. Према једном податку, који је изрекао бивши саветник Немачког посланства у Београду Фајне, а који можда изгледа претеран, али сведочи о размерама појаве, број ових других је у 1943. години износио чак 40.000 сарадника.

Српско грађанство се нашло на још једном раскршћу. Бирало је између разних концепта државе и друштва. Избор није био лак, јер се тиме доносила и одлука како треба или како жели да изгледа његова будућност и будућност српског народа, после рата и окупације. Ни за један део српског грађанства није било дилеме да ће рату и окупацији доћи крај. Па чак ни за онај део српског грађанства, који се определио за сарадњу са окупатором. Једино су се разликовали у нади ко ће победити: Савезници или Немачка. Може се рећи да су поделе које су настале у односу према окупатору само једним делом генерисале и идејна и идеолошка виђења будућег развоја државе и друштва. Неке идејна и политичка струјања из предратног периода била су модификована, саображена окупационим условима или су под утицајем ратних догађања била пак знатно измењена и допуњена. Чак би се могло рећи да у почетку готово сви лутају у својим погледима на питање државе и друштва. Извесна дезоријентација у идејама, плановима и решењима није могла да буде заобиђења под притиском разочарења који је изазвао слом југословенске државе, понашања хрватског грађанства и хрватског народа, геноцид над српским народом, иступања или неиступања југословенске владе, политика савезника, грађански рат и сл. Различити путеви и погледи у односу на будућност били су и у непосредној вези са „садашњошћу“ и

стањем у којем се оно нашло под окупацијом, али и у вези са „прошлошћу“ и односом према предратном грађанском друштву. Сви делови грађанства (и они у колаборацији и они у отпору) осуђују прошлост међуратог периода и сматрају да се она не сме поновити ни у погледу државе ни у погледу друштва, бар не онаква каква је била. Међутим, онај део грађанства који је сарађивао са окупатором, у прошлости је тражио и налазио позитиван узор, па чак је и митологизовао, у односу на друга два. Равногорци су сматрали да треба обновити старе српске вредности, али од прошлости не праве мит. Насупрот њима, комунисти практично немају прошлост и окренути су у потпуности будућности; они се на њу не позивају, бар не у позитивном смислу, јер њихова прошлост јесте Совјетски Савез и његова револуција. Треба поменути да су све грађанске струје у рату израђивале бројне планове, пројекте и концепте државе и друштва. Неки су били разуђенији и разрађенији, док су други представљали руководећа начела. У исто време, оне показују, посебно у прве две године рата, неку врсту конфузије у својим погледима на то какву државу и какво друштво желе, да ли је то „стара“ или „нова“ држава, или „старо“ или „ново“ друштво. Колаборационистичка струја трага за „Новом Србијом“ сељачко-задружног уређења, равногорска жели да обнови Југославију са интегрисаним српством и његовом доминантном положају унутар федеративне Југославије, док комунистичка струја ствара потпуно нову државу и друштво. Бројни грађански пројекти се нису остварили. Победу је однео комунистички пројекат који је по својој суштини био антиграђански.

Живот српског грађанства се није сводио само на питања отпора или колаборације, нити на идеолошка питања. Најважнија питања за сваког припадника српског грађанства била су она везана за преживљавање. Тим питањима је посвећен највећи део рада. То су проблеми који проистичу из искушења свакодневице. Свакодневни живот српског грађанства у рату и окупацији претрпео је, као што је анализа показала, драматичне промене. Није постојала ниједна област живота која је била бар на изврстан начин поштеђена њиховог разорног утицаја. Грађанима, посебно старије генерације, није помогло ни то што су у свом искуству имали сећање на аустроугарску окупацију у Првом светском рату. Оно их можда јесте на изврстан начин припремило за недаће у животу под нацистичком окупацијом, али није олакшало њихово подношење. Стога су припадници грађанства, као и остали слојеви друштва, у суочавању са свакодневним искушењима под окупацијом предузимали разне и различите

стратегије, односно социјалне и економске активности у зависности од области живота. Оне су биле начин да преживе и опстану. Многи грађански припадници су имали проблем да задрже посао или да га нађу, а самим тим и да обезбеде редовне изворе прихода. Неки су били принуђени да промене ранији посао и каријеру, други су се, упоредо са редовним послом, бавили и додатним и тиме обезбеђивали приходе (на пример, тзв. стратегија супституције, односно самопроизводња и самоуслуживање) и сл. Државни чиновници су се, због малих плата и сталног притиска поузданости, нашли у веома тешком положају. Страх и несигурност су били пратећи елементи тог положаја. У исто време, највећи број приватних чиновника се, са престаном рада приватних фирми и других организација, суочио са масовним губитком посла. То је утицало да практично до краја рата нестану са историјске позорнице. Предузетници су у условима дириговане привреде изгубили своју ранију улогу и доведени су на ивицу опстанка, изузев појединца који су успели да обезбеде добре послове с Немцима и домаћом влашћу. Недовољни приходи, контролисано и лоше снабдевање одмах су се одразили и на животни стандард. Само ретки, високи припадници домаће управе и предузетници, успели су да одрже стандард и да га чак побољшају. Остали су живели на ивици беде, у сталној борби за храну, принуђени да се прилагођавају како су значи и умели, и то углавном редукујући своје потребе. Живот је сведен на супсистенцијални ниво, односно ниво голог одржања живота. То је водило нивелисању друштвене структуре, у којој је грађанство губило у материјалном и економском погледу неке елементе свог посебног друштвеног и економског положаја. Али, у исто време, припадници грађанства су, иако изложени сталној контроли, од режима кретања преко комуникације до дружења, налазили начин да одрже неке форме свог предратног стила живота и да пронађу „оазе“ за слободнији разговор и дружење, и то углавном у приватним просторима. У том процесу дошло је до једне шире појаве која се може назвати регресија у свим областима живота, односно ретрадиционализација. Види се подједнако добро у области социјалних мрежа (окретање традиционалим типовима мрежа (сродници) насупрот модерним (пријатељи и познаници) или у области снабдевања, где су примат добили традиционални облици привреде (нерегуларно снабдевање - црна берза, трампа, обрада башти и гајење живине у градовима). То је оставило и неке шире последице на живот припадника српског грађанства, као и на њихово окружење. Ако је залажење грађана у села приближило грађанина

сељаку и селу, онда је обрада башта и гајење животиња за исхрану у граду, најдиректније довела село и сељачки начин живота у град. Оно што је до тада опстајало у ограниченој мери на периферији градова, сада се ширило и унутар градова, у његове централне зоне. На тај начин одигравао се и процес рурбанизације, односно процес насељавања градова, приликом којег је бар за извесно време „умирао“ и градски и грађански начин живота.

Српско грађанство се на крају рата нашло на још једном раскршћу. Оно ће се убрзо показати као последње у његовој краткој и бурној историји. Велики део, не само обичних грађана, већ и политичара, није био свестан дубине историјских промена и новог света који се рађао. У политици, привреди и целокупном друштвеном и јавном животу, грађанство почиње да нестаје као посебна друштвена категорија. У тренутку ослобођења, многи верују, да ће се, као после Првог светског рата, наставити предратни мирнодопски живот, али се суочавју са потпуно другачијим животом, у новоме друштву и времену. Нове друштвене снаге оличене у комунистима, нису биле наклоњене српском грађанству. У њиховој визији друштва, највећи део грађанства је требало политички и економски развластити. Трбало је изградити друштво једнакости у коме би најбољем случају били толерисани само они грађани који су поседовали културни капитал, неопходан и новом режиму. Друге групе грађана, пре свега пословни људи и политичари, били су изложене прогону. Првих месеци после ослобођења тај прогон је обухватао и физичко уништавање и затварање. Они који су извели стрељања и хапшења, подвргнути су таласима друштвеног и економског развлашћивања. У неколико фаза грађанима је одузимана имовина по разним основама (конфискације, секвастар, одузимање ратне добити, национализације). Политички су такође деградирани на разне начине (одузимање грађанске части, бирачког права, укидање грађанских организација). Српско грађанство је нестало као друштвена категорија, али су опстали појединци. Они су се интегрисали у „ново друштво“, поставши основни састојак „социјалистичке средње класе“. Али то ће бити предмет неке друге књиге.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Не објављени извори

Архив Србије

- Председништво Министарског савета
- Министарство просвете и вера
- Министарство народне привреде
- Министарство пољопривреде и исхране
- Комесаријат за избеглице и пресељенике
- Комесаријат за цене и наднице
- Централа за дрво
- Централа за гвожђе и метале
- Министарство финансија
- Министарство рада, социјалног старања и народног здравља
- Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача
- Збирка НОР-а
- БИА (Безбедносно-информативна агенција)

Архив Србије и Црне Горе

- Емигрантска влада Краљевине Југославије
- Министарство правде Краљевине Југославије
- Министарство финансија Краљевине Југославије
- Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије
- Централни Пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије
- Посланство КЈ у Стокхолму
- Посланство КЈ у Туској-Цариград, Анкара
- Посланство КЈ у Португалији –Лисабон
- Збирка Илије Пржића

- Збирка Михаила Константиновића
- Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача

Архив Војноисторијског института

- Емигрантска влада Краљевине Југославије
- Недићева архива
- Четничка архива
- Немачка архива
- Пописник 17

Историјски архив града Београда

- Управа града Београда-Специјална полиција
- Општина града Београда
- БдС/ВдС (Заповедник полиције безбедности и службе безбедности/ Befehlschaber der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdeist Vds)
- Окружни суда за град Београд
- Мемоарска грађа
- Трговачка комора у Београду
- Удружење трговаца колонијалне, деликатесне и бакалско-мешовите робе за град Београд
- Дирекција за набавке „Дирис“ 1942-1944 (Раније Дирекција за снабдевање становништва Београда)
- Удружење трговаца мануфактуром, текстилом и помодном робом за град Београд
- Удружење занатлија за град Београд и срез београдски
- Удружење трговаца кожом у Београду

Архив Матице српске

- Оставштина Милана Јовановића Стоимировића

Народни музеј Чачак

Предстојништво градске полиције Чачка

Приватне архиве

Збирка фотографија Милоша Јуришића

Интервјуи

са Зораном Обрадиновићем вођен 26. јуна 2012. године у Београду.

Објављени извори

- Алексић Драган, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.
- Антонијевић Ненад, *Албански злочини над Србима на Косову и Метохији за време Другог светског рата: документа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача*, Крагујевац 2004.
- *Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata*, I, (прир. Vojnoistorijski institut), Beograd 1969.
- *Aprilski rat 1941: zbornik dokumenata*, II, (прир. Antun Miletić), Beograd 1987.
- *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941-1945*, (priredili B. Petranović, S. Nešović), Beograd 1983.
- Бабовић Глиша Григорије, *Летопис Шапца 1933-1944* (прир. Сања Петровић Теодосијевић), Београд –Шабац 2010.
- *Велика антифашистичка Народно-ослободилачка скупштина Србије (9-12. 11. 1944)*, Стенограмске белешке, Београд 1945.
- *Годишњак Српске заједнице рада 1942-1943*, Београд 1944.
- *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, knj. IV, Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo 1940.
- „Две бележнице Иве Андрића (Бележница бр. II и Мали нотес светних корица)“, приредио Бранимир Живојиновић, *Свеске Здужбине Иве Андрића*, 20/2003, Београд 2003.

- Михаиловић Драгољуб М., *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, (приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић), Београд 1998.
- *II (Буковарски) конгрес, Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, Том II, Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919-1937, Београд 1949.
- *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, XII (1-4), Beograd 1973.
- *Зборник документа и података о народноослободилачком рату народа Југославије*, XIV-1, Београд 1981.
- *Zbornik dokumenta i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, I-1, Beograd 1949.
- Зечевића Миодрага и. Поповића П. Јована, *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача из Другог светског рата*, Београд 1996.
- *Извештаји команде Српске Државне Страже за округ Моравски 1941-1944* (приредили мр Добривоје Јовановић, Дејан Танчић), Јагодина 2001.
- *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941-1944*, (приред. Добривоје Јовановић-Дејан Танић), Јагодина 2005.
- *Извештаји Недићеве администрације и Српске државне страже за округ Зајечарски 1943-1944*, 2 (прир. Божидар Благојевић), Неготин - Зајечар 2007.
- *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941-1944*, (приред. Добривоје Јовановић-Дејан Танић), Јагодина 2005.
- *Vojinović Aleksandar, NDH u Beogradu*, Zagreb 1995.
- Јовановић Драгољуб, *Сељак – свој човек: избор текстова* (приред. Надежда Јованови, Момчило Исић), Београд 1997.
- *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata* (priredio Branko Petranović, Momčilo Zečević), Beograd 1988.
- *Jugoslavija 1918-1988. Statistički godišnjak*, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.
- *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1941-1943. Dokumenti*, (priredio Bogdan Krizman), Zagreb 1981.
- *Jugoslovenske vlade u izbegištvu 1943-1945. Dokumenti* (priredio Branko Petranović), Zagreb 1983.

- Костић Миливоје М., *Успон Београда 1: послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX века*, Београд 1994.
- Костић Миливоје М., *Успон Београда 2: послови и дани трговаца, привредника и банкара у Београду XIX века*, Београд 2000.
- *Logor Banjica: Logoraši (knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944)*, I–II, Beograd 2009.
- Љотић Димитрије В., *Сабрана дела 1934-1945*, књ.1-12, Београд 2001.
- Митровић Момчило, *Српска национална част пред законом 1945.*, Београд 2007.
- *Моја реч Србима. Говори Милана Ђ. Недића 1941-1944*, Београд 1944.
- *Моравски округ у листу Ново време 1941-1944*, (приредили Добривоје Јовановић - Дејан Танић), Јагодина 2008.
- *Нетачка обавештајна служба. Zbirka dokumenata*, VIII, Beograd 1956.
- *Оснивачки конгрес КП Србије (8-12. мај 1945)*, прир. М. Борковић и В. Глишић, Београд 1972.
- Pavlović Momčilo, „Srbija na kraju rata - Izveštaj majora Džona Henikera o Srbiji u periodu april-novembar 1944“, *Istorija 20 veka* br 2/1996, 175-195.
- Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944: студија и документи*, Лесковац 1995.
- Палавестра Предраг, „Андрићев дневник из Сокобање“, *Свеске Задужбине Иве Андрића*, 14/1998, Београд, 1998, 19-25.
- Petranović Branko, Žutić Nikola, *27. mart. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1990.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata 1914 -1943*, 1, Beograd 1987.
- Петровић Вељко, *Писма 1904-1964. Из збирке писама Рукописног одељења Матице српске*, Нови сад 1997.
- *Равна Гора. Одлуке Светсавског конгреса у слободним српским планинама*, (форотипско издање из 1944), Београд 2010.
- Секулић Исидора, *Сабрана дела – Писма*, (приредио Радован Поповић), Нови Сад 2004.
- *Српски цивилни/културни план Владе Милана Недића* (прир. А. Стојановић), Београд 2012.
- Станић Биљана, *Фотографије Руте Марјановића 1941-1944*, Београд 2011.

- Tripković Đoko, „Izveštaj generala F. Maklejna - „Beograd pod partizanima“, *Istorija 20 veka* 1/1987, Beograd 1987, 175-195.
- Никола Тркља, „Ратни дневник Лазара Тркље“, (фелџон) *Политика*, 26. мај – 16. јун 2015.

Штампа и периодика

- *Ново време* 1941-1944.
- *Обнова* 1941-1944.
- *Понедељак* 1941-1944.
- *Наша борба* 1941-1942.
- *Српски народ* 1942-1944.
- *Општинске новине* 1941 (април – јун)
- *Просветни гласник* 1942-1944.
- *Хришћанска мисао* 1936-1937.
- *Гласник Српске државне страже* 1942-1943.
- *Службене новине (Недићеве владе)* 1941-1944.
- *Службени лист за заузету југословенску територију* 1941-1944 (*Лист уредаба Војног заповедника Србије* 1941/*Лист уредаба заповедника Србије* 1942-1941/*Лист уредаба за окупирану српску територију* 1944).
- *Обзване и објаве немачких власти у Србији*

Мемоари и дневници

- Алмули Јаша, *Живи и мртви. Разговор с Јеврејима*, Београд 2002.
- Anaf Marko, *Тајна mansarde на Neimaru*, Београд 1985.
- Велмар-Јанковић Светлана, *Прозраци*, Београд 2004.
- Бабовић Глиша Григорије, *Дневник 1941-1944*, Шабац 2005.
- Банић Милан, *Агонија Југославије. Дани слома 1941*, (приређено репринт издање из 1941), Београд 1998.
- Вучковић Звонимир, *Сећања из рата*, Београд 1990.
- Groj Milan, *Dnevnik 1941-1945*, Београд 1990.

- Александар Дероко, *А ондак је летијо Јероплан над Београдом*, Београд 1987.
- Ристо Грђић, *Успомене*, (приред. Милош Спајић), Ваљево – Београд 2002.
- *Дневник: Владислава Д. Павловића о животу таоца у логору смрти на Бањици у таочким собама 3, 25 и 26.* (приредио мр Саво Андрић), Београд 2003.
- *Дневника Зорана Обрадиновића*, рукопис у поседу аутора.
- Ђилас Милован, *Revolucionarni rat*, Београд 1990.
- Ђорђевић Димитрије, *Ожигљаци и опомене I*, Београд 1994.
- Ђорђевић Димитрије, *Ожигљаци и опомене II*, Београд 1995.
- Жујовић Младен, *Дневници и белешке II – III (Југославија у Другом светском рату)*, Врњачка Бања 2004.
- Иванић Делфа, *Успомене*, (приред. Јасмина Милановић), Београд 2012.
- Јовановић Драгољуб, *Политичке успомене. Узлет у бури*, 6, Београд 1997.
- Јовановић Драгољуб, *Људи, Људи...: медаљони 56 умрлих савременика*, Београд 1973.
- Јовановић Драгољуб, *Људи, Људи...: медаљони 46 умрлих савременика*, Београд 1975.
- Јовановић Драгољуб, *Људи, људи...: медаљони 94 политичких, јавних, научних и других савременика*, Београд 2005.
- Јовановић Миленко, *Заборављено време. Ваљево у годинама 1941–1944*, Ваљево, 1990.
- Konstantinović Mihailo, *Politika sporazuma: dnevničke zabeleške 1939-1941; londonski dnevnik 1944-1945*, Novi Sad 1998.
- Kostić Boško, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Lil 1949.
- Крстић Угљеша, *Најлепши позив на свету: забелешке једног издавача*, Београд 1994.
- Крстић Угљеша, *Непристајање: друга књига хронике "Најлепши позив на свету"* Београд 1997.
- Лазаревић Бранко, *Дневник једног никога 1943-1947*, (1-1943-1946, 2-1947) Сабрана дела VIII, (приредио Душан Пувачић), Београд 2007.
- Медаковић Дејан, *Ефемерис I-IV*, Београд 1993.
- Младеновић Милош, *Лажни идоли, варљиви идеали*, Лондон 1965.
- Миланковић Милутин, *Сећања*, Београд 2005.
- Михаиловић-Михиз Борислав, *Аутобиографија о другима I*, Београд 1993.
- Михаиловић Аритон, *Успомене из окупације (1942-1944)*, Београд 2004.

- *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 1, Beograd 2001.
- *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 2, Beograd 2003.
- *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 3, Beograd 2005.
- *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 4, Beograd 2007.
- *Mi smo preživeli...Jevreji o holokaustu*, 5, Beograd 2009.
- Московљевић Милош, *Дневник 1916-1968*, књ. 4 (приредио Момчило Исић), рукопис,
- Herman Nojbaheer, *Specijalni zadatak Balkan*, Beograd 2004.
- Обардиновић Зоран, *Распродаја стварности и збиље*, Beograd 2001.
- Рајевић М. Милан, *Jedna maldost u Beogradu. Sećanja i osvrti 2*, Beograd 2013.
- Пардо Рели Алфандари, *То је био само пикник*, Beograd 2014.
- Прибићевић Адам, *Мој живот*, Загреб, 1999.
- *Свакодневни живот под окупацијом. Искуство једног Београђанина 1941-1944*, (прир. Наташа Милићевић, Душан Никодијевић), Beograd 2011.
- Ribnikar Jara, *Život i priča I-II*, Beograd 1986.
- Топаловић Живко, *Србија под Дражом*, Beograd 2004.
- Topalović Živko, *Borba za budućnost Jugoslavije*, Pariz - London 1967.
- Frank Ana, *Dnevnik Ane Frank: od 12. juna 1942. do 1. avgusta 1944*, Beograd 2007.
- Бранко Чубриловић, *Записи из туђине*, Срајево 1946.

Интервјуи

Разговор вођен са Зораном Обрадиновићем у Београду 26. јуна 2012.

Л и т е р а т у р а

- Avramov Smilja, Kreća Milenko, *Međunarodno javno pravo*, Beograd 1996.
- Адамовић Драгослав, *Разговори са савременицима: ко је на нас пресудно утицао и зашто?*, Beograd 1982.
- Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Beograd 2002.
- Алексић Драган, „Подела Краљевине Југославије 1941. године у светлу међународног права“, у: *Србија и Југославија. Држава, друштво, политика* (уред. Момчило Исић), Beograd 2007, 45-60.

- Aleksić Dragan, „Prinudni rad u Srbiji u Drugom svetskom ratu“, u: *Logori, zatvori i prisilni rad u hrvatskoj/Jugoslaviji 1941-1945, 1945-1951*(ured. Vladimir Gajger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov), Zagreb 2010, 133-165.
- Aleksić Dragan, „Površina i broj stanovnika na području Vojnopravnog komadanta Srbije“, *Tokovi istorije*, 1-4/1999, Beograd 1999, 144-150.
- Алексић Драган, „Проблем радне снаге у индустрији и рударству Србије у Другом светском рату“, *Tokovi istorije*, 3-4/1997, Београд 1997, 89-110.
- Aleksić Dragan, „Robert Kronholc-Jedan pogled na pitanje kvislinga“, *Istorija 20. veka* 2/2007, Beograd 2007, 153-163.
- Антић Чедомир, „Мит 1941. године“, у: *27. март. Седамдесет година касније* (зборник радова), Београд 2012, 113-120.
- Asman Alaida, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd 2002.
- Asman Alaida, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Beograd 2011.
- Babović Marija, „Економске стратегије домаћинства у пост-социјалистичкој трансформацији Србије“, у: *Друштвена трансформација и стратегије друштвених група : svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, (priređ. Anđelka Milić), Beograd 2004, 239-275.
- Begović Sima, *Logor Banjica 1941-1944*, 1-2, Beograd 1989.
- Berend Ivan, *Centralna i Istočna Evropa: 1944-1993. Iz periferije zaobilaznim putem nazad u periferiju*, Podgorica 2001.
- Bjelajac Mile, „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1941. Планирано стварање елите“, *Годишњак за друштвену историју* 1/1995, Београд 1995, 19-38.
- Bjelajac Mile, „Официрска жена у Србији и Југославији 1862-1946“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* 2, (Положај жене као мерило модернизације) (научни skup), Beograd 1998, 126-139.
- Bjelajac Mile, „Историографија о грађанском рату у Југославији 1941-1945“, *Istorija 20. veka* 1/1997, Beograd 1997, 129-144.
- Bjelajac Mile, Trifunović Predrag, *Između vojske i politike. Biografija generala Dušana Trifunovića (1880-1942)*, Beograd 1997.
- Бјелајац Миле С., *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд 2007.

- Vjelajac Mile S., *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Beograd 2004.
- Mile Vjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*, Beograd 1999.
- Божовић Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941.*, Београд 1998.
- Божовић Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941- 1944*, Београд 2003.
- Божовић Бранислав, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941-1944*, Београд 2004.
- Бојић Душица, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*, Београд-Косјерић 2012.
- Војић Мирко, *Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“ 1934-1945. Jedan kritički prilaz*, Beograd 1996
- Богавац Томислав, *Становништво Београда 1918-1991*, Београд 1991.
- Вркковић Милан, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941-1944*, 1-2, Beograd 1979.
- Vorković Milan, *Milan Nedić*, Zagreb 1985.
- Бркић Станиша, *Име и број. Крагујевчка трагедија 1941*, Крагујевц 2007.
- Brynt Chad, „The Language of Resistance? Czech Jokes and Joke – telling under Nazi Occupation, 1943-1945, *Jurnal of Contemporary History*, Vol. 41, No. 1 (Jan., 2006), pp. 133-151.
- Бурдије Пјер, „The forms of Capital“ у: John G. Richardson, *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, New York, Westport CT and London, Greenwood Press, 1986, 241-260.
- Vasiljević Jelena, „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije“, *Filozofija i društvo*, 3, Beograd 2013, 135-155.
- Veber Maks, *Privreda i društvo I-II*, Beograd 1976.
- Весовић Милан, Николић Коста, *Уједињене српске земље. Равнорски национални програм*, Београд 1996.
- Велмар-Јанковић Владимир, *Поглед с Калемегдана. Оглед о београдском човеку*, Београд 1991.
- Vinski Ivo, *Klasna podela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938. godini*, Zagreb 1970.
- Виријевић Владан, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Краљево 2006.
- Вулетић Александра, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.

- Вулетих Љиљана, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд 2005.
- Vujić Sreten, „Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva“, u: *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-tih*, prired. Mladen Lazić, Beograd 1994, 81-115.
- Вучо Никола, „Развој заната у Београду 1833 – 1914“, у: *Историја Београда 2*, Београд 1974, 429-441.
- Вучо Никола, „Привредни развој града од 1919 до 1941“, у: *Историја Београда 3*, Београд 1974, 197-263.
- Gidens Entoni, *Sociologija*, Beograd 2007, 288-311.
- Gligoriјевић Branislav, *Kominternа, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992
- Бранислав Глигоријевић, „Особености фашизма у Југославији двадесетих година“, *Марксистичка мисао*, 3, Београд 1986, 32-44.
- Глигоријевић Бранислав, „Политички покрети и групе с националистичком идеологијом и њихова фузија у Љотићевом „Збору“, *Историјски гласник*, 4, Београд 1965, 35-83.
- Глигоријевић Бранислав, „Напад Љотићеваца на студенте Техничког факултета у Београду, у октобру 1940. и растурање Љотићевог „Збора“, *Историјски гласник*, 2, Београд 1963, 52-81.
- Глишић Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944*, Београд 1979.
- Глишић Венцеслав, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, Београд 2009, 175-213.
- Грол Милан, *Данашњи разговори о реформама које предлажу људи 6-тог јануара и у духу 6 -тог јануара*, Крагујевац 1940.
- Грол Милан, *Кроз две деценије Југославије*, Београд 1991.
- Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd 2008.
- Давидовић Горан, „Југословенски народни покрет „Збор“ у чачанском крају 1935-1945“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, 30/2000, Чачак 2000, 145-195.
- Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, „Дан после. Уништавање организације ЈБуО и успостављање власти комуниста у чачанском крају 1944-1945,“ *Историја 20. века*, бр. 2/2004, 23-46.
- Давидовић Горан - Тимотијевић Милош, *Затамњена прошлост. Историја Равногораца чачанског краја 1941-1945*, 1-2, Чачак 2002.

- Давидовић Горан - Тимотијевић Милош, *Затамњена прошлост. Историја Равногораца чачанског краја 1941-1945*, 3, Чачак 2004.
- Дворниковић Владимир, *Карактерологија Југословена*, (фототипско издање) Београд 2000.
- Димитријевић Бојан, *Ваљевски равногорци*, Београд 1998.
- Димитријевић Бојан, Николић Коста, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд 2000.
- Димитријевић Бојан, *Војска Недићеве Србије. Оружани одреди српске владе 1941-1945*, Београд 2011.
- Dimitrijević Bojan B., „General SS i Policije August Majsner i srpski sistem bezbednosti 1942-1943“, *Istorija 20. veka*, 3/2010, Beograd 2010, 69-82.
- Димитријевић Коста, „Није време за игру“, *Вечерње новости*, 24. новембар 2006 (http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:278148-Nije_vreme_za_igru).
- Димитријевић Коста, *Време забрана: сведочења значајнијих савременика*, Београд 1991.
- Димић Љубодраг, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика (поглед с краја века)*, Београд 1998.
- Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-II, Београд 1996.
- Димић Љубодраг, *Културна политика 1918-1941*, III, Београд 1997.
- Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији III*, Нови Сад 2001.
- Димић Љубодраг, Дубравка Стојановић, Мирослав Јовановић, *Србија 1804-2004: три виђења или позив на дијалог*, Београд 2005.
- Dimić Ljubodrag, Ristović Milan, „Reč uz knjige imena zatočenika logora Banjica“, у: *Logor Banjica: Logoraši (knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941-1944)*, I, Beograd 2009, 9-49.
- Добривојевић Ивана, „Под будним оком државе: државни чиновници у Краљевини Југославији“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку* (уред. Милан Ристовић), Београд 2007, 479-504.
- Драгосављевић Василије, „Идеолошки утицаји европског фашизма на ЈНП Збор (1934-1940)“, *Научна трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, бр. 1, Београд 2013, 93-108.
- Ђорђевић Бојан, *Српска култура под окупацијом*, Београд 2008.

- Ђорђевић Бојан, „Књижевни живот у Србији за време окупације 1941-1944 (II). Књижевници у окупацији“, *Књижевна историја* 120-121/2003, Београд 2003, 519-533.
- Ђорђевић Димитрије, „У сенци Аустро-Угарске“, у: *Историја српског народа* VI-1, Београд 1994, 95-134.
- Ђорђевић Димитрије, „На почетку раздобља ратова“, у: *Историја српског народа* VI-1, Београд 1994, 174-207.
- Ђорђевић Димитрије, „Историчар у политици: Слободан Јовановић“, у: *Слободан Јовановић: личност и дело*, Научни скупови Српске академије наука и уметности, књ. ХС, Одељење друштвених наука, књ.21, Београд 1998, 109-121.
- Ђорђевић Димитрије, „Српско друштво 1903-1914“, *Марксистичка мисао*, бр. 4, Београд 1985, 125-136.
- Ђокић Небојша, „Војноуправни командант у Србији и комадант Србије“, *Лесковачки зборник*, L, Лесковац 1997, 289-336.
- Ђурић Вељко, „Ко су били немачки војноуправни команданти Србије 1941-1944. године“, *Војноисторијски гласник* 3, Београд 1996, 159-168.
- Екмечић Милорад, *Дуго кретање између орања и клања: историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Београд 2011.
- Zanini Pjero, *Značenja granice: prirodna, istorijska i duhovna određenja*, Clio, Београд 2002.
- Зундхаузен Холм, *Историја Југославије од 19. до 21. века*, Београд 2008.
- Исић Момчило, *Селаштво у Србији 1918-1941*, Књига прва: Социјално-економски положај селаштва, Том први, Београд 2000.
- Исић Момчило, *Селаштво у Србији 1918-1925*, Београд 1995.
- Исић Момчило, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд 2001.
- Исић Момчило, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији* (Према попису становништва од 31. марта 1931), Београд 1999.
- Isić Momčilo, „Mihailo Avramović u Nedićevom upravnom aparatu“, *Tokovi istorije* 2-3/1997, Београд 1997, 230-240.
- *Историја Београда*, 3, Београд 1974.
- James Lawrence, *The Middle Class A History*, Abacus, London 2008.
- Јанићијевић Милосав, *Стваралачка интелигенција међуратне Југославије*, Београд 1984.
- Јанјетовић Зоран, „У складу са насталом потребом...“. *Принудни рад и окупираној Србији 1941-1944*, Београд 2012.

- Јевтовић Милорад, *Личност и књижевно дело Григорија Божовића*, Зубин Поток-Приштина 1996.
- Јевтић Милош, *Постојаности Владете Јеротића: Постојбина душе - Одрна живота - Адресе времена*, Београд 2004.
- Јовановић Жарко, *Сељаштво Србије у другом светском рату 1941-1944*, Београд 1995.
- Јовановић Мирослав, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-1924*, Београд 1996.
- Јовановић Надежда, *Живот за слободу без страха: студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд 2000.
- Јовановић Стоимировић Милан, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад 1998.
- Миљковић - Катић Бојана, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002.
- Kozler Luis, *Funkcije društvenog sukobka: ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove potrebe u empirijskom sociološkom istraživanju*, Novi Sad, 2007.
- Керкез Слободан, *Друштво Србије у Другом светском рату*, Ниш 2004.
- Клог Ричард, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000.
- Koljanin Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941-1944*, Beograd 1992.
- Koljanin Milan, „Srbija u nemačkom novom poretku 1941-1942“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd 2011, 65-86.
- Koljanin Milan, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, Beograd 2011, 143-156.
- Кољанин Милан, „Од губитка приватности до губитка живота“ у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, (приред. М. Ристовић), Београд 2007, 796-638.
- Kozler Luis, *Funkcije društvenog sukobka: ispitivanje koncepta društvenog sukoba i njegove potrebe u empirijskom sociološkom istraživanju*, Novi Sad, 2007.
- Крејаковић Силвија, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд 2013.
- Kreso Muharem, *Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944*, Beograd 1979.
- Maze Kaspar, *Bezgranična zabava: uspon masovne kulture 1859 -1970*, Beograd 2008.

- Мајданац Боро, *Позориште у окупираној Србији. Позоришна политика у Србији 1941-1944*, Београд 2011.
- Marjanović Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine*, Београд 1962.
- Marković Peđa, *Beograd i Evropa 1918-1941: evropski uticaji na proces modernizacije Beograda*, Београд 1992.
- Marković Predrag, „Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Београд 1944, 435-446.
- Матић Милан, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди четничког покрета у Србији 1941-1944* (приред. Милан Весовић, Коста Николић), Београд 1995.
- Матић Милан, Podunavac Milan, *Politički sistem: teorija i principi*, Београд 1997.
- Милић Даница, „Привреда Београд 1815-1914“, у: *Историја Београда 2*, Београд 1974.
- Миловановић Мирослав М., *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Београд, 1983.
- Milosavljević Olivera, *Činjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Београд 2010.
- Milošević D. Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije, 1941-1945*, Београд 1981.
- Милошевић Д. Слободан, „Социолошка и демографска анализа прогнаних Срба из појединих срезова Независне Државе Хрватске 1941. године“, у: *Други светски рат – 50 година касније* Том I, (Радови са научног скупа у Подгорици, 20-22. септембра 1995), Подгорица 1997, 611-641.
- Миљковић-Катић Бојана, *Структура градског становништва Србије средином XIX veka*, Београд 2002.
- Milić Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Београд 1978.
- Миленковић Мирјана, „Војне формације руске емиграције у Србији у току Другог светског рата“, у: *Други светски рат – 50 година касније* Том I, (Радови са научног скупа Подгорица, 20-22. септембар 1995), Подгорица 1997, 433-439.
- Милићевић Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд 2009.
- Милићевић Наташа, „О исхрани у окупираном Београду 1941-1944“, *Токови историје*, бр. 2/20012, Београд 2012, 77 - 91.

- Милићевић Наташа, „Јавност у Србији о Независној Држави Хрватској 1941-1944“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 89, Нови Сад 2014, 73-89.
- Милићевић Наташа, „Развлашћивање грађанства: случај Миљка Петровића – Риже, индустријалца из Краљева“, *Наша прошлост*, бр. 9, Краљево 2008, 125-134.
- Milosavljević Olivera, *Ћинjenice i tumačenja. Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Београд 2010.
- Mimica Aljoša, *Ogled o srednjoj klasi. Pregled razvoja jednog sociološkog pojma*, Београд 1983.
- Јован Марјановић, „Јасеновац: историја и историографија. Нека отворена питања о логору Јасеновац у историографији“, у: *Израелско –српска научна размена у проучавању холокауста* (зборник радова са научног скупа Јерусалим - Јад Вашем, 15-20. јун 2006), Београд 2008, 311-326
- Mirković Mijo, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968.
- Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.
- Митровић Милован М., „Један век социологије“, *Социолошки преглед*, бр. 1, Београд 2012, 9-28.
- Митровић Момчило, *Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-1952*, Београд 1988.
- Михаиловић Коста, „Становништво НР Србије“, у: *Производне снаге НР Србије*, Београд 1953, 2-95.
- Младеновић Божица, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000.
- Младеновић Божица, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд 2006.
- Morana Džoa, *Ћitanje svakodnevice*, Београд 2011.
- Mrkšić Danilo, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, Београд 1987.
- Ненадовић Радоје, *Мирко Тепавац: сећања и коментари*, Београд 1998.
- *Немачка обавештајна служба*, IV, Београд 1959.
- Николић Коста, *Большевизација КПЈ 1919-1929. Историјске последице*, Београд 1994.
- Николић Коста, *Страх и нада у Србији. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.
- Николић Коста, *Историја равногорског покрета 1941-1945*, 1- 3, Београд 1999.
- Николић Коста, *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјал-демократије до стаљинизма 1919-1941*, Београд 2000.

- Николић Коста – Весовић Милан, *Уједињене српске земље. Равногорски национални програм*, Београд 1996.
- Николић Коста, Димитријевић Бојан, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд 2007.
- Николић Коста, *Србија у Титовој Југославији 1941-1980*, Београд 2011.
- Николић Коста, „Драгиша Васић (1885-1945)“, *Зборник радова Народног музеја Чачак*, XXVIII/1998, Чачак 1998, 227-250.
- Nikolić Kosta, „Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu“, *Istorija 20. veka* 1/1998, Београд 1998, 43-60.
- Nikolić Kosta, „О узроцима избијања грађанског рата у Србији 1941. године“, *Istorija 20. veka* 1/1995, Београд 1995, 43-58.
- Николић Коста, *Немачки ратни плакат у Србији 1941-1944*, Београд-Нова Пазова 2000.
- Nojbauer Hans-Joachim, *Fama: istorija glasina*, Београд 2010.
- Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944: студија и документи*, Лесковац 1995.
- Павловић Коста Ст., *Женидба краља Петра Другог: према британским документима*, Београд 2002.
- Павловић Стеван К., „Од борбе за живот до борбе за власт- отпор 1941-1945“, у: *Други свјетски рат-50 година касније*, Том I, (Радови са научног скупа Подгорица 20-22. септембра 1995), Подгорица 1997, 315-323.
- Павловић Стеван К., *Хителров нови антипоредак. Други светски рат у Југославији*, 2009.
- Paczkowski Andrej, *Pola stoljeća povjesti Poljske 1939-1989*, Zagreb 2001.
- Пантелић Ивана, *Партизанке као грађанке. Друштвена еманципација партизанки у Србији 1945-1953*, Београд 2011.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knj.1-3, Београд 1988.
- Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд 1992.
- Petranović Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945)* 1-2, Београд 1983.
- Петрановић Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд 1993.
- Петрановић Бранко, „Политичке снаге Србије 1941. и њихове поделе“, *Историјски гласник*, св. 1-2, Београд 1992, 73-82.

- Petranović Branko, *AVNOJ - Revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Beograd 1976.
- Petranović Branko, Zečević Momčilo, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991.
- Петрановић Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића*, Београд 2000.
- Perazić Gavro, *Međunarodno ratno pravo*, Beograd 1986.
- Перишић Мирослав, „Град и грађанин у Србији крајем 19. века“, *Историјски записи*, година LXXI, бр. 3-4/1998, Подгорица 1998, 107-128.
- Перишић Мирослав, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Београд-Ваљево, 1998 .
- Perović Latinka, „Državne ženske institucije: Viša ženska škola (1863-1913)“ у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, 2. (Položaj žene kao merilo modernizacije) (naučni skup), Beograd 1998, 141-161.
- Pisari Milovan, *Stradanje Roma u Srbiji za vreme holokausta*, Beograd 2014.
- Петровић Ненад, „Град – Европа - демократија: три јахача апокалипсе“, у: *Нова српска политичка мисао*, бр. 1-4, Београд 2005, 45-66.
- Попов Чеда, „Привреда, друштво и политика“, у: *Историја српског народа VI-1*, Београд 1994, 7-49.
- Porović Nikola, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd 1991.
- Поповић Радован, *Андрићева пријатељства*, Београд 2009.
- Поповић Радован, *Исидорина бројаница*, Београд 1996.
- Povrzanović Маја, „Etnologija rata - pisanje bez suza“, *Etnološka tribina*, 15/1992, Zagreb 1992, 61-80.
- Радић Радмила, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881-1950)*, Београд 2006.
- Радмила Радић, *Народна веровања, религија и спиритизам у српском друштву 19. и првој половини 20. века*, Београд 2009.
- Radović Srđan, *Grad kao tekst*, Beograd 2013.
- Radojević Мира, *Удружена опозиција 1935-1938*, Београд 1994.
- Радојевић Мира, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара В. Марковића (1874-1946)*, Београд 2007.
- Радојевић Мира, *Милан Грол*, Београд 2014.
- Radojković Miloš M., *Rat i međunarodno pravo*, Beograd 1947.
- Ристановић Петар, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник* 2/2010, Београд 2010, 108-135.
- Ристовић Милан, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од холокауста 1941-1945*, Београд 1998.

- Ristović Milan, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
- Ristović Milan, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine. Skica za jednu društvenu istoriju,“ у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Pečuj 12-14. maja 2000. Priredili Hans Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2001, 203-219.
- Ристовић Милан, „Прогоњени и њихови саучесници: солидарност и помоћ Јеврејима у Србији 1941-1944“, *Израелско-српска научна размена у проучавању холокуста*, (уред. Јован Мирковић), Годишњак Музеја жртава геноцида, Београд 2008, 169-208.
- Ristović Milan, „Јевреји у Србији у Другом светском рату“, у : Milan Fogel, Milan Ristović- Koljanin Milan, *Pravednici među narodima – Srbija*, Beograd 2010, 224-250.
- Ristović Milan, „Izveštaj vrhovnog rabina Jugoslavije dr Isaka Alkalaja o događajima u Jugoslaviji od kraja marta do kraja juna 1941. godine,“ *Tokovi istorije* 1-2/1997, Beograd 1997, 177-195.
- Ристовић Милан, „Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату“, *Токови историје* 3/2009, Београд 2009, 20-32.
- Робертс Џон М., *Европа 1880-1945*, Београд 2002.
- Romano Jaša, *Jevreji u Jugoslaviji 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
- Rot Klaus, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000.
- Rot Nikola, *Psihologija grupa. Prvenstvo malih grupa i organizacija*, Beograd 1995.
- Slijepčević Đoko, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen 1979.
- *Sociološki rečnik* (priredili A. Mimica, M. Bogdanović), Beograd 2007.
- Станковић Ђорђе, *Студенти и универзитет 1914-1954; огледи из друштвене историје*, Београд 2000.
- Стефановић Младен, *ЗБОР Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984.
- Stefanovski Mirjana, *Srpska politička emigracija o preuređenju Jugoslavije 1941-1943*, Beograd 1988.
- Стојановић Алексадар, „Политичка мисао Владимира Велмар Јанковића“, у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, (тематски зборник радова), Београд 2014, 19-32.

- Стојановић Александар, „Екстремна српска међуратна десница – идеолошка основа српских колаборациониста 1941-1944“, *Научна трибина: истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, бр. 1, Београд 2013, 111-133.
- Стојановић Александар, „Оставка Комесара за цене и наднице др Гојка Грђића из августа 1941: прилог истраживању колаборације у Србији током Другог светског рата“, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 90, Нови Сад 2014, 111-119.
- Стојановић Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса Владе Милана Недића*, Београд 2015.
- Stojiljković Miroslav, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1989.
- Суботић Драган, „О колаборационизму у Србији 1941-1944. Пола века касније : за и против“, у: *Други свјетски рат-50 година касније*, Том I, (Радови са научног скупа, Подгорица, 20-22. септембра 1995. године), Подгорица 1997, 397-431.
- Sulima Roh, *Antropologija svakodnevice*, Beograd 2005.
- Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. godine* I-II, Beograd 1982.
- Терзић Милан, *Југославија у виђењу Краљевске владе и Намесништва 1941-1945 (Пропаганда и стварност)*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2004.
- Тимотијевић Милош, „Чачак под окупацијом 1941-1944. Привреда и друштво“, *Зборник радова Народног музеја Чачак* 30/2000, Чачак 2000, 197-284.
- Тимотијевић Милош, „Проституција у Чачку током XX века“, *Токови историје* 1-2/2007, Београд 2007, 170-190.
- Tomanović - Mihailović Smilja, *Detinjstvo u Rakovici: svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd 1997.
- Томашевић Јозо, *Ћетници у Другом свјетском рату 1941-1945*, Zagreb 1979.
- Топаловић Живко, *Средњи слојеви (занатлије, трговци и намештеници) и капиталисти*, Београд, без год.
- Tripković Milan, „Klasa, društvena“, у: *Sociološki rečnik* (priredili A. Mimica, M. Bogdanović), Beograd 2007, 229-231.
- Trgovčević Ljubinka, „Žene kao deo elite u Srbiji u 19. veku. Otvaranje pitanja“, у: *Dijalog povjesničara-istoričara* 5, Herceg Novi, 2-4. оžujка 2001. Priredili Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb 2002,

- Trgovčević Ljubinka, „Образовање као чинилац модернизације Србије у XIX веку“ (Аналитичка скица), у: *Србија и модернизацијским процесима XX века* (научни skup), Београд 1994, 217-232.
- Трговчевић Љубинка, *Планирана елита: о студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*, Београд 2003.
- Трифуновић Богдан, *Живот под окупацијом. Чачански округ 1915-1918*, Чачак 2010.
- Fire Fransoa, *Прошлост једне илузије. Комунизам и двадесетом веку*, Београд 1996.
- Филиповић Мирјана, „Марко Бабић, ваљевски хотелијер“, у: *Мали човек и велика историја*, истраживања друштвене историје (редак. Горан Милорадовић), Петничке свеске, бр. 15, Ваљево 2002, 15-23.
- Fire Fansoa, *Прошлост једне илузије: комунизам и двадесетом веку*, Београд 1996.
- Хајн Дитер, „Грађанин, грађанство“, у: *Историја. Лексикон појмова* (приред. Рихард ван Дилман), Београд 2010.
- Hejstings Макс, *Пакао: Свет и рату 1939-1945*, I-II, књига, Београд 2013.
- Hobsbaum Erik, *Доба екстрема: историја кратког двадесетог века 1914-1989*, Београд 2002.
- Hobsbaum Erik, „Масовна производња традиција: Европа, 1870-1914“, у: Е. Hobsbaum, Т. Рејнджер (ур), *Измишљање традиције*, Београд 2002, 383-448.
- Hobsbaum Erik, *О историји*, Београд 2003.
- Чалић Мари Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.
- Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1805-1914*, Београд 2004.
- Чолак-Антић Тијана, „Књижевно-уметнички салони у Београду 1830-1940“, *Годишњак за друштвену историју*, св. 1/1994, Београд 1994, 57-66.
- Цвејић Небојша, „Шабачки крај у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, бр. 35/2011, Ужице 2011, 387-415.
- Cvetkovi Srđan, „Окупација у шест слика“. Исповест Драгомира-Драгог Стојадиновића. Неobjављен интервју дат Бориславу Пекићу, Лондон, август 1974, *Историја 20. века* 2/2007, Београд 2007, 139-152.
- Шимуновић Биљана, „Куда ћемо нашу децу –Баке?“, образовање за „господство“ на подручју данашње Војводина у раздобљу између два светска рата“, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Београд 2007, 238-263.
- Škodrić Ljubinka, „„Horizontalna kolaboracija“ - Intimne veze žena sa nemačkim okupatorom u Srbiji 1941-1944“, *Историја 20. века*, br.1, Београд 2013, 105-121.

- Љубинка Шкодрић, „Друштвена одговорност српске жене за наш Државни слом: женско питање у колаборационистичкој штампи“, у: *Колаборационистичка штампа у Србији 1941-1944* (прир. Александар Стојановић), Београд 2015, 290-311.
- Škodrić Ljubinka, *Ministarstvo prosvete i vera u Srbiji 1941-1944. Sudbina institucije pod okupacijom*, Београд 2009.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милићевић (Илије) Наташа је рођена 17. маја 1971. године у Ивањици. Основну и средњу школу завршила је у Ивањици и Ужицу. Студије историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду уписала је 1990. Дипломирала је 1998. године на Катедри за Историју Југославије код проф. др Љубодрага Димића са темом *Дипломатски списи Константина Фотића 1935-1941*. На истој катедри уписала је и завршила магистарске студије. Магистарски рад с темом *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, одбранила је 7. јула 2008. године. У Институту за новију историју Србије ради од краја 1998. године. Објавила је више од педесетак научних и стручних радова. За монографију *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, коју је издао Институт за новију историју Србије 2009, добила је и награду Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије за посебан научни допринос научноистраживачком раду у области друштвено-хуманистичких наука за 2009. годину. У сарадњи са колегом Душаном Никодијевићем приредила је књигу дневничких белешки Драгутина Ј. Ранковића (1882-1956), путем којих је приказан свакодневни живот у окупираном Београду у току Другог светског рата. Учествовала је више научних скупова у земљи и иностранству (Београд, Софија, Сомбор, Љубљана...). Поред рада на пројектима Института за новију историју Србије, била је сарадник на више страних и домаћих пројеката: *Historiography in Southeast Europe After Socialism*, 2001-2003, Center for the Study of Balkan Societies and Cultures at the University of Graz (пројекат је финансирало Министарство за образовање, науку и културу Аустрије); *Историја приватног живота/Историја приватног живота код Срба у 20. веку*, том IV, 2006-2007, (пројекат покренула и реализовала издвачка кућа Клио); *Српски биографски речник*, (пројекат у реализацији Матице српске из Новог Сада). Бави се друштвеном историјом Југославије и Србије, (историјом српског грађанства, историјом интелигенције, односом власти и друштвених група...), историјом историографије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Наташа Милићевић

Број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 7. јула 2016.

Наташа Милићевић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Наташа Милићевић

Број индекса _____

Студијски програм Историја Југославије

Наслов рада Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944.

Ментор проф. др Љубодраг Димић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 7. јула 2016.

Наташа Милићевић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Српско грађанство у окупираној Србији 1941-1944.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 7. јула 2016.

Нашашо Мимићковић

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.